विवरणप्रमेयसंग्रहः

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपूज्य-
पादविद्यारण्यमुनिप्रणीतः ।



काशीस्थराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालये साहित्य-
शास्त्राध्यापकेन मानवल्ल्युपाह्वतैलङ्ग-
रामशास्त्रिणा संशोधितः ।



काश्याम्

मेडिकल्हाल्-नाम्नि यन्त्रालये मुद्रितः ।

सन् १८९३ ईस्वी । शुभम् ॥



॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

अथ तावदारभ्यते निखिलवेदान्तार्थप्रकाशनपरः प्राचीनविविधदुर्वादिमतोपमर्दनपरोऽपि प्राञ्जलतया सुबोधो विवरणोक्तविषयाणां वैशद्येन बोधको विवरणप्रमेयसंग्रहनामको ग्रन्थो मुद्रयित्वा प्रकाशयितुम् ।

अस्य किल प्रणेता पूर्वाश्रमे माधवाचार्यनाम्ना माधवामात्यनाम्ना वा प्रसिद्धो विद्यारण्यमुनिरिति निश्चीयते । तथा हि । पञ्चदशीग्रन्थारम्भे निजगुरोः शङ्करानन्दस्य 'नमः श्रीशङ्करानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने' इति यथा नतिर्विहिता, तथैवाचापि 'श्रीशङ्करानन्दपदं हृदब्जे विभ्राजते तद्यतयो विशन्ति' इति मङ्गलाचरणं दृश्यते । किं च वेदभाष्यारम्भे—

'यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥

इति विद्यातीर्थनतिरुपलभ्यते । एवमच ग्रन्थान्ते—

यद्विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषाऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा ॥

इति विद्यातीर्थाय ग्रन्थसमर्पणमुपलभ्यते । अयं च विद्यातीर्थयतिर्भारतीतीर्थयतेर्गुरुरासीदिति

प्रणम्य परमात्मानं श्रीविद्यातीर्थरूपिणम् ।
वैयासिकन्यायमाला श्लोकैः संगृह्यते स्फुटम् ॥

इति वेदान्ताधिकरणमालादौ भारतीतीर्थकृतमङ्गलाचरणात् प्रतीयते । भारतीतीर्थयतिश्च विद्यारण्यगुरुरिति

स भव्याद् भारतीतीर्थयतीन्द्रचतुराननात् ।
कृपामव्याहतां लब्ध्वा पराध्यप्रतिमोऽभवत् ॥

इति जैमिनीयन्यायमालाविस्तरारम्भे ७ श्लोकदर्शनादवसीयते ।

एवं च विद्यारण्यगुरुर्भारतीतीर्थस्तस्य च गुरुर्विद्यातीर्थ इति विद्यारण्यस्य परमगुरुर्विद्यातीर्थ इति सिध्यति । प्रथमतो विद्यातीर्थाद् विद्यामधिगम्य ब्रह्मभूयं गते तस्मिन् तच्छिष्याद् भारतीतीर्थादयं विद्यामधिगतवान्वेति कल्पने विद्यातीर्थो ऽस्य साक्षाद्गुरुरपि * सिध्यति । गुरुः परमगुरुर्वा भवतु विद्यातीर्थो ऽस्य परमाराध्य आसीदित्यत्र तु न विवादावसरः । तथा चैतद्ग्रन्थे ग्रन्थान्तरवद् विद्यातीर्थादरकरणाद् विद्यारण्यकृतत्वमस्य पर्यवस्यति । तथा सर्वदर्शनसंग्रहग्रन्थान्ते "सर्वदर्शनशिरोमणिभूतं शाङ्करदर्शनमन्यत्र निरूपितमित्यत्रोपेक्षित" मिति लेखदर्शनात् पञ्चदश्यादिग्रन्थानां शाङ्करदर्शनसारमात्रत्वादयमेव स ग्रन्थ इति प्रतीयते । अत एव च सर्वदर्शनसंग्रह एतद्ग्रन्थरचनोत्तरं निर्मित इत्यपि शक्यते कल्पयितुम् । किं चैतद्ग्रन्थे ऽध्ययनविधेर्नित्यत्वादिविचारे यादृशाकाराः पङ्क्तय उपलभ्यन्ते तादृश्य एव पराशरमाधवग्रन्थे ऽप्युपलभ्यन्ते । एतदपि ग्रन्थद्वयस्य समानकर्तृकत्वं प्रकटयति । अपि च काशिकराजकीयसंस्कृतपाठालयस्थपुस्तकालयपुस्तके प्रतिवर्णकमन्ते 'विद्यारण्यमुनिविरचिते' इति प्राचीनो लेखो ऽपि प्रकृतमर्थमुपोद्बलयति । एवं चेदानीं प्रकृतो ग्रन्थो विद्यारण्यमुनिप्रणीत इत्यत्र विवादास्पदमंशो नावशिष्यते ।

अयं च विद्यारण्यमुनिः पूर्वाश्रमे माधवाचार्यनाम्ना प्रसिद्धिं गत इति तु लोके प्रसिद्धमेव । अस्य च पिता मायणो, जननी श्रीमती, सोदरभ्रातरौ सायणभोगनाथौ, सूत्रं बौधायनं भारद्वाजं गोत्रं याजुषी च शाखेति

श्रीमती जननी यस्य सुकीर्तिर्मायणः पिता ।
सायणो भोगनाथश्च मनोबुद्धी सहोदरौ ॥
बौधायनं यस्य सूत्रं शाखा यस्य च याजुषी ।
भारद्वाजं यस्य गोत्रं सर्वज्ञः स हि माधवः ॥

इति पराशरमाधवीयारम्भश्लोकाभ्यां निश्चीयते ।

एवं काव्यमालान्तर्गतप्राचीनलेखमालायां ४४ लेखे विजयभूपतिर्वीरबुक्कनृपतिपौत्रः १३३८ शके (1416 A. D.) हम्पणार्याय चेट्टुपेटाख्यं ग्रामं

* एवं चास्य विद्यातीर्थो भारतीतीर्थः शङ्करानन्दश्च गुरुरिति न काप्यव्यवस्था ।

प्रददावित्यर्थके विजयभूपतेः १३३८ शके स्थित्यवगमात् तत्पितामहस्य वीरबुक्कनृपतेः स्थितिसमयः १३ शकाभ्यन्तरे सिध्यति । अत एव तन्मन्त्रिणो माधवाचार्यस्यापि १३ शकाभ्यन्तरे एव जन्मकालः सिध्यति * । एवं ताम्रपत्रे १३१३ प्रजापतिनामसंवत्सरे वैशाखकृष्णपक्षे अमायां सूर्यग्रहणे वैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीमन्माधवाचार्येण कुच्चरसंज्ञकग्रामस्य स्वनाम्ना माधवपुरमिति नाम निधाय चतुर्विंशतिसंख्येभ्यो ब्राह्मणेभ्य उदकपूर्वकं दत्तमिति लेखदर्शनादपि पूर्वोक्तशकाभ्यन्तरेऽस्य जन्मेति स्थिरीभवति † । अयं वीरबुक्कमहीपतिमन्त्री सन् कियन्तमपि कालं राजाज्ञया जयन्तीपुरे राज्यमकरोत्तस्मिन्नेव च समये गोवानामिकां कोङ्कणराजधानीं जित्वा यवननृपैरुन्मूलितानां सप्तनाथादिदेवानां प्रतिष्ठामकरोदित्यादि च ज्ञायते ‡ । अयं च पूर्वाश्रमे राजकार्यधुरन्धरो भूत्वा ऽनितरसाध्यनानाविधप्रबन्धरचनैर्वेदशास्त्राणि प्रतिष्ठाप्य संसाराद्विरक्तस्तुर्यमाश्रमं परिगृह्य विद्यारण्यनाम्ना प्रसिद्धः शृङ्गेरीमठे श्रीमद्भगवत्पादशङ्कराचार्यपट्टमवापेत्यपि तन्मठस्याचार्यपरम्परालेखाद्विनिश्चेतुं शक्यम् । अस्य च कुलनाम सायण इत्यासीदिति

श्रीमत्सायणदुग्धाब्धिकौस्तुभेन महौजसा ।
क्रियते माधवार्येण सर्वदर्शनसंग्रहः ॥

इति सर्वदर्शनसंग्रहारम्भे श्लोकदर्शनाद्, माधवीयधातुवृत्तावादिमश्लोकेषु—

'अस्ति श्रीसंगमक्ष्मापः पृथ्वीतलपुरन्दरः' ।
'तस्य मन्त्रिशिखारत्नमस्ति मायणसायणः' ।

इति पितुर्मायणस्यापि सायणत्वेनोल्लेखादवगम्यते । अस्य भ्राता सायणाचार्यश्च कुलनाम्नैव प्रसिद्धिं गत इति 'सायणो भोगनाथश्चे' ति पाराशरव्याख्यादौ दर्शनात्, तैत्तिरीयसंहिताभाष्ये कलिकाताराजधान्याम् १८६० ई० वर्षे मुद्रिते पाठभेदेषु 'अदिशन्माधवाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने'

* जैमिनीयन्यायमालाविस्तरस्यानन्दाश्रमपुस्तकावलीमुद्रितस्य भूमिकायां ४–५ पृष्ठे द्रष्टव्ये ।

† आनन्दाश्रममुद्रितरुद्रभाष्यस्य भूमिकायां ३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

‡ आनन्दाश्रममुद्रितरुद्रभाष्यभूमिकायां ३ पृ० द्रष्टव्यम् ।

इत्येतदुत्तरं 'स ह्याह नृपतिं राजन् सायणार्यो ममानुजः' इत्यादिदर्शनाच्च कल्प्यते । अत एव केषु चिद् ग्रन्थेषु 'सायणमाधवीये' इत्यादिलेखे संगच्छते कुलनाम्ना निर्देशः । यत्र च "सायणाचार्यविरचिते माधवीये" इति लेखो दृश्यते तत्र माधवाज्ञया सायणाचार्यविरचिते इत्यर्थेन न कोपि दोषः । प्रसिद्धिश्च कुलनाम्ना तद्भ्रातुर्नाश्चर्यास्पदम् । अद्यत्वे ऽपि केषां चित्कुलनाम्ना देशनाम्ना वा प्रसिद्धेरुपलम्भात् । यथा भांडारकर, आपटे, इत्यादिदाक्षिणात्येषु, पाठकजी शुकुलजी इत्यादि गौडेषु, यथा वा ह्वाइट् इत्यादि पाश्चात्त्येषु । अलमधुना प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रकृतमनुसरामः ।

तदनेन महानुभावेन प्रणीतो ऽयं ग्रन्थः कीदृश इत्यत्र ग्रन्थकृन्नामैव निर्णयायालमिति नास्त्यत्र विशेषवर्णनापेक्षा । अस्य किल ग्रन्थस्य नाम

भाष्यटीकाविवरणं तन्निबन्धनसंग्रहः ।
व्याख्यानव्याख्येयभावक्लेशहानाय रच्यते ॥

इति ग्रन्थकर्तृप्रतिज्ञाश्लोकात्, तदनुसारेण प्रतिवर्णकमादर्शपुस्तकेषु विवरणप्रमेयसंग्रहे इति लेखदर्शनाच्च विवरणप्रमेयसंग्रह इति प्रतीयते । क्व चित् पुस्तके विवरणोपन्यास इत्यपि दृश्यते तदेतन्नामान्तरं स्यादिति शक्यं सम्भावयितुम् ।

अस्मिंश्च ग्रन्थे प्रतिपाद्यविषयाणामकारादिक्रमेण सूचीपत्रं पृथग विस्तरेण निर्मितमस्ति तथापि आपाततस्तज्जिज्ञासूनामुपकाराय संक्षेपतस्ते प्रदर्श्यन्ते ।

तत्र तावदस्मिन् ग्रन्थे प्रथमसूत्रे चत्वारि वर्णकानि, द्वितीये एकं, तृतीये द्वे, चतुर्थे द्वे, इत्येवं संकलनया नव वर्णकानि । तत्र प्रथमे वर्णके—प्रथमतः श्रवणस्य विधित्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वोपपादनपुरस्सरमध्यासस्य सूत्रसूचितत्वं युक्तिसिद्धत्वं चोपपाद्य भावरूपाज्ञानस्याध्यासोपादानत्वोक्तिपुरस्सरमज्ञानस्य भावरूपत्वं संसाध्याध्यासं लक्षयित्वा तत्र मतान्तराणि प्रदर्श्य तांश्च निराकृत्याऽधिष्ठानस्य सद्रूपतामुक्त्वाऽविद्याया अनादित्वं स्थिरीकृत्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशानुभवरूपत्वं समुपपाद्याहङ्कारस्येदमनिदमात्मकत्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चत्वं प्रतिष्ठाप्याऽ-

ध्यासनिवृत्तेः परम्परया शास्त्रप्रयोजनत्वं प्रदर्श्य वेदान्तविचारशास्त्रस्य ब्रह्म विषयो ऽनर्थनिवृत्तिः फलमिति स्थिरीकृत्य विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रारम्भः करणीय इति सनिर्भरमुपपादनं प्रसङ्गागता अन्येपि बहवो विषयाः प्रतिपादिताः ।

द्वितीये तु वर्णके पूर्वतन्त्रोक्तान् विषयान् संक्षेपतः प्रदर्श्य पूर्वतन्त्रेणागतार्थत्वाद् ब्रह्मविचारस्य कर्तव्यत्वं व्यवस्थाप्य ब्रह्मजिज्ञासासूचतात्पर्यविधिविषये विपुलं विचारं कृत्वा पूर्वतन्त्रस्य धर्ममात्रविचारपरत्वमुपपाद्य तेनागतार्थत्वाद् ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तः ।

तृतीयवर्णके हि सूत्रगतपदव्याख्यामुखेन शास्त्रारम्भदृढीकरणाय पदार्थविचारं प्रतिज्ञाय तन्निरूपणावसरे ऽध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसायित्वमुपनयनस्य नित्यत्वनिरूपणपुरस्सरं तदङ्गस्याध्ययनस्यापि नित्यत्वमुपपाद्याथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वमधिकारिसमर्पकत्वं चाभिधाय सत्यां विरक्तौ सकलाश्रमकर्माधिकृताऽनधिकृतसाधारण्येन संन्यासं व्यवस्थाप्य ब्रह्मविचाराधिकारिणो निरूप्यातःशब्दस्य हेत्वर्थत्वं जिज्ञासाशब्दस्य विचारलक्षकत्वं चाख्याय संबन्धविषयप्रयोजनसद्भावाद् ब्रह्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति परान् बहून् विषयान् गर्भीकृत्योपसंहारः ।

चतुर्थे ऽपि वर्णके पूर्ववर्णकोक्तानां संबन्धविषयफलानामाक्षेपपूर्वकं साधनं प्रतिज्ञाय विचारविषयस्य ब्रह्मण आत्मरूपत्वेन प्रसिद्धिं प्रदर्श्य देहाद्यात्मवादिमतनिरासपुरस्सरमात्मनो जडादिरूपतां निरस्येश्वरस्यैवात्मरूपत्वमुक्त्वा ऽऽत्मनो विपरीतरूपेण ज्ञाने प्रत्यवायं दुर्लोकप्राप्तिं चाभिधाय ब्रह्मज्ञानेन तत्त्वज्ञाननिष्पत्तौ मोक्षरूपफलस्य सत्त्वाद् ब्रह्मविचारः कर्तव्य इति राद्धान्तः ।

अथ पञ्चमे वर्णके द्वितीयसूत्रं ब्रह्मलक्षणत्वेनावतार्य सूत्रगतस्यास्येत्यस्य यत इत्यस्य च पदस्य जगत्कारणपरत्वं यथाक्रममुपन्यस्य ब्रह्मणि प्रपञ्चनिरूपितं निमित्तकारणत्वमुपादानकारणत्वं च स्थिरीकृत्य नानावादिमतेन प्रपञ्चविभागं निरूप्य स्वमते तस्य नामरूपात्मकत्वमुक्त्वा ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चोपन्यस्य तस्य परिणामं निरूप्य माया-

पदार्थं निर्दिश्य मायाया, मायाविशिष्टब्रह्मण एव वा मतभेदेन प्रपञ्चोपादानत्वमुक्त्वा स्वभाववादं निराकृत्य सत्यं ज्ञानमित्यादिश्रुतीनां ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकत्वं प्रतिष्ठाप्य विज्ञानस्वभावानन्दस्वरूपरूपतटस्थलक्षणसमन्वयो ब्रह्मणीत्युपसंहारः ।

षष्ठे ऽथ वर्णके तृतीयसूत्रे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुरुच्यते इति तदवतार्य वेदानां पौरुषेयत्वनिरासेनापौरुषेयत्वं स्वतः प्रामाण्यं च व्यवस्थाप्य सर्ववेदोपादानतया ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वसाधनम् ।

सप्तमे च वर्णके 'द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिधायानेन सूत्रेण प्रमाणं प्रतिज्ञायते इति पक्षान्तरमुपन्यस्य जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानकारणस्य ब्रह्मणः शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं द्वितीयतृतीयसूत्राभ्यां सिद्धमिति सिद्धान्तः ।

अथाष्टमे वर्णके वेदान्तानां ब्रह्मणि न प्रामाण्यमित्याक्षेपे सूत्रं चतुर्थमवतार्य वेदान्तानामखण्डैकरसब्रह्मप्रतिपादकत्वं संसाध्य वैदिकवाक्यानां स्वतः प्रामाण्यं निरूप्य वेदान्तानां विधिपरत्वं निराकृत्य ब्रह्मण्येव प्रामाण्योपपादनम् ।

नवमे किल वर्णके गुरुमतेन वेदान्तानां कार्यशेषतया ब्रह्मप्रतिपादकत्वमाशङ्क्य विधेयनियोगयोरशक्यनिरूपणत्वात्तन्निरस्य जीवब्रह्मणोरैक्यमुपपाद्य भेदाभेदवादिमतमुपमर्द्य ज्ञानस्य क्रियातो वैलक्षण्यं प्रदर्श्य शरीरसंबन्धस्याविद्याकृतत्वं तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वं चोपपाद्य विध्यसंभवाद् ब्रह्मण्येव वेदान्तसमन्वयसिद्धान्तः । प्रतिवर्णकं प्रसङ्गायाता अन्ये ऽपि विषयाः सूचीपत्रात् संक्षेपेणाकलय्य ग्रन्थाज् ज्ञातव्याः ॥

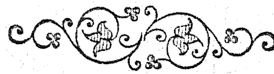
सो ऽयमुत्तमोत्तमो ग्रन्थः परमादरणीयो ऽप्यद्यत्वे द्वित्राणामपि पुस्तकानां दुर्लभतया वञ्चयतीव पीडयतीव च रसिकजनचेतांसीति तत्सौलभ्याय तत्प्रकाशने प्रवृत्तिः कथंकारं श्लाघ्यतमा न भवेत् प्रकाशकमहाशयानाम् । मुद्रणावसरे च तत्संशोधनायादिष्टो ऽहमर्वाचीनलिपिलिखितप्रथमवर्णकं प्राचीनमेकं पुस्तकं,* द्वितीयं च काशिकराजकीयसंस्कृतपुस्तकाल-

* इदं च पुस्तकमतिदुर्लभं महता परिश्रमेण काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालयाध्यक्षपण्डितविन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदिसंकलितम् । एतदन्ते 'संवत् १५७१ वर्षे श्रावणसुदि रवौ अदेहश्रीनगरे महारायाधराय श्रीउदसिंहविजयराज्ये' इति लिखितमस्ति ।

यस्थं शुद्धप्रायं प्राचीनं मध्ये मध्ये खण्डितमाद्यन्तखण्डितं च, तृतीयं च प्रथमवर्णकहीनं शुद्धतमं प्राचीनमन्तिमपत्रविकलं * चेति पुस्तकत्रयमादर्शत्वे नावलम्ब्य निवेश्याधस्तत्तत्पुस्तके समुपलब्धान् पाठभेदान्, ग्रन्थमध्ये ग्रन्थान्तरसंवादस्थले तदाकरान् प्रायशः समुपलब्धान् प्रदर्श्य टिप्पणीरूपेण, महता परिश्रमेण संशोध्य मुद्रणावसरे ऽन्तिमपत्रं मद्भ्रातृचरणमहामहोपाध्याय श्री ६ गङ्गाधरशास्त्रिभ्यः प्रदर्श्य तत्संमत्या सममुद्रयममुं ग्रन्थम् । मुद्रणोत्तरमपि पुनर्निध्याय समुपलब्धा अशुद्धीः परिशोध्य समसाधयं शुद्धिपत्रं, प्रादर्शयं च ग्रन्थोक्तान् विषयान्वर्णक्रमेण पृथङ्मुद्रिते सूचीपत्रे ।

तदेवं महता ऽऽयासेन सावधानं संशोधिते ऽप्यस्मिन् पुस्तके यदि मदीयमतेरपाटवेन दृग्दोषेणाक्षरयोजकादिदोषेण वा क्वचिन्नयनगोचरीभवेयुश्चेत् स्खलितानि तर्हि तानि सदयं मर्षयित्वा प्राथमिके ऽस्मिन् मुद्रणे गुणदृष्टिमेव पुरोधाय समनुभवन्तु वेदान्तपयोधिसमुद्भूतं परमानन्दसुधाधारारसं रसिकवरा इति सप्रश्रयमभ्यर्थये बुधवरान् याचे च जगदीश्वरं मदीयं परिश्रमं फलेग्रहिं विधातुमिति । शुभम् ।

आश्विनसुदि १० शनौ संवत् १९४६ ॥	काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठशालायां साहित्यशास्त्राध्यापको मानवल्ल्युपाख्यतैलङ्गरामशास्त्री ।



* इदमपि पूर्वोक्तपण्डितोद्योगलब्धम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृ॰	प॰	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
७	१२	ब्रह्मज्ञा निर्दे-शात्	ब्रह्मज्ञाननिर्देशात्
८	२०	्द्धौ *	बुद्धौ
२६	११	स्थलादाषच्यून*	स्थलादीषच्यून-
२७	१६	अन्यथाशुक्तिं	अन्यथा शुक्तिं
३०	११	स्मतेरॅन्यो	स्मतेरन्यो
३०	१२-१३	भेदकजनकत्वं	भेदजनकत्वं
३२	१६	स्मति र्ग- *	स्मतिर्ज्ञा-
३२	२४	द्वयो र्ग्रह- *	द्वयोर्ग्रह-
३६	२४	तद्ज्ञान	तज्ज्ञान-
३८	२२	प्रवृत्ति	प्रवृत्ति-
४४	‡ टि॰	अन्तः करण	अन्तःकरण-
५२	२०	आकारे	आकार-
६८	† टि॰	व्यास सू-	व्याससू-
७१	२८	स्वच्छत्वाच्च	स्वच्छत्वाच्चे-
७६	१	सिध्यत् *	सिध्येत्
८०	१५	ज्ञणे	चणे
८३	२५	प्रवृ ः *	प्रवृत्तेः
८५	१६	यौवनयोयाग *	यौवनयोर्योग-
८६	२०	कारीर्यादभ्यो*	कारीर्यादिभ्यो
९५	७	सम्बध्यत इति	सम्बध्यतइति
९८	२५	शुक्तितत्त्वा	शुक्तितत्त्वा-
१०४	१५	अविद्यादिसाच	अविद्यादिसाचि-
१०६	१७	वस्यत्यत्र	वस्येत्यत्र
१०८	२०	विचारयित्व्या	विचारयितव्या
१०९	१५	बोद्धं *	बोद्धुं
१११	७	मामांसाऽनर्थ-क्यात्	मीमांसाऽनर्थक्यात्
११२	२८	नित्यप्राप्त-	नित्यप्राप्त-
११३	१७	निवृत्तये	निवृत्तये
११८	५	मवबोध्या ऽपि	मवबोध्याऽपि
१२३	१७	माचितं	मारचितं
१२६	५	प्रववृत्ते	प्रववृते
१२८	१८	पर्यवसायत्व	पर्यवसायित्व
१३२	१७	श्यनादेः	श्येनादेः
१३७	७	निष्पतेः	निष्पत्तेः
१३७	२२	त्वदाय॰	त्वदीय॰
१३८	२७	अस्मत्पच *	अस्मत्पत्ते
१४७	३	सामर्था-	ऽसामर्थ्या-
१५७	८	द्यात्यते	द्योत्यते
१५७	१८	शब्दन *	शब्देन
१६०	१४	नैमिधि॰	नैमित्ति॰
१६१	१८	विविदषन्तीति	विविदिषन्तीति
१६६	१५	मक्यतया	मशक्यतया
१७०	११	सताहा-	सतीहा-
१७४	१४	ऽनेतेति	ऽनेनेति
१७६	२८	तयोर्ववेकः	तयोर्विवेकः
१७७	शिरः (Heading)	यत्वाक्तिः *	यत्वोक्तिः
१८३	१	ऽभ्युपेयः	ऽभ्युपेयः
१८३	१८	क्लदना *	क्लेदना
१८४	२४	सात *	सति
१८६	३	छिदिक्रियावदि	छिदिक्रियावदिति
१८७	२६	श्रोत्र शब्द *	श्रोत्रे शब्द-
१९५	२०	जिज्ञास्य	जिज्ञास्ये
१९८	८	गोचरत्वनाप्रा-माण्यं	गोचरत्वेनाप्रामाण्यं
२०४	§ टि॰	सामञ्जसः	समञ्जसः
२०५	२४	वयवेष्वे॰	वयवेष्वेव
२१४	‡ टि॰	असङ्गद्वारे॰	असङ्गद्वारे-
२१७	१८	श्रात	श्रोत-
२२२	४	शङ्कनीवम्	शङ्कनीयम्
२२२	११	ब्रह्म	ब्रह्म-
२२५	८	व्यपदेश इतीष्ट-	व्यपदेश इति । इष्ट
२३६	१७	विशेषेस्यापा *	विशेषस्योपा-
२५१	६	जन्यसस्कारा *	जन्यसंस्कारा

पृष्ठाङ्केषु १३० अङ्कस्थाने २३० प्रमादात् पतितः स १३० ज्ञातव्यः ।

* एतच्चिह्नाङ्किता अशुद्धयो मुद्रणकाले ऽक्षराणां स्खलनादिना केषु चित् ।

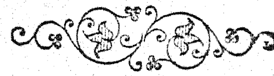
वर्णक्रमानुसारिसूचीपत्रम् ।

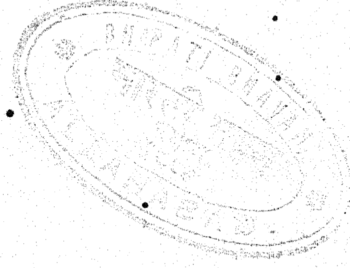
---

* ( ) एतन्मध्ये पुस्तकान्तरधृतः पाठः प्रदर्शितः ।



BHARATI BHAVAN
भारती भवन
ALLAHABAD





विवरणप्रमेयसंग्रहः ।

स्वमाययानन्दयदत्र जन्तून्सर्वात्मभावेन तथा परत्र ।
यच्छङ्करानन्दपदं हृदब्जे विभ्राजते तद्यतयो विशन्ति ॥ १ ॥
भाष्यटीकाविवरणं तन्निबन्धनसंग्रहः ।
व्याख्यानव्याख्येयभावक्लेशहानाय रच्यते ॥ २ ॥
नित्यस्वाध्यायविधितो ऽधीत्य वेदान्तमस्य ये ।
संशेरते ऽर्थे ते सूत्रभाष्यादिष्वधिकारिणः ॥ ३ ॥

नित्यो हि स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविधिः । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदो ऽध्येयो ज्ञेयश्चेति वचनात् । काम्यत्वे हि वेदाध्ययनस्यान्योन्याश्रयता । अर्थावबोधे सति कामना कामनायां सत्यां षडङ्गोपेतवेदाध्ययनप्रवृत्तस्यार्थावबोध इति । अतः सर्वो ऽपि नित्यविधिबलादेव षडङ्गसहितं वेदमधीत्यार्थं जानाति । कश्चित्पुण्यपुञ्जपरिपाकवशान्निरतिशयपुरुषार्थप्रेप्सायां तदुपायं वेदे ऽन्विष्येदमवगच्छति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यात्मशेषतयैवान्यस्य सर्वस्य प्रियत्वोक्तेरात्मव्यतिरिक्तात्सर्वस्माद्विरक्तो ऽधिकारी । आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञातमित्युपक्रम्यैतावदरे खल्वमृतत्वमित्युपसंहारात्परमपुरुषार्थभूतस्यामृतत्वस्यात्मदर्शनोपायत्वं प्रतिपाद्य दर्शनस्य चापुरुषतन्त्रस्याविधेयत्वादात्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यात्मदर्शनमनूद्य तदुपायत्वेन श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां सह श्रवणं नामाङ्गि विधीयतइति । ननु षडङ्गोपेतवेदाध्यायिनः सत्यपि वेदार्थावगमे विचारमन्तरेण तात्पर्यानवगमान्न तेनावगतोर्थः श्रुत्यभिप्रेतो भवितुमर्हतीति चेद् मैवम् । एतच्छ्रुतितात्पर्यस्यैव पुराणेषु प्रतिपादितत्वात् । तथा हि ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः ।
ज्ञात्वा च* सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

* मत्वा चेति पाठान्तरम् ।

तत्र तावन्मुनिश्रेष्ठाः श्रवणं नाम केवलम् ।
उपक्रमादिभिर्लिङ्गैः शक्तितात्पर्यनिर्णयः ॥
सर्ववेदान्तवाक्यानामाचार्यमुखतः प्रियात् ।
वाक्यानुग्राहकन्यायशीलनं मननं भवेत् ॥
निदिध्यासनमैकाग्र्यं श्रवणे मनने ऽपि च ।
निदिध्यासनसंज्ञं च मननं च द्वयं बुधाः ॥
फलोपकारकाङ्गं स्या*त्तेनासम्भावना तथा ।
विपरीता च निर्मूलं प्रविनश्यति सत्तमाः † ॥
प्राधान्यं मननादस्मि‡न्निदिध्यासनतो ऽपि च ।
उत्पत्तावन्तरङ्गं हि ज्ञानस्य श्रवणं बुधाः ॥
तटस्थमन्यव्यावृत्त्या मननं चिन्तनं तथा ।
इतिकर्तव्यकोटिस्थाः शान्तिदान्त्यादयः क्रमात् ॥
ततः सर्वाङ्गनिष्ठस्य प्रत्यग्ब्रह्मैक्यगोचरा ।
या वृत्तिर्मानसी शुद्धा जायते वेदवाक्यतः ॥
तस्यां या चिदभिव्यक्तिः स्वतःसिद्धा च शाङ्करी ।
तदेव ब्रह्मविज्ञानं तदेवाज्ञाननाशनम् § ॥
प्रत्यग्ब्रह्मैक्यरूपा या वृत्तिः पूर्णा‖ ऽभिजायते ।
शब्दलक्षणसामग्र्या मानसी सुदृढा भृशम् ॥
तस्याश्च द्रष्टृभूतश्च ¶ प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ।
स्वस्य स्वभावभूतेन ब्रह्मभूतेन ** केवलम् ॥
स्वयं तस्यामभिव्यक्तस्तद्रूपेण मुनीश्वराः ।
ब्रह्मविद्यासमाख्यस्तदज्ञानं †† चित्प्रकाशितम् ॥
प्रतीत्या केवलं सिद्धं दिवाभीतान्धकारवत् ।
अभूतं वस्तुगत्यैव स्वात्मना ग्रसते स्वयम् ॥

---

* फलोपकारमङ्गं स्यादिति पाठः कैवल्यरत्ने ।
† एते श्लोका मानवीयपुराणे ४ अध्या॰ कै॰ र॰ का॰ वि॰ सु॰ १ खण्डे १८८३ ।
‡ मननादस्तीति पा॰ कै॰ र॰ ।
§ नाशकमिति पाठः । एते श्लोकाः पराशरीयपुराणे १४ अ॰ कै॰ र॰ का॰ वि॰ सु॰ ४ खण्डे १८८३ ।
‖ ज्ञप्तिः पूर्णेति पाठः पा॰ कै॰ र॰ ¶ तस्यां च द्रव्यभूतस्त्विति पा॰ कै॰ र॰ ।
** तस्य स्वरूपभूतेन ब्रह्मरूपेणेति पा॰ कै॰ र॰ ।
†† विद्यासमाख्यं सदज्ञानमिति २ पु॰ पा॰ । विद्यासमाख्यः सदिति पा॰ कै॰ र॰ ।

स्वात्मना ऽज्ञानतत्कार्ये प्रसन्नात्मा स्वयं बुधाः ।
स्वपूर्णब्रह्मरूपेण स्वयमेवावशिष्यते ॥
एवंरूपावशेषस्तु स्वानुभूत्येकगोचरः ।
येन सिध्यति विप्रेन्द्रास्तद्धि विज्ञानमैश्वरम् * ॥

नन्वेवमपि श्रवणस्य विधिर्नोपपद्यते । तथा हि । स किं ज्योतिष्टोमादेरिवापूर्वविधिः उतावघातादिवन्नियमविधिः किं वा पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या इत्यादिवत् परिसंख्याविधिः † । नाद्यः । वेदान्तश्रवणादीनां दृष्टफलब्रह्मज्ञानं प्रति साधनत्वस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धत्वात् । प्रसिद्धं हि लोके वैद्यशास्त्र ‡ श्रवणस्य तद्विषयावगमं प्रति साधनत्वम् । न द्वितीयः । नियमादृष्टस्य कल्पकाभावात् । अवघातादौ तु नियमादृष्टजन्यपरमापूर्वमेवैतत्कल्पकम् । न च ब्रह्मज्ञानमदृष्टजन्यं केवलव्यतिरेकाभावात् । न हि वेदान्तश्रवणादौ सत्यपि नियमादृष्टाभावापराधेन ब्रह्मज्ञानानुत्पत्तिर्दृष्टचरी । ज्ञानस्य कथं चिददृष्टजन्यत्वे ऽप्ययं विधिर्भाष्यविरुद्धः । समन्वयसूत्रव्याख्याने महता प्रयत्नेन विधिनिराकरणात् । अन्यथा वेदान्तानां विधिपरत्वं ब्रह्मपरत्वं चेति वाक्यभेदप्रसङ्गः । नापि तृतीयः । पञ्चनखापञ्चनखभक्षणयोरन्यतः प्राप्तावन्यपरिवर्जनवदात्मसाक्षात्कारस्योपनिषदतिरिक्तात् प्राप्त्यसंभवात् । तस्मान्नास्ति श्रवणविधिरिति । अत्रोच्यते । दृष्टफलस्यापि धर्मज्ञानस्य साधने ऽध्ययने नियमविधिस्तावदङ्गीकृत एव । यदा त्वर्वाचीनपुरुषार्थे परोक्षे धर्मज्ञाने ऽप्येवं तदा किमु वक्तव्यं परमपुरुषार्थब्रह्मसाक्षात्कारसाधने श्रवणे नियमविधि § रिति । यद्यध्ययने नियमादृष्टजन्यं यागीयापूर्वं तत्कल्पकं स्यात् तर्हि श्रवणे ऽपि ब्रह्मज्ञानं तत्कल्पकमस्तु । ब्रह्मज्ञानस्य सर्वादृष्टजन्यत्वात् । सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत इति स्मरणात् । अत्र हि प्रसिद्धयागादीनेवापेक्ष्य सर्वग्रहणमिति भ्रमं व्युदस्य श्रवणादेरपि संग्रहायैवाखिलमित्युक्तम् । अन्यथा पौनरुक्त्यात् ।

---

* मानवोपपुराणे ४ अध्या० कै० र० का० वि० सु० १ खण्डे १८८३ ।
† किं वा परिसंख्याविधिरित्येव २ पुस्तके पाठः । ‡ वैद्यकशास्त्रेति १ पुस्तके पाठः ।
§ साक्षात्कारसाधनश्रवणविधिरिति २ पु० पाठः ।

> यो ऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र * कुरुते श्रमम् ।
> स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः † ॥

इत्यकरणे प्रत्यवायमपेक्ष्य विध्यङ्गीकारे प्रकृते ऽपि तथा ऽस्तु ।

> नित्यं कर्म परित्यज्य वेदान्तश्रवणं विना ।
> वर्तमानस्तु संन्यासी पतत्येव न संशयः ‡ ॥

इति प्रत्यवायस्मरणात् । ननु ब्रह्मज्ञाने श्रवणादीनामन्वयव्यतिरेकादिना § नास्ति साधनभावप्राप्तिः निर्विशेषस्य ब्रह्मणो वेदान्तैकसमधिगम्यत्वात् तत्कथं नियमसिद्धिः । मैवम् । व्रीहीनवहन्तीत्यत्र शास्त्रैकगम्यापूर्वीयव्रीहिष्वन्यतो दलनाद्यप्राप्तावपि अवघाते यथा नियमस्तथा श्रवणे ऽपि पाक्षिकत्वमन्तरेणैव नियमो ऽस्तु । अथ व्रीहिमात्रसाधारणाकारेण प्राप्तिमपेक्ष्य तत्र नियमः तदत्रापि समानम् । विषयज्ञानमात्रसाधारणाकारस्य सुवचत्वात् । अथावघाते ऽपूर्वविधिरेव सन्फलतो नियम इति व्यवह्रियते श्रवणे ऽपि तथा भविष्यति । न च भाष्यविरोधः । दर्शनविधेरेव तत्र निराकरणात् । दर्शनविधाने हि प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः प्राधान्येनेति न्यायेन प्रत्ययार्थस्य नियोगस्यैव प्राधान्याद् दर्शनस्य प्रकृत्यर्थतया गुणभूतत्वेन तद्विशेषणस्य ब्रह्मणो ऽपि सुतरां गुणभावः स्यात् ततो न वेदान्तैर्ब्रह्म सिध्येत् । फलत्वेन प्रधानं ब्रह्मदर्शनमुद्दिश्य श्रवणविधाने तु न को ऽपि दोषः । वाक्यभेदश्च किमेकदेशिना ऽऽपाद्यते किं वा तान्त्रिकेण । नाद्यः । वेदान्ते ऽप्यवान्तरवाक्यभेदेन विविदिषन्ति यज्ञेनेत्यत्र ज्ञानसाधनत्वेन यज्ञादिविध्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः । प्रेताग्निहोत्रप्रकरणे अधस्तात्समिधं धारयन्ननुद्रवेदित्यधोधारणं विधायोपरि हि देवेभ्यो धारयतीति पठितम् । तत्र दैविकमुपरिधारणमन्यप्रकरणमध्ये श्रुतमपि विधेयमिति विधिस्तु धारणे ऽपूर्वत्वादित्यधिकरणे निर्णीतत्वात् । अथ कथं चिदेतदधिकरणं प्रभाकरो नाङ्गीकुर्यात्तथापि दर्शपूर्णमासप्रकरणे तिस्रो रात्रीर्व्रतं चरेदिति रजस्वलाया व्रतकलापविधिमङ्गीकरोत्येव । तस्माद् ब्रह्मप्रकरणे ऽपि श्रवणं विधीयतां का

* वेदानन्यत्रेति २ पु॰ पाठः । † मनुस्मृतौ २ अध्याये १६८ श्लोकः ।
‡ साम्बोपपुराणे १–अध्याये । कै॰ र॰ का॰ वि॰ मु॰ ६ खण्डे १८८३ ।
§ श्रवणं विना ऽन्वयव्यतिरेकादीनामिति २ पु॰ पाठः ।

तव हानिः । अथ व्रतकलापस्य प्रकरणान्वयासंभवादगत्या वाक्यभेदाश्रयणम् । इह तु तव्यप्रत्ययस्यार्हार्थत्वेनाप्यन्वयसंभवान्न तद्युक्तमिति तवापरितोषः तर्हि तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्येत्यादिवाक्यं श्रवणादिविधायकमस्तु । तस्यानारभ्याधीतत्वेनोक्तविरोधाभावात् । आपाततः श्रवणाद्यप्रतीतावपि वाक्यपर्यालोचने वाक्यस्य श्रवणादि * विधिपरत्वात् । सूत्रकारेणैव सहकार्यन्तरविधि † रिति सूत्रे पाण्डित्यबाल्ययोः श्रवणमननरूपत्वेन विधिं सिद्धवत्कृत्य अथ मुनिरिति वाक्यशेषे निदिध्यासनरूपत्वेन मौनस्य विधित्वप्रतिपादना ‡ दसाम्प्रदायिकत्वं दूरापास्तम् । नन्वेवमपि अधीत्य स्वाध्यायेनावगतस्य § श्रोतव्य इत्यस्य श्रवणविधेरनुपपत्तिस्तदवस्थैवेति चेद् न । तव्यप्रत्ययस्य विधावपि स्मरणात् । तद्विजिज्ञासस्वेत्यादिषु समानप्रकरणेषु श्रुत्यन्तरेषु श्रवणस्य ‖ अवश्यं वाक्यभेदेन विधेरङ्गीकर्तव्यतया त्वदपरितोषस्य निरवकाशत्वात् । न चैकस्यामेव शाखायां श्रोतव्यः पाण्डित्यं निर्विद्येति श्रवणविधिद्वयं पुनरुक्तमिति वाच्यम् । एकत्र विधायापरत्र विधिमनूद्य विशेषकथनात् । अथ वा यथा द्विर्मैत्रेयीब्राह्मणमपुनरुक्तम् एकस्योपसंहाररूपत्वात् तथा द्विः श्रवणविधिर्भवतु । तस्मादुपपद्यत एव श्रोतव्य इति विधिः ॥

तच्च श्रवणं नाम वेदान्तवाक्यानि विचार्योपक्रमादिभिर्लिङ्गैर्वाक्यतात्पर्यनिर्णय इति पुराणवचनेनोक्तम् । तथा च विरक्तेनाधिकारिणाऽमृतत्वसाधनभूतात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति । एवं तावदधीतस्वाध्यायः पुमान्वेदादेवावगत्य पश्चादेवं संदिग्धे । किं वैराग्यमात्रमधिकारिविशेषणम् उतान्यदप्यस्ति नानाविशेषणेषु तद्विशिष्टाधिकारिणि च किं प्रमाणम् वेदान्तवाक्यविचारश्च धर्मविचारेणैव गतो न वा कथं वा वेदान्तवाक्यानि विचार्याणि किंलक्षणमात्मतत्त्वं तस्मिंश्च किं प्रमाणम् तस्य च प्रमाणस्यास्ति केन चिद्विरोधो न वा तत्त्वगोचरज्ञानं च किं कर्मभिः समुच्चित्यामृतत्वसाधनम् उत केवलमेव केवलस्य साधनत्वे वा किं प्रमाणम् कीदृशममृतत्वं किंप्रमाणकं चेति । त एते संदेहा अन्येप्येवं-

---

* श्रवणाद्यप्रतीतावपि पर्यालोचने वाक्यश्रवणादि—इति १ पु॰ पाठः ।

† व्याससू॰ ३ अ॰ ४ पा॰ ४७ सू॰ ।

‡ विधिप्रतिपादनादिति २ पु॰ पाठः ।

§ अधीतस्वाध्यायमध्ये ऽवगतस्येति २ पुस्तके पाठः । ‖ श्रवणस्येति २ पुस्तके नास्ति ।

विधा नानाविधैर्न्यायैर्निर्णेतव्याः । तांश्च न्यायान्परमकृपालुर्भगवान्बादरायणः सूचयितुकामः प्रथमतः श्रोतव्य इति वाक्ये प्रतिपन्नमधिकारिविषयफलाख्यानुबन्धचयोपेतं विधिं न्यायेन निर्णयंस्तदर्थभूतविचारकर्तव्यतां वक्ष्यमाणकृत्स्नशास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वेनोपोद्घातभूतां सूचयामास—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥ तत्रात्मनस्तु कामायेति वाक्ये विरक्त्युपलक्षितसाधनचतुष्टयसंपन्नो य एवाधिकारी प्रतीयते स एवाथशब्दार्थः । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेनेति वाक्ये वित्तोपलक्षितलौकिकवैदिककर्मभिरमृतत्वं नास्तीति यदुक्तं तदेवातःशब्देन हेतूक्रियते । आत्मनि खल्वित्यादिना वाक्येनामृतत्वसाधनात्मदर्शनाय वेदान्तवाक्यविचाररूपं श्रवणं कर्तव्यमित्युक्तं तत्सर्वं ब्रह्मजिज्ञासापदेनावगन्तव्यम् * । नन्वेतत्सूत्रं विधायकमनुवादकं वा । नाद्यः । लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययानामदर्शनात् । नेतरः । अप्रवर्तकेनानेन श्रवणविध्यसंग्रहप्रसङ्गात् । मैवम् । कर्तव्येत्यध्याहार्यत्वात् । ज्ञानेच्छयोर्वस्तुतन्त्रयोः कर्तुमशक्यत्वात् अध्याहृतेन जिज्ञासापदं नान्वियादिति चेत् तर्ह्यनयैवानुपपत्त्या जिज्ञासापदेनानुष्ठानयोग्यो विचारो लक्ष्यताम् । अविनाभावसम्बन्धश्च संदंशन्यायप्रसारात् सुसंपादः । संदष्टो हि ज्ञानेच्छाभ्यां विचारः । प्रथमत इच्छायां सत्यां विचारे सति पश्चादेव ज्ञानोत्पत्तेः । न च वाच्यं लक्षणायां विचाराख्यो विषयानुबन्ध एव सिध्येद् न ब्रह्मज्ञानाख्यः फलानुबन्ध इति । अजहल्लक्षणया स्वार्थस्यापि स्वीकृतत्वात् । ब्रह्मज्ञानजनकत्वान्यथानुपपत्त्या विचारस्य वेदान्तवाक्यविषयत्वं लभ्यते । न ह्यन्यविचारकाणां ब्रह्मज्ञानमुपलभामहे । फलत्वान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वसिद्धिः । अधिकारिभिरिष्यमाणं हि फलम् । अत्र हि साधनचतुष्टयसंपन्ना अधिकारिणो निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशयानन्दावाप्ती तत्साधनं च विहाय नान्यदिच्छन्ति । तत्त्वज्ञानस्य दुःखोच्छेदानन्दावाप्तिरूपत्वासंभवेन परिशेषात्तत्साधनत्वम् । तदेवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य कर्मभिर्मोक्षासिद्धेर्मोक्षसाधनब्रह्मज्ञानाय वेदान्तवाक्यविचारः कर्तव्य इति श्रुत्यर्थः समग्रो ऽपि सूत्रे संगृहीतः † । एवं शास्त्रप्रवृत्तिहेतुत्वं च विचारकर्तव्य-

* जिज्ञासापदे ऽवगन्तव्यमिति २ पु० पाठः ।

† सूत्रेण संगृहीत इति २ पु० पाठः ।

ताया अन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । सति ह्यनुबन्धत्रयोपेते विधौ पुरुषाः प्रवर्तन्ते ज्योतिष्टोमादौ तथा दर्शनात् । असति तु न प्रवर्तन्ते सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादौ प्रवृत्त्यदर्शनात् । सा च विचारकर्तव्यता वक्ष्यमाणशास्त्रप्रवृत्तिहेतुभूता प्रथमसूत्रेणानेनेत्थं निर्णीयते । विमतं शास्त्रमारम्भणीयं सम्भावितविषयप्रयोजनत्वात् कृष्यादिवदिति । न च सूत्रे विषयप्रयोजनानुपादानान्नायं विषयः सूत्रसिद्ध * इति शङ्कनीयं मुखतो ऽनुपादाने ऽप्यर्थात्सूचितत्वात् । सूत्रस्य हि सूचनमलङ्कारो न तु दोषाय । तत्र तावज्जन्माद्यस्य यत † इत्यादिशास्त्रेण विचार्याणां वेदान्तानां स वा अयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मात्मैकत्वं विषयः । तच्चैकत्वमखण्डैकरसवस्तुप्रतिपादकेन ब्रह्मशब्देन सूत्रे सूचितम् ‡। तरति शोकमात्मवित् ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिश्रुतिप्रसिद्धं दुःखोच्छेदब्रह्मप्राप्ती प्रयोजनम् । ते च तत्साधनभूतब्रह्मज्ञानिर्देशात्सूचिते एव । न केवलं सूत्रकारो विषयप्रयोजने सूचितवान् किं तु तयोरुपपादनं चैवमभिप्रेयाय । विमतं शास्त्रं सम्भावितविषयप्रयोजनम् अविद्यात्मकबन्धप्रत्यनीकत्वात् जाग्रद्बोधवदिति । न च बन्धस्याविद्यात्मकत्वमसूत्रसूचितमिति वाच्यम् । बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारेणैव तत्सूचनात् । तथा हि । निःशेषदुःखनिवर्तकत्वं तावद् ब्रह्मज्ञानस्य फलत्वसिद्धये सूत्रकारेणाङ्गीकृतम् । प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिबन्धश्च सर्वो ऽपि दुःखबीजत्वाद् दुःखमेव । तत्र विचारणीयं किमयं बन्धः पारमार्थिकः स्यादपारमार्थिको वेति । आद्ये ब्रह्मज्ञानान्न निवर्तेत । ये त्वेकदेश्यादयः पारमार्थिकस्यैव ज्ञानान्निवृत्तिमङ्गीकुर्युस्ते प्रष्टव्याः ज्ञानं स्वविषये वा निवृत्त्याख्यमतिशयं जनयति स्वाश्रये वा । आद्ये ऽपि स्वविषयं संसारिणमात्मानमेव निवर्तयेद् उत तद्गतं धर्ममात्रम् अथ वा स्वबोध्याखण्डैकरसत्वविरोधिन एव कर्तृत्वादीन् किं वा विषयगतानवबोधमेव । न तावत्प्रथमद्वितीयतृतीयाः । न हि नानावर्णे चूतादिफले नीलभागज्ञानं स्वविषयं वा तत्समवेतरसादिकं वा विरोधिनं पीतिमादिगुणं वा निवर्तयति । चतुर्थे त्वस्मन्मतापत्तिः । आश्रयाति-

* नोभे विषयप्रयोजने सूत्रसिद्धे इति २ पु॰ पाठः।

† व्याससू॰ १ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ।

‡ सूत्रेण सूत्रितमिति २ पु॰ पाठः।

शयपक्षे ऽपि किमाश्रयनिवृत्तिः किं वा तद्गुणानाम् उताश्रयविषयोभयसंबन्धिधर्माणाम् । नाद्यः । प्रतिक्षणमात्मविनाशापत्तेः । न द्वितीयः । घटज्ञानेनात्मगतधर्मादिगुणानिवृत्तेः । न तृतीयः । स्वदेहाज्ञानेन देहात्मसंबन्धाद्यनिवृत्तेः । तमेव विदित्वा ऽतिमृत्युमेतीति श्रुतत्वाद्वास्तवो ऽपि बन्धो ज्ञाननिवर्त्त्य इति चेद् न । श्रुतेर्बन्धसत्यत्वासत्यत्वयोस्ताटस्थ्यात् । अस्माभिस्तु श्रुतोपपत्त्यर्थं बन्धस्य * विद्यात्मत्वं कल्प्यते । यथा ज्योतिष्टोमादीनां श्रुतस्य स्वर्गसाधनत्वस्योपपत्त्यर्थमपूर्वं भवद्भिः कल्प्यते तद्वत् । अथ तत्र क्षणिकानां कर्मणां कालान्तरभाविफलसाधनत्वाभावव्याप्तिनियमः कल्पको ऽस्ति तर्हीहापि ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिनियमः कल्पको ऽस्तु । अतो ऽपारमार्थिकत्वमवशिष्यते बन्धस्य † । तदेवं ब्रह्मज्ञाननिवर्त्त्यस्य बन्धस्याज्ञानात्मकत्वं सूत्रेणैव सूचितम् ॥

नन्वेवं तदविद्यात्मकत्वं ‡ सूत्रकारेण मुखत एव वर्णनीयं विषयप्रयोजनसाधनद्वारा कृत्स्नशास्त्रारम्भसमर्पकत्वात् । मुखतो ऽप्रतिपादने तात्पर्यप्रसङ्ग इति चेत् तर्हि वर्णितमेवैतन्मुखतो द्वितीयाध्याये तद्गुणसारत्वा§दित्यादिसूत्रे । सूत्रस्य चायमर्थः । आत्मनो देहोत्क्रान्तिपरलोकगत्येतल्लोकागतीनां श्रुतत्वात्सर्वगतत्वं विरुद्धमिति चेद् बुद्धिगुणसारत्वात् । बुद्ध्यात्मनोरितरेतरतादात्म्याध्यासेन बुद्धिगुणेष्वेवोत्क्रान्त्यादिषु सर्वगतस्यात्मनो ऽभिमानमात्रं जायते । तच्च श्रुत्या ऽनूद्यते निजस्वरूपबोधनायेति । तर्हि कृत्स्नशास्त्रारम्भं प्रत्युपोद्घातत्वात्प्रथममेवाध्यासविषयं सूत्रं प्रणेतव्यम् । उपोद्घातश्च प्रतिपाद्यमर्थं बुद्धौ संगृह्य प्रागेव तदर्थमर्थान्तरवर्णनमिति चेद् न । प्रतिपादने प्रवृत्तेन सूत्रकारेण विरोधपरिहारसूत्रस्य प्रथमतो वक्तुमशक्यत्वात् । प्रतिपाद्यं मुखतः प्रतिज्ञाय पश्चात्तत्सिद्धिहेतुप्रदर्शनं प्रतिपादनम् । तथा च प्रथमेनाध्यायेन ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयं प्रदर्श्य तदुपपादको विरोधपरिहारः पश्चात्कर्तव्यः । प्रथम ‖ मप्रदर्शिते पुनः समन्वयविशेषे तद्विरोधाशङ्का तन्निराकरणं च निर्विषयं स्यात् । नन्वेवमादावध्या-

* बन्धस्येति २ पु॰ नास्ति ।
† अपारमार्थिकत्वं परिशिष्यते इति २ पु॰ पाठः । बन्धस्येत्येतदन्ते न दृश्यते ।
‡ नन्वेतदविद्यात्मकत्वमिति २ पु॰ पाठः ।
§ व्याससू॰ २ अ॰ २ पा॰ २९ सू॰ ।
‖ प्रथममिति २ पु॰ नास्ति ।

सानुक्तौ विषयप्रयोजनासिद्ध्या शास्त्रप्रवृत्तिर्न स्याद् मैवम् । प्रथमसूत्रे ऽध्यासः साक्षादनुक्तो ऽप्यर्थात्सूचित इत्युपपादितत्वात्सिध्यत्येव शास्त्रप्रवृत्तिः ॥

ननु सूत्रसूचितो ऽप्यध्यासो न युक्तिसहः । तथा हि । आत्मानात्मानावितरेतरतादात्म्याध्यासरहितौ क्वापीतरेतरभावरहितत्वात् तमःप्रकाशवत् । न च हेत्वसिद्धिः । विमतौ तादात्म्यशून्यौ विरुद्धस्वभावत्वात्तमःप्रकाशवत् । न चासिद्धो हेतुः । विमतौ विरुद्धस्वभावौ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरत्वाद् देवदत्ततद्वैरिवत् । न च वाच्यं देवदत्तस्य स्वशरीरादिसंघाते ऽस्मत्प्रत्ययस्तत्रैव तद्वैरिणो युष्मत्प्रत्ययः । न च तत्र विरोधो ऽस्ति । एवं तद्वैरिण्यपि प्रत्ययव्यत्यासेन योजने दृष्टान्तः साध्यविकलः स्यादिति । न हि भिन्नाश्रययोः प्रत्यययोर्विषयौ दृष्टान्तत्वेन विवक्ष्येते किं तर्हि समानाश्रययोरिति । न हि प्रत्येकाकारौ दृष्टान्तत्वेन विवक्ष्येते किं तर्हि देवदत्तप्रतीत्या तद्वैरिप्रतीत्या च सिद्धः समुदायाकारो दृष्टान्त इति नोक्तदोषः । स्यादेतत् । किमत्र लोकप्रसिद्धावात्मानात्मानौ पक्षीक्रियेते किं वा प्राभाकरादिसिद्धौ उत वेदान्तिसिद्धौ । नाद्यः । द्वयोरनुमानयोः सिद्धसाधनत्वात् । तृतीयानुमानस्यानुभवविरोधात् । लोके हि देहादिचैतन्यान्तसंघात आत्मा पाषाणादिरनात्मा । न च तयोरैक्याध्यासैक्ये वेदान्त्यभिमते । नापि तयोर्नियतो विरोधो ऽनुभूयते । न द्वितीयः । प्राभाकरादयो हि प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वाद्याश्रयं जडमात्मानमाहुः इन्द्रियदेहाद्यखिलप्रपञ्चमनात्मानम् । तत्र वेदान्तिमते प्रमातृत्वाद्याश्रयो ऽहङ्कारो जाड्यं च तत्कारणमज्ञानमित्युभयमप्यनात्मन्येवान्तर्भवति । तथा चानात्मन एककोटेरध्यासतादात्म्यविरोधानङ्गीकारात्पूर्वोक्तमेव दोषद्वयं स्यात् । न तृतीयः । वेदान्तिनो हि सर्वोपप्लवरहितं विज्ञानघनमात्मानमाहुस्तद्व्यतिरिक्तं च सर्वमनात्मानम् । तत्र किमेकस्मिन् प्रत्ययद्वयगोचरत्वं हेतुत्वेन विवक्षितम् उतात्मन्यस्मत्प्रत्ययगोचरत्वम् अनात्मनि चेतरदिति । आद्ये स्वरूपासिद्धिर्द्वितीये भागासिद्धिः । देहेन्द्रियान्तःकरणप्राणादिष्वनात्मसु युष्मत्प्रत्ययाभावात् । व्यवहारदृष्ट्या तदभावे ऽपि शास्त्रदृष्ट्या चिदवभास्यो युष्मदर्थ इत्येतल्लक्षणानुसारेणास्त्येव तत्र युष्मत्प्रत्यय इति चेद् एवमपि स्वप्रकाशे चिदात्मनि वेदान्तिनामस्मत्प्रत्ययाभावात्स

दोषस्तदवस्थः । तस्मान्नानुमानसिद्धिरिति । अत्रोच्यते । वेदान्तिनं प्रत्यस्त्येवानुमानसिद्धिः । न चात्मनि भागासिद्धिः । स्वप्रकाशस्याप्यहङ्कारे स्फुटतरव्यवहारयोग्यत्वेनास्मत्प्रत्ययगोचरत्वस्योपचरितुं शक्यत्वात् । न चैवं मन्तव्यं देहद्वयसाक्षिणोश्चैतन्ययोरन्योन्यं युष्मदस्मदर्थत्वे ऽपि विरोधाभावादनैकान्तिक इति । चैतन्यस्य चिदवभास्यत्वलक्षणलक्षितयुष्मदर्थत्वाभावात् । तादृश एव चात्राभिप्रेतो न तु लौकिकयुष्मदर्थः । तथा ऽप्येतेनानुमानेन प्रत्ययद्वारा विरोधसिद्धिर्न तु स्वरूपेणेति चेत् तर्ह्येवमस्तु । आत्मानात्मानौ विरुद्धस्वभावौ विषयिविषयत्वान्नेत्ररूपवदिति । ननु चिद्रूपस्यात्मनो जडरूपमनात्मानं प्रति साधकत्वेनानुकूल्यमनुभूयते ऽतो वध्यघातकभावलक्षणस्य सहावस्थानसामर्थ्याभावलक्षणस्य वा विरोधस्य च प्रातिकूल्यस्य प्रसाधने ऽनुभवविरोधः तथा दृष्टान्तश्च साध्यविकल इति चेद् मैवम् । भावाभाववत्परस्परात्मतासामर्थ्याभावलक्षणस्य विरोधस्येह विवक्षितत्वात् । कथं तर्हि मध्यानुमाने तमःप्रकाशयोर्दृष्टान्तत्वं तयोः सहावस्थानसामर्थ्याभावलक्षणविरोधस्य प्रसिद्धत्वादिति चेद् मैवम् । मन्दप्रदीपे वेश्मनि तमसो दीपेन सहावस्थानात् । अन्यथा स्फीतालोकप्रदेशवदत्रापि स्पष्टरूपदर्शनप्रसङ्गात् । तमःप्रकाशशब्दाभ्यां तदेकदेशभूतौ छायातपावुपलक्ष्येते इति चेत् तथापि छायायामेकविधायां तारतम्येनोपलभ्यमानमौष्ण्यं स्वधर्मिण आतपस्यापि अवश्यमवस्थानं सूचयतीति सहावस्थानं दुर्वारम् । एवमेव तमःप्रकाशशब्दाभ्यां लक्षितलक्षणया छायातपस्थयोः शैत्यौष्ण्ययोः स्वीकारे ऽपि सहावस्थानं सुसंपादम् । तस्माज्जातिव्यक्त्योर्यथा तादात्म्यसामर्थ्यं नैवं तमःप्रकाशयोरित्ययमेव तयोर्विरोधः ॥

ननु तमःप्रकाशदृष्टान्ते भावाभावरूपत्वमुपाधिः । आलोकाभावस्तम इति तार्किका रूपदर्शनाभावस्तम इति प्राभाकरा इति चेद् मैवम् । उपचयापचयाद्यवस्थाभेदवत्त्वेनोपलक्ष्यमाणस्याभावत्वायोगात् । नीलरूपत्वेन द्रव्यत्वात् । ननु भावत्वपक्षे बहलालोकवति देशे निमीलितनयनस्य कथं तमःप्रतीतिः । बहलालोकेन निवृत्त्यङ्गीकारात् । सहावस्थानं तु मन्दालोकेनैव पूर्वमुक्तमिति चेद् न । गोलकान्तर्वर्तितमसः प्रतीत्युपपत्तेः । न च नेत्रस्यान्तर्वर्तिवस्तुग्राहकत्वासम्भवः । पिहितकर्णस्यान्तरशब्दग्राहकत्वदर्श-

नात् । न चैवं गोलकान्तरस्थाञ्जनादेरपि निमीलितनयनेन ग्रहणप्रसङ्गः । तमोव्यतिरिक्तरूपिण आलोकसहकृतचक्षुर्ग्राह्यत्वनियमात् । अथ मतं द्रव्यत्वे सति तमस आलोकविनाशितस्यालोकापगमे झटिति नोत्पत्तिः । कार्यद्रव्याणां द्व्यणुकादिक्रमेणैवारम्भादिति । तन्न । विवर्तवादिनां क्रमानपेक्षणात् । कारणं तु मूलाविद्यैव । अथापि तमो न रूपवद्द्रव्यं स्पर्शशून्यत्वादाकाशवदिति चेद् न । वायुर्न स्पर्शवान् रूपशून्यत्वादाकाशवदित्याभासेन समानत्वात्* प्रत्यक्षविरोधस्य तुल्यत्वात् । अथालोकाभावे समारोपितं नीलरूपं गोचरयतीति तमःप्रत्यक्षस्यान्यथा गतिरुच्यते एवमपि हेतुरनैकान्तिकः । रूपवद्द्रव्यस्यैव धूमस्य चक्षुःप्रदेशादन्यत्र स्पर्शशून्यत्वात् । तत्र विद्यमान एव धूमस्पर्शो ऽनुद्भूत इति चेत् तर्हि तमःस्पर्शो ऽपि सन्नेव सर्वत्रानुद्भूत इति हेत्वसिद्धिः स्यात् । न च सतः सर्वत्रानुद्भवो ऽसम्भावितः । आकरजे सुवर्णादौ सत एव स्वपरप्रकाशकभास्वररूपस्योष्णस्पर्शस्य च सर्वत्रानुद्भवदर्शनात् । तदेवं भावरूपतमोवादे न को ऽपि दोषः । नन्वभाववादे ऽपि तथा । उपचयाद्यवस्थानां प्रतियोग्यालोकोपाधिकत्वाद् नीलरूपस्यारोपितत्वादिति चेद् मैवम् । दुर्निरूपत्वात् । तथा हि । किमालोकमात्राभावस्तमः उतैकैकालोकाभावः सर्वालोकाभावो वा । प्रथमद्वितीयपक्षयोः प्रागभाव इतरेतराभावः प्रध्वंसाभावो वा तम इति दुर्भणम् । सवितृकरसंतते देशे प्रदीपजन्मनः प्राग्वा जाते वा प्रदीपे दीपनाशे वा तमोबुद्ध्यभावात् । तृतीये सर्वालोकसंनिधानमन्तरेण न निवर्तेत । रूपदर्शनाभावस्तम इत्यप्ययुक्तम् । बहलान्धकारसंवृतापवरकमध्यस्थितस्य बहीरूपदर्शनान्तस्तमोदर्शनयोर्युगपदेव भावात् । तस्मान्नाभावस्तम इति दृष्टान्ते नास्त्युक्तोपाधिः ॥

नन्वेवमप्यन्योन्यतादात्म्यसामर्थ्याभावाख्यो भवदीयो मूलहेतुरनैकान्तिकः । इदं रजतमित्यत्र भ्रान्तिस्थले पुरोवर्तिरजतयोर्विविक्तयोस्तादात्म्यसामर्थ्याभावे ऽपि तादात्म्यसंदर्शनादिति चेद् न । तत्र सामर्थ्यसद्भावेन हेत्ववृत्तेः । तत्सामर्थ्यं च सम्यग्रजतस्थले पुरोवर्तिरजतयोर्वास्तवतादात्म्यदर्शनादवगन्तव्यम् । न चैवमात्मानात्मनोरपि क्व चिद्वास्तवतादात्म्ये सति तत्सामर्थ्यसम्भवादसिद्धो हेतुरिति वाच्यम् । वास्त-

* समानयोगक्षेमत्वादिति २ पु॰ पाठः ।

वतादात्म्यस्य तयोः क्वापि दुःसंपादत्वात् । तथा हि । किं द्रष्टुर्दृश्यतादात्म्यमुच्यते दृश्यस्य वा द्रष्टृतादात्म्यम् । आद्ये ऽपि न तावत्स्वाभाविकं चिदेकरसे द्रष्टरि दृश्यांशासम्भवादन्यथा कर्मकर्तृभावेन तादात्म्यानुपपत्तेः । आगन्तुकत्वे ऽपि किं द्रष्टा स्वयमेव दृश्यांशाकारेण परिणमते उत हेतुबलात् । उभयमप्यसङ्गतं द्रष्टुर्निरवयवत्वात् । न हि निरवयवमाकाशं स्वतो वा कारणान्तराद्वा सावयवाकारेण परिणममानं दृष्टम् । दृश्यस्य धर्मिणो द्रष्ट्रा प्रतियोगिना तादात्म्यमित्यस्मिन् द्वितीये ऽपि पक्षे द्रष्टृत्वस्य स्वाभाविकत्वे दृश्यत्वं हीयेत । अंशतो दृश्यत्वमपि स्वस्यास्तीति चेत् तर्हि कर्मकर्तृत्वविरोधः । आगन्तुकत्वे ऽपि किं दृश्यं स्वयमेव चिद्रूपेण परिणमते उतात्मचैतन्यं स्वस्मिन्संक्रामयति । नाद्यः । जडजन्यस्य कार्यस्य चिद्रूपत्वासम्भवात् । न हि जडाया मृदः परिणामो घटः चिद्रूपो दृष्टः । न द्वितीयः । आत्मचैतन्यस्य सर्वगतस्य वस्तुतः प्रवेशायोगात् । तदेवं क्वाप्यत्यन्तदुःसंपादवास्तवतादात्म्ययोश्चिदचितो * स्तत्सामर्थ्यासम्भवेन हेतुसिद्धेर्मध्यानुमानं सुस्थम् । ततो मूलानुमानसिद्धेरध्यासाभावः सुस्थितः । मा भूद्धर्मिणोस्तादात्म्याध्यासः । तथाप्यात्मधर्माणामात्मनि संसर्गाध्यासो ऽस्तु । न च चिदेकरसस्यात्मनो धर्मासम्भवः । आनन्दविषयानुभवनित्यत्वादीनां सत्त्वात् । यद्यपि एते स्वरूपभूता एवात्मनः तथाप्यन्तःकरणवृत्त्युपाधौ नानेवावभासन्तइति तेषां धर्मत्वमुपचर्यते । न च धर्मिणं विहाय धर्माणां स्वातन्त्र्येणाध्यासासम्भवः । जपाकुसुमसंनिधौ लोहितः स्फटिक इत्यादौ धर्ममात्राध्यासदर्शनात् । नैतत्सारम् । धर्माणां स्वातन्त्र्यायोगात् । स्फटिके ऽपि प्रतिबिम्बितजपाकुसुमाश्रितमेव लौहित्यं प्रतीयते न तु स्वातन्त्र्येण । तस्मान्नास्ति धर्माणामप्याश्रयव्यत्यासेन संसर्गाध्यासः । धर्मधर्मिणोरर्थयोरध्यासे निराकृते तदविनाभूतो ज्ञानाध्यासो ऽपि निराकृत एव । तस्मान्न युक्तिसहो ऽध्यास इति ॥

अत्रोच्यते । किं युक्तिविरोधादवस्तुत्वमध्यासस्यापाद्यते किं वा वस्तुस्वरूप † मेवापलप्यते । नाद्यः । अनिर्वचनीयवादिनामस्माकमध्यासस्यावस्तु-

* अत्यन्तदुःसंपादो वास्तवतादात्म्ययोगश्चिदचितोरिति १ पु० पाठः ।
† वस्त्विति २ पुस्तके न दृश्यते ।

त्वयुक्तिविरोधयोरिष्टत्वात् । विरुध्यते ह्यात्मानात्माध्यासो युक्तिभिरित्येवानिर्वाच्यत्वमङ्गीक्रियते । अन्यथा तस्य * वस्तुत्वमेवाभ्युपेयं स्यात् । ननु तर्हि अपलपाम एवाध्यासम् । नास्त्येवात्मानात्मनोरध्यासः । तत्सामग्र्यभावात् । लोके हीदं रजतमयं सर्प इत्यादावधिष्ठानाध्यस्यमानयोर्गुणावयवकृतं सादृश्यमध्याससामग्री न चासावत्रास्ति । आत्मनो निर्गुणत्वान्निरवयवत्वाच्च । न च वाच्यं लोहितः स्फटिक इत्यत्रासत्येवोक्तसादृश्ये ऽस्त्यध्यास इति । तत्र सोपाधिकभ्रमत्वेन सादृश्यानपेक्षणात् । लौहित्याश्रयभूतं संनिहितं जपाकुसुममुपाधिस्तस्य स्फटिके लौहित्यावभासनिमित्तत्वात् । नन्वेवं कर्तृत्वाद्याश्रयं संनिहितमहङ्कारमुपाधिं कृत्वा ऽऽत्मनि कर्तृत्वादिकमध्यसितुं शक्यमिति चेत् तर्ह्यस्तु कथं चित्कर्तृत्वाद्यध्याससम्भवस्तथाप्यात्मन्यहङ्कारादिशरीरान्तधर्म्यध्यासो निरुपाधिको न सम्भवत्येव सादृश्याभावादिति चेत् † तदेतदसारम् । गुणैरवयवैश्च शून्यस्यापि गन्धस्य केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इत्यादौ यथा सौगन्ध्यधर्मेण सादृश्यं तथा ऽऽत्मनो ऽपि पदार्थत्वधर्मेण सादृश्यसम्भवात् । चैतन्यैकरसे धर्मः को ऽपि वस्तुतो न सम्भवतीति चेत् तर्हि मा भून्निरुपाधिकभ्रमं प्रति सादृश्यस्य सामग्रीत्वम् । सादृश्यमन्तरेणैव पीतः शङ्ख इति निरुपाधिकभ्रमदर्शनात् । अथ तत्र रागपित्तोद्रेककाचकामलादि सामग्र्यन्तरमस्ति अस्त्येव तर्ह्यत्राप्यविद्याख्या सामग्री । ननु ज्ञानाभावत्वेन भावरूपत्वेन च विप्रतिपन्नाया अविद्यायाः सामग्रीत्वाङ्गीकाराद्वरमध्यासापलाप एवेति चेद् मैवम् । प्रत्यगात्मसत्त्वमात्रमुपजीव्य तदीयचिदानन्दाच्छादकत्वेन व्यवस्थितस्यानादेः प्रत्यक्षस्यापलापायोगात् । अन्यथा प्रत्यगात्माप्यपलप्येत ॥

कार्यस्याध्यासस्यानादित्वमयुक्तमिति चेद् मैवम् । आत्मनि तावत्कर्तृत्वभोक्तृत्वरागादिदोषसंयोग एवाध्यासः । तत्र भोक्तृत्वाध्यासः कर्तृत्वाध्यासमपेक्षते अकर्तुर्भोगाभावात् । कर्तृत्वं च रागादिदोषसंयोगाध्यासमपेक्षते रागादिरहितस्य कर्तृत्वाभावात् । दोषसंयोगश्च भोक्तृत्वमपेक्षते अनुपभुक्ते ऽनुपभुक्तजातीये वा रागाद्यनुत्पत्तेः । तथा च बीजाङ्कुरवत्प्रवाहरूपेण कर्तृत्वादीनामनादित्वम् । एतेनैतदप्यपास्तं प्रपञ्चस्य प्रतीतौ सत्यामारोप आरोपे

* अन्यथा ऽध्यासस्येति २ पुस्तके । † चेदिति २ पु॰ नोपलभ्यते ।

च प्रतीतिरिति परस्पराश्रयत्वमिति । अनादित्वे सति पूर्वपूर्वाध्यासोपदर्शितस्य देहादेः संस्काररूपेण स्थितस्योत्तरोत्तराध्यासहेतुत्वात् ॥

न च देहादेरवस्तुत्वादनारोप इति वाच्यम् । प्रतीतिमात्रेणारोप्यत्वसिद्धौ वस्तुसत्ताया अप्रयोजकत्वात् । इदं रजतमित्यादौ हि सत्यानृतयोः शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यमध्यस्यते । न च दूरस्थवनस्पत्योः सत्ययोरेव तादात्म्यमध्यस्यतइति वाच्यम् । तत्रापि सत्येव वृक्षद्वये ऽधिष्ठाने ऽनृतस्यैवैकत्वधर्मस्याध्यासात् । अन्यथा वस्तुनोर्गुणगुणिनोरपि तादात्म्यस्याध्यस्तत्वप्रसङ्गात् ॥

यद्यप्यात्मानात्मनोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यतादात्म्याध्यासः समानस्तथाप्यात्मनः संसृष्टरूपेणैवाध्यासो न स्वरूपेणेति सत्यत्वम् । अनात्मनस्तु स्वरूपेणाप्यध्यास इत्यनृतत्वम् । न च तयोः सत्यानृतयोस्तादात्म्ये गुणगुण्यादाविव भेदाभेदावभासेन शौक्ल्यवान् पट इतिवद्देहेन्द्रियादिमानहमिति वा ममेदं देहादीति वा प्रत्ययः शङ्कनीयः । इतरेतरत्वमत्यन्तैकत्वमापाद्यैवाध्यासस्वीकारात् । तर्हि तादात्म्याध्यास इति न वक्तव्यं किं त्वेकत्वाध्यास इत्येव वाच्यमिति चेद् न । पटस्य शौक्ल्यमितिवन्मम देह इति भेदव्यवहारस्य दर्शनात् । न चैवं सति भेदग्रहेण भेदाऽग्रहे व्यापके निवृत्ते तद्व्याप्यो ऽध्यासो ऽपि निवर्त्तेतेति वाच्यम् । भेदग्रहस्यानङ्गीकारात् । न हि लौकिका मद्देह इति भेदं व्यवहरन्तो ऽपि शास्त्रसंस्कारमन्तरेण देहाद्भिन्नमात्मानं गृह्णन्ति । तस्मादनुभवत एकत्वाध्यास एव । व्यवहारतस्तु तादात्म्याध्यास इत्यपि व्यपदेष्टुं शक्यते । देहात्मनोरहमित्यभेदव्यवहारस्य मद्देह इति भेदव्यवहारस्य च सद्भावात् । न चैकत्वमेव तादात्म्यमिति वाच्यम् । भेदाऽभेदसहमन्योन्याभावविरोधि तादात्म्यं भेदविरोध्येकत्वमिति तयोर्विविक्तत्वात् । जीवब्रह्मणोरप्येकत्वमेव वस्तुतो ऽविद्याकल्पितभेद * मपेक्ष्य तादात्म्यमिति व्यपदिश्यतइत्यविरोधः । न च जीवब्रह्मैक्यवदात्मदेहैक्यमनुभूयमानमपि वास्तवं भवितुमर्हति । सत्यानृतरूपेणात्यन्तविविक्तयोर्वास्तवैक्यस्यायोगात् । तस्मादध्यस्तमेवैकत्वम् ॥

तस्य चाध्यासस्यानाद्यनिर्वचनीयभावरूपाज्ञानमुपादानम् । तस्मिन्सत्यध्यासोदयादसति चानुदयात् । नन्वेतावन्वयव्यतिरेकावध्यासप्रतिबन्धक-

* अविद्याभेदकल्पितभेदमिति १ पु॰ पाठः ।

तत्त्वज्ञानाभावविषयतया ऽप्युपपन्नाविति चेद् न । तत्त्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकलक्षणरहितत्वात् । सति हि पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधितया जायमानं प्रतिबन्धकं तत्त्वज्ञानं त्वसत्येव काचकामलादिदोषाख्ये ऽध्यासपुष्कलकारणे जायतइति लक्षणरहितं तथापि तत्त्वज्ञानस्याध्यासविरोधितया विरोधिसंसर्गाभावविषयत्वेनापि तावुपपत्स्येते इति चेद् न । कार्यस्य तावदुपादानापेक्षा प्रथममुत्पद्यते पश्चाद्विरोधिसंसर्गाभावापेक्षा तथा चान्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवदिति न्यायेनान्तरङ्गोपादानविषयत्वमेव तयोर्न्याय्यम् । प्रध्वंसवदुपादानापेक्षैत्र मा भूदिति चेद् विमतं सोपादानं भावत्वे सति कार्यत्वाद् घटव *दित्यनुमानात् । ननु पटगुणे रूपे ऽनैकान्तिको हेतुः । न हि तस्योपादानं संभवति । तस्य किं पट एवोपादानं द्रव्यान्तरं वा । नाद्यः । सव्येतरयोर्विषाणयोरिव युगपदुत्पन्नयोः कार्यकारणभावानुपपत्तेः । द्वितीये द्रव्यान्तरगतत्वेन पटगुणत्वहानिरिति । मैवम् । तार्किकमते तावदुत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति न्यायेन यौगपद्याभावात् पटस्यैवोपादानत्वसंभवः । वेदान्तिमते तु तन्तूनामुपादानत्वे ऽपि कार्यकारणयोरभेदात् पटगुणत्वं न हीयते । न च काचादिदोषाणामुपादानत्वसंभवे ऽपि किमनेनाज्ञानेनेति वाच्यम् । अध्यासतदुपादानयोरेकाश्रयत्वनियमात् । इह त्वध्यास आत्माश्रितो दोषाश्चेन्द्रियाद्याश्रिता † इति नोपादानत्वं तेषाम् । ननु रजताध्यासः शुक्त्याश्रितः ‡ प्रतीयते तदुपादानं त्वज्ञानमात्माश्रितमिति त्वन्मते ऽपि नैकाश्रयत्वसिद्धिः । मैवम् । आत्माश्रितस्यैवाध्यासस्य शुक्तिसंसर्ग इत्युपपादयिष्यमाणत्वात् ॥

ननु तर्हि अर्थाध्यासस्याज्ञानमुपादानमस्तु ज्ञानाध्यासस्य त्वात्मा ऽन्तःकरणं चोपादानं भविष्यति । सम्यग्ज्ञानेषु मतभेदेन तयोरुपादानत्वादिति चेद् मैवम् । आत्मनो ऽपरिणामित्वात् । अन्तःकरणस्य चेन्द्रियसंयोगलिङ्गादिसापेक्षत्वात् । न ह्यत्र संयोगादिः संभवति । मिथ्यापदार्थस्य प्रत्ययमात्रशरीरस्य प्रत्ययात्प्रागसिद्धेः केनेन्द्रियं संयुज्येत । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकौ तु भ्रान्तिज्ञानस्याधिष्ठानज्ञानविषयतया ऽन्यथासिद्धौ । न चाधिष्ठानज्ञानसंप्र-

---

* घटादिवदिति २ पु॰ पाठः । † दोषाश्चेन्द्रियाद्याश्रया इति २ पु॰ पाठः । ‡ शुक्त्यादिगत इति २ पु॰ पाठः ।

योगादेव भ्रान्ति * ज्ञानोत्पत्तिसिद्धिः । मिथ्यार्थसंप्रयोगाभावे तत्प्रतीत्यनुपपत्तेः । न च संस्कारोपनीततया सो ऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशवत्तत्प्रतीतिः । तद्वदेवाभ्रान्तत्वापत्तेः । न चाधिष्ठानसंसर्गांशस्यासत्त्वाद् भ्रान्तत्वम् । तर्हि तस्यासत्त्वेन संप्रयोगाऽयोग्यस्यारोप्यस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । ननु मिथ्यार्थे ऽन्तःकरणमिन्द्रियसंप्रयोगं नापेक्षते । विनापि तेन स्वप्नज्ञानदर्शनादिति चेत् तथाप्यन्तःकरणस्य ज्ञानाकारपरिणामे ज्ञातृत्वशून्यत्वाद् मिथ्यार्थव्यवहारो न सिध्येत् । अथान्तःकरणमेव जडमपि ज्ञानकर्तृत्वाकारेण परिणंस्यते आत्मा वा ज्ञाता भविष्यतीति मन्येथाः एवमपि भ्रान्तिसम्यग्दर्शनबन्धनिवृत्तीनामेकाश्रयत्वनियमादन्तःकरणस्य भ्रान्तत्वे तस्यैव सम्यग्दर्शनबन्धनिवृत्ती प्रसज्येयाताम् । इष्यते त्वात्मन एव भ्रान्तत्वादिकं तच्चात्माश्रिताज्ञानोपादानत्वपक्षे सिध्यति नान्यथा । तस्मादज्ञानमेवोपादानं परिशिष्यते ॥

न चाज्ञाने विवदितव्यम् । अहमज्ञो मामन्यं च न जानामीति प्रत्यक्षेण जडात्मिकाया अविद्याशक्तेरात्मानमाश्रित्य बाह्याध्यात्मिकेषु व्याप्ताया अनुभूयमानत्वात् । ननु ज्ञानाभावविषयो ऽयमनुभवः । तन्न । अहं सुखीतिवदपरोक्षानुभवत्वात् । अभावस्य च षष्ठप्रमाणगम्यत्वात् । प्रत्यक्षाभाववादे तु धर्मिप्रतियोगिनोरात्मज्ञानयोः प्रतीतौ मयि ज्ञानं नास्तीति एतादृशं ज्ञानाभावप्रत्यक्षं व्याहन्येत । तयोरप्रतीतौ च हेत्वभावादेव तत्प्रत्यक्षानुत्पादः †। ननु सर्वत्र व्यवहारो ज्ञानस्य फलत्वेन लिङ्गं भवति । तल्लिङ्गाभावेन ज्ञानाभावो ऽनुमीयते इति चेद् न । तदापि धर्म्यादिप्रतीत्यप्रतीत्योरुक्तदोषात् । षष्ठमानगम्यो ज्ञानाभाव इति भट्टमते ऽपि अयमेव दोषः । अस्मन्मते तु साक्षिवेद्यो ज्ञानमात्राभावः । ज्ञानविशेषाभावस्तु व्यवहारे भट्टनयइत्यभ्युपगमेन षष्ठमानगम्यः । यदा तु मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततो ऽणुरिति पुराणमतमाश्रित्याभावपदार्थ एव नाङ्गीक्रियते तदा न कापि चिन्ता । ननु भावरूपाज्ञानस्यापि ज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारादहमज्ञ इत्याद्याश्रयविषयप्रतीतिगर्भितमज्ञानप्रत्यक्षं व्याहतमेव । मैवम् । आश्रयविषयाज्ञानानि त्रीण्यपि एकेनैव साक्षिणा ऽवभास्यन्ते । तथा चाश्रयविषयौ साधयन्नयं साक्षी तद्व-

* अधिष्ठानसंप्रयोगाद् भ्रान्तीति २ पु० पाठः । † तत्प्रत्यक्षाऽनुदय इति २ पुस्तके ।

देवाज्ञानमपि साधयत्येव न तु निवर्त्तयति । तन्निवर्त्तकं त्वन्तःकरणवृत्तिज्ञानमेव । तच्चात्र नास्तीति कथं व्याहतिः । नन्वहं घटं न जानामीत्यत्राज्ञानव्यावर्त्तको घटो न तावत्संबन्धरहितेन साक्षिणा प्रत्येतुं योग्यः । बाह्यविषयसिद्धेः * स्वसंबद्धप्रमाणायत्तत्वात् । नापि प्रमाणेन प्रमाणनिवर्त्यत्वादज्ञानस्येति चेत् सत्यम् । केवलस्य घटस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे ऽपि अज्ञातत्वधर्मविशिष्टस्याज्ञानद्वारा संबन्धवता साक्षिणा प्रतीतिरुपपद्यतएव । न च वाच्यं केवलस्य साक्षिवेद्यत्वाभावे विशिष्टस्यापि तदनुपपन्नं रसादेश्चाक्षुषद्रव्यविशिष्टस्यापि चाक्षुषत्वादर्शनादिति । परमाणोः केवलस्य मानसप्रत्यक्षत्वाभावे ऽपि † परमाणुमहं जानामीति ज्ञानविशेषणतया मानसप्रत्यक्षविषयत्वस्य परैरङ्गीकारात् । लोके ऽपि राहोः केवलस्याप्रत्यक्षत्वे ऽपि चन्द्राद्युपरक्तस्य प्रत्यक्षत्वदर्शनात् । परमते ऽपि घटमहं न जानामीत्यत्र ज्ञानाभावविशेषणस्य घटस्य प्रतीत्यप्रतीत्योर्दूषणस्याभिहितत्वात् । तस्मात्सर्वं वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव । ननु तर्हि ज्ञाताज्ञातविषयभेदो न स्यात् तथा प्रमाणव्यापारवैयर्थ्यं तदन्वयव्यतिरेकविरोधश्चेति चेद् मैवम् । यद्वदज्ञानमज्ञातत्वधर्मं स्वविषये संपाद्य तस्य साक्षिणा संबन्धं घटयति तद्वत्प्रमाणमपि ज्ञातत्वं धर्मं ‡ स्वविषये संपाद्य तस्य साक्षिणा संबन्धघटकमित्यङ्गीकारेणोक्तदोषनिवृत्तेः । तदेवमुक्तोपपत्तिसहितमहमज्ञ इति प्रत्यक्षं भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् ॥

तथाप्यनुमानैकरुचिं प्रति § तदप्युच्यते प्रत्यक्षवदुपपत्त्यपेक्षां विना साक्षादेव भावरूपत्वसाधनाय ‖ । विमतं प्रमाणज्ञानं स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वविषयावरणस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकं भवितुमर्हति अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वाद् अन्धकारे प्रथमोत्पन्नप्रदीपप्रकाशव ¶ दिति । ज्ञानमात्रस्य पक्षत्वे ** त्वनुवादज्ञाने हेत्वसिद्धिः स्यादिति प्रमाणेत्युक्तम् । तथा धारावाहिकव्यावृत्तये विमतमिति । वस्तुपूर्वकमित्येवोक्ते स्वाश्रयेणात्मादिना सिद्धसाधनता स्याद् अतो वस्त्वन्तरेत्युक्तम् । तथा स्वाश्रयातिरिक्तसामग्रीं धर्मादिकं पूर्वज्ञानं प्रागभावं चा-

---

* बाह्यविषयसिद्धेरिति २ पु॰ पाठः ।
† मानसप्रत्यक्षताभावेऽपीति १ पु॰ पा॰ ।
‡ ज्ञातत्वधर्ममिति २ पु॰ पाठः ।
§ तथा अनुमानैकरुचिमिति १ पु॰ पाठः ।
‖ भावरूपप्रसाधनायेति १ पु॰ पाठः ।
¶ प्रदीपप्रभावदिति २ पु॰ पाठः ।
** ज्ञानमात्रपक्षीकारे त्विति २ पु॰ पाठः ।

वरोहक्रमेण * स्वदेशेत्यादिविशेषणचतुष्टयेन निवर्तयति । एतावता च विवक्षितविशेषं भावरूपाज्ञानं सिध्यति । धारावाहिकज्ञानेषु व्यभिचारं वारयितुम् अप्रकाशितेति । धारावाहिकप्रभासूभयवैकल्यं वारयितुं प्रथमेति । आतपवति देशे समुत्पन्नदीपप्रभायां तद्वारयितुमन्धकारे इति । अनिर्वचनीयस्य ज्ञानार्थरूपद्विविधाध्यासस्या † न्यथानुपपत्त्या तदुपादानस्याज्ञानस्यानिर्वचनीयत्वम् । न चान्यथाप्युपपत्ति ‡ स्तस्य सत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । तथा च मूलकारणत्वान्यथानुपपत्त्या ऽनादित्वम् । सादित्वे चोपादानपरंपरापेक्षायां मूलकारणं न सिध्येत् । तदेवमनाद्यनिर्वाच्यभाव§रूपाज्ञानमात्माश्रितमात्मविषयमध्यासस्योपादानमिति सिद्धम् ॥

ननु किमिदमज्ञानमात्मानमिवानात्मानमप्यावृणोति किं वा नावृणोति । नाद्यः । प्रमाणप्रयोजनयोरभावात् । तथा हि । इदं नीलमज्ञानेनावृतमिति प्रमाणेन ग्रहीतव्यं तच्च नीलप्रतीत्यप्रतीत्योर्न संभाव्यते । अथ मन्यसे नीलावगतिकालएवाज्ञानावरणासंभवे ऽपि नीलावगतेः पूर्वकालीनमावरणं गम्यतएवेति । तन्न । गमकानिरूपणात् । किमिदानीमवगतत्वं गमकं किं वा तदेवेदं नीलमिति प्रत्यभिज्ञान्यथानुपपत्तिः आहो स्विदभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्मध्ये ज्ञातस्मृत्यभावान्यथानुपपत्तिः । नाद्यः । धारावाहिकज्ञानेषु पूर्वमवगतस्यैव पश्चादप्यवगमेन पूर्वकालीनावरणं विनैवेदानीमवगतत्वसंभवात् । न द्वितीयः । अन्योन्याश्रयत्वात् पूर्वावरणसिद्धाविदानीमेवेत्यवधारणसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरिति । न तृतीयः । अभिज्ञाय कंचित्कालं विस्मृतस्यैव प्रत्यभिज्ञेति नियमाभावात् । सर्वदा स्फुरत्यप्यात्मनि सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञानदर्शनात् । न चतुर्थः । अभिज्ञाप्रत्यभिज्ञयोर्मध्ये ऽप्यावरणविरहितत्वेनोत्पन्नानामेव ज्ञानानां स्मृत्यभाव इत्यपि सुवचत्वात् । न हि यद्यदनुभूतं तत्तत्स्मर्यतएवेति नियमो ऽस्ति । न च वाच्यं त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयसंबन्ध्यज्ञानमनुभूयते संबन्धश्चाज्ञानस्यावरणत्वेनात्मनि दृष्टस्तत्कथमपलप्यतइति । साक्षिचैतन्येन स्वस्मिन्नध्यस्तानामज्ञानविषयतत्संबन्धानामनुभवाङ्गीकारात् । संबन्धश्चाज्ञानविषययोः

* आरोहावरोहक्रमेणेति १ पु॰ पाठः । † द्विविधाध्यासस्य कार्यस्येति २ पु॰ पाठः । ‡ न चान्यथोपपत्तिरिति २ पु॰ पाठः । § अनाद्यनिर्वचनीयभावेति २ पु॰ पाठः ।

कार्यकारणभावलक्षणो नावरकाव्रियमाणत्वलक्षणः । अध्यस्तस्यावरणायोगात् । प्रतीतिकाले तावदावरणं व्याहतम् । अप्रतीतिकाले तु स्वयमेव नास्ति द्विचन्द्रादिवदध्यस्तस्य प्रतीतिमात्रशरीरत्वात् । यद्यध्यस्तमप्याव्रियेत तदा तत्प्रतिभासः कदा चिदपि न स्यात् । अध्यस्तस्य मानाऽगोचरत्वेन तद्द्वारावरणानिवृत्तेः । प्रमाणगम्यं हि वस्तु परमार्थत्वादप्रतीयमानमपि तिष्ठति तत्कथं चिदाव्रियेतापि अध्यस्तं तु माननिवर्त्यं तत्कथं नामाव्रियेत । तस्मान्नास्त्येवानात्मावरणे प्रमाणम् । तथा प्रयोजनं च दुःसंपादम् । सर्वत्र ह्यावरणस्य प्रसक्तप्रकाशप्रतिबन्धः प्रयोजनम् । तदत्र किमनात्मनि स्वतः प्रकाशः प्रसक्तः किं वा प्रमाणबलादुत चैतन्यबलात् । नाद्यो जडत्वात् । न द्वितीयो माननिवर्त्यस्यावरणस्य तत्प्रतिबन्धकत्वायोगात् । न तृतीयश्चैतन्यावरणादेव तत्सिद्धावनात्मनि पृथगावरणकल्पनावैयर्थ्यात् । न हि सूर्ये मेरुव्यवहिते सति रात्रावातपप्रतिबन्धाय छत्रादिकमपेक्ष्यते । अथाभ्रच्छन्नेऽपि सवितर्यौष्ण्याख्यसूक्ष्मातपप्रतिबन्धाय छत्राद्यपेक्षावदत्राप्यज्ञानावृतचैतन्यकृतप्रकाशलेशमपि वारयितुं पृथगावरणमित्युच्येत तदसत् । किमेकमेवाज्ञानमात्माश्रयमनात्मावरणं चेत्यङ्गीक्रियते किं वा प्रतिविषयमज्ञानभेदः कल्प्यते । नाद्यः । आवरणविनाशमन्तरेण विषयावभासायोगात् । एकपदार्थज्ञानेनैवाज्ञाननिवृत्तौ सद्यो मुक्तिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । कल्पकाभावात् । अज्ञानावृतचैतन्यकृतप्रकाशलेशस्येष्टत्वात् । अन्यथेदमज्ञातमिति व्यवहारो न सिध्येत् । अतः प्रमाणप्रयोजनशून्यत्वादावरणपक्षो दुर्भणः । नापि द्वितीयः । आवरणाभावे सत्यनात्मनः सर्वदा प्रतीतिप्रसङ्गादिति ॥

अत्रोच्यते । आद्यो ऽनङ्गीकृत एव । द्वितीये तु कथं सर्वदा प्रतीतिः । किं ज्ञाततया उताज्ञाततया अथ वा कदा चिद् ज्ञाततया अन्यदा वा अज्ञाततया । नाद्यः । ज्ञाततापादकप्रमाणप्रवृत्तेः कादाचित्कत्वात् । न द्वितीयः । अज्ञाततायाः कं चित्कालं ज्ञाततया निवृत्तेः । न तृतीयः । इष्टत्वात् । उक्तं हि सर्वं वस्तु ज्ञाततया ऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति । नन्वज्ञातत्वं नामाज्ञानविषयत्वं विषयत्वं च विषयकृतातिशयाधारत्वम् न चाज्ञानकृतमावरणमनात्मन्यङ्गीक्रियते तत्कथं तस्याज्ञातत्वमिति । उच्यते । शुक्तीदमंशाव-

च्छिन्नचैतन्यगतमज्ञानं रजताध्यासमुत्पाद्य तदवभासाख्यमतिशयं शुक्तौ करोतीति शुक्तेरज्ञातत्वसिद्धिः । एवं सर्वत्रानात्मन्यावरणानङ्गीकारे ऽप्यज्ञातत्वं वेदितव्यम् । ननु रजताख्यो विक्षेपो न तावच्छुक्तौ ज्ञातायामवभासते । तस्य शुक्तिज्ञाननिवर्त्यत्वात् । अज्ञातायां तु शुक्तौ कथं तदतिशयो विक्षेप इत्यवगम्येत । मैवम् । शुक्त्याकारो न ज्ञातः इदमाकारश्च ज्ञात इति दोषद्वयनिवृत्तेः ॥

नन्वात्माश्रयमज्ञानमेकमेव तच्च विक्षेप * मात्रं करोति नावरणमित्यस्मिन्पक्षे ऽपि † किं मुसलेन घट इव शुक्तिज्ञानेन विक्षेप एवोपादाने प्रविलाप्यते उतोपादानमपि निवर्त्यते । आद्ये तथैव ब्रह्मज्ञानेनापि विक्षेपमात्रप्रविलये सति अनिर्मोक्षापत्तिः । द्वितीये शुक्तिज्ञानेनैवाज्ञाननिवृत्तौ सद्यो मुक्तिप्रसङ्गः । सद्यो मुक्तिपरिजिहीर्षया प्रतिविषयमज्ञानभेदे वा ऽध्यासस्याज्ञानानुपादानकत्वे चाङ्गीक्रियमाणे कल्पनागौरवाध्याससत्यत्वे प्रसज्येयातामिति । मैवम् । न तावत् प्रथमपक्षे दोषो ऽस्ति । विमतं ब्रह्मज्ञानं विक्षेपोपादाननिवर्तकं तद्विरोधित्वे सति पश्चाद्भावित्वाद् यथा शुक्तिज्ञानं स्वप्रागभावरजताध्यासयोर्निवर्तकमित्यनुमानात् । द्वितीयपक्षे ऽपि नास्त्युक्तदोषः । मूलाज्ञानस्यैवावस्थाभेदा रजताद्युपादानानि शुक्त्यादिज्ञानैर्निवर्त्यन्त इत्यङ्गीकारात् । तदेवं जडेष्वावरणानङ्गीकारे न को ऽपि दोषः । यत्तु भावरूपाज्ञानसाधकानुमाने स्वविषयावरणेत्युक्तं तत्तथैवात्मविषये । शुक्त्यादिजडविषये तु रजताद्युपादानानामज्ञानावस्थाविशेषाणां चैतन्यव्यवधायकत्वेन फलत आवरणत्वं न तु साक्षादित्यविरोधः ॥

नन्वात्मन्यप्यावरणं नाम किं प्रकाशनाशः किं वा प्रकाशस्य विषयप्राकट्याख्यकार्योत्पादने प्रतिबन्ध उत तत्रैव सहकार्यन्तरप्रतीक्षा । नाद्यः । प्रकाशस्य नित्यात्मचैतन्य ‡ रूपत्वात् । नापि द्वितीयतृतीयौ । अन्तःकरणवृत्तिव्यक्त § चित्प्रकाशमन्तरेण विषये पृथक् प्राकट्यानङ्गीकारात् । ततो दुर्निरूपमावरणस्वरूपमिति चेत् । सत्यमेतत् । अत एवावरणस्यानिर्वाच्याविद्यारूपत्व-

* तच्च जडे विक्षेपेति २ पु० पाठः ।　　† अस्मिन् भवत्पक्षे ऽपीति पाठः २ पु० ।
‡ नित्यचैतन्येति २ पु० पाठः ।　　§ अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तेति २ पु० पा० ।

मङ्गीकर्तव्यं न तु दुर्निरूपत्वमात्रेण तदपलापो युक्तः । अनुमानसिद्धत्वात् । तथा हि । अस्ति तावन्मूढानामेवं व्यवहारः । अशनायाद्यतीतं विवेकिप्रसिद्धमात्मतत्त्वं नास्ति न प्रकाशते चेति । सो ऽयं व्यवहार आत्मनि भावरूपावरणनिमित्तो भवितुमर्हति अस्ति प्रकाशतइत्यादिव्यवहारपुष्कलकारणे सति तद्विपरीतव्यवहारत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथास्ति प्रकाशते घट इति व्यवहारः । न च कारणपौष्कल्यमसिद्धं नित्यसिद्धस्वप्रकाशचैतन्यातिरेकेणात्रान्यापेक्षाभावात् । न चान्यथासिद्धिः । इतो ऽतिरिक्तावरणस्य मूर्तद्रव्यस्यात्मनि निरवयवे सर्वगते दुःसंपादत्वात् । एवं चात्मन्युक्तव्यवहारयोग्यत्वम् आवरणस्य स्वरूपमिति निरूपितं भवति ॥

नन्वज्ञानमित्यत्र नञो यद्यभावो ऽर्थः तदा ज्ञानाभाव इति स्याद् विरोध्यर्थत्वे च भ्रान्तिज्ञानम् अन्यार्थत्वे च भ्रान्तिसंस्कारः । तथा च ज्ञानाभावभ्रान्तिज्ञानतत्संस्कारा एवाज्ञानाभिधानास्तएव ब्रह्मतत्त्वावभासं प्रतिबध्योक्तव्यवहारं जनयिष्यन्ति किमनेन भावरूपावरणकल्पनेनेति चेद् मैवम् । सुषुप्तादौ *ब्रह्मतत्त्वानवभासस्यानन्यथासिद्धत्वात् । तथा हि । किं तत्र ब्रह्मतत्त्वस्य स्वत एवानवभासः किं वा पुरुषान्तरसंवेदनवद् द्रष्टुर्जीवाद् ब्रह्मतत्त्वस्य भिन्नत्वेन उत प्रतिबन्धवशात् । नाद्यः । ब्रह्मणः स्वप्रकाशत्वात् । न द्वितीयः । तत्त्वमसीत्यैकत्वश्रुतेः । तृतीये किं भ्रान्तिज्ञानात्प्रतिबन्ध उत तत्संस्काराद् अथ वा ज्ञानाभावाद् आहो स्वित् कर्मवशात् । नाद्यः । सुषुप्त्यादौ मिथ्याज्ञानस्यापि लुप्तत्वात् । न द्वितीयः । रजतभ्रमसंस्कारस्य शुक्तितत्त्वावभासप्रतिबन्धकत्वादर्शनात् । तृतीये तु न तावत्स्वरूपज्ञानस्य नित्यस्याभावः संभवति । अन्यज्ञानाभावस्तु न स्वयंप्रकाशब्रह्मतत्त्वावभासप्रतिबन्धक्षमः । अन्यथा मुक्तावपि प्रतिबन्धप्रसङ्गात् । चतुर्थे ऽपि किं कर्माणि चैतन्यमखिलमपि प्रतिबध्नन्ति उत स्वावभासकांशं विहाय । आद्ये साधकाभावात्कर्माणि नैव सिध्येयुः । न द्वितीयः । अप्रामाणिकार्द्धजरतीयत्वप्रसङ्गात् । न च भावरूपावरणे ऽपि तुल्यौ विकल्पदोषाविति वाच्यम् । स्वावभासकांशपरित्यागस्यार्द्धजरतीयस्याप्यहमज्ञ इत्यपरोक्षानुभवान्यथानुपपत्त्या कल्प्यत्वात् । न च तथा कर्माण्यपरोक्षाण्यनुभूयन्ते । यद्यपि तत्र परोक्षा-

* सुषुप्त्यादौ-इति २ पु॰ पा॰ ।

नुभव एव कल्पकः स्यात् तथापि कर्माणि न प्रतिबन्धकानि संस्काररूपत्वाद् रजतभ्रान्तिसंस्कारवत् । ननु ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे सञ्जयत्युतेति स्मरणात् * तमोगुण एव प्रतिबन्धकः स्यादिति चेद् न । तस्य ब्रह्मज्ञानादनिवृत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । निवृत्तौ तु तस्यैव भावरूपावरणत्वान्नाममात्रे विवादः स्यात् । तस्माद्भेदाभेदवादिना ऽपि सुषुप्तौ ज्ञानाभाव एव ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुरित्यमुं दुराग्रहं परित्यज्य भावरूपाज्ञानमेवाङ्गीकर्तव्यम् ॥

यच्च तदीयं दुराग्रहान्तरं जाग्रत्स्वप्नयोरहं मनुष्य इति भ्रान्तिरेव ब्रह्मतत्त्वानवभासहेतुरिति । तदप्यसत् । तन्मते भ्रान्तेरस्या दुर्भणत्वात् । यथैव खण्डो गौर्मुण्डो गौरित्युभयसामानाधिकरण्येन गोत्वजातेरेकस्या एवोभाभ्यामपि व्यक्तिभ्यां सह भेदाभेदौ प्रामाणिकावेव स्वीक्रियेते † तथैवाहं मनुष्यो ऽहं ब्रह्मेति चैकस्य जीवस्य शरीरब्रह्मभ्यामुभाभ्यामपि सह भेदाभेदौ प्रामाणिकावेव किं नाङ्गीक्रियेते तथा चाहं मनुष्य इति देहात्मनोरभेदप्रत्ययो ऽपि प्रामाणिक एव स्यान्न तु भ्रान्तिः । नाहं मनुष्यः किं तु ब्रह्मेत्ययं शास्त्रीयनिषेधो ऽपि नायं खण्डो गौः किं तु मुण्ड इतिवदुपपद्यते । अथोच्येत प्रतिपन्नेदन्तोपाधौ यथा नेदं रजतमिति निषेधः तथा प्रतिपन्नात्मोपाधौ नाहं मनुष्य इति मनुष्यत्वस्य निषेधान्मनुष्यत्वप्रतीतिरात्मनि भ्रान्तिरिति ‡ । तन्न । तथा सति खण्डो गौरिति खण्डाकारेण प्रतिपन्ने गोत्वोपाधौ पश्चान्नायं खण्ड इति निषेधात् खण्डप्रतीतेरपि भ्रान्तित्वप्रसङ्गात् । न च वाच्यं मुण्डे खण्डो निषिध्यते न तु गोत्वोपाधाविति । मुण्डे खण्डस्याप्रसक्तत्वात् । ननु खण्डव्यक्त्यवच्छिन्नं गोत्वं प्रतिपन्नोपाधिः न च तत्र खण्डो निषिध्यते किं तु मुण्डव्यक्त्यवच्छिन्ने गोत्वइति चेत् तर्हि प्रकृते ऽपि मनुष्यत्वावच्छिन्न आत्मा प्रतिपन्नोपाधिः न च तत्र मनुष्यत्वं निषिध्यते किं तु ब्रह्मत्वावच्छिन्नआत्मनि । एवं सत्यनुगतेन गोत्वेन खण्डमुण्डव्यक्ती इवानुगतेनात्मना शरीरब्रह्मणी संबद्धे ततः खण्डो गौरिति प्रत्ययवदहं मनुष्य इति प्रत्ययस्य प्रामाणिकत्वं दुर्वारम् । अथ तत्र व्यवहारानुच्छेदात्प्रामाण्यं तव तत्प्रकृते ऽपि समानम् । त्वन्मते

* भगवद्गीतासु १४ अ० ९ श्लो० । † प्रामाणिकावेवाङ्गीक्रियेते इति २ पु० पाठः । ‡ भ्रान्तिरित्येवान्ते इतिशब्दरहितः पाठः २ पुस्तके ।

मोक्षावस्थायामपि सर्वोपादानकारणभूतेन ब्रह्मणा सर्वज्ञेनाभिन्नस्य जीवस्य सर्वात्मतया सर्वशरीरेन्द्रियाद्यभिमानव्यवहारानुच्छेदात् । जातिव्यक्तिकार्यकारणगुण * गुणिविशेषणविशेष्यावयवावयविसंबन्धानां भेदाभेदप्रयोजकानां पञ्चानामप्यभावाद्देहात्मनोरभेदो भ्रान्तिरिति † चेद् मैवम् । पञ्चानामपि संभूय प्रयोजकत्वं तावद्व्यभिचारदर्शनादयुक्तम् । एकैकस्य प्रयोजकत्वे तु प्रयोजकबाहुल्यगौरवस्य त्वयैवाङ्गीकृतत्वात् शरीरशरीरिसंबन्धो ऽपि प्रयोजकः किं न स्यात् । एतस्याप्रयोजकत्वे तथैवान्येषामपि तदापादयितुं शक्यमिति न क्वापि भेदाभेदौ सिध्येताम् ‡ । अथातिप्रसङ्गभिया पञ्चस्वेव निर्बन्धः तर्हि शरीरात्मनोः कार्यकारणभावो ऽस्तु । ब्रह्मगतकारणत्वस्यात्मनि चेतनत्वसाम्येनोपचरितुं शक्यत्वात् । ननु मुख्यसंबन्ध एव प्रयोजकः तदभावादेवाहं मनुष्य इति प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति चेत् । एवमपि भ्रान्तिर्नामान्तःकरणपरिणामश्चेदात्माश्रया ऽविद्या न स्यात् । अन्तःकरणपरिणाम एवात्मन्यारोप्यतइति चेत् तथाप्यन्यथाख्यातिवादिनस्तव मते ऽधिष्ठानारोप्ययोः संसर्गस्य शून्यत्वादात्माविद्यासंबन्धो न स्यात् । अथात्मपरिणामो भ्रान्तिरिति चेद् न । आत्मनो ऽपरिणामित्वात् । आत्मनो ऽपरिणामित्वमस्माकमसिद्धमिति चेत् सत्यम् । तथापि नित्यज्ञानगुणस्त्वया ऽऽत्मा स्वीक्रियते तथा च तस्मिंस्तिष्ठत्येव ज्ञाने भ्रान्तित्वाकारपरिणामो वक्तव्यः । तच्च न युक्तम् । एकजातीयविशेषगुणद्वयस्याविनश्यदवस्थस्यैकस्मिन् द्रव्ये युगपत्समवायायोगात् । न हि पटे शौक्ल्यद्वयं युगपत्समवेतं दृश्यते । तस्माज्जागरस्वप्नयो§रप्यनाद्यनिर्वचनीयाज्ञानमेव ब्रह्मावरणमभ्युपगन्तव्यम् । नन्वज्ञानेन संबन्धे सत्यात्मनो ऽसङ्गत्वं भज्येतेति चेद् न । संबन्धस्याप्यनादेरज्ञानवत्कल्पितस्य स्वकार्यवदसङ्गत्वाभञ्जकत्वात् । तदेवं भावरूपाज्ञानमनात्मानमनावृत्यैव तत्र विक्षेपमात्रं जनयति आत्मानं त्वावृत्य तत्राहमिदं ममेदमित्येवंव्यवहारयोग्यानध्यासानपि जनयति ॥

नन्वहमिति निरंशश्चिदात्मा प्रतीयते न त्विदं रजतमितिवदंशद्वयानुविद्धं रूपं ततो नायमध्यासः । तथेदमित्यपि शरीरं प्रतीयते न च तस्याध्य-

* कार्यकरणगुणेति २ पु॰ पाठः ।
† देहात्मनोरभेदो भ्रान्त इतीति २ पु॰ पाठः ।
‡ सिध्येयातामिति २ पु॰ पाठः ।
§ जाग्रत्स्वप्नयोरिति २ पु॰ पाठः ।

स्तत्वं सम्भवति । प्रमाणभूतैरिन्द्रियैर्गृह्यमाणत्वात् । अध्यस्तत्वे चाज्ञानवत्केवलसाक्षिप्रत्यक्षवेद्यता स्यात् । यद्यपीदं रजतमितिवदहं मनुष्य इत्यंशद्वयवत्त्वेनाधिष्ठानारोप्यभावः प्रतीयते तथापि नासौ नियतः । आत्मन्युत्क्रान्ते पृथगपि शरीरस्योपलम्भात् । न ह्यध्यस्तं रजतमधिष्ठानात्पृथगुपलभ्यते । अथ शरीरोपलम्भकं मानं व्यावहारिकमेव न तत्त्वावेदक * मिति मन्येथास्तथाप्यात्मन्यध्यस्तत्वे तत्रैव लयः स्यात् । न च तथा श्रूयते किं तु पृथिवीं शरीरमिति पृथिव्यामेव लयः श्रूयते । ततो नात्मन्येतदध्यस्तम् । तथा ममेदमित्यपि शरीरव्यतिरिक्तम् अहंबुद्ध्ययोग्यमहंकर्तृसंबन्धि वस्तुजातं प्रतीयते न च तत्राध्यासशङ्कापीति । उच्यते । अहमित्यत्र तावज्जडांशान्तर्भावं प्रतिपादयिष्यामः ततो ऽसावध्यास एव । शरीरस्याप्यन्तःकरणेन्द्रियवद् दृश्यत्वादध्यस्तत्वं साधनीयम् । अन्तःकरणेन्द्रियाणां चात्मनः पृथक्त्त्वेनोपलब्ध्यभावादज्ञानवत्केवलसाक्ष्यपरोक्षतया ऽध्यासिसिद्धिः । न च तेषां संसृष्टतयैवाध्यासो न स्वरूपेणेति शङ्कनीयम् । न तस्य प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समवलीयन्तइत्यात्मतत्त्वावबोधे सत्यात्मन्येव लयश्रवणात्स्वरूपतो ऽप्यध्याससिद्धेः । शरीरस्यापि पृथिवीद्वारेणात्मन्येव लय इत्यवगन्तव्यम् । यदा देहेन्द्रियादिविशिष्टो भोक्ता ऽध्यस्तस्तदा तदुपकरणं बाह्यभोग्यजातमध्यस्तमिति किमु वक्तव्यम् । न हि स्वप्नमाहेन्द्रजालकल्पितस्य राज्ञो राज्योपकरणं पारमार्थिकं भवति † । तस्मादहमिदं ममेदमित्येते त्रयो ऽप्यध्यासा एव ॥

न च केवलधर्माध्यासे ऽपि विवदितव्यम् । बधिरोहमित्यत्रेन्द्रियधर्मस्य केवलबाधिर्यस्यात्मन्यध्यासदर्शनात् ॥

ज्ञानाध्यासस्त्वर्थाध्यासाविनाभूतत्वान्न पृथक् साधनीयः । तदित्यमनुभवारूढो ऽध्यासो ऽपलपितुमशक्य इति सिद्धम् ॥

गुरुशिष्यौ वादिनौ वा शास्त्रे तत्त्वविचारकौ ।
तत्र शिष्यं प्रति गुरुः पूर्वमध्यासमुक्तवान् ॥
विवदन्ते ऽत्र ये ऽध्यासे तानुद्दिश्याथ लक्षणम् ।
संभावनाप्रमाणं च कथ्यते ऽध्याससिद्धये ॥

---

* न तात्त्विकमिति २ पु० पाठः । † पारमार्थिकं भवितुमर्हतीति २ पु० पाठः ।

ननु सर्वत्र लक्षणेन लक्ष्यमितरस्माद्व्यावर्त्यते, संभावनया च तस्य स्वदेशकालोपाध्यवसंभावनाबुद्धिर्निरस्यते प्रमाणेन च तत्सद्भावः साध्यते तथा चात्राध्याससाधनायोपन्यसिष्यमाणानि प्रत्यक्षानुमानव्यवहारान्यथानुपपत्त्यागमाख्यानि प्रमाणान्येवार्थादध्यासस्यान्यव्यावृत्तावसंभावनानिरसने च पर्यवस्यन्ति। अव्यावृत्तस्यासंभावितस्य चाध्यासस्य* प्रमातुमशक्यत्वात्। अतो न लक्षणसंभावने प्रमाणात्पृथग्वर्णनीये इति चेद् मैवम्। द्विविधो ह्यत्राध्यासाकारः। अन्यस्यान्यात्मता मिथ्यात्वं चेति। तत्रान्यस्यान्यात्मतायाः साधकत्वेनोपन्यसिष्यमाणैः प्रत्यक्षादिभिर्न मिथ्यात्वमनुभवितुं शक्यते। मिथ्यात्वस्येदं रजतमित्यत्र बाधानुपपत्तिगम्यत्वात्। इह च बाधाभावात्। नन्वत्रापि बाधनिमित्तमितरेतरविवेकमन्तरेणान्यस्यान्यात्मतावभासो ऽयमित्यवगन्तुमशक्यत्वादस्त्येव बाध इति चेद् मैवम्†। यौक्तिकबाधे सत्यपि भ्रान्तिप्रतिभासोच्छेदिनो ऽपरोक्षबाधस्याभावेन मिथ्यात्वाध्यवसायस्यास्पष्टत्वात्। अतस्तस्य स्पष्टीकरणाय लक्षणमेव वक्तव्यम्। तथा लोके ज्ञानेनाप्रामाण्यहेतुरहितेनावगते ऽप्यौत्पातिकसवितृसुप्त्यादावसंभावनादर्शनादत्राप्यात्मन्यविषयत्वासङ्गत्वसादृश्याभावादीनामध्यासविरोधिधर्माणामुपलम्भादसंभावनाबुद्धिर्जायते। न च वाच्यम् आत्मन्यविषयादिरूपे ऽनवगते सति नासंभावनाबुद्धिः अवगते तु नाध्यास एव तिष्ठतीति। परोक्षावभासस्यासंभावनाबुद्धिहेतुत्वात्। तावता चापरोक्षाध्यासा ऽनिवृत्तेः। तस्मादसंभावनानिरासाय प्रमाणात्पृथगेव संभावनापि वक्तव्यैव। तथा चान्यैरपि लक्षणसंभावनापूर्वकत्वं प्रमाणस्योक्तम्।

मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात्।
तच्चाध्यक्षादिमानेषु गीर्वाणैरप्यवारणम्॥
संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना।
न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः‡॥

इति। तत्रापि लक्षणपूर्विका§ संभावना। लक्षणेन हि व्यावृत्तस्वरूपे उपस्थापिते‖ पश्चादिदं संभाव्यते न वेति विचारो युज्यते। अन्यथा निर्वि-

* असंभवितस्याध्यासस्येति चशब्दरहितः पाठः २ पुस्तके।
† इति। मैवमिति चेच्छब्दविकलः पाठः १ पुस्तके।
‡ इयं कारिका वाचस्पतिमिश्रेण भामत्यां ६७ पृष्ठे यथाहुर्नैयायिका इत्युक्त्वोपन्यस्ता
§ लक्षणपूर्विकैवेति २ पु· पाठः। ‖ व्यावृत्ते स्वरूपे अनुपस्थापिते इति २ पु· पाठः

षयो विचारः स्यात् । ततो लक्षणमेव प्रथमं वक्तव्यम् । तदुच्यते । द्विविधो ह्यध्यासो ज्ञानविशिष्टो ऽर्थो ऽर्थविशिष्टं ज्ञानं चेति । तत्रार्थस्य तावत् स्मर्यमाणसदृशो ऽन्यात्मना ऽवभास्यमानो ऽन्योऽर्थो * ऽध्यास इति लक्षणम् । ज्ञानस्य तु स्मृतिसमानो ऽन्यस्यान्यात्मतावभासो † ऽध्यास इति ॥

नन्विदं रजतम् इत्यत्र चक्षुरादिप्रमाणाभावात्पारिशेष्यात् स्मर्यमाणमेव रजतं न पुनस्तत्सदृशमित्यख्यातिवादिन आहुरिति चेद् मैवम् । पुरोवस्थितत्वेनावभासमानत्वात् ‡ । न चेदमंशस्यैव तथा ऽवभासो न रजतस्येति मन्तव्यम् । यथा सम्यक्स्थलेष्विदं रजतमयं घट इत्यादिष्वितरेतरसंसृष्टौ सामान्यविशेषावपरोक्षाववभासेते तथेहापि प्रतिभासात् । अथ मतं सामान्यविशेषयोर्नैरन्तर्येण प्रतिभासात्तथा व्यवहारः न तु संसर्गसंवित्सद्भावादिति । तन्न । परमार्थस्थलादाषन्न्यूनताया अप्यदर्शनात् । पुरोवर्तिरजताभाव एव न्यूनतेति चेद् न । किमपरोक्षसंविदभावाद्रजताभावनिश्चयः किं वा नेदं रजतमिति बाधकज्ञानात् । नाद्यः । संविदभावस्यैवासंप्रतिपत्तेः । अर्थाभावेनैव संविदभावनिश्चये स्यादन्योन्याश्रयता । तस्मादपरोक्षसंवित्सद्भावादेव पुरोवर्तिरजतसत्ता ऽभ्युपगन्तव्या । न च वैपरीत्येनार्थसत्तानिश्चयाधीनः संवित्सत्तानिश्चय इति वाच्यम् । तथा सत्यर्थनिश्चयो ऽपि तथैव निश्चयान्तराधीन इत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मात्संविन्निश्चयः स्वत एव तदधीना चार्थसत्ता । नापि द्वितीयः । § इदं रजतमिति पूर्वज्ञानेन विरुद्धस्योत्तरज्ञानस्य बाधासामर्थ्यात् । तर्ह्युत्तरज्ञानस्य का गतिरिति चेत् । पूर्वज्ञानस्य त्वन्मते या गतिः सैव ‖ भविष्यति । यथा त्वयेदं रजतमित्यत्रेदमाकाररजताकारयोरविवेकः कल्पितः तथा निषेधे ऽप्यविवेक एव न तु संसर्गसंविदिति किं न कल्प्यते । व्यवहारसंवादज्ञानान्निषेधसंसर्गसंविदस्तीति निश्चीयतइति चेत्तर्हि संविदः स्वप्रकाशत्वं हीयेत । विप्रतिपन्नं प्रत्येवैवं प्रसाधनान्न ममापसिद्धान्त इति चेत्तथाप्यनवस्था दुष्परिहरा । न च पुरोवर्तिरजताभावः सर्वसम्प्रतिपन्न इति वाच्यम् । यथाप्रतिभासमेव मिथ्यारजतस्य शुक्तिज्ञा-

* अन्यार्थ इति समस्तः पाठः २ पुस्तके । † अन्यात्मना ऽवभास इति २ पु॰ पाठः ।
‡ अवभासनादिति १ पु॰ पाठः ।
§ इदं रजतमिति पूर्वज्ञानेन भावविषयेण विरोधादुत्तरस्याभावविषयत्वासिद्धेरिति ग्रन्थ एतदुत्तरमधिकः २ पुस्तके । ‖ सैव मन्मते इति २ पु॰ पाठः ।

नेन निरसनयोग्यस्यास्माभिरभ्युपगमात्। मिथ्यारजताभ्युपगमो ऽपि नेदं रजतमिति त्रैकालिकनिषेधेन विरुध्यतइति चेन्न। तस्य निषेधस्य लोकप्रसिद्ध-परमार्थरजतविषयत्वात्। न चैवमप्रसक्तप्रतिषेधः शङ्कनीयः। मिथ्याभूते रजते परमार्थरजतार्थिप्रवृत्तिदर्शनेन परमार्थरजतत्वस्य सामान्योपाधौ प्रसक्तेरङ्गीकार्यत्वात्। अन्यथा भूतले घटनिषेधो ऽपि दुर्भणः स्यात्। घटसत्त्वे निषेधो व्याहन्येत घटासत्त्वे चाप्रसक्तप्रतिषेधः। ततो देशसामान्योपाधिना कालसामान्योपाधिना घटप्रसक्तिर्न तु साक्षात्। तथैव परमार्थरजतस्याप्यस्तु। एवं च सत्युत्तरकालीनो नास्त्यत्र रजतमिति प्रत्ययः परमार्थरजतविषयो मिथ्यैव रजतमभादिति प्रत्ययश्च मिथ्यारजतं विषय इत्युभयमप्युपपद्यते। अन्यथैकः प्रत्ययो ऽपलप्येत। ननु रजतापरोक्षत्वानुपपत्त्या तु संसृष्टावभासं परिकल्प्य तदुपपत्तये हि मिथ्यारजतकल्पनाक्लेशः क्रियते। रजतापरोक्ष्यं तु संसृष्टावभासमन्तरेणैवापरोक्षशुक्तिज्ञानाविवेकादप्युपपद्यतइति चेद् न। तथा सति विवेकज्ञानसमये ऽप्येतावन्तं कालं तद्रजत*-मनेनाविविक्तमित्यविवेक एव परामृश्येत। न च तथा परामृश्यते। किं त्वेतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादिति प्रत्यभिज्ञया संसृष्टावभास एव परामृश्यते। अतः पुरोवर्त्तिमिथ्यारजतमङ्गीकर्त्तव्यम्। अन्यथाशुक्तिं दृष्ट्वा रजते प्रवर्ततइति किं केन सङ्गच्छेत। तस्मान्न स्मर्यमाणमिदं रजतं किं तु स्मर्यमाणसदृशमेव। तत्सादृश्यं च पूर्वानुभवसापेक्षज्ञानगम्यत्वादुपपन्नम्। न ह्यननुभूतरजतस्य रजतभ्रान्तिर्दृश्यते। अत एव संस्कारजन्यत्वाद् ज्ञानाध्यासस्यापि स्मृतिसाम्यमवगन्तव्यम्। विमतं न संस्कारजं स्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानत्वात्प्रत्यक्षवदिति चेद् न। संप्रयोगमात्रजन्यत्वस्योपाधित्वात्। न चानुमानागमादिज्ञानेषु साध्याव्याप्तिः शङ्कनीया। व्याप्त्यादिज्ञानसापेक्षत्वेन संस्कारजेषु तेषु साध्याभावात्। स्यादेतत्। विमताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात्संमतवदिति न्यायेन प्रमाणं स्मृतिश्चेति द्वैराश्यमेव ज्ञानस्य। तथा च रजतज्ञानमपि नाध्यासः किं तु स्मृतिः। संस्कारमात्रजन्यत्वात्संमतवत्। न च स्मृतित्वे सत्यतिसादृश्याच्छुक्त्यन्तरमेव किं न स्मर्यतइति वाच्यम्। कर्तृगतरागादिदोषाणामपि निमित्तत्वात् शुक्त्यन्तरे तदभावात्। तैरेव दोषैः

* तदिति २ पुस्तके नास्ति।

स्मरणाभिमानस्य प्रमुषितत्वान्न रजतस्मरणे तत्तांश उल्लिख्यते । तथावि-शेषावभासकत्वस्य तैरेव प्रतिबद्धत्वान्न शुक्तिग्रहणे ऽपि नीलपृष्ठत्वादिकमवभासते । तथा च ग्रहणस्मरणे उभे अप्यविविक्ते संपद्येते ततो रजतार्थी पुरोवर्तिनि प्रवर्तते । ननु किं ग्रहणस्मरणे द्वे अपि प्रवर्तके आहो स्विदेकैकम् । आद्ये ऽपि किं संभूय प्रवर्तके किं वा क्रमेण । नाद्यः । स्मृतिग्रहणयोर्यौगपद्याभावात् । क्रमविशिष्टयोर्द्वयोः प्रवर्तकत्वमित्ययुक्तम्* । पूर्वज्ञानस्य प्रवृत्तिं प्रति व्यवहितस्याकारणत्वात् । नाप्येकैकस्य प्रवर्तकत्वम् । व्यवहारस्य विशिष्टविषयत्वात् । ततो विशिष्टप्रवृत्तये संसृष्टप्रत्यय एष्टव्य इति चेद् न । ग्रहणस्मरणनैरन्तर्योत्पत्तेः प्रवर्तकत्वात् । इदं रजतमित्यभादिति संसर्गप्रत्ययः प्रत्यभिज्ञायतइति चेद् न । तादृशव्यवहारमात्रत्वात् । यस्तु जातमात्रस्य बालस्य मधुरे तिक्तत्वावभासस्थूत्कारादनुमेयः सो ऽपि जन्मान्तराद्यनुभूततिक्तत्वस्मृतिरेव न तु भ्रान्तिरूपः संसर्गप्रत्ययः† । माधुर्यविशेषतत्तांशौ तु ग्रहणस्मरणयोः पित्तदोषान्नोल्लिख्येते । जन्मान्तरानुभूतं च न स्मर्यतइति च भाष्यकारवचनं प्रायिकाभिप्रायम् । अन्यथा स्तनपानादावपीष्टसाधनतास्मृत्यभावेन प्रवृत्तिर्न स्यात् । भ्रान्तिपक्षे ऽपि जन्मान्तरानुभवः कारणत्वेनेष्टव्यः । अन्यथा ऽननुभूतत्वाविशेषेण सप्तमरसो ऽपि भ्रान्तौ भासेत । अतत्त्वे तत्त्वज्ञानमिति वदता शास्त्रकारेणैव दर्शितः संसर्गावभासो भ्रमत्वेनेति चेद् ‡ न । तस्य व्यवहाराभिप्रायत्वात् । सम्यक्प्रदेशेषु संसर्गज्ञानस्य प्रवर्तकत्वं व्याप्तं तत्कुतो ऽत्र त्यज्यतइति चेद् गौरवादिति ब्रूमः । भ्रान्तिवादिना ऽपि तत्कारणत्वेनावश्यं ग्रहणस्मरणयोरविवेक एष्टव्यः । तथा च तेनैवोभयसिद्धेन§ प्रवृत्तिसिद्धौ किमतिरिक्तसंसर्ग|| ज्ञानेन । तस्मादख्यातिरेव युक्तेति ॥

अत्रोच्यते । केयमख्यातिर्नाम किं ख्यात्यभावमात्रमुतान्यार्थिनो ऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुविज्ञानम्¶ अथाविविक्तानेकपदार्थज्ञानम् । आद्ये सुषुप्तौ भ्रमः स्यान्न जाग्रत्स्वप्नयोः । द्वितीये झटिति बाधादालस्याद्वा यत्र न प्रवृत्तिस्तत्र भ्रान्तिर्न स्यात् । तृतीये ऽपि अविविक्तत्वप्रतियोगि विविक्तत्वं नाम

---

* इत्यपि न युक्तमिति २ पु॰ पाठः । † भ्रान्तिरूपसंसर्गप्रत्यय इति २ पु॰ पा॰ ।
‡ भ्रान्तित्वेनेति चेदिति २ पु॰ पा॰ । § उभयवादिसिद्धेनेति २ पु॰ पाठः ।
|| अतिरिक्तेन संसर्गेति २ पु॰ पा॰ । ¶ हेतुभूतविज्ञानमिति २ पु॰ पा॰ ।

किं भेदग्रह उताभेदाग्रह आहो स्विदितरेतराभावभेदद्वित्वादिसंख्याविशिष्टज्ञानम्। नाद्यः। इदमिति रजतमिति चापुनरुक्तशब्दद्वयस्मृतिहेतुत्वेन सामान्यविशेषयोर्भेदग्रहे सत्यविवेकासंभवात्। न द्वितीयः। उक्तरीत्या भेदस्य गृहीतत्वादेव तद्विरुद्धस्याभेदस्याग्रहे सति तदग्रहनिषेधस्याविविक्तत्वस्य दुःसंपादत्वात्। तृतीये ऽपि किमाहत्यैव द्वित्वादिज्ञानमपेक्षितम् उतानुषङ्गिकमपि पर्याप्तम्। आद्ये गामानय दण्डेनेत्यत्र गोदण्डयोरपि साक्षाद् द्वित्वाद्यप्रतीतेरविवेकः प्रसज्येत। द्वितीये पुरोवर्तिरजतयोरप्यानुषङ्गिकद्वित्वादिज्ञानसद्भावादविवेको न स्यात्। ननु प्रतियोगिनमुपजीव्याविवेकानिरूपणे ऽपि धर्मिद्वारा निरूप्यतामिति चेत् तदप्यसत्। न तावत्प्रतीयमानयोर्धर्मिणोरविवेकः संभवति। अपुनरुक्तत्वेन स्पष्टं प्रतिभासात्। अप्रतीयमानयोरविवेकश्चेत् सुषुप्तावपि भ्रमः प्रसज्येत॥

नन्वविवेको नामासंसर्गाग्रहः स च प्रतीयमानयोरिदंरजतयोः संभवति। इदंरजते असंसृष्टे इति प्रत्ययादर्शनादिति चेत् तदापि किं ग्रहणस्मरणयोरेवासंसर्गग्रहो विवक्षित उत ययोः कयोश्चिद् आहो स्वित्संसर्गज्ञानरहितयोः। आद्ये अहं मनुष्य इति भ्रमो न स्यात्। उभयोरपि ग्रहणत्वात्। द्वितीये खण्डो गौः शुक्लः पट इत्यपि भ्रमः स्यात्। असंसर्गप्रतीत्यभावात्। तृतीये ऽपि स एव दोषः। न हि तत्र संसर्गज्ञानं संभवति। तद्विषयस्यैक्यस्याभावात्। ऐक्यस्य च तद्विषयत्वं प्रत्यभिज्ञायामवगतम्। यदि गुणगुण्यादिसंबन्ध एव तद्विषयो नैक्यमित्युच्यते तर्हीदं रजतमित्यत्रापि सादृश्यसंबन्धस्तद्विषय इति वक्तुं शक्यत्वेन संसर्गप्रत्ययो दुर्वारः। अथ तत्र नेदं रजतमिति असंसर्गप्रत्ययेन बाधान्न संसर्गतत्प्रत्ययौ संभवतः। तर्हि त्वन्मते गुणगुण्यादावपि इतरेतराभावज्ञानाख्यो ऽसंसर्गप्रत्ययो ऽस्त्येवेति संसर्गतत्प्रत्यययोरसंभवाद् भ्रमत्वापत्तिस्तदवस्था। तस्माद् नासंसर्गाग्रहो ऽप्यविवेकः॥

नन्वविवेकं दूषयता ऽत्र विवेचकं किं चिन्निरूपणीयम्। न तावद्ग्रहणं स्मर्यमाणात्स्वार्थं विविनक्ति। विशेषावभासकत्वस्य दोषैः प्रतिबद्धत्वात्। नापि स्मरणं गृह्यमाणात्स्वार्थं विवेक्तुमलं स्मरणाभिमानस्य प्रमुषितत्वादिति चेद् मैवम्। उभयोरपि विवेचकत्वस्य सुसंपादत्वात्। तथा

हि । किमिदमाकाररजताकारयोस्तत्तज्जातिव्यक्तिविशिष्टयोरेव त्वया भेदो ऽभ्युपेयते किं वा केवलयोरपि । नाद्यः । प्रकृतयोरिदमाकाररजताकारयोर्जात्याद्यविशिष्टयोर्भेदाभावेनैक्ये सति तद्गोचरसंसर्गज्ञानप्रसङ्गात् । द्वितीयेपि किं प्रथमज्ञानेन वस्तु गृहीत्वा द्वितीयज्ञानेन धर्मिप्रतियोगिभावमवगत्य पश्चात् तृतीयज्ञानेन भेदो गृह्यते उत वस्तुना सहैव भेदग्रहणम् । आद्ये सर्वपदार्थज्ञानानां भेदग्रहणात्प्रागविविक्तविषयतया भ्रमत्वप्रसङ्गः। द्वितीये चेदन्ताग्रहणादेव भेदस्यापि गृहीतत्वेन भेदापेक्षितो विशेषो ऽप्यवभासित एवेति ग्रहणस्य विवेचकत्वमङ्गीकार्यम् ॥

तथा स्मरणमपि विवेचकमेव* । न हि स्मरणाभिमानो निरूपयितुं शक्यः यत्प्रमोषात् स्मृतेरविवेचकत्वम् । तथा हि किं स्मृतिरेव स्मरणाभिमानः स्मृतेरन्यो वा स्मृतिगतधर्मो वा पूर्वानुभवविशिष्टत्वेनार्थग्रहणं वा स्वगत एव कश्चित्स्मृतिविशेषो वा पूर्वानुभवगोचराद्विशिष्टज्ञेयनिमित्तो विशेषो वा फलभेदकजनकत्वं वा स्मरामीत्यनुभवो वा । नाद्यः। स्मृतेः प्रमोषे रजतज्ञानस्यैवाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अन्यस्य प्रमोषे स्मृतेरविवेचकत्व†मिति वैयधिकरण्यापातात् । न तृतीयः । तादृशधर्मानुपलम्भात् । न चतुर्थः । पूर्वदृष्टः स एवायं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाभ्रमे पूर्वानुभवसंभेदग्रहे सत्येव विना तत्प्रमोषमविवेकदर्शनात् । अथ केवलस्मृतिमभिलक्ष्योक्तं प्रत्यभिज्ञा तु न तथेति चेत् । तथापि नायं पक्ष एव संभवति । तथा हि । किं पूर्वानुभवः स्वात्मानमपि विषयीकरोति उतार्थमात्रम् । नाद्यो वृत्तिविरोधात् । द्वितीये त्वर्थ एव स्मृत्या ऽवभास्यो न तु पूर्वज्ञानं तस्याननुभूतत्वात् । ननु ज्ञातो घट इत्यत्र ज्ञानविशिष्टार्थस्मृतिर्दृश्यतइति चेद् न । स्मृत्यन्तरत्वात् । अनुव्यवसायेन ज्ञानगोचरानुमानेन वा जन्येयं स्मृतिर्व्यवसायजन्यायां घटमात्रगोचरायाः स्मृतेरन्या । न चानया ऽपि स्वजनको ऽनुव्यवसायाख्यः पूर्वानुभवो विषयीक्रियते किं तर्ह्यनुव्यवसायेनानुभूतो व्यवसायविशिष्टो घट एव । अत एतत्सिद्धम् ‡। विमता स्मृतिर्न स्वमूलज्ञानविशिष्टमर्थं गृह्णाति स्मृतित्वात्पदार्थस्मृतिवदिति । पदानि हि स्वसंबद्धेष्वर्थेषु स्मृतिं जनयन्ति ॥

* स्मृतेरपि विवेचकत्वमेवेति २ पु॰ पाठः ।

† अविवेकत्वमिति १ पुस्तके ।

‡ तत एतत्सिद्धमिति २ पु॰ पाठः ।

नन्वेतद्भाट्टो न सहते । तथा हि । पदानामर्थैः संयोगादिसंबन्धानामसंभवात्संबद्धार्थ * स्मारकत्वमित्येतदयुक्तम् । बोधजननशक्तिः संबन्ध इति चेत् किमनुभवजननशक्तिः किं वा स्मृतिजननशक्तिः † । नाद्यः । पदानां वाक्यरूपेण वाक्यार्थानुभवजनकत्वे ऽपि स्वार्थेषु तदसंभवात् । व्युत्पत्तिकाले पदार्थानां मानान्तरगृहीतत्वेनापूर्वार्थत्वाभावात् । तदुक्तं पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यतइति । द्वितीये ऽपि सा शक्तिर्न तावदज्ञाता स्मृतिमुत्पादयति । ज्ञातकरणत्वात् । नापि ज्ञाता । शक्तेः कार्यैकसमधिगम्यत्वेन स्मृत्युत्पत्तिशक्तिज्ञानयोः परस्पराश्रयत्वात् । अथोच्यते मध्यमवृद्धप्रवृत्त्या प्रवृत्तिहेतुज्ञानमनुमाय शब्दानन्तर्यात्तज्जनकत्वं शब्दस्य निश्चित्यावापोद्वाराभ्यां व्युत्पत्तिकालएव शक्ति ‡ निश्चयान्नान्योन्याश्रयतेति । तदापि किं शब्दमात्रे शक्तिनिश्चयः अर्थविशेषसंबद्धे वा । नाद्यः । अस्य शब्दस्यायमर्थ इति नियमासिद्धिप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽपि शक्तिसंबन्धस्य व्यवस्थापकं संबन्धान्तरमेष्टव्यमित्यनवस्था स्यात् । शक्तिः स्वपर§निर्वाहिकेति चेत् तथापि स्मृतिकाले किं शब्दमात्रदर्शनादर्थः स्मर्यते किं वा ऽर्थगोचरशक्तिमच्छब्ददर्शनाद् उत शक्तिज्ञानजन्यसंस्काराच्छब्ददर्शनाच्च । नाद्यः । अनियमापत्तेः । न द्वितीयः । शब्ददर्शनसमयएवार्थस्यापि दृष्टत्वेन शब्दजन्यस्मृतिवैयर्थ्यात् । न तृतीयः । तावता स्मृत्यसंभवात् । अन्यत्र स्मारकस्मार्ययोः सादृश्यविरोधिकार्यकारणभावादिसंबन्धान्तरनियमात् शब्दार्थयोस्तदभावात् ‖ । तस्मात्पदानि स्मारकाणि वाक्यं पुनः प्रमाणमित्येतद्वेदवादिनां प्रक्रियामात्रमिति ॥

अत्रोच्यते । शब्ददर्शनात् शक्तिसंस्काराच्चार्थस्मृतौ न कश्चिद्दोषः । यदुक्तमन्यत्रेत्यादिना तदसत् । किमन्यत्रेव शब्दे ऽपि सादृश्यादिकमभ्युपेयमित्युच्यते किं वा शब्दवदन्यत्रापि शक्तिरेवास्तु मा भूत्सादृश्यादिकमिति किं वा शब्दे सादृश्यादिकमूलसंबन्धाभावात्सत्यामपि शक्तौ न स्मृतिजनकत्वमिति । नाद्यः । शब्दे सादृश्यादर्शनाद् अदृष्टस्य च कल्पने गौरवात् । अन्यत्र तु दृष्टत्वेनाकल्पनीयत्वात् । न द्वितीयः । अनु-

---

* संबन्ध्यर्थेति २ पुस्तके पाठः ।

† बोधजनकशक्तिः किं वा स्मृतिजनकशक्तिरिति १ पु॰ पाठः ।

‡ शब्दशक्तीति २ पुस्तके पाठः ।

§ शक्तिश्च स्वपरेति २ पु॰ पा॰ ।

‖ शब्दार्थयोस्तदसंभवादिति २ पु॰ पा॰ ।

भूयमानस्यापलापायोगात् । न तृतीयः । शक्तस्य कार्याजनकत्वे व्याघातापत्तेः । तस्माच्छक्तिमन्ति पदान्यर्थेषु स्मृतिं जनयन्त्येव । न हि तत्रार्थैः सह पूर्वानुभवाः स्मर्यन्ते । अन्यथा घटादिवदनुभवानामपि तत्तच्छब्दार्थत्वं प्रसज्येत । नापि पञ्चमः । कारणविषयाद्युपाधिमन्तरेण ज्ञानानां स्वरूपेषु क्वापि विशेषानुपलम्भात् । नापि षष्ठसप्तमौ । अनुभवगताभ्यां ज्ञेयफलाभ्यामतिरिक्तज्ञेयफलयोः स्मृतावभावात् । नाप्यष्टमः । स्मरामीत्यस्यानुभवस्यान्यत्र विवेचकत्वे सिद्धे सत्यत्र कथं चित्प्रमोषादविवेचक इति वक्तुं शक्येतापि । तदेव तावदसिद्धम् । ग्रहणवाचकशब्दपरित्यागेन स्मरणवाचकशब्दानुविद्धो ह्ययमनुभवो जायते । स कथं प्रथमतो * ग्रहणस्मरणयोरसति विवेके संभवेत् । तथा च विवेके सत्यनुभवः अनुभवे च सति विवेक इति स्यादन्योन्याश्रयता । तदित्थं प्रमोषणीयस्य स्मरणाभिमानस्य दुर्भणत्वात् स्मरणस्य विवेचकत्वं प्राप्नोत्येव । ननु ग्रहणस्मरणयोरर्थमात्रविषयत्वे भेदाभावप्रसङ्गेनावश्यं त्वया ऽपि स्मृतेः पूर्वानुभवविशिष्टार्थविषयत्वं स्वीकार्यं तदेव स्मरणाभिमानो ऽस्त्विति चेद् न । कारणविशेषादेव भेदसिद्धेः । अन्यथा त्वन्मते ऽपि पूर्वानुभवगोचरानुमान† ज्ञानात् स्मृतेः को भेदः स्याद् विषयस्य समत्वात् । ननु स इत्याकारेण स्मृतिरनुमानाद्भिद्यत इति चेत् को ऽयं स इत्याकारः किं परोक्षदेशकालादिविशिष्टता उत पूर्वानुभवसंभिन्नता किं वा संस्कारजन्यत्वम् । नाद्यः । अनुमानादिष्वपि स्मृतित्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ज्ञानानुमाने ऽपि प्रसङ्गात् ‡ । तृतीये तु कारणविशेष एव भेदहेतुः स्यात् । अस्तु तर्हि प्रकृते ऽपि संस्कारजन्यैव रजतस्मृतिरिति चेद् न । रजतस्य पुरोवस्थितत्वेन प्रतिभासादित्युक्तोत्तरत्वात् । न च पुरोवस्थितत्वमविवेककृतमिति वक्तुं शक्यम् । अविवेकस्य भ्रमं प्रत्यप्रयोजकत्वात् । तथा हि किं गृह्यमाणयोरविवेकः किं वा गृह्यमाणस्मर्यमाणयोरुत स्मर्यमाणयोः । नाद्यः । स्वप्नदशायामात्मव्यतिरिक्तस्य कस्याप्यग्रहणेन द्वयोर्गृह्यमाणयोरभावे तदविवेकस्य भ्रमप्रयोजकस्याप्यभावेन भ्रमाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । स्वप्नएव गृह्यमाणेनात्मना स्मर्यमाणस्य नीलादेरविवेके सत्यहं नीलमिति प्रतिभासप्रसङ्गात् । तृतीये तु परोक्षमेव सर्वं भ्रान्ताववभासेत सर्वस्यापि स्मर्यमाणत्वात् । एवं

* प्रथमत एवेति २ पुस्तके । † गोचरादनुमानेति २ पु॰ पा॰ । ‡ तत्प्रसङ्गादिति २ पुस्तके ।

च सति प्रकृतस्य पुरोवस्थितरजतज्ञानस्य स्मृतित्वानुमाने परोक्षावभासित्वोपाधिर्द्रष्टव्यः । यथार्थानुमानस्य चायं प्रतिप्रयोगः । विवादाध्यासिताः प्रत्यया न यथार्थाः बाध्यमानत्वाद् भ्रान्तिव्यवहारवदिति । तस्माद् ज्ञानद्वैराश्यदुराग्रहं परित्यज्य तृतीयं भ्रान्तिज्ञानमङ्गीकर्तव्यम् ॥

ननु तर्हि मा भूदख्यातिः । अस्त्वन्यथाख्यातिः । देशकालान्तरगतं हि रजतं शुक्तिसंप्रयुक्तेन दोषोपहितेन्द्रियेण शुक्त्यात्मना गृह्यते । न चैवमननुभूतस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः सादृश्यादेर्नियामकत्वादिति । तदेतदसत् । किं ज्ञाने ऽन्यथात्वं किं वा फले उत वस्तुनि । नाद्यः । रजताकारज्ञानं * शुक्तिमालम्बतइति हि ज्ञाने ऽन्यथात्वं वाच्यम् । तत्र शुक्तेरालम्बनत्वं नाम किं ज्ञानं प्रति स्वाकारसमर्पकत्वम् उत ज्ञानप्रयुक्तव्यवहारविषयत्वम् । नाद्यः । रजताकारग्रस्तं ज्ञानं प्रति शुक्त्याकारसमर्पणासंभवात् । न द्वितीयः । व्याघ्रादिदर्शनप्रयुक्तव्यवहारविषयस्य खड्गकुन्तधनुरादेर्व्याघ्रादिज्ञानालम्बनत्वप्रसङ्गात् । नापि फले ऽन्यथात्वम् । फलस्य स्फुरणस्य भ्रान्तौ सम्यग्ज्ञाने वा स्वरूपतो वैषम्यादर्शनात् । वस्तुन्यपि कथमन्यथात्वं किं शुक्तिकाया रजततादात्म्यं किं वा रजताकारेण परिणामः । आद्ये ऽपि किं शुक्तिरजतयोरत्यन्तं भेदः किं वा भेदाभेदौ । नाद्यः । अत्यन्तभिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यासंभवात् । अनिर्वचनीयत्वस्य त्वया ऽनभ्युपगमात् । शून्यतादात्म्यप्रतीतौ गुणगुण्यादावपि तत्संभवेन भ्रान्तित्वं दुर्वारम् । समवायस्य † प्रक्रियामात्रसिद्धस्य तादात्म्यानतिरेकात् । भेदाभेदपक्षे तु खण्डो गौरितिवदभ्रान्तिः स्यात् । परिणामपक्षे ऽपि बाधो न स्याद् विमतं रजतज्ञानमबाध्यं परिणामज्ञानत्वात् क्षीरपरिणामदधिज्ञानवत् । ततः क्षीरवदेव शुक्तिः पुनर्न दृश्येत ‡ । ननु कमलस्य § विकाशरूपपरिणामहेतोः सूर्यतेजसो ऽपगमे पुनर्मुकुलीभाववद्रजतपरिणामहेतोर्दोषस्यापगमे पुनः शुक्तिभावो ऽस्तु । मैवम् । विकसितमेव मुकुलमासीदितिवद्रजतमेव शुक्तिरासीदिति प्रतीत्यभावात् । कथं चित्तद्भावे ऽपि न परिणामपक्षो युक्तः । निर्दोषस्यापि रजतप्रतीतिप्रसङ्गात् । न ह्येकमेव क्षीरं

---

* रजताकारं ज्ञानमिति २ पु॰ पा॰ ।

† समवायस्य चेति २ पु॰ पाठः ।

‡ शुक्तिर्न पुनर्दृश्येतेति २ पु॰ पा॰ ।

§ कमलमुकुलस्येति २ पुस्तके पाठः ।

दधिरूपेण कं चित्पुरुषं प्रति परिणतमन्यं प्रति नेति दुश्चरम् । तस्मान्नान्यथाख्यातिः सुनिरूपा ॥

अस्तु तर्ह्यात्मख्यातिः । विमतं रजतं बुद्धिरूपं संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वाद् बुद्धिवत् । ननु चतुर्विधान् हेतून् प्रतीत्य चित्तचैत्या उत्पद्यन्तइति हि सौगतानां मतम् । तत्र न तावत्सहकारिप्रत्ययाख्यादालोकादे रजताकारोदयः संभवति । तस्य स्पष्टतामात्रहेतुत्वात् । नाप्यधिपतिप्रत्ययाख्याच्चक्षुरादेः । तस्य विषयनियममात्रहेतुत्वात् । नापि समनन्तरप्रत्ययाख्यात् पूर्वज्ञानात् । विजातीयघटज्ञानानन्तरं विजातीयरजतभ्रमोदयदर्शनात् । नाप्यालम्बनप्रत्ययाख्याद्बाह्यात् । विज्ञानवादिना तदनङ्गीकारात् । ततः कथं विज्ञानस्य रजताकार इति चेत् संस्कारसामर्थ्यादिति ब्रूमः । ननु संस्कारस्यापि स्थायित्वे क्षणिकं सर्वमिति सिद्धान्तहानिः । क्षणिकत्वेऽपि तस्य ज्ञेयत्वेन विज्ञानमात्रवादहानिरिति चेद् न । अनादिसिद्धज्ञानसन्ततौ यदा कदा चित्पूर्वं रजतज्ञानमुत्पन्नं तदेव संस्कार इत्यङ्गीकारात् । यद्यपि संस्कारो विजातीयानेकज्ञानव्यवहितस्तथापि कदा चित्सजातीयं रजतज्ञानान्तरमुत्पादयति । यथा व्रीहिबीजमनेकाङ्कुरादिकार्यव्यवधानेन पुनः सजातीयबीजान्तरमुत्पादयति तद्वत् । अथ न पूर्वबीजादुत्तरबीजोत्पत्तिः किं तु पूर्वबीजजन्याङ्कुरादिसन्तानादिति मन्यसे तर्ह्यत्रापि पूर्वरजतज्ञानजन्यज्ञानसन्तान एव संस्कारोऽस्तु । एवं पूर्वरजतज्ञानमपि पूर्व*रजतज्ञानादुत्पद्यते । ततोऽनादिवासनाप्रापितं रजतबुद्धिरूपमेव सद् भ्रान्त्या बहिर्वदवभासतइति ॥

अत्रोच्यते । किं तद्रजतमलौकिकत्वाज्जन्मरहितम् उत लौकिकरजतवदेव जायते । आद्ये जायमानज्ञानस्वरूपं न स्यात् । द्वितीयेऽपि किं बाह्यार्थाज्जायते उत ज्ञानात् । नाद्यः । त्वया बाह्यार्थस्यानङ्गीकारात् । ज्ञानमपि विशुद्धं तावन्न जनकम् । विशुद्धज्ञानस्य मोक्षरूपत्वात् । अथ दुष्टकारणजन्यज्ञानाद्रजतोत्पादः तथापि किं जनकप्रतीतिरेव रजतं गृह्णाति अन्या वा । नाद्यः । क्षणिकयोर्जन्यजनकयोर्भिन्नकालीनत्वेनापरोक्षरजतप्रतीत्यभाव-

* ततः पूर्वेति २ पु॰ पाठः ।

प्रसङ्गात् । अन्यप्रतीतिरपि न तावददुष्टकारणजन्या रजतग्राहिणी । अतिप्रसङ्गात् । दुष्टकारणजन्या ऽपि यदि रजतजन्या तदा रजतस्यार्थक्रियाकारित्वेन सत्त्वे सति बाह्यो ऽर्थो ऽङ्गीकार्यः स्यात् । रजताजन्यत्वे तु न रजतं तद्विषयः स्यात् । ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषय इत्यङ्गीकारात् । तस्मादात्मख्यातिपक्षे रजतमेव न प्रतीयेत ॥

ननु तवापि रजतज्ञानस्य स्मृतित्वे स्यादख्यातिर्ग्रहणत्वे चान्यथाख्यातिः आत्मख्यातिर्वा स्यात् । न हि ज्ञानस्य स्मृतिग्रहणाभ्यामन्यः प्रकारः संभवतीति चेद् मैवम् । किं विलक्षणसामग्र्यनिरूपणात्तदसंभवः किं वा विलक्षणज्ञानस्वरूपानिरूपणाद् उत विलक्षणविषयानिरूपणात् । नाद्यः । संप्रयोगसंस्कारदोषाणां सामग्रीत्वात् । न च वाच्यं दोषः प्रतिबन्धकत्वेन पूर्वप्राप्तकार्यानुदयस्यैव हेतुर्न त्वपूर्वकार्योदयस्येति । अनुदयस्य प्रागभावरूपस्यानादित्वेन दोषाजन्यत्वात् । वातपित्तादिदोषाणां चापूर्वकार्योत्पादकत्वदर्शनात् । न च दोषस्य संस्कारोद्बोधकत्वेनान्यथासिद्धिः । तदुद्बोधस्यावान्तरव्यापारत्वात् । न ह्युद्यमननिपतने कुर्वन् कुठारः छिदिक्रियां प्रत्यहेतुर्भवति ॥

ननु संप्रयोगस्येदन्तामात्रज्ञानोपक्षीणत्वात्संस्कारस्य स्मृतिजनकत्वे ऽपि त्वया ऽत्र स्मृतेरनङ्गीकृतत्वाद्दोषस्य च स्वातन्त्र्येण ज्ञानहेतुत्वादर्शनाद्रजतावभासः कथमिति चेत् । उच्यते । प्रथमं दोषसहितेनेन्द्रियेणेदन्तामात्रविषया ऽन्तःकरणवृत्तिर्जन्यते तत इदन्तायां तद्ग्राहकवृत्तौ च चैतन्यमभिव्यज्यते तच्चैतन्यनिष्ठा चाविद्या दोषवशात्संक्षुभ्नाति * तत्रेदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्था ऽविद्या संक्षुभिता † सती सादृश्यादुद्बोधितरूप्यसंस्कारसहायवशा ‡ द्रूप्याकारेण विवर्त्तते । वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्था ऽविद्या तु रूप्यग्राहिवृत्तिसंस्कारसहकृता वृत्तिरूपेण विवर्त्तते । तौ च रूप्यविवर्त्तवृत्तिविवर्त्तौ स्वस्वाधिष्ठानेन § साक्षिचैतन्येनावभास्येते इत्येवं रजतावभासः । यद्यप्यत्रान्तःकरणवृत्तिरविद्यावृत्तिश्चेति ज्ञानद्वयं तथा ऽपि तद्विषयः सत्यानृतयोरिदंरजतयोरन्योन्यात्मतयैकत्वमापन्नस्ततो विषयावच्छिन्नफलस्याप्येकत्वेन ज्ञा-

---

* संक्षुभ्यतीति २ पु॰ पा॰ । † क्षुभितेति २ पु॰ पा॰ । ‡ संस्कारवशादिति २ पु॰ पाठः । § स्वाधिष्ठानेनेति स्वशब्दान्तररहितः पाठः २ पुस्तके ।

नैक्यमप्युपचर्यते। नापि द्वितीयतृतीयौ। मिथ्याज्ञानमिथ्याविषययोर्निरूपणात्। यद्यप्यत्र संप्रयोगसंस्कारौ निरपेक्षावेव प्रमितिस्मृत्योर्जनने समर्थौ तथापि प्रमितिस्मृतिनैरन्तर्योत्पत्तिमात्रेण प्रवृत्त्यसंभवादुभाभ्यां संप्रयोगसंस्काराभ्यां जन्यमेकं मिथ्याज्ञानं कल्पनीयं यथा निरन्तरोत्पन्नेष्वपि वर्णज्ञानेषु यौगपद्याभावात्पदार्थज्ञानान्यथानुपपत्त्या पूर्वपूर्ववर्णसंस्कारसहितमन्त्यवर्णविज्ञानमेकमेव हेतुत्वेन त्वया कल्प्यते तद्वत् ॥

ननु विमतं ज्ञानं नैकं भिन्नकारणजन्यत्वाद्रूपरसज्ञानवदिति चेद् न। अनुमानप्रत्यभिज्ञयोरनैकान्त्यात्। तत्रोभयत्रापि स्मृतिगर्भमेकैकमेव हि प्रमाणज्ञानमभ्युपगतम्। कारणं चानुमानस्य व्याप्तिसंस्कारलिङ्गदर्शने प्रत्यभिज्ञायास्तु संप्रयोगसंस्कारौ। न चानुमानस्य व्याप्तिस्मृतिलिङ्गदर्शने कारणं न संस्कार इति वाच्यम्। ज्ञानद्वययौगपद्यासंभवात्। यद्यपि स्मृतेः प्रत्यभिज्ञाकारणतायां नायं दोषस्तथापि स्मृतिहेतुत्वेनावश्यं संस्कारोद्बोधो वक्तव्यः। तथा च तेनैव तदुत्पत्तौ स्मृतेः केवलव्यतिरेकाभावाद्गौरवाच्च न कारणत्वम्। ननु रूप्यधीर्न निरपेक्षानेककारणजन्या अभिज्ञात्वाद् घटज्ञानवदिति चेद् न। रूप्यधीरुक्तजन्या अभिज्ञाप्रमाणस्मृतिभ्यामन्यत्वात् प्रत्यभिज्ञावदित्यपि सुवचत्वात्। न च वाच्यं रूप्यधीः प्रमा संस्कारसहितहेतुजन्यत्वादनुमानवदिति। दोषाजन्यानुभवत्वस्योपाधित्वात्। ननु ज्ञाने ऽनुपपत्त्यभावे ऽपि रूप्यस्य सत्त्वेनानुभूयमानस्य मिथ्यात्वं विरुद्धमिति चेद् मैवम्। शुक्तीदन्तांशवच्छुक्तिसत्ताया एव रजतसंसर्गाङ्गीकारात्। तर्हि तस्य संसर्गस्यैव सत्त्वेनानुभूतस्य मिथ्यात्वं विरुद्धमिति चेद् एवं तर्हि त्रिविधं सत्त्वमस्तु ब्रह्मणः पारमार्थिकं सत्त्वम् आकाशादेर्मायोपाधिकं व्यावहारिकं सत्त्वं शुक्तिरजतादेरविद्योपाधिकं प्रातिभासिकं सत्त्वम्। तत्रापारमार्थिकसत्त्वयोर्द्वयोर्मिथ्यात्वमविरुद्धम्। न च मिथ्यात्वकल्पनं मानहीनं मिथ्यैव रजतमभादिति रजततद्ज्ञानयोर्मिथ्यात्वप्रत्यभिज्ञानात्। अतो न मतान्तरवदस्मन्मते अनुभवविरोधो निर्मूलकल्पना वा। अख्यातौ त्वपरोक्षावभासिनः स्मर्यमाणत्वं विरुध्यते। ज्ञानद्वयरजतापारोक्ष्यस्मृतित्वस्मरणाभिमानप्रमोषादिकं बह्वदृष्टं कल्प्यम्। एवं मतान्तरेष्वपि यथायोगमूहनीयम्। अतो रजतं मायामयमित्यस्मन्मतमेवादर्तव्यम् ॥

ननु तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वाद्रजतमविद्यामयं न तु मायामयम् । न च मायैवाविद्या । लक्षणप्रसिद्धिभ्यां तयोर्भेदावगमात् । आश्रय * मव्यामोहयन्ती कर्तुरिच्छामनुसरन्ती माया तद्विपरीता त्वविद्या । लोके हि मायानिर्मितहस्त्यश्वरथादौ मायाशब्द एव प्रसिद्धो नाविद्याशब्द इति । उच्यते । अनिर्वचनीयत्वे सति तत्त्वावभासप्रतिबन्धविपर्ययावभासयोर्हेतुत्वं लक्षणं तच्चोभयोरविशिष्टम् । न च मन्त्रौषधादि सत्यं वस्त्वेव मायेति वाच्यम् । तत्र मायाशब्दप्रयोगाभावात् । द्रष्टारो हि दृष्टमिन्द्रजालमेव मायां वदन्ति न त्वदृष्टं मन्त्रादिकम् । मन्त्रान्वयव्यतिरेकौ तु काचादिवन्निमित्तकारणत्वेनोपपन्नौ । न ह्यनिर्वचनीयं मायाशब्दवाच्यमिन्द्रजालं सत्यमन्त्राद्युपादानकं भवति । अतो ऽनाद्यनिर्वचनीयं किं चिदुपादानं कल्पनीयं सादित्वे ऽनवस्थापत्तेः । तस्य च मायाशब्दवाच्यत्वमुपादानोपादेययोरभेदादुपपन्नम् । एवं चेन्द्रजालोपादानत्वेन कल्पिता मायैव रजताद्यध्यासानामप्युपादानमस्तु मास्तु पृथगविद्या । मायां तु प्रकृतिमिति सर्वोपादानत्वश्रुतेः । अतो लाघवान्मायैवाविद्या । न च मायाया आश्रयं † प्रत्यव्यामोहकत्वं नियतम् । विष्णोः स्वाश्रितमाययैव रामावतारे मोहितत्वात् । नाप्यविद्याया आश्रयव्यामोहनियतिः । जलमध्ये ऽधोमुखत्वेन वृक्षेष्वध्यस्तेष्वपि तदूर्ध्वमुखतायां द्रष्टुरव्यामोहात् । अथात्र तीरस्थवृक्षदर्शनजन्यविवेकवशादव्यामोहः अविद्यास्वभावस्तु व्यामोहक इति चेत् तर्ह्यैन्द्रजालिकस्यापि प्रतीकारज्ञानादव्यामोहः । माया तु स्वभावाद्व्यामोहिकैव । इन्द्रजालद्रष्टृषु व्यामोहदर्शनात् । सति तु प्रतीकारज्ञाने ते ऽपि न मुह्यन्त्येवेत्यनाश्रयत्वं न व्यामोहप्रयोजकम् । न च माया कर्तुरिच्छामनुसरति । मन्त्रौषधादौ निमित्तकारण एव कर्तुः स्वातन्त्र्यात् । तादृशं चेच्छानुवर्तित्वमविद्याया अपि दृष्टं नेत्रस्याङ्गुल्यवष्टम्भेन द्विचन्द्रभ्रमोत्पत्तेः । अविद्यास्वरूपे कर्ता न व्याप्रियतइति चेत् तदितरत्रापि समम् । प्रसिद्धिरपि शास्त्रीया तावत्तयोरभेदमेव गमयति । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरित्यादिश्रुतौ सम्यग्ज्ञाननिवर्त्याविद्यायां मायाशब्दप्रयोगात् ॥

---

* स्वाश्रयमिति २ पुस्तके पाठः । † स्वाश्रयमिति २ पु॰ पा॰ ।

तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्निवेशिते ।
योगी मायाममेयाय तस्मै विद्यात्मने नमः ॥

इति स्मृतौ मायाऽविद्ययोर्मुखत एवैकत्वनिर्देशात् । लोकप्रसिद्धिस्त्वेकस्मिन्नपि वस्तुन्यु * पाधिभेदादुपपद्यते । विरूपजनकत्वा † कारेणेच्छाधीनत्वाकारेण वा मायेति व्यवहारः । आवरणाकारेण स्वातन्त्र्याकारेण वा ऽविद्येति व्यवहारः । तस्माद्रजतस्य मायामयत्वमुपपन्नम् ॥

ननु को ऽयं क्लेशः रजतं यथावभासं पारमार्थिकमेवास्त्विति चेद् न । तथा सति घटादिवद्दोषरहितैरपि गृह्येत । पारमार्थिकग्रहणं प्रत्यपि दोषस्य कारणत्वे निर्दोषाणां न किं चित्प्रतिभायाद् मायामयत्वे तद्दोष एव नियंस्यति । विमतं सर्वैर्ग्राह्यं शुक्तीदमंशगतत्वाच्छौक्ल्यवदिति चेद् न । इदमंशमात्रगतत्वस्योपाधित्वात् । मायारजतं तु दोषजन्यबुद्ध्या ऽभिव्यक्ते शुक्तीदमंशावच्छिन्ने चैतन्ये ऽध्यस्तं ततो निर्दोषैर्न गृह्यते । न ह्यन्यबुद्धिः पुरुषान्तरप्रत्यक्षा । अथ पुनः परमार्थवादी कथं चिद् दुष्टं नियामकं ब्रूयात् तथाप्यसौ नेदं रजतमिति प्रतिपन्नोपाधौ रजतस्य त्रैकाल्याभावबोधकं बाधकप्रत्यक्षं कथं निस्तरेत् । मिथ्यावादे त्वनुकूलमेवैतत् । प्रतिपन्नोपाधावत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यैव मिथ्यात्वलक्षणत्वात् । न ह्ययं निषेधो मिथ्यारजतं गोचरयतीत्यधस्तादेव मिथ्यैवाभादिति प्रत्यभिज्ञाप्रत्ययमाश्रित्योपपादितम् । अन्यथाख्यात्यात्मख्यात्योस्तु नेदं रजतं किं तु तद्रजतमिति वा बुद्धिरिति वा परामर्शः स्याद् न तु मिथ्यैवेति । अतो निर्दोषैरग्रहणाद्बाधपरामर्शाभ्यां च रजतस्य मिथ्यात्वमेव युक्तं न सत्यत्वम् ॥

ननु को ऽयं बाधो नाम यद्बलान्मिथ्यात्वनिश्चयः । किमन्यार्थिनो ऽन्यत्र प्रवृत्तिनिरोधः किं वा तत्प्रवृत्तियोग्यताविच्छेद उताविविक्ततया प्रतिपन्नस्य विवेक आहो स्वित्तादात्म्येन प्रतिपन्नस्यान्योन्याभावप्रतिपत्तिः अथ वा विपरीतज्ञानस्य प्रध्वंसः तद्विषयप्रध्वंसो वा दोषादिप्रध्वंसो वा । नाद्यः । विरक्तस्य प्रवृत्त्यभावेन बाधाभावप्रसङ्गात् । अथ रागपूर्वकप्रवृत्तिनिरोधो बाधः तदापि दूरे मरीच्युदकं दृष्ट्वा प्रवर्तमानस्य मार्गे सर्पचोरादिदर्शनेन निवृत्तौ

* वस्तुनीति २ पु॰ नास्ति ।

† विद्वेषजनकत्वेति २ पु॰ पाठः ।

बाधप्रसङ्गः । न च तत्र बाधः । उदकज्ञानस्यानिवृत्तेः । न द्वितीयः । कालान्तरे तत्रैव शुक्तौ भ्रान्तिप्रवृत्तिसंभवेन योग्यताया अविच्छेदात् । तृतीये ऽपि किं वस्तुषु गृहीतेषु भेदो धर्मः सन् पश्चाद् गृह्यते उत वस्तुस्वरूपभूतस्तदैव गृह्यते । आद्ये सर्वत्र वस्तुज्ञानस्याविविक्तविषयस्य भेदज्ञानं बाधकं स्यात् । द्वितीये वस्तुनि गृहीते क्वाप्यविवेको न स्यात् । चतुर्थे ऽप्यत्यन्तभेदवादे भेदाभेदवादे वा शुक्तौ घट इति प्रथमं तादात्म्यं प्रतिपद्य पश्चाद् घटस्य शौक्ल्यमिति भेदप्रतिपत्तिर्बाधः स्यात् । न पञ्चमः । ज्ञानस्य क्षणिकस्य स्वत एव प्रध्वंसात् । नापि षष्ठसप्तमौ । वस्तुनोर्विषयदोषयोर्ज्ञानेन प्रध्वंसासंभवात् । न च बाध एवापलपनीयः । लोकप्रसिद्धत्वात् । तस्माद्बाधं न पश्याम इति ॥

उच्यते । अज्ञानस्य वर्त्तमानेन प्रविलीनेन वा स्वकार्येण सह तत्त्वज्ञानेन निवृत्तिर्बाधः । तथाविधानवबोधनिवृत्तौ बाधप्रसिद्धेः । नन्वेवं सति शुक्तिज्ञानमेव मिथ्यारजततदुपादानयोर्निवर्त्तकत्वाद्बाधकं स्यात् सत्यमेवं रहस्यमेतत् तथापि परमार्थरजतबुद्ध्या प्रवर्त्तमानस्य तदभावबोधनेन * प्रवृत्त्याकाङ्क्षोच्छेदित्वान्नेदं रजतमिति ज्ञानमपि बाधकत्वेन व्यपदिश्यते । ततो बाधान्मिथ्यात्वनिश्चयः ॥

नन्वस्त्वेवं मिथ्यारजतज्ञानं भ्रमः । स्वप्नपदार्थज्ञानं तु न प्रमाणं बाधितत्वात् । नापि स्मृतिरपरोक्षत्वात् । नापि भ्रमः तल्लक्षणाभावात् । भ्रमस्य हि कारणत्रितयजन्यत्वं तटस्थलक्षणम् । न हि तत्स्वप्ने ऽस्ति । निद्राख्यदोषस्यादृष्टोद्बुद्धसंस्कारस्य च सत्त्वे ऽपि तृतीयस्य संप्रयोगस्याभावात् । नापि स्वरूपलक्षणं परत्र परावभास इत्येवंरूपं तत्र संभवति । परत्रेत्युक्तस्याधिष्ठानस्याभावात् । ततस्त्वत्पक्षे स्वप्नप्रत्ययस्य का गतिरिति । उच्यते । संप्रयोगो हि जागरणे बाह्यशुक्तीदमंशादिगोचरान्तःकरणवृत्त्युत्पादकः । अन्तःकरणस्य देहाद्बहिरस्वातन्त्र्यात् । स्वप्ने तु देहस्यान्तरन्तःकरणं स्वतन्त्रत्वात्स्वयमेव प्रवर्तिष्यतइति नास्ति संप्रयोगापेक्षा । ततो जागरणे स्वप्ने ऽप्यन्तःकरणवृत्तिरेव तृतीयं कारणम् । अधिष्ठानमपि सर्वत्र वृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यमेव । शुक्तीदमंशादिस्तु चक्षु † रादिसंप्रयोगस्यैव जनकः ।

---

* बोधने इति २ पु॰ पाठः । † शुक्तीदमंशादिर्वा अस्तु चक्षुरिति १ पु॰ पा॰ ।

अन्यथा निर्विषयस्य संप्रयोगस्यानुत्पत्तेः । अधिष्ठानचैतन्यावच्छेदकोपाधित्वात् । ततो यथा जागरणे* संप्रयोगजन्यवृत्त्यभिव्यक्ते शुक्तीदमंशावच्छिन्ने चैतन्ये स्थिता ऽविद्या रजताकारेण† विवर्त्तते तथा स्वप्ने ऽपि देहस्यान्तरन्तःकरणवृत्तौ निद्रादिदोषोपप्लुतायामभिव्यक्ते वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये‡ स्थिता ऽविद्या ऽदृष्टोद्बोधितनानाविषयसंस्कारसहिता प्रपञ्चाकारेण विवर्त्तताम् । ननु स्वप्नभ्रमस्यात्मचैतन्यं चेदधिष्ठानं तदा ऽध्यस्यमानसामानाधिकरण्येनेदं रजतमयं सर्प इतिवदहं नीलमहं पीतमित्यादिरूपेण प्रतीयान्न त्विदं नीलमित्यादिपुरोदेशसंबन्धेन । अथ स देशो ऽपि चैतन्ये ऽध्यस्तस्तर्हि देशो ऽहमित्यप्यन्तरेव प्रतिभासेत । अथ मन्यसे अत्यल्पमिदमुच्यते जागरे ऽपि चैतन्यस्यैवाधिष्ठानत्वात्किं तत्र न चोदयसीति । तर्ह्यस्तु तत्रापि चोद्यमिति । अत्र ब्रूमः । किं शरीरावच्छिन्नाहङ्कारसामानाधिकरण्येनान्तः प्रतीतिरापाद्यते उत चैतन्यसामानाधिकरण्येन । नाद्यः । अहङ्कारस्यानधिष्ठानत्वात् । न द्वितीयः । इष्टापत्तित्वात् । अन्यथा ऽध्यस्तानां स्वतो जडानां स्फुरणं न स्यात् । अहमुल्लेखस्त्वहङ्कारप्रयुक्त इति नात्र चैतन्यमात्रे संजायते । ननु घटादयो ऽपि शुक्तिरजतादिवत्स्फुरणसमानाधिकृता एवावभासन्ते । यद्येवं तर्हि चैतन्यएव ते ऽप्यध्यस्यन्ताम् । न च घटादिस्फुरणं प्रमाणजन्यं नात्मस्वरूपमिति वाच्यम् । विमतं विषयावच्छिन्नं चैतन्यम् अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्याद्वस्तुतो न भिद्यते उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद् यथा घटाकाशो महाकाशात् । एवं च सति शरीरापेक्षया ऽन्तर्बहिर्विभागं कृत्वा ऽहं नाहमित्यात्मानात्मव्यवहारो ऽहङ्कारोपाधिको ऽवगन्तव्यः । अन्तर्बहिर्व्याप्तिश्च एकस्यापि चैतन्यस्यानन्तत्वादुपपद्यते । न हि चैतन्यमणुपरिमाणम् । शरीरव्यापित्वेनोपलम्भात् । नापि निरवयवस्योपाधिं विना मध्यमपरिमाणं युज्यते । ततः सर्वगतचैतन्ये ऽधिष्ठाने जागरणव्यवहारः पारमार्थिकत्वेनाभिमतो ऽप्यध्यस्तः किमु वक्तव्यं स्वप्नस्तत्राध्यस्त इति । ननु नाम ब्रह्मेत्युपास्त§ इत्यादौ नामादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासो विधीयते तत्र कथं कारणदोषमन्तरेण भ्रम इति चेद्

* जागरे इति २ पु॰ पा॰ ।
† रूप्याकारेणेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ अभिव्यक्ते चैतन्ये इति २ पु॰ पाठः ।
§ श्रुतौ तु नाम ब्रह्मेत्युपासीतेति दृश्यते ।

मेवम् । तत्र हि मानसी क्रियैव विधीयते न भ्रान्तिज्ञानम् । अपुरुषतन्त्रस्याविधेयत्वात् । न च देवतास्मरणनग्नस्त्रीविस्मरणयोरिच्छाधीनत्वात्पुरुषतन्त्रमेव ज्ञानमिति वाच्यम् । तत्रापि मनस ऐकाग्र्यापादने स्मृतिहेतौ विस्मृतिहेतौ च * विषयान्तरप्रवर्तने पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं न स्मृतिविस्मृत्योरित्यङ्गीकार्यत्वात् । अन्यथा पौनःपुन्येनावृत्तिमन्तरेण सकृदधीतवेदादिकं कदा चि† त्पुरुषेच्छया झटिति स्मरेत् पुत्रमरणादिकं च सद्य एव विस्मरेत् । तस्मान्न भ्रमो विधेय इति भ्रमस्य कारणत्रितयजन्यत्वं ‡ न व्यभिचरति । परत्र परात्मतावभास इत्येवंरूपतायां तु न कस्य चिदपि विवादः । अख्यातिवादिना ऽपि संसृष्टव्यवहारसिद्धये मानसस्य संसर्गज्ञानस्य संसर्गाभिमानस्य वा बलादङ्गीकार्यत्वात् । इतरे त्वधिष्ठानाध्यस्यमानयोः स्वरूपदेशकालविशेषेषु विवदमाना अपि नोक्तभ्रमस्वरूपे विवदन्ते ॥

ननु शून्यवादी शून्यएव संवृतिबलाद्रजतादिभ्रमं § वदन् परत्रेत्युक्तं सद्रूपाधिष्ठानं न सहते । न च निरधिष्ठानभ्रमासंभवः । केशोण्डुकगन्धर्वनगरादिभ्रमस्य त्वन्मते ऽपि तथात्वात् । न च निरवधिकबाधासंभवः । न सर्प इत्याप्तवाक्यस्य बाधकस्य तथात्वादिति । तत्सारम् । अङ्गुल्या ऽपाङ्गावष्टम्भे सति वेष्टितानां ‖ नेत्ररश्मीनां केशोण्डुकाधिष्ठानत्वात् । आकाशस्य च ¶ गन्धर्वनगराधिष्ठानत्वात् । अन्यथा शून्यज्ञानस्यापि भ्रमत्वप्रसङ्गात् । तथात्वे च शून्यासिद्धेः । ज्ञानज्ञेयभ्रमयोरन्योन्याधिष्ठानत्वे चाधिष्ठानस्य पूर्वभावित्वेनान्योन्याश्रयत्वात् । बीजाङ्कुरन्यायेन ज्ञानज्ञेयव्यक्तीनां परम्पराभ्युपगमे ऽपि बीजाङ्कुरप्रवाहानुगतमृद्वद् ज्ञानज्ञेयप्रवाहानुगतस्य स्थायिनः कस्य चिदभ्युपगन्तव्यत्वात् । तदनभ्युपगमे वा ऽदृष्टकल्पनायामन्धपरम्परापत्तेः । न सर्प इत्याप्तवाक्यबाधस्यापि किं तु रज्जुरित्येतत्पर्यन्तत्वेन सावधिकत्वात् ** । किमप्यत्र नास्ति वृथा त्वं बिभेषीत्येवंरूपबाधे ऽप्यत्रेत्युक्तस्य पुरोदेशस्यैवावधित्वात् । जगत्कारणत्वेन परैरुच्यमानं प्रधानं नास्तीत्यादिबाधे ऽपि संप्रतिपन्नजगत्कारणमात्रस्या-

* ऐकाग्र्यापादने विस्मृतिहेतौ चेति २ पु॰ पा॰ । † यदा कदाचिदिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ कारणत्रयजन्यत्वमिति २ पु॰ पा॰ । § रजतादिविभ्रममिति २ पु॰ पा॰ ।
‖ चेष्टितानामिति २ पु॰ पा॰ । ¶ चेति २ पु॰ नास्ति । ** सावधित्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

वधित्वात्* । यथापि मायाविनिर्मितहस्त्यश्वरथादावन्यत्र वा निरधिष्ठान-भ्रमं निरवधिकबाधं च त्वं शङ्कसे तथापि भ्रमबाधयोः साधकं साक्षिचैतन्यमेवाधिष्ठानमवधिश्च स्यात् । न च तदपि बाध्यम् । तद्बाधस्य साधकाभावात् । अन्यस्य च सर्वस्य जडत्वात् । न च शून्यस्याधिष्ठानत्वम् । अध्यस्यमानेष्वनुगम्यमानाभावात्† । भावे वा भ्रान्तिकाले शून्यं रजतमिति प्रतीयाद् न त्विदं रजतमिति । इदमिति प्रतीयमानमेव शून्यमिति चेत् तर्हि नाममात्रे विवादः । नापि शून्यस्यावधित्वं सर्वबाधे तदप्रतीतेः । प्रतीतौ वा‡ चैतन्यमेव शून्यनाम्ना§ ऽभिधीयते । नापि शून्यस्याध्यस्यमानत्वम् । तथा सत्यध्यस्तस्यापरोक्षप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् । अथ शून्यवादिनः प्रतिभासमात्रनिराकरिष्णो‖ रिष्टमेवैतत् तर्हि तन्निराकरणमपि न प्रतिभासेत । ननु तवाप्यध्यस्तस्य शून्यत्वं मतमेवेति चेद् न । बाधप्रतियोगित्वस्य सिद्धये तत्प्रतीतिकाले सदसद्वैलक्षण्याङ्गीकारात् । बाधादूर्ध्वं तु भवत्येव शून्यत्वम् । विनष्टस्य शून्यतायाः कस्याप्यविवादात् । ये तु बाधितस्य रजतादेरन्यत्र सत्त्वमिच्छन्ति तेषां किं बाधकज्ञानमेव तद्गमकं किं वेह बाधानुपपत्तिः । नाद्यः । नेदं रजतं किं तु देशान्तरे बुद्धौ वेत्यद्धा ऽनवगमात्¶ । आप्तवाक्येनाप्यभिहितो रजताभाव एव गम्यते न त्वदुक्त** मन्यत्र सत्त्वम् । इह बाधानुपपत्तिश्च न तावद्वादिसिद्धा । अन्यथाख्यातौ संसर्गस्यात्मख्यातौ च बहिष्ठस्यान्यत्र सत्त्वमन्तरेणैवेह बाधाङ्गीकारात् । अख्यातिवादिना ऽपि शुक्तौ रजतगोचरमिथ्याज्ञानस्य प्रतिवादिप्रसिद्धस्यान्यत्र सत्त्वमनङ्गीकृत्यैवेह निषेधः क्रियते । नापि लोकसिद्धा । इह भग्नघटस्यान्यत्र सत्त्वं विनैव निषेधात् । तर्हि घटवदेव कालभेदेन तत्र सत्त्वमस्त्विति चेद् न । पूर्वमत्र घटो ऽभून्नेदानीमितिवत्कालविशेषोपाधौ निषेधाभावात् । निरुपाधिकनिषेधश्च परमार्थरजतस्यात्र कालत्रये ऽपि शून्यत्वादुपपद्यते । तच्छून्यत्वं चोत्तरकाले मिथ्यैव रजतमभादिति परामर्शादवगम्यते अन्यथा सत्यमेवाभादिति परामृश्येत । भ्रान्तिकालप्रतीतिस्तु मिथ्यारजतमात्रेणाप्युपपद्यतएव । तच्च मिथ्यारजतं

* मात्रस्यैवावधित्वादिति २ पु॰ पा॰ † अनुगत्यभावादिति २ पु॰ पाठः ।
‡ वाशब्दो न दृश्यते २ पुस्तके । § शून्यमेव चैतन्यनाम्नेति २ पु॰ पाठः ।
‖ प्रतिभासमात्रं निराकरिष्णोरिति २ पु॰ पा॰ । ¶ बुद्धौ वेत्यनवगमादिति २ पु॰ पाठः ।
** त्वनुक्तमिति १ पु॰ पाठः ।

सोपादानं शुक्तितत्त्वज्ञानेन बाध्यते । न चास्य बाधकज्ञानस्यान्यत्र रजतसत्तासाधकत्वं शङ्कितुमपि शक्यम् । ततो बाधादुपरि समारोप्यस्य शून्यत्वे ऽपि पूर्वं सद्रूपाधिष्ठाने मिथ्यावस्त्ववभासः शून्यवादिना ऽप्यभ्युपेयः ॥

नन्विदं रजतं द्वौ चन्द्रमसावित्यादिष्वधिष्ठानप्रतीतिसंस्कारदोषाख्यकारणत्रितयजन्यत्वेन तटस्थलक्षणेन सत्यस्याधिष्ठानस्य मिथ्यात्मतावभासादुत्पन्नेन स्वरूपलक्षणेन * च लक्षितो भ्रमो ऽस्तु नाम आत्मनि त्वहङ्कारादिरूपभ्रमो वा जीवब्रह्मरूपेणानेकजीवरूपेण च भेदभ्रमो वा कथं घटिष्यते लक्षणासंभवात् । तथा हि । तत्र तावद्दोषस्त्रिविधः । विषयगतः सादृश्यादिः करणगतस्तिमिरादिः द्रष्टृगतो रागादिश्चेति । अत्र चात्मैव विषयकरणद्रष्ट्राख्यत्रितयस्थानीयः । अन्यस्य सर्वस्याध्यस्यमानकोटित्वात् । न चाद्वितीये निष्कलङ्कस्वभावे चात्मन्युक्तदोषा अन्यतो वा स्वतो वा संभवन्ति । कथं चिदविद्याख्यस्यावास्तवदोषस्य संभवे ऽप्यध्यस्ताहङ्कारादिप्रतिभासो न कारणत्रितयजन्यः । तस्य नित्यात्मचैतन्यरूपत्वात् । यद्यपि शुक्तिरजतादिस्फुरणमपि चैतन्यमेव तथापि तस्य सोपाधिकस्य संभवत्यौपचारिकं जन्म अत्र तु उपाधिरप्यध्यस्तकोटिस्थ एव तत्कथं निरुपाधिकस्य जन्म । ततो नास्ति तटस्थलक्षणम् । तथेतरदपि नास्त्येव । सत्यत्वे ऽप्यधिष्ठानत्वासंभवात् । अधिष्ठानं हि † सामान्येन गृहीतं विशेषेणागृहीतम् आत्मा तु निःसामान्यविशेषः कथमधिष्ठानं स्यात् । आत्मा ऽधिष्ठानं वस्तुत्वात् शुक्त्यादिवदिति चेद् न । परप्रकाश्यत्वस्योपाधित्वात् । तर्हि सिद्धान्तरहस्यानुसारेणैवमनुमीयताम् आत्मा ऽधिष्ठानं चिद्रूपत्वात् शुक्त्यवच्छिन्नचैतन्यवदिति । मैवम् । इदमंशशुक्त्यंशावच्छिन्नरूपेण सांशस्य चैतन्यस्य सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संभवे ऽपि निरंशे आत्मनि तदसंभवात् ‡ । निरंशो ऽप्याकाशादिवन्न कार्त्स्न्येनावभासतइति चेद् न । स्वयंज्योतिषो यावत्सत्त्वम् अवभासात् § । स्वयंज्योतिष्ट्वं चात्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः आत्मैवास्य ज्योतिरित्यादिश्रुतिसिद्धम् ॥

नन्वत्र ज्योतिःशब्देन प्रकाशगुणमात्रमभिधीयते तदाश्रयो द्रव्यं वा । नाद्यः । आत्मनो ज्योतिःशब्दाभिधेयस्य गुणत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये प्रकाशगुणा-

* मिथ्यात्मनावभास इत्यनेन स्वरूपलक्षणेनेति २ पु॰ पा॰ ।
† हिशब्दः १ पु॰ नास्ति । ‡ तदंशासंभवादिति २ पु॰ पा॰ ।
§ अवभासभावादिति १ पु॰ पाठः ।

द्रव्यस्य ज्ञानस्य जन्यत्वे ऽप्यात्मनो ज्योतिष्ट्वश्रुतिर्न विरुध्यते। ततो न यावत्सत्त्वमात्मनो ऽवभास इति चेद् मैवम्। चैतन्यमात्रवाची ज्योतिःशब्दस्तद्रूप आत्मेत्येव श्रुत्या विवक्षितत्वात्। अन्यथा स्वयमिति विशेषणस्य एवकारस्य च वैयर्थ्यात्। तथा हि। किं घटादाविवात्मन्यपि ग्राहकज्ञानस्य ग्राह्याद्व्यतिरिक्तत्वप्राप्तौ तद्व्यावृत्तये * वाक्यद्वये विशेषणद्वयं किं वा ज्ञानजनकस्यान्यत्वव्यावृत्तये। आद्ये ग्राह्यग्राहकयोरात्मतज्ज्ञानयोरेकत्वे श्रुतिः पर्यवस्यति। एवं च सत्यात्मनो गुणत्वं ज्ञानस्य द्रव्यत्वं प्रसज्येतेति चेत् प्रसज्यतां नाम तार्किककल्पितानां द्रव्यादिपरिभाषाणां वस्तुनि विरोधाजनकत्वात्। न द्वितीयः। श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्। स्वयं ज्ञानं जनयत्यात्मैव ज्ञानं जनयति नान्यज्जनकमिति हि त्वया कल्प्यते न च तथा श्रूयते किं तु स्वयंज्योतिरात्मैव ज्योतिरिति ततो नान्यज्ज्योतिरित्येवोपलभ्यते †। न चापेक्षितत्वाज्जनकमपि निरूपणीयमेवेति वाच्यम्। नित्यज्ञानस्य तदनपेक्षत्वात्। विमतं ज्ञानं जायते ज्ञानत्वाद् घटादिज्ञानवदित्यनुमीयतइति चेद् न। वेदान्तिमते दृष्टान्तासिद्धेः। घटादिज्ञाने ऽपि स्फुरणांशस्य नित्यचैतन्यरूपत्वाद् अन्तःकरणवृत्त्यंशस्य चाज्ञानत्वाद् ज्ञानव्यवहारस्य च तत्रौपचारिकत्वात्। न चैतद्व्यतिरेक्यनुमानं सपक्षसद्भावात्। यद्यपि मतान्तरे घटज्ञानं दृष्टान्तस्तथापि नैतदुपपद्यते। तथा हि। आत्माश्रितमिदं ज्ञानं किं प्रकाशगुणवत्किं चिद् द्रव्यमिति अङ्गीक्रियते किं वा प्रकाशगुण एवेति। आद्ये ज्ञानद्रव्यस्यैव प्रकाशगुणवत्त्वेन ज्योतिष्ट्वे सत्यात्मनः श्रुत्युक्तं ज्योतिष्ट्वं न स्यात्। द्वितीये ऽपि किमाश्रयद्रव्यैः सह ज्ञानगुणस्य जन्म उत ज्ञानस्यैव। नाद्यः। आत्मद्रव्यस्य नित्यत्वात्। न द्वितीयः। विमतं ज्ञानं द्रव्यजन्मव्यतिरेकेण स्वद्रव्योपाधौ न जायते प्रकाशगुणत्वात् प्रदीपप्रकाशवत्। तत्र हि दीपप्रकाशो दीपद्रव्येण सहैव जायते न तु तद्व्यतिरेकेणेति न साध्यवैकल्यम्। दर्पणादौ च सत एव प्रकाशस्य घर्षणेनाभिव्यक्तिर्न तु जन्मेति नानैकान्तिकत्वम्। न चान्तःकरणप्रकाशे व्यभिचारः शङ्कनीयः। परिणामवादे प्रकाशवदन्तःकरणद्रव्यस्यैव घटादि‡ज्ञानरूपेणोत्पत्तेः। आरम्भवादे तु

* अन्यस्य व्यावृत्तये इति २ पुस्तके शोधितम्। † इत्येव लभ्यते इति २ पु० पा०।
‡ अन्तःकरणस्यैव घटादीति २ पु० पा०।

प्रकाशो नान्तःकरणगुणः । तस्मादजायमानस्य ज्ञानस्य जनकानपेक्षत्वादात्मैव ज्योतिर्न त्वात्मव्यतिरिक्तं ज्योतिरित्येव श्रुत्यभिप्रायः ॥

ज्योतिष्ट्वं चात्र चिद्रूपत्वमेव विवक्षितं न जडप्रकाशरूपत्वमिति प्रज्ञानं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यन्तरादवगम्यते । प्रज्ञानशब्देनात्र ज्ञातृत्वमुच्यतइति चेद् न । भावार्थप्रसिद्धिविरोधात् । प्रकृष्टं ज्ञानमस्येति विग्रहे ज्ञातृत्वं लभ्यतइति चेत् तथापि प्रतिक्षणमात्मनि ज्ञानोत्पत्तिकल्पने गौरवम् । तदकल्पने चात्मा न प्रकाशेत प्रकाशते च सदैवात्मा । तस्मात्स्वप्रकाशचैतन्यरूपस्यात्मनो यावत्सत्त्वमवभास एवाभ्युपेयः ॥

नन्वात्मन्यगृह्यमाणविशेषत्वमनुभवसिद्धं ब्रह्माकारस्याग्रहणादिति चेद् न । जीवाद् ब्रह्म भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नत्वे ब्रह्मण्येवाधिष्ठाने ऽनवभासविपर्यासौ स्यातां न जीवे । अभिन्नत्वं च मानहीनम् । अथ मानमेतद् अयमात्मा ब्रह्मेत्यादि वाक्यमखण्डार्थनिष्ठं कार्यकारणभावहीनद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् सो ऽयं देवदत्त इति वाक्यवदिति तर्हि ज्ञानप्रकाशविरोधादाश्रयविषयभेदाभावाच्च नाज्ञातता ब्रह्मणः । तदित्थमनधिष्ठाने दोषरहिते आत्मनि नाहङ्काराद्यध्यास इति ॥

अत्रोच्यते । अद्वितीये निष्कलङ्के ऽप्यात्मन्यविद्याख्यो ऽनृतरूपो दोषो ऽस्तीति श्रुतेः श्रुतार्थापत्तेश्चावगम्यते । श्रुतिस्तावत् तद्यथा हिरण्यं निधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्यत एव ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि प्रत्यूढा इति सुषुप्तिकाले सर्वासां प्रजानाम् अनृतरूपाविद्यापिहितत्वेन ब्रह्मचैतन्यानवभासं दर्शयति । तच्चाविद्यापिधानं मिथ्याज्ञानतत्संस्कारज्ञानाभावकर्मभ्यो ऽन्यन्मिथ्यात्मकमित्यावरणवादे समर्थितम् । श्रुतार्थापत्तिरपि ब्रह्मज्ञानाद्बन्धनिवृत्तिः श्रूयमाणा ब्रह्मणि प्रागनवबोधो ऽध्यासबन्धहेतुर्दोषो ऽस्तीति कल्पयति । न चैवमज्ञानस्य प्रमाणगम्यत्वेन तात्त्विकत्वं स्यादिति वाच्यम् । अविद्या नाम का चिदनिर्वचनीयभावरूपा नास्तीति वादिनः पक्षं निराकर्तुमेव प्रमाणोपन्यासात् । अविद्यास्वरूपं तु साक्षिचैतन्यादेव सिध्यति ॥

यत्तूक्तं * जीवब्रह्मणोरभेदपक्षे नाज्ञातता ब्रह्मण इति तत्र को ऽभि-

* यदुक्तमिति २ पु॰ पा॰ ।

व्यावर्त्तकतया विषयत्वं व्यवह्रियतइति चेद् न। तत्राप्यनवगतस्यैवार्थगतविशेषाकारस्य विषयत्वात्। अनवगतस्य व्यावर्त्तकतया प्रतीतिर्न युक्तेति चेद् एवं तर्हि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यत्रापि क्षतिस्त्वयैव वाच्येत्युच्यते। प्रमाणेन हि * प्रकाश्यमानो ऽर्थो नाज्ञानस्य विषयः। प्रमाणस्याज्ञाननिवर्त्तकत्वात्॥

यत्तु साक्षिप्रत्यक्षगम्यं घटादिकं † चैतन्यमेव वा न तस्याज्ञानविषयत्वे का चिद्धानिः। न हि साक्षिचैतन्यमज्ञाननिवर्त्तकं‡ प्रत्युत तत्साधकमेव। अन्यथैतदज्ञानं§ सर्वैः प्रमाणैर्न्यायैश्च विरुध्यमानं कथं सिध्येत्। तदुक्तम्।

सेयं भ्रान्तिर्निरालम्बा सर्वन्यायविरोधिनी।
सहते न विचारं सा तमो यद्वद्दिवाकरम्॥ ॥ इति॥

विचाराऽसहत्वं चाविद्याया अलङ्कार एव। तदप्युक्तम्।

अविद्याया अविद्यात्वमिदमेवात्र लक्षणम्।
यद्विचारासहिष्णुत्वमन्यथा वस्तु सा भवेत्॥ इति॥

न चाविचारितरमणीयाया आत्मानमाच्छादयितुमसामर्थ्यं शङ्कनीयम्।

अहो धार्ष्ट्यमविद्याया न कश्चिदतिवर्त्तते।
प्रमाणं वस्त्वनादृत्य परमात्मेव तिष्ठति ¶॥ इत्युक्तत्वात्॥

युक्त्येकशरणेनाप्यनुभवो नापलपितुं शक्यते। अनुभवनिष्ठत्वाद्युक्तेः। अन्यथा युक्तिरप्रतिष्ठितैव स्यात्। अनुभूयते हि स्वयंज्योतिषो ऽपि भोक्तुर्देहादिसंघाताद्व्यावृत्तत्वमज्ञानतिरोहितमेव॥

नन्वहमित्यात्मप्रतीतौ तद्भेदो ऽपि प्रतीयतएव** भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वात्††। न चाहं मनुष्य इति मिथ्याभूतदेहतादात्म्याभिमानेन भेदस्तिरोहित इति वाच्यम्। ऐक्याभिमानस्य भेदप्रतीत्यनुसारेणापि गौणतयोपपत्तौ

---

* हिशब्दो न दृश्यते २ पुस्तके। † घटादिकं वेति वाशब्दो ऽधिकः २ पुस्तके।
‡ अज्ञानस्य निवर्तकमिति २ पु॰ पा॰। § इदमज्ञानमिति २ पु॰ पा॰।
‖ नैष्कर्म्यसिद्धौ ३ अ॰ ६६ श्लो॰। ¶ नैष्कर्म्यसिद्धौ ३ अ॰ १११ श्लो॰।
** प्रतीत एवेति २ पु॰ पा॰। †† वस्तुरूपत्वादिति २ पु॰ पा॰।

भेदप्रतीतिविरुद्धमिथ्यात्वकल्पनायोगात् । यदि देहसमानाधिकृतत्वादहमिति प्रत्ययो नात्मनो देहव्यतिरिक्तत्वं गृह्णीयात्तदा तन्नैव सिध्येत् प्रमाणाभावात् । आगमानुमानयोरपि तद्विरोधे प्रमाणत्वायोगात् * । न चाहंप्रत्ययस्य द्विचन्द्रादिबोधवन्मिथ्यात्वादविरोध इति वाच्यम् । आगमानुमानप्रामाण्यसिद्धौ तन्मिथ्यात्वं तन्मिथ्यात्वे चेतरप्रामाण्यमित्यन्योन्याश्रयत्वात् । द्विचन्द्रादिबोधस्य प्रमाणबलाबलचिन्तायाः प्रागेव झटिति बाध्यत्वात्तन्मिथ्यात्वसिद्धिः अत्र तु प्रमाणबलाबलचिन्तायामसञ्जात† विरोधितया ऽहंप्रत्यय एव बलीयानिति तद्विरुद्धाभ्यामागमानुमानाभ्यां देहव्यतिरिक्तत्वं न सिध्येत् । तस्मादहंप्रत्ययेनैव देहव्यतिरिक्तत्वसिद्धौ मनुष्यत्वाभिमानो गौणो न मिथ्येति ॥

नैतत्सारम् । किमर्थतो देहव्यतिरिक्तात्मविषयो ऽहंप्रत्ययः किं वा प्रतिभासतः । नाद्यः । अर्थतो भेदसत्ताया अप्रयोजकत्वात् । सिंहो देवदत्त इत्यादौ‡ हि भेदप्रतिभास एव गौणत्वप्रयोजको दृष्टः । अन्यथा इदं रजतमित्यत्राप्यर्थतो भेदसद्भावेन गौण एव व्यवहारः स्याद् न भ्रान्तः । द्वितीये ऽपि किमहंप्रत्ययो विचारात् प्रागेव व्यतिरेकमवभासयति उत पश्चात् । नाद्यः । विचारशास्त्रवैयर्थ्यात् । न द्वितीयः । प्राप्ताप्राप्तविवेकेन विचारस्यैव व्यतिरेकबोधकत्वात् । ननु विचारो नाम युक्त्यनुसन्धानं न हि युक्तिः स्वातन्त्र्येण ज्ञानजननी किं तु प्रमाणानुग्राहिका सती व्यतिरिक्तात्मविषयत्वमहंप्रत्ययस्य प्रमाणस्य विवेचयति । मैवम् । किं युक्तिर्विषयविशेषे प्रमाणं नियमयति एतावदेव त्वया ग्रहीतव्यं नाधिकं नापि न्यूनमिति किं वा स्वतःसिद्धे विषये ग्रहणाय प्रवृत्तस्य प्रमाणस्य प्रसक्तं प्रतिबन्धं निरस्यति । नाद्यः । पुरुषबुद्धिवैचित्र्येण युक्तीनामव्यवस्थिततया प्रमाणानामव्यवस्थित§विषयत्वापत्तेः । नन्विष्टापत्तिरेषा प्रमाणानां नियतविषयत्वे शास्त्रकाराणां मतभेदासंभवादिति चेद् न । विरुद्धस्थले स्वमतमेव प्रामाणिकं नान्यदिति सर्वैरङ्गीकारात् । अव्यवस्थितविषयत्वे च परमतान्यपि प्रामाणिकत्वेनादर्तव्यानि स्युः । न च प्रबलयुक्तीनां बह्वीनां प्रमाणनियामकत्वं वाच्यम् । न हि सहस्रमपि युक्तयः सकलशास्त्राभिमतबुद्धिप्रभवा अपि चक्षुषः शब्दविषयत्वं सम्पादयेयुः रूप-

---

* प्रामाण्यायोगादिति २ पु॰ पा॰ । † चिन्ताया असंजातेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ इत्यादिके इति २ पु॰ पा॰ । § प्रमाणानामप्यव्यवस्थितेति २ पु॰ पा॰ ।

विषयत्वं वा निवारयेयुः। द्वितीये तु किमहंप्रत्ययस्य देहादिप्रतियोगिकात्मभेदो ऽपि स्वतःसिद्धो विषयः किं वा ऽऽत्ममात्रम्। आद्ये लोकायतिकस्य प्राकृतानां च विवेकः प्रसज्येत। अथ तेषां शास्त्रीययुक्तिभिः प्रतिबन्धान्निरसनादविवेकस्तथापि शास्त्राभिज्ञेन त्वया न कदा चिदपि देहादिव्यतिरिक्तो ऽहमिति प्रत्येतुं वक्तुं वा शक्येत। अहमित्यनेनैव भेदोक्तौ देहादिव्यतिरिक्त इत्यस्य पौनरुक्त्यप्रसङ्गात्। अथात्ममात्रं विषयः तर्हि सुखेन युक्तयो ऽहंप्रत्ययस्यात्मग्रहणे प्रसक्तं प्रतिबन्धं निरस्यन्तु नैतावता ऽहंप्रत्ययस्य देहादिविषयत्वमनुभूयमानमपोढुं शक्यम्। नन्वेवमहं मनुष्य इति प्रत्ययः स्वविषयमेव गृह्णातीति भ्रमो न स्यात्। मैवम्। न हि स्वविषयग्राहि प्रमाणमन्यविषयग्राह्यप्रमाणमित्यस्मद्व्यवस्था किं तु सत्यग्राहि प्रमाणं सत्यानृतग्राहि चाप्रमाणमिति। अहंप्रत्ययश्च सत्यमात्मानमसत्यं देहादिकं चैकीकृत्य गृह्णातीति भ्रम एव। न च स्वप्रकाशे निरंशे आत्मन्यगृहीतविशेषांशासंभवादभ्रम इति वाच्यम्। यद्वदकारादिवर्णेषु निरवयवेषु साकल्येन भासमानेषु ध्वनिगतं ह्रस्वदीर्घत्वादिकमारोप्यते न च ह्रस्वत्वादिकं वर्णधर्मः स एवायमकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञया वर्णानां सर्वगतत्वावगमाद् वर्णसर्वगतत्वज्ञानवतामपि तद्युक्त्यननुसन्धानेन* ह्रस्वत्वादिभ्रमो ऽनुवर्तत एव तद्वदात्मन्यप्याबालपण्डितमनुभवसिद्धं देहादितादात्म्यभ्रमं शास्त्रजन्यब्रह्मात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण विना बाधरहितं को निवारयेत्†। गौणत्वं चाहं मनुष्य इति प्रत्ययस्योत्तरत्र समन्वयसूत्रे‡ निराकरिष्यते। तदेवं स्वयंप्रकाशमानो निरंशो ऽप्यात्मा मिथ्याभिमानतिरोहितो ब्रह्मतत्त्वाकारेणागृहीत इत्याकारभेदेन सामान्यग्रहणविशेषाग्रहणयोः संभवादधिष्ठानत्वमविरुद्धम्। ततः सत्यस्याधिष्ठानस्य मिथ्यावस्तुसंभेदावभास इति स्वरूपलक्षणमस्त्येव। विषयकरणद्रष्टृव्यचितयस्थानीये आत्मन्यविद्यादोषस्य§ समर्थितत्वादात्मचैतन्यस्यैवाधिष्ठानग्राहकप्रमाणत्वादनादौ संसारे पूर्वपूर्वाध्याससंस्कारस्य सुलभत्वाच्च कारणत्रितयजन्यत्वं तटस्थलक्षणमपि सुसंपादम्। यद्यप्यत्राधिष्ठानाध्यस्यमानयोरात्मानात्मनोरेकीकरणेनावभासकं चैतन्यं स्वरूपतो न जायते तथापि

* अननुसंधाने इति २ पु० पा०। † को वारयेदिति २ पु० पा०।
‡ व्याससू० १ अ० १ पा० ४ सू०। § अविद्याख्यदोषस्येति २ पु० पा०।

विशिष्टविषयोपरक्ताकारेण तस्य जन्म न विरुद्धम् । एवं च सति * यत्तु पूर्वं लक्षणमुक्तं तत्र स्मृतिसमानशब्देन कारणत्रितयजन्यत्वं विवक्षितम् । अन्यस्यान्यात्मतावभास इत्यनेन च सत्यस्य मिथ्यासंभेदावभास इति व्याख्येयम् । तस्मादात्मन्यहङ्कारादिभ्रमो वा सोपाधिकभेदभ्रमो वा लक्षणलक्षित एवेति सिद्धम् ॥

ननु कथं प्रत्यगात्मन्यध्यासः संभाव्यते सर्वत्र ह्यध्यस्यमानेन समानेन्द्रियविज्ञानविषयत्वमेवाधिष्ठानस्य दृष्टम् । न च युष्मत्प्रत्ययापेतस्यात्मनस्तदस्ति । उच्यते । एकस्मिन्विज्ञाने ऽधिष्ठानाध्यस्यमानयोः संभिन्नतया ऽवभास एवाध्यासे ऽपेक्ष्यते नाधिष्ठानस्य विषयत्वं केवलव्यतिरेकाभावात् । अस्ति चात्मानात्मसंभेदावभासकमहमित्येकं ज्ञानम् । यद्यप्यात्मा निरंशत्वादविषयत्वाच्चांशेन वा स्वरूपेण वा नास्य ज्ञानस्य विषयस्तथाप्याकाशप्रतिबिम्बगर्भितदर्पणवदात्मन्यध्यस्तमन्तःकरणमात्मप्रतिबिम्बगर्भितमहंप्रत्ययरूपेणावभासते । अस्ति चेदं रजतमितिवदिदमित्यध्यासे द्वैरूप्यम् । यथा ऽयो दहतीत्यत्र दग्धृत्वविशिष्टस्याग्नेरयसश्च द्वैरूप्यावभासस्तथा ऽहमुपलभ इत्यत्राप्युपलब्धृत्वविशिष्टस्यात्मनो ऽन्तःकरणस्य च द्वैरूप्यावभासात् † । तत्र दुःखितया परिणामितया जडतया विषयेन्द्रियादिव्यावृत्ततया वा ऽनुभूयमानोंशो ऽन्तःकरणम् प्रेमास्पदतया कूटस्थतया साक्षितया विषयेन्द्रियाद्यनुवृत्तचैतन्यरूपतया चानुभूयमानोंश आत्मा । तस्मादिदमनिदमात्मको ऽहंप्रत्ययः ॥

नन्वेतत्प्राभाकरो न सहते । तथा हि । घटमहं जानामी‡त्यत्र स्वप्रकाशविज्ञानं घटादीन्विषयत्वेनात्मानं चाश्रयत्वेन स्फोरयति । ततो ऽहमित्यात्मैव भासते § न तत्रेदमंशः । न च वाच्यम् अयो दहतीत्यादावयःपिण्डादेर्दग्धृत्वव्यतिरेकव ‖ दहं जानामीत्यत्राहङ्कारस्य ज्ञातृव्यतिरेको ऽस्त्विति । यथा शीतलायःपिण्डो दीपज्वालाद्यात्मकश्च दग्धाविविक्तौ क

* एवं सतीति चविकलः पाठः १ पुस्तके ।
† द्वैविध्योपलम्भादिति २ पु॰ पाठः ।
‡ अहमिदं जनामीति १ पु॰ पाठः ।
§ आत्मैवावभासते इति २ पु॰ पा॰ ।
‖ दग्धृव्यतिरेकवदिति १ पु॰ पा॰ ।

चिदुपलभ्येते तथा ऽहङ्कारज्ञाचोः क्व चिदपि विवेकानुपलम्भात् । ततो ऽहङ्कार एवात्मा स च संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः ॥

यस्तु सांख्य आत्मानमनुमिमीते जडे ऽन्तःकरणे * चित्प्रतिबिम्बस्तादृशबिम्बपुरःसरः प्रतिबिम्बत्वाद् मुखप्रतिबिम्बवदिति । तथा ऽन्ये ऽपि स्वस्वप्रक्रियानुसारेण ये ऽनुमिमते तेषामात्मनो नित्यानुमेयत्वमहमित्यपरोक्षावभासविरुद्धम् । अथ परावबोधनार्थान्यनुमानानि तर्हि सन्तु नाम ॥

यत्तु तार्किकैरात्मनो मानसप्रत्यक्षविषयत्वमुक्तं तदसत् । प्रमाणाभावात् । मनोन्वयव्यतिरेकयोर्विषयानुभवेनैवान्यथासिद्धेः । विषयानुभवं प्रत्याश्रयत्वसंबन्धादेवात्मसिद्धावात्मनि ज्ञानान्तरकल्पने गौरवात् ॥

नन्वस्तु तर्हि भाट्टमतम् । आत्मा ज्ञानकर्म प्रत्यक्षत्वाद् घटवत् । न च कर्मकर्तृत्वविरोधः । द्रव्यांशस्य प्रमेयत्वं बोधांशस्य प्रमातृत्वमिति व्यवस्थितत्वात् । नापि गुणप्रधानभावविरोधः । प्रमेयांशः प्रधानं प्रमात्रंशो गुणभूत इति सुवचत्वात् । नैतद्युक्तम् । द्रव्यांशस्याचेतनस्यात्मत्वायोगात् । बोधांशस्यैव कर्मत्वे पूर्वोक्तविरोधद्वयानिस्तारात् । न च बोधो युगपत्प्रमेयत्वेन प्रमातृत्वेन च परिणामार्हो निरवयवत्वात् । कथञ्चित्प्रधानादिवत्परिणामे ऽपि प्रमातृभागस्य स्वप्रकाशत्वेन संविदाश्रयत्वेन चाप्रतीतावपसिद्धान्तापत्तेः । विषयत्वेन प्रतीतौ घटवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्संविदाश्रयतयैवात्मा प्रत्यक्षः घटादयस्तु संविद्विषयतया प्रत्यक्षाः ॥

यस्तु सौत्रान्तिको घटादीननुमिमीते संवेदनेषु विषयप्रतिबिम्बाऽवभासस्तथाविधबिम्बपुरःसरः अतस्मिंस्तदवभासत्वाद् दर्पणगतमुखावभासवदिति स वक्तव्यः किमस्मिन्ननुमानज्ञाने प्रतिबिम्बभावमन्तरेण साक्षाद्विषयभूता विषया † अवभासेरन् न वा । आद्ये अत्रैवानैकान्तिको हेतुः । द्वितीये प्रतिज्ञातार्थस्य बिम्बपुरःसरत्वस्याप्रतिभासाद् अनुमानानुदय एव । अतो ऽनुभूयमानं विषयापरोक्ष्यं नापलपनीयम् ॥

यत्तु विज्ञानवादिना विज्ञानरूपत्वेनैव विषयाणामापरोक्ष्यमुक्तं तदसत् । अविज्ञानरूपस्य बहिष्ट्वस्याप्यापरोक्ष्यदर्शनात् ‡ । तस्यापि

* अन्तःकरणे जडे इति २ पु॰ पा॰ । † बिम्बभूता विषया इति २ पु॰ पाठः ।
‡ अपरोक्षत्वदर्शनादिति २ पु॰ पा॰ ।

विज्ञानरूपत्वे रजतवद्बाधो न स्यात् । अतो घटादि प्रमेयं विषयत्वेन प्रत्यक्षम् । प्रमितिस्तु स्वप्रकाशत्वेन न प्रत्यक्षा ॥

यत्तु तार्किका मनःसंयुक्तात्मनि समवेता प्रमितिः संयुक्तसमवायसंबन्धेन ज्ञानान्तरप्रत्यक्षेत्याहुः । यच्च भाट्टाः विषयनिष्ठा प्राकट्याख्या प्रमितिः संयुक्ततादात्म्येनान्यवेद्येत्याहुः । तदुभयमप्यसत् । प्रमितिगोचरप्रमित्यन्तराङ्गीकारेण युगपत्कालद्वयावस्थानप्रसङ्गात् । विनश्यदविनश्यतोः फलयोर्यौगपद्यमिष्टमेवेति चेत् तथापि संयुक्ते वस्तुनि समवायस्य तादात्म्यस्य वा ग्रहणप्रयोजकत्वे प्रमित्याश्रयगतपरिमाणरसादीनामपि प्रमितिग्राहकेणैव ज्ञानेनापरोक्षता प्रसज्येत । अथोच्यते आत्मनिष्ठपरिमाणादीनां घटादिगतरसादीनां च प्रमितिप्रत्यायकज्ञानेनापरोक्षत्वयोग्यता नास्तीति । एवमपि प्रमितेः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकादर्शनाद् न घटादिवदन्यवेद्यता युज्यते । न च वाच्यं प्रमाणाख्यादात्मव्यापाराद् घटादिषु जायमानस्य प्राकट्यस्य घटगतरूपादिव*दन्यवेद्यतेति । को ऽसावात्मनो व्यापारः परिस्पन्दः परिणामो वा । नाद्यः । सर्वगतस्य तदसंभवात् । द्वितीये तु मृत्परिणामफलस्य घटस्य मृदि चात्मपरिणामफलस्य प्राकट्यस्यात्मैवाश्रयः स्यात् । केशपलितत्वपरिणामाच्छरीरे वार्द्धकवदात्मपरिणामाद्विषये प्राकट्यमिति चेत् तथापि किं प्राकट्याश्रयत्वं चेतनत्वं किं वा प्राकट्यजनकत्वम् उत तज्जनकज्ञानाख्यव्यापाराधारत्वम् । आद्ये घटादयश्चेतनाः स्युः । द्वितीये पुनश्चक्षुरादयश्चेतनास्तथा स्युः । न तृतीयः । आत्मा ज्ञानक्रियावान् तज्जन्यफलसंबन्धित्वाद् यथा भुजिजन्यतृप्तिसंबन्धी भुक्तिक्रियावान् देवदत्त इति हि त्वया ज्ञानाधारत्वमात्मनो ऽनुमातव्यं तत्रासिद्धो हेतुः स्याद्† आत्मनः फलसंबन्धाभावात् । मया घटो ऽनुभूयते इति फलसंबन्धः प्रतीयतइति चेत् तर्हि विषये एव फलं नात्मनीति वदतस्तव मते प्रतीतिविरोधस्त्वयैव संपादितः स्यात् । अतो ऽतिदुष्टौ तार्किकभाट्टपक्षावुपेक्ष्य प्रमातृव्यापारस्य प्रमाणस्य फलभूतायाः प्रमितेः स्वप्रकाशत्वमादर्तव्यम् ॥

---

* घटगुणरूपादिवदिति २ पु॰ पा॰ । † स्यादिति २ पुस्तके नास्ति ।

यत्तु सौगतेन* संवेदनमेव प्रमाणं तदेव तत्फलं चेत्युक्तं तत्र स्फुट एव स्वात्मनि वृत्तिविरोधः। यद्यपि प्रमातुरात्मनो नास्ति कश्चिद्व्यापारस्तथाप्यात्ममनश्चक्षुर्विषयाणां चतुर्णां संनिकर्ष एव प्रमाणरूपः सन् प्रमातृव्यापारत्वेनोपचर्यते। न चाव्यभिचारिण्यां प्रमितौ सत्यां हानोपादानोपेक्षाणां व्यभिचरितानां† प्रमाणफलत्वमुपपद्यते॥

न चात्मा स्वप्रकाश इति वेदान्तपक्षो युक्तिसहः। उभयवादिसिद्धसंवित्स्वप्रकाशत्वमात्रेण व्यवहारसिद्धावात्मनो ऽपि तत्कल्पने गौरवात्। तस्मात् त्रिपुटी‡प्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्य यन्मतं कुम्भमहं जानामीत्यादिषु विषयसंवेदनस्य स्वप्रकाशस्याश्रयत्वेन प्रदीपाश्रयवर्तिवत्प्रकाशमानो ऽहङ्कार आत्मैव न त्विदमनिदंरूप इति तदेवादरणीयम्॥

अत्रोच्यते। विचारे सत्यहङ्कारस्यानात्मत्वमेव पर्यवस्यति आत्मनो ऽनुभवरूपत्वात्। तथा हि। इदं तावद्भवान् प्रष्टव्यः। किमात्मैव चित्प्रकाश उतानुभवो ऽपि अथ वा ऽनुभव एवेति। आद्ये जडप्रकाशो ऽयमनुभवः किं चक्षुरादिवदप्रकाशमानो विश्वमभिव्यनक्ति आहो स्विदालोकवत्सजातीयप्रकाशान्तरनिरपेक्षतया प्रकाशमान एव विषयाभिव्यञ्जकः§। नाद्यः। चक्षुषः स्वातिरिक्तानुभवजनकत्वाद् अनुभवस्य चातथात्वात्। द्वितीये स्वातिरिक्तानुभवमनपेक्ष्य स्फुरणमित्येतस्य चित्प्रकाशलक्षणस्य सत्त्वेनानुभवश्चित्प्रकाश एव भवेत्। यद्यप्यनुभवचक्षुरालोकानां घटादिव्यञ्जकत्वं समानं तथाप्यनुभवस्य विषयाज्ञानविरोधित्वात् चित्प्रकाशत्वम् आलोकस्य विषयगततमोविरोधित्वाज्जडप्रकाशत्वम् चक्षुषश्चापरोक्षानुभवं प्रति साक्षात्साधनत्वादज्ञातकरणत्वमिति संभवत्येव वैषम्यम्॥

नन्वालोकवत्सजातीयानपेक्षत्वमनुभवस्येत्ययुक्तम् आलोकस्य सजातीयचक्षुःप्रकाश्यत्वादिति चेद् न। चक्षुः किमालोके तमो वारयत्युत ऽनुभवं जनयति। नाद्यः। आलोकस्य निस्तमस्कत्वात्। द्वितीये ऽपि‖ विजातीयेनैव चक्षुर्जन्यानुभवेन प्रकाश्यत्वमालोकस्य। तस्मादालोकवत्सजातीयान-

---

* सुगतेनेति पाठः १ पुस्तके।
† व्यभिचारिणामिति २ पु०।
‡ ततस्त्रिपुटीति २ पु० पा०।
§ विश्वाभिव्यञ्जक इति २ पु० पा०।
‖ अपिशब्दो नास्ति २ पुस्तके।

पेक्षस्यानुभवस्य चित्प्रकाशत्वं युक्तं जडप्रकाशत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । प्रमातृचैतन्यमेव जडानुभवबलात् सर्वमवभासयतीति चेद् न । जडानुभवो यद्यात्मचैतन्यस्य विषयसंबन्धमात्रे हेतु*स्तदा बुद्धिपरिणाम एवायं स्यात् ततो वेदान्तिमत†प्रवेशः । अथात्मप्रकाशे ऽपि हेतुः तदसत् । चिद्रूपस्य जडाधीनप्रकाशानुपपत्तेः‡ । अस्तु तर्हि विषयमात्रप्रकाशकः । न च वेदान्तमतापत्तिः । आत्मचैतन्यात्पृथगेव विषयाभिव्यक्तये जडानुभवजन्यानुभवान्तरस्वीकारादिति चेत् तर्हि अस्यापि द्वितीयानुभवस्य तथैव जडत्वेनानुभवान्तरापेक्षायामनवस्था स्यात् । नाप्यात्मानुभवावुभावपि§ चित्प्रकाशाविति द्वितीयः पक्षः । तयोरन्योन्यनिरपेक्षसिद्धिप्रसङ्गात् । तथात्वे च तयोः संविदात्मनोः संबन्धः केनावगम्येत । उभयोरप्यन्योन्यवार्तानभिज्ञतया न संबन्धग्राहित्वं संभवति । अथ मन्यसे आत्मा स्वयमेव न प्रकाशते चिद्रूपत्वात् पुरुषान्तरसंवेदनवत् ततो ऽनुभवाधीना ऽऽत्मसिद्धिरिति । तन्न । अनुभवे ऽपि तथा प्रसङ्गात् । अव्यवहितत्वादनुभवः स्वप्रकाश इति चेत् तदात्मन्यपि समानम् । तत आत्मा स्वयमेव प्रकाशते चिद्रूपत्वे सत्यव्यवहितत्वादनुभववदिति प्राप्नोति । नाप्यनुभव एव चित्प्रकाश इति तृतीयः पक्षः । आत्मैव चित्प्रकाश इति बलादङ्गीकार्यत्वात् । आत्मानुभवयोरभेदात् । तथा हि ॥

सो ऽयमनुभव आत्मगुण इति तार्किकाः प्राभाकराश्चाहुः । आत्मस्वरूपत्वाद् द्रव्यमिति सांख्या अर्थादाचक्षते । तथा परिणामक्रियाफलत्वात् क्रियाफलयोरैक्यविवक्षया|| कर्मेति भाट्टाः । तत्र कर्मत्वे गमनादिक्रियावत्प्रकाशत्वं फलत्वं चायुक्तम् । द्रव्यत्वे ऽप्यणुपरिणामश्चेत् खद्योतवद्वस्त्वेकदेशं परिमितमेव स्फोरयेत् । महत्परिणामत्वे तद्रूपस्यात्मनो ऽपि सर्वत्रावभासप्रसङ्गः । अथ तदाश्रय आत्मा तथापि स एव दोषः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वेनावयवपरतन्त्रत्वादात्मपरतन्त्रता न स्यात् । अथ घटस्य भूतलपरतन्त्रतावदात्मपरतन्त्रता स्याद् एवमपि प्रदीपप्रकाशयोरिवात्मचैतन्ययोरभेद एवाङ्गीकार्यः । प्रदीपेन प्रकाशितमितिवन्मया ऽवगतमिति व्यवहारदर्शनात् । आत्मचैतन्य-

---

* मात्रहेतुरिति समस्तः पाठः २ पुस्तके । † वेदान्तमतेति १ पु· पा· ।

‡ हेतुस्तदा सच्चिद्रूपस्य जडाधीनप्रकाशानुपपत्तिरिति १ पु· पा· ।

§ उभावपीति २ पुस्तके नास्ति । || परिणामक्रियातत्फलयोरैक्यविवक्षयेति १ पु· पा· ।

योर्भेदे व्यवहारो ऽयं, काष्ठेन प्रकाशितमितिवदुपचरितः स्यात् । गुणत्वपक्षे प्रदीपगतभास्वररूपवदाश्रयजन्यव्यतिरेकेण जन्मासंभवान्नित्यतया ऽऽत्मन्यव्यभिचारबलादर्थेत आत्मैवानुभवः स्यात् । अनुभवाधीनसिद्धिक आत्मा कथमनुभव इति चेद् न । तथा सति घटवदनात्मत्वप्रसङ्गात् । न च नीलपीताद्यनुभवानां भिन्नत्वाद् नात्मस्वरूपतेति वाच्यम् । स्वरूपतो ऽनुभवेषु भेदाऽप्रतीतेः । भेदकल्पने च मानाभावात् । न च जन्मविनाशौ भेदकल्पकौ । तयोर्भेदसिद्धिपूर्वकत्वेन* परस्पराश्रयत्वात् । ननु चक्षुरादिसाधनार्थवत्त्वायोत्तरसंविज्जन्माभ्युपेयम् तथा यौगपद्यव्यावृत्तये पूर्वसंविन्नाशश्चाभ्युपेय इति चेद् न । एकस्याः संविदो विषयविशेषैः संबन्धानामुत्पत्तिविनाशाभ्यामेव तत्सिद्धौ संविदो ऽप्युत्पत्तिविनाशयोर्गौरवात् ॥

यत्तु सुगताः कल्पयन्ति ज्वालानामिव सादृश्या†त्संविदां सन्नेव भेदः परोपाधिमन्तरेण न विभाव्यतइति । तदयुक्तम् । ज्वालानामन्यवेद्यत्वेन तथात्वे ऽपि स्वप्रकाशसंविन्निष्ठभेदस्याविभावनायोगात् । न च स्वप्रकाशब्रह्मतत्त्वाविभावनं निदर्शनीयम् । तच्चाविद्यावरणस्य प्रमाणैः साधितत्वात् । तस्मादेकैव संविदनादिः । अनादित्वं च प्रागभावरहितत्वात् । तदुक्तं सुरेश्वरवार्त्तिके ।

कार्यं सर्वैर्यतो दृष्टं प्रागभावपुरःसरम् ।
तस्यापि संवित्साक्षित्वात्प्रागभावो न संविदः ॥ इति ॥

तदेवं स्वप्रकाशानुभवस्य नित्यत्वादात्मस्वरूपत्वमविरुद्धम् । तथा चात्मैव विषयोपाधिको ऽनुभव इति व्यपदिश्यते अविवक्षितोपाधिश्चात्मेति । यथा वृक्षाणामेवैकदेशावस्थानोपाधिना वनत्वम् उपाध्यविवक्षायां च वृक्षत्वं तद्वत् । एवं च सति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादी कथमात्मनो ऽनुभवाश्रयत्वेनावभासं ब्रूयात् कथं वा ऽहङ्कारस्य जड़स्यात्मत्वं संपादयेत् । ननु कुम्भमहं पश्यामीत्यहङ्कारो द्रष्टृत्वेन परामृश्यते द्रष्टा चात्मैवेति चेद् न । सुषुप्तावप्यहमित्येवात्मावभासप्रसङ्गात् । न चैवमस्ति । ततो नाहङ्कार आत्मा सुषुप्तावनवभासात् ‡ ॥

* भेदपूर्वकत्वेनेति २ पु० पाठः । † इवातिसादृश्यादिति २ पु० पा० ।
‡ अनवभासनादिति २ पु० पा० ।

अथ सुषुप्तौ विषयानुभवाभावा*त्सतो ऽप्यहङ्कारस्यानवभासः । तन्न । किं तत्रानुभव एव नास्ति उत विषयोपरागाभावः । नाद्यः । अनुभवस्य नित्यत्वात् । न द्वितीयः । विषयोपरागस्यात्मप्रतीतावप्रयोजकत्वात् । आत्मनो द्रष्टृत्वाकारो ऽहङ्कारस्तत्प्रतीतौ च विषयोपरागः प्रयोजक इति चेत् किं द्रष्टृत्वं नाम दृश्यावभासकत्वम् उत दृश्यव्यावृत्तत्वम् अथ वा चिन्मात्रत्वम् । तत्र प्रथमद्वितीययोर्दृश्यनिरूप्यत्वेनागन्तुकस्य द्रष्टृत्वस्यात्मत्वायोगाद् नाहङ्कार आत्मा स्यात् । तृतीये विषयानपेक्षत्वादहङ्कारः सुषुप्तावुल्लिख्येत । अस्त्येव तत्राहमुल्लेख इति चेद् न । तथा सत्युत्थितेन पूर्वदिनाहङ्कारवत् सौषुप्ताहङ्कारो ऽपि स्मर्येत । यद्यपि यदनुभूतं तत् स्मर्यतएवेति नास्ति नियमस्तथाप्यत्राप्यात्मनि† स्मर्यमाणे चिद्रूपो ऽहङ्कारः कथं न स्मर्येत । सौषुप्ताहङ्कार‡गोचरस्य नित्यचैतन्यानुभवस्याविनाशेन संस्कारानुत्पादादस्मृतिरिति चेत्तर्हि तथैव पूर्वदिनाहङ्कारो§ न स्मर्येत । अस्मन्मते तु पूर्वदिने जातस्याहङ्कृत्यवच्छिन्नचैतन्यस्या‖नित्यत्वेन संस्कारोत्पादे तत्स्मृतिरविरुद्धा ॥

नन्वेवमेव सौषुप्ताहङ्कारो ऽप्युत्थितेन स्मर्यतां सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शदर्शनादिति चेद् एवं तर्हि अव्यवस्थितवादिनं त्वां तार्किकवराक एव निर्भर्त्सयतु । तथा हि ॥

नात्र सुषुप्तिकालीन आत्मा तत्सुखं वा परामृश्यते किं तर्ह्युत्थानावसरे प्रतिभासमानमात्मानं पक्षीकृत्य सुखोपलक्षितो दुःखाभावो ऽनुमीयते । अहं स्वप्नजागरितान्तराले दुःखरहितः नियमेनास्मर्यमाणतदातनदुःखत्वात् कुम्भवदिति । यद्यपि शाब्दव्यवहारएव लक्षणा प्रसिद्धा न प्रत्यक्षानुमानादौ तथाप्यत्र मुख्यसुखासंभवाद् दुःखाभाव एवाभ्युपेयो न तु मुख्यसुखव्यवहारः । न च परामर्शादेव मुख्यसुखं कल्पयितुं शक्यम् । तथा सत्यन्नसुखं पानसुखमिति विषयविशेषनिष्ठतया स्मृतिप्रसङ्गात् । अथ विषयांशे संस्कारानुद्बोधः कल्प्येत एवमपि सुखमहमस्वाप्सं न किं चिदवेदिषमिति चैतन्याभावपरामर्शः सुखानुभव-

---

* विषयाऽननुभवादिति २ पु॰ पा॰ ।
† अत्रात्मनीति १ पु॰ पा॰ ।
‡ सौषुप्तिकाहङ्कारेति २ पु॰ पा॰ ।
§ अहङ्कारो ऽपीति २ पु॰ पा॰ ।
‖ अहंवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्येति २ पु॰ पा॰ ।

प्रतिकूलत्वाद् दुःखाभावमुपोद्बलयति । सुषुप्तोत्थितमात्रस्याङ्गलाघवप्रसन्नवदनत्वादिकं तत्पूर्वकाले सुखानुभवमनुमापयेदिति चेद् न । अनुभवानन्तरक्षणे स्मरणसंभवे ऽनुमानवैयर्थ्यात्* तारतम्येन दृश्यमानमङ्गलाघवादिकं† सातिशयेन स्वापसुखेन विना न स्याद् दुःखाभावस्यैकरूपत्वादिति चेद् न । प्रतियोगिदुःखजनककरणव्यापारस्योपरमतारतम्यादभावे ऽपि तत्प्रतीतेः ॥

नन्वास्तां तावत्तार्किकसमयः सिद्धान्तस्तु कथमिति चेत् तर्हि सावधानमनस्केन श्रूयताम् ॥

अस्ति स्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यस्वरूपभूत आनन्दः सर्वदा भासमानो ऽपि जाग्रत्स्वप्नयोस्तीव्रवायुविक्षिप्तप्रदीपप्रभावद् अहं मनुष्य इत्यादिमिथ्याज्ञानविक्षिप्ततया न स्पष्ट‡मवभासते । सुषुप्तौ तु तदभावाद्विस्पष्टमेवावभासते । आवरणाऽविद्या तु ब्रह्मतत्त्वाकारमाच्छादयन्त्यपि स्वभासकं§ साक्षिचैतन्याकारं नावृणोति । नो चेदविद्यैव निःसाक्षिका सती न सिध्येत् । ततश्च सुषुप्तावनुभूत आनन्द‖ आत्मा भावरूपाज्ञानं चेति त्रयमप्युत्थितेन परामृश्यते सुखमहमस्वाप्सं न किं चिदवेदिषमिति ॥

नन्वेतत् त्रयं सुषुप्तौ नान्तःकरणवृत्तिभिरनुभूयते तासां तत्राभावात् । चैतन्येनानुभवे तस्याऽविनाशिनः संस्कारानुत्पादकत्वान्न परामर्शः सिध्येदिति चेद् मैवम् । अविद्यैवोक्तत्रयग्राहकवृत्तित्रयाकारेण सुषुप्तौ विवर्तते । ताभिर्वृत्तिभिरवच्छिन्नाश्चिदाभासा उक्तत्रयमनुभूयोत्थानकाले विनङ्क्ष्यन्ति तत्संस्कारजन्या स्मृतिः किं न स्यात् । अविद्याविशिष्टस्यात्मनो ऽनुभवितृत्वमन्तःकरणविशिष्टस्यैव स्मर्तृत्वमिति वैयधिकरण्यमिति चेद् न । उत्थाने ऽप्यविद्याविशिष्टस्यैव स्मर्तृत्वाङ्गीकारात् । अन्तःकरणं तु स्मृतस्यार्थस्य शब्दानुविद्धव्यवहारमापादयति । न च सुखमित्यनेन नावेदिषमित्यनेन च दुःखाभावज्ञानाभावयोरेव परामर्श इति वाच्यम् । तयोः सुषुप्तौ सतोरप्यननुभवात् । तत्प्रतियोगिनोर्दुःखज्ञानयोस्तदानीमस्मरणात् ॥

कथं तर्हि सौषुप्तयोरननुभूतयोर्दुःखाभावज्ञानाभावयोरवगमः । अर्थापत्त्येति ब्रूमः । उक्तरीत्या सौषुप्तमविक्षिप्तं सुखमनुस्मृत्य एतदन्यथानुपपत्त्या

---

* अनुमानवैयर्थ्यं स्यादिति २ पु॰ पा॰ । † दृश्यमानमङ्गलाघवमिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ विस्पष्टमिति २ पुस्तके पाठः । § स्वावभासकमिति २ पु॰ पा॰ ।
‖ अनुभूतमानन्द इति २ पु॰ पा॰ ।

तद्विरोधिनो दुःखस्याभावः प्रमीयते । तथा परामृष्टभावरूपाज्ञानानुपपत्त्या तद्विरोधिज्ञानस्याभावो* ऽवगम्यते ॥

ननु भावरूपाज्ञानं ज्ञानेन न विरुध्यते जागरणे तयोः सहावस्थानादिति चेद् न । अज्ञानमात्रस्य प्रपञ्चज्ञानैरविरोधे ऽपि विशेषाकारपरिणताज्ञानस्य तद्विरोधित्वात् । घटज्ञानाकारेण हि परिणतमज्ञानं पटादिज्ञानैर्विरुध्यते । अन्यथा घटज्ञानकालएव पटादिकं सर्वं जग†दवभासेत । एवं सति सुषुप्तावस्थाकारेण परिणतस्याप्यज्ञानस्याशेषविशेषज्ञानैः विरोधो भविष्यति । ततो युक्तैवार्थापत्तिः ॥

अथ सुषुप्तौ ज्ञानं नासीदस्मर्यमाणत्वादित्यनुमीयतां किमनया ऽर्थापत्त्येति चेद् न । मार्गस्थतृणादावस्मर्यमाणे ऽनैकान्त्यात् । कथं तर्हि गृहमध्ये प्रातर्गजो नासीदस्मर्यमाणत्वादिति मध्याह्ने ऽनुमीयते । नैवमनुमीयते किं तर्हि गृहावकाशमापूर्य वर्त्तमानं कुसूलादिकं प्रातरनुभूय मध्याह्ने तदनुस्मृत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रातर्गजाभावो ऽपि प्रमीयते । तदेवं सुषुप्तौ दुःखाभावज्ञानाभावौ अर्थापत्तिवेद्यौ भावरूपाज्ञानानन्दात्मानस्तु स्मर्यन्तइति सिद्धान्तस्थितिः ॥

नन्वेतावता ऽहङ्कारे किमायातम् । इदमायातं न सुषुप्तावहङ्कारो ऽनुभूयते नाप्युत्थितेन परामृश्यतइति ॥

का तर्हि सुखमहमिति परामर्शगतस्याहमुल्लेखस्य गतिः । एषा गतिः । सुषुप्तौ विलीनो ऽहङ्कारः प्रबोधे पुनरुत्पद्यते स चोत्पन्नः परामृश्यमानमात्मानं सविकल्पकत्वेन स्पष्टव्यवहारायोपलक्षयति एतदेकप्रयोजनत्वादहङ्कारवृत्तेः‡ । अत एवात्मा कदा चिदपि नान्याभिरन्तःकरणवृत्तिभिर्व्यवह्रियते । तदुक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ ।

> प्रत्यक्त्वादतिसूक्ष्मत्वादात्मदृष्ट्यनुशीलनात् ।
> अतो वृत्तीर्विहायान्या ह्यहंवृत्त्योपलक्ष्यते ॥
> आत्मभावाविनाभावमथ वा विलयं व्रजेत्§ ।
> न तु पक्षान्तरं यायादतश्चाहंधियोच्यते॥ ॥ इति ॥

---

* ज्ञानाभाव इति २ पु॰ पा॰ ।   † नानाविधं जगदिति २ पु॰ पाठः ।

‡ अहंवृत्तेरिति २ पु॰ पाठः ।

§ आत्मना चाविनाभावमन्यथा विलयं व्रजेदिति नैष्कर्म्यसिद्धौ तद्व्याख्यातृसंमतः पाठः ।

|| नैष्क॰ २ अ॰ ५५–५६ श्लोकौ ।

ततो जाग्रत्स्वप्नयोरात्मत्वेन प्रतिभासमानो ऽप्ययं जडो ऽहङ्कारः सुषुप्तावभावान्न स्वयंप्रकाशस्यात्मनः स्वरूपमिति श्रुतिस्मृतिकुशलैरभ्युपेयमिति* । तथा च श्रुतिः स एवाधस्तात्स उपरिष्टादित्यादिना भूमाख्यस्य ब्रह्मणः सार्वात्म्यमभिधाय अथातो ऽहङ्कारादेश एवाहमेवाधस्तादित्यादिना ऽहङ्कारस्यापि सर्वात्मत्वमुक्त्वा अथात आत्मादेश एवात्मैवाधस्तादित्यादिना ऽऽत्मानमहङ्काराद्भेदेन निर्दिशति ॥

ननु जीवब्रह्मणोः सार्वात्म्यव्यपदेशो यथा एकत्वसिद्ध्यर्थस्तथैवा†हङ्कारस्याप्यात्मैकत्वसिद्ध्यर्थो व्यपदेशः स्यात् । मैवम् । पूर्वं भेदेन प्रतिपन्नयोर्जीवब्रह्मणोर्युक्त एकत्वसिद्ध्यर्थो व्यपदेशः । द्वयोः सार्वात्म्यायोगात् । अहङ्कारस्य तु पूर्वमेवात्मैकत्वेन प्रतिपन्नस्य पृथगुपदेशो भेदसिद्ध्यर्थ इति गम्यते । न चैवमहङ्कारस्य सार्वात्म्योपदेशो व्यर्थः‡ । ब्रह्मणः परोक्षस्यापरोक्षाहङ्कारतादात्म्यकथनार्थत्वात् । तर्हि घट्टकुटीप्रभातन्यायेनाहङ्कार एवात्मा स्यादिति चेन्न । पुनरहङ्कारव्युदासेन ब्रह्मणो मुख्यात्मत्वोपदेशात् । श्रुत्यन्तरे चाहङ्कारश्चाहङ्कर्तव्यं चेति स्पष्टं विषयेन्द्रियप्रवाहमध्ये पाठात् । स्मृतिश्च महाभूतान्यहङ्कार इति कार्यप्रपञ्चमध्ये गणयति ॥

तर्ह्यहङ्कारः किमुपादानः किंनिमित्तः किंस्वरूपः किंप्रमाणकः किंकार्यः किमिति सुषुप्तौ नास्तीति चेत् । उच्यते । अहङ्कारस्यानाद्यनिर्वचनीया ऽविद्या उपादानम् । अविद्यायाः परमेश्वराधिष्ठितत्वं निमित्तम् । ज्ञानशक्तिक्रियाशक्तिद्वयं स्वरूपम् । कूटस्थचैतन्यं प्रमाणम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिकं च§ कार्यम् । सुषुप्तेरन्तःकरणप्रलयरूपत्वान्न तत्र सद्भावः‖ । यद्यपि क्रियाशक्तिरूपः प्राणः सुषुप्तौ वर्तते तथापि प्राणस्याहङ्कारादन्यत्वे तल्लयो न विरुध्यते । अनन्यत्वे च प्राणांशं विहायावशिष्टस्य लयः कल्प्यताम् । दृष्टिसृष्टिसमाश्रयणे तु सुप्तपुरुषं प्रति सर्वलयो मुख्य एव सेत्स्यति ॥

---

* इतिशब्दो न दृश्यते २ पुस्तके । † एवकारो नास्ति २ पुस्तके ।
‡ सार्वात्म्यव्यपदेशो व्यर्थ इति २ पु॰ पा॰ । § चेति २ पुस्तके नास्ति ।
‖ तत्र तत्सद्भाव इति २ पु॰ पा॰ ।

यत्तु सांख्या मन्यन्ते स्वतन्त्रमचेतनं* पारमार्थिकं प्रधानमेव महदहङ्कारादिकृत्स्न†जगदुपादानं न त्वविद्या परमेश्वराधिष्ठितेति । तदसत् । तथा सत्यहङ्कारः तद्गतकर्तृत्वभोक्तृत्वादि च इदन्तयैव भासेत‡ अयं कर्ता ऽयं भोक्तेति न त्वात्मन्यध्यस्ततया ऽहं कर्ता ऽहं भोक्तेति प्रतिभासः सिध्येद् अनिर्वचनीयख्यातेः सांख्यैरनङ्गीकारात् ख्यात्यन्तराणां च निरस्तत्वात् ।

यच्च नैयायिका मन्यन्ते अस्ति किं चिदिन्द्रियं मनो नाम अणुपरिमाणं सुखदुःखेच्छाज्ञानादिनिमित्तकारणम् । यद्येतन्न स्यात्तर्ह्यात्मेन्द्रियविषयादिषु समवहितेष्वेव दृश्यमानं ज्ञानकादाचित्कत्वं न सिध्येत् । न त्वेतस्मान्मनसो ऽतिरिक्तं मध्यमपरिमाणं सुखदुःखादिपरिणामि अन्तःकरणं नामास्ति यस्यान्तःकरणस्य वृत्तिभेदादहङ्कारो वेदान्तिभिरयःपिण्डदर्पणोदकपात्रसदृशो वर्ण्यते । यथा ऽयःपिण्डेन स्वगतो ह्रस्वदीर्घवर्तुलत्वाद्याकारो वह्नौ आरोप्यते दर्पणेन चैकमेव मुखं बिम्बप्रतिबिम्बरूपेण विभज्यते उदकपात्रेण च चन्द्रप्रतिबिम्बे गमनागमनादय आरोप्यन्ते तथैवाहङ्कारेण स्वगतकर्तृत्वादिकमात्मन्यारोप्यते एक एव चात्मा जीवब्रह्मरूपेण विभज्यते जीवे एव परलोकगमनादय आरोप्यन्ते§ । न च बुद्धिरेवान्तःकरणमिति वाच्यम् । आत्मगुणज्ञानव्यतिरेकेण बुद्धेरभावात् । तस्मान्नास्ति वेदान्त्यभिमतमन्तःकरणमिति ॥

तदप्यसत् । बुद्धेर्गुणेनेत्यादिश्रुतिष्वनेकशो ऽन्तःकरणस्य परिणामिनो ज्ञानक्रियाशक्तिरूपस्य आत्मनि सर्वसंसारापादकस्य मनोबुद्ध्यादिशब्दवाच्यस्य प्रसिद्धत्वात् । नो चेदसङ्गस्यात्मनः संसारो न सिध्येत् । सति त्वन्तःकरणे तेनात्मनि मिथ्यासंसार आरोप्यते जपाकुसुमेनेव स्फटिके मिथ्यालौहित्यम् ॥

यस्तु लौहित्यमिथ्यात्वं न सहते स वक्तव्यः किं स्फटिकप्रवृत्ता नयनरश्मयः स्फटिकप्रतिस्फालिता जपाकुसुममुपसर्पेयुः किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रतिबिम्बितं स्फटिकात्मना भाति उत पद्मरागादिमणिप्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्तत्वात्स्फटिको लोहित इवावभासते अथ वा तत्र

---

* स्वतन्त्रमेवाचेतनमित्येवकारो ऽधिकः २ पुस्तके । † कृत्स्नशब्दो न दृश्यते २ पुस्तके ।
‡ अवभासेतेति २ पु॰ पा॰ । § परलोकगमनागमनादय आरोप्यन्त इति २ पु॰ पा॰ ।

व्याप्नुवन्ती प्रभैव लोहिता भाति आहो स्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतनं लौहित्यमुत्पादितम् । आद्ये नेत्राभिमुखं कुसुममपि प्रतीयेत । यदि तदवयवदोषबलान्न कुसुमे संप्रयोगस्तर्हि लौहित्यमपि न भायात् संयुक्तसमवायसंबन्धाभावात् । न द्वितीयः । क्व चिदपि द्रव्यं* परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रतिबिम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः संबन्धो मिथ्येति त्वया ऽभ्युपगतमेव स्याद्† इवशब्दप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशौक्ल्यमपि प्रतीयाद् अप्रतीतिकारणाभावात् । न च तया प्रभया विरोधिगुणयुक्तया शौक्ल्यमपसार्यते । तथा सति नीरूपस्य स्फटिकस्य अचाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । नापि शौक्ल्यं प्रतिबद्ध्यते स्फटिके ऽपि प्रतिबन्धप्रसङ्गात् । न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाक्षुषत्वं संभवति वायावपि तत्प्रसङ्गात् । पञ्चमे ऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेद् तदा प्रभापगमे ऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत । उपादानं प्रभेति चेद् न । मणाविव कुसुमे प्रभाया एवादर्शनात् । पूर्वोक्तदूषणाना‡मङ्गीकारवादत्वात् । तदेवं स्फटिके मिथ्यालौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्त्तव्यम् । एवमात्मन्यहङ्कारनिमित्तं कर्तृत्वादिकमारोप्यते ॥

ननु किमहङ्कारगतस्यैव कर्तृत्वस्यात्मन्यारोप उतात्मनि मिथ्याभूतं कर्तृत्वान्तरमुत्पद्यते । आद्ये लोहितदृष्टान्तवैषम्यं स्यात् । द्वितीये त्वहङ्कारः सत्यकर्ता आत्मा च मिथ्याकर्त्तेति कर्तृद्वयापत्तिः । मैवम् । न तावदाद्यः पक्षो दुष्यति । आत्मनि वस्तुतो ऽसदेव कर्तृत्वं भातीत्यस्मिन्नंशे दृष्टान्त उक्तः । न चैवमन्यथाख्यातिः । कर्तृत्वधर्मसहितस्याहङ्कारस्यात्मन्यध्यस्ततया मिथ्यात्वाङ्गीकारात् । अन्यथाख्यातावारोप्यस्य रजतादेः सत्यत्वात् । नापि द्वितीये दोषः । आत्माहङ्कारयोरेकतापत्त्या कर्तृद्वयाप्रसक्तेः । ननु नाहङ्कारः कर्तृत्वाद्यनर्थहेतुः । भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्यादौ हृदयग्रन्थेस्तथात्वश्रवणादिति चेन्न । अधिष्ठानात्मसहितस्याहङ्कारस्यैव संभिन्नचिज्जडोभयरूपस्य ग्रन्थित्वोपचारात् ॥

अथ मतमहङ्कारादेरध्यस्तत्वे प्रतीतिर्न स्यात् । आत्मा न स्वात्म-

---

* क्व चिद् द्रव्यमित्यपिशब्दरहितः २ पु॰ ।

† अभ्युपगतं स्यादिति २ पु॰ पा॰ ।   ‡ पूर्वोक्तविकल्पदूषणानामिति २ पु॰ पाठः ।

न्यध्यस्तं प्रत्याययति अधिष्ठानत्वात् स्फटिकवदिति । तन्न । जडत्वस्योपाधित्वात् । आत्मा तु चेतनः । एवमप्यध्यस्तगोचरज्ञानव्यापारशून्यत्वात्फलतो जड इति चेद् न । अव्यवधानेन चित्संसर्गादेव प्रतिभाससिद्धौ ज्ञानव्यापारस्याप्रयोजकत्वात् । तर्ह्यहङ्कारो नेदमंशः स्याद् ज्ञानक्रियाव्यवधानमन्तरेण भासमानत्वात् साक्षिस्वरूपवदिति चेद् न । चित्स्वभावे साक्षिणि चित्कर्मत्वस्येदमंशलक्षणस्याभावात् । अहङ्कारे तल्लक्षणमनुभवसिद्धम् ॥

प्राभाकरादयः पुनः शास्त्ररहस्यमजानन्तो* लोकव्यवहारानुसारेण ज्ञानक्रियाकर्मत्वमेवेदमंशलक्षणं मन्यमानास्तद्रहितो ऽहङ्कार आत्मेति वृथा मोमुह्यन्ते । यद्यप्यहङ्कारो ऽपि वृत्तिज्ञानवेद्यः अन्यथा पूर्वेदिनाहङ्कारे स्मृत्यसंभवात् तथापि तस्य वृत्तिज्ञानस्याहङ्कारांशत्वादत्यन्तभेदाभावाच्छरीरविषयादिवद्वेद्यत्वं न स्पष्टम् । सूक्ष्मदर्शिनां तु स्पष्टमिति चेद् एवमपि वृत्तिवेद्यत्वलक्षणं वृत्तिनिवर्त्यामविद्यां न व्याप्नोति । ततश्चित्कर्मत्वमेवेदमंशलक्षणम् । कुतस्तर्हि लक्षणसाम्ये शरीरविषयादावेव लोकस्येदंव्यवहारो नाहङ्कारे । तदनभिज्ञत्वादिति ब्रूमः । यथा वल्मीकपाषाणवृक्षादिषु मृन्मयत्वसाम्ये ऽपि विवेकहीना वल्मीकमेव तथा व्यवहरन्ति न वृक्षादि तद्वत् । अभिज्ञास्तु यथालक्षणं चिदंशमनिदन्तया जडांशं चेदन्तया व्यवहरन्ति । तस्माच्चित्प्रतिबिम्बगर्भितो ऽहङ्कार इदमनिदमात्मकत्वेन परीक्षकैर्निरूप्यमाणो ऽपि पामरैरेकीकृत्य अहंप्रत्ययरूपेणानुभूयतइति सिद्धम् ॥

ननु जीवस्याहङ्कारस्थप्रतिबिम्बत्वे दर्पणस्थमुखप्रतिबिम्बवद्बिम्बाद्भेदः स्यात् । तत्र हि ग्रीवास्थदर्पणस्थयोरन्योन्याभिमुखत्वेन भेदो ऽनुभूयते । मैवम् । मदीयमिदं मुखमित्यैक्यप्रत्यभिज्ञया भेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्यभिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् । सति भेदे प्रतिबिम्बासम्भवात् । किं प्रतिबिम्बो नाम मुखलाञ्छितमुद्रा उत दर्पणावयवा एव बिम्बसंनिधिवशा†त्तथा परिणमन्ते । नाद्यः । दर्पणस्थमुखस्येतर-

* शास्त्रव्यवहारमजानन्तो ऽपीति २ पु॰ पाठः ।

† बिम्बस्य संनिधिवशादिति अस्तः पाठः २ पु॰ ।

स्मादल्पत्वात् । यत्र तु प्रौढदर्पणे प्रौढं मुख*मुपलभ्यते तत्रापि तस्य न मुद्रात्वं दर्पणमुखयोः संयोगाभावात् । न द्वितीयः । निमित्तकारणस्य बिम्बस्यापाये ऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् । न हि तथा ऽवतिष्ठते । तेनैव पुरुषेण दर्पणे तिर्यङ् निरीक्षिते पुरुषान्तरेण सम्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । न चैवं मन्तव्यं क्व चिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्तसंयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापाये ऽपायदर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात्कार्यापायः किं तु चिरकालसंवेष्टनाहितेन संस्कारेण संवेष्टनलक्षणविरुद्धकार्योत्पादात्† । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संवेष्टनसंस्कारे विनाशिते ऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयाद् न चैवमपैति । इह तु चिरकालबिम्बसंनिधावपि अन्ते बिम्बापाये प्रतिबिम्बो ऽपि गच्छत्येवेति न बिम्बः परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्यसे चिरकालावस्थितो ऽपि कमलविकासः सवितृकिरणस्य निमित्तस्यापाये ऽपगच्छतीति‡ । तन्न । तत्रापि प्राथमिकमुकुलत्वे हेतुभिः पार्थिवैराप्यैश्च कमलावयवैः पुनरपि रात्रौ मुकुलत्वे विरुद्धकार्ये जनिते विकासापायात् । अन्यथा तादृगवयवरहिते म्लाने कमले ऽपि रात्रौ विकासो ऽपगच्छेत् । आदर्शे तु मुखाकारपरिणते पुनः केन हेतुना समतलाकारपरिणामः स्यात् । तदवयवानां कारुकर्मव्यतिरेकेणाकिञ्चित्करत्वात् । अत एव बिम्बसंनिधिमात्रेण नादर्शावयवा मुखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमामुखे कर्त्तव्ये सति लौकिका बिम्बमेव संनिधापयेयुर्न तु कारुमपेक्षेरन्§ । दर्पणद्रव्यस्यान्याकारपरिणामे कारुकर्मापेक्षायामपि प्रतिबिम्बपरिणामे पुनःस्वरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेद् एवमपि न मुखप्रतिबिम्बाकारपरिणामो युक्तिसहः । चक्षुर्नासिकादिनिम्नोन्नतभावस्य स्पर्शेनानुपलम्भात् । समतलमेव हि पाणिना स्पृश्यते । समतलेन व्यवहितं मुखमिति चेत् तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धं विमत आदर्शो मुखव्यक्त्यन्तररहितः तज्जन्मकारणशून्यत्वाद् यथा विषाणजन्मकारणशून्यं विषाणरहितं शशमस्तकमिति ॥

---

* प्रौढमुखमिति समस्तः पाठः १ पु० ।
† कार्योत्पादनादिति २ पु० पा० ।
‡ अपाये गच्छतीति १ पु० पा० ।
§ न तु कांस्यकारमपेक्षेरन्निति २ पु० पा० ।

ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्मिथ्यात्वापत्तेर्न बिम्बैकत्वसिद्धिः प्रत्यभिज्ञा तु व्यभिचारिणी मिथ्यारजते ऽपि मदीयमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विषमो दृष्टान्तः । नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया रजताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रत्यभिज्ञाया अपि भ्रमत्वमुचितम् इह तु न तथा नेदं मुखमिति स्वरूपबाधः किं तु नात्र मुखमिति देशसंबन्धमात्रबाधे समुत्पन्ना मदीयमेव मुखमिति प्रत्यभिज्ञा कथं भ्रमः स्यात् । न च स्वमुखावयवानामचाक्षुषत्वात्कथं प्रत्यक्षप्रत्यभिज्ञानमिति वाच्यम् । नासायादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादिवदवयविनश्चाक्षुषत्वोपपत्तेः । यः पुनर्दर्पणापगमे प्रतिबिम्बापगमो नासौ स्वरूपबाधः । दर्पणे ऽपि तत्प्रसङ्गात् । ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूपः प्रतिबिम्बो बाध्यते यः स्थाणुरसौ पुरुष इतिवद्बाधायां सामानाधिकरण्यात् । संसार्यविनाशे च मोक्षानुपपत्तेः । मैवम् । सो ऽयं देवदत्त इतिवदैक्यपरत्वेनापि सामानाधिकरण्यसम्भवात् । विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः । कृत्स्नस्य जीवस्य बाधे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात् ॥

यस्तु मन्यते प्रतिबिम्ब एव नास्ति दर्पणप्रतिस्फालिता नेत्र*-रश्मयः परावृत्य बिम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्णन्तीति । स्पष्टं प्रत्यङ्मुखत्वाद्यनुभवेनैवासौ निराकरणीयः । कथं तर्हि मूर्तद्रव्यस्य मुखस्यैकस्य विभिन्नदेशद्वये युगपत् कार्त्स्न्येन वृत्तिः । दर्पणदेशवृत्तेर्मायाकृतत्वादिति ब्रूमः । न हि मायायामसंभावनीयं नाम स्वशिरश्छेदादिकमपि स्वप्ने माया दर्शयति ॥

नन्वेवमेव जलमध्ये ऽधोमुखस्य वृक्षप्रतिबिम्बस्य तीरस्थवृक्षेणैक्ये सति तीरस्थो वृक्षो ऽधिष्ठानं तत्र च मायया जलगतत्वमधोमुखत्वं चाध्यस्तमिति वक्तव्यं न चात्राध्यासहेतुरस्ति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रतीतेः । तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र वृक्षावरणाभावादध्यासाभावः किं वा दोषाभावात् उतोपादानाभावात् आहो स्विदध्यासविरोधिनो ऽधिष्ठानतत्त्वज्ञानस्य सद्भावात् । नाद्यः । चैतन्यावरणस्यैवाध्यासोपादानतया जडे पृथगावरणानुपयोगात् । एतेन तृतीयो ऽपि निरस्तः । न द्वितीयः ।

* प्रतिस्फालितनेत्रेति १ पु॰ पा॰ ।

सोपाधिकभ्रमेषूपाधेरेव दोषत्वात् * । न चतुर्थः । निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधिष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य कर्तृत्वादेर्नात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिः किं त्वहङ्कारोपाध्यपगमादिति चेद् बाढम् । पारमार्थिकदर्पणाद्युपाधेस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादनिवृत्तावप्यज्ञानजन्योपाधेरहङ्कारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यात्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ कर्तृत्वादेर्ज्ञानान्निवृत्तिरर्थात्सिध्यति ॥

ननु कथं ते तत्त्वज्ञानम् । जीवो नात्मतादात्म्यं जानाति प्रतिबिम्बत्वाद्दर्पणगतप्रतिबिम्बवदिति चेद् न । अचेतनत्वस्योपाधित्वात् ॥

यस्तु लौकायतः शरीरस्यैव चैतन्यं मन्यते तं प्रति दर्पणगतजाड्येन प्रतिबद्धत्वात्प्रतिबिम्बस्याचेतनत्वं सुसम्पादम् । चेतनत्वे तु बिम्बचेष्टया विना ऽपि स्वयं चेष्टेत जीवस्य तु प्रतिबिम्बत्वे ऽपि नोपाधिजाड्येन प्रतिबन्ध इत्यनुभवात्सिद्धम् । यद्यपि लोके बिम्बभूतस्यैव देवदत्तस्य भ्रमनिवर्तकतत्त्वज्ञानाश्रयत्वं दृष्टं तथापि न तत्र बिम्बत्वं प्रयोजकं किं तु भ्रमाश्रयत्वं जीवश्च भ्रमाश्रयः । अविद्यायाश्चिन्मात्राश्रयत्वे ऽपि जीवपक्षपातित्वेन भ्रमोत्पादनात् । ननु ब्रह्म स्वस्य जीवैक्यं न जानाति चेदसर्वज्ञं स्याज्जानाति चेज्जीवगतं भ्रमं स्वगतत्वेन पश्येदिति चेद् न । स्वमुखतत्प्रतिबिम्बयोरैक्यं जानता ऽपि देवदत्तेन स्वमुखे प्रतिबिम्बगताल्पत्वमलिनत्वाद्यदर्शनात् । न च जीवस्य प्रतिबिम्बत्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिसूत्रेभ्यस्तत्सिद्धेः । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूवेति श्रुतिः । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति स्मृतिः । अत एव चोपमा सूर्यकादिवदिति सूत्रम्† । न चामूर्तस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बासंभवः । अमूर्तस्याप्याकाशस्य स्वाश्रिताभ्रनक्षत्रादिविशिष्टस्य जले प्रतिबिम्बभावदर्शनात् । जलान्तराकाशाभ्रादि प्रतिबिम्बाधार इति चेद् न । जानुमात्रे ऽपि जले दूरविशालाकाशदर्शनात् । जीवो घटाकाशवदुपाध्यवच्छिन्नो न प्रतिबिम्ब इति चेद् न । तथा सति जीवोपाधिमध्ये ब्रह्मणो ऽपि सत्त्वे चैतन्यं तत्र द्विगुणं स्यात् । न चैवमाकाशस्य घटे द्वैगुण्यं दृष्टं ब्रह्मणः तत्रासत्त्वे च सर्वगतत्वसर्वनियन्तृत्वादिहानिः । उभयानुगतचिदाकारस्यैव सर्वगतत्वसर्वनियन्तृत्वादि न ब्रह्मणीति चेद् न ।

* दोषादिति १ पु॰ पा॰ ।   † व्यास सू॰ ३ अ॰ २ पा॰ १८ सू॰ ।

य आत्मानमन्तरो यमयतीति श्रुत्या प्रकरणलभ्यस्य ब्रह्मण एव जीवमध्ये नियन्तृत्वेनावस्थानश्रवणात् । अतः सर्वत्र शास्त्रे घटाकाशदृष्टान्तोऽसङ्गत्वसाधको न जीवत्वसाधकः । प्रतिबिम्बपक्षे तु द्विगुणीकृत्य वृत्तिर्न दोषाय । जलमध्ये स्वाभाविकजानुमात्राकाशस्य प्रतिबिम्बितविशालाकाशस्य च वृत्तेः । तस्मादहङ्कारोपाधिकृतो ब्रह्मप्रतिबिम्बो जीवः ॥

यद्यप्यज्ञानं जीवावच्छेदोपाधिरिति पुरस्तादुक्तं तथापि सुषुप्तावज्ञानमात्रावच्छिन्नस्य जीवस्य स्वप्नदशायामीषत्स्पष्टव्यवहारायान्तःकरणमुपाधिरिष्यते तथा जागरणे विस्पष्टव्यवहाराय स्थूलशरीरमुपाधिः । न चैवमुपाधिभेदाज्जीवभेदप्रसङ्गः पूर्वपूर्वोपाध्यवच्छिन्नस्यैवोत्तरोत्तरेणान्तरे विच्छेदात् ॥

नन्वयं जीवावच्छेदः किं भ्रमगत उत चैतन्यगतः । आद्ये सुषुप्तिमूर्च्छादौ स न स्यात् । तत्र भ्रमाभावात् । ततश्चाविद्यायास्तत्कार्यमूर्च्छाद्यवस्थानां च जीवपक्षपातित्वं न स्यात् । द्वितीये ऽपि तस्य कार्यत्वे सुषुप्त्यादावभावात् स एव दोषः । अकार्यत्वे चाविद्याधीनत्वं न स्यात् । उच्यते । जागरणस्वप्नयोः स्थूलसूक्ष्मशरीरकृतो जीवावच्छेदो भ्रमरूपत्वादविद्याकार्यः । सुषुप्त्यादौ तु चैतन्यगतो जीवावच्छेदो ऽनादिरप्यात्माविद्ययोः संबन्ध इवाविद्याधीनो भविष्यति । यद्यपि संबन्ध इवावच्छेदो नाविद्याश्रितस्तथाप्यविद्याविशिष्टचैतन्याश्रितत्वादविद्याधीनत्वमविरुद्धम् । यथा दर्पणविशिष्टमुखाश्रितबिम्बप्रतिबिम्बभेदो दर्पणाधीनस्तद्वदनिर्वचनीयसंस्कार उपाधिर्न भ्रान्तिजन्य इति नियमो ऽस्ति । तदेवं चैतन्यैकरसो ऽनिदंरूपो ऽप्यात्मा स्वात्मन्यध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रतिबिम्बितो जीवावच्छेदस्याविद्याधीनत्वात्तत्संबन्धवदुपपद्यते । ननु भवद्भिः प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वाभ्युपगमान्न जीवस्य प्रतिबिम्बतेति चेद् मैवम् । न हि वयं प्रतिबिम्बस्वरूपभूतस्य मुखस्य चैतन्यस्य वा मिथ्यात्वं ब्रूमः किं तर्हि प्रतिबिम्बत्वस्य धर्मस्य तदापादकभेदविपर्यासादेश्च मिथ्यात्वं ब्रूमः । प्रतिबिम्बस्य प्रत्यभिज्ञया तत्त्वमसिवाक्येन च सत्यबिम्बात्मतामवादिष्म । प्रतिबिम्बत्वधर्मस्य मिथ्यात्वे ऽपि धर्मी बध्यते मुच्यते चेति न बन्धमोक्षयोरसंभवो नापि तयोर्ब्रह्मणि बिम्बप्रसङ्गः । नन्वेवमहङ्काराद्युपाधिके बिम्बप्रतिबिम्बभेदाध्यासे सत्यप्यहङ्काराद्यध्यास उपाधिशून्यः कथं सिध्येत् । रज्जुसर्पवदिति ब्रूमः । अथ तत्र स्वतन्त्रपदार्था-

पाध्यभावे ऽपि सर्पसंस्कारमात्रमुपाधिस्तर्हि प्रकृते ऽप्यहङ्कारसंस्कारः कुतो नोपाधिः। न हि प्रमाणजन्यः संस्कार उपाधिर्न भ्रान्तिजन्य इति नियमो ऽस्ति। तदेवं चैतन्यैकरसो ऽनिदंरूपो ऽप्यात्मा स्वात्मन्यध्यस्ते ऽहङ्कारे प्रतिबिम्बतो ऽहंव्यवहारयोग्यः सन् अहमित्येतस्मिन्प्रत्यये ऽध्यस्यमानाहङ्कारसंभिन्नतया ऽवभासमानो ऽहंप्रत्ययविषयत्वेनोपचर्यत इति संभवत्येव तत्राध्यासः॥

ननु न तावन्निर्विकल्पकतया ऽवभासमाने चैतन्ये सविकल्पकाहङ्काराद्यध्यासः संभवति। तथाविधस्यादृष्टचरत्वात्। नापि प्रमातृत्वादिविकल्पविशिष्टतया ऽवभासमाने तत्संभवः। प्रमातृत्वादेरहङ्कारपूर्वकत्वात्। न च पूर्वपूर्वाहङ्कारकृतप्रमातृत्वादिसंस्कारेण चैतन्यस्य सविकल्पकत्वं प्रमातृप्रमाणादिव्यवहारस्य सर्वेणापि वादिना दुरुपपादत्वात्। तथा हि।

वेदान्तिसांख्ययोर्मते किमहङ्कारः प्रमाता उतात्मा। नाद्यः। तस्य जड़त्वात्। द्वितीये ऽपि प्रमाणाख्यक्रियारूपेण परिणामित्वं प्रमातृत्वं तच्चाविकारिण्यात्मनि दुःसंपादम्। अन्तरेणैव प्रमातृत्वं चैतन्येन विषयप्रकाशे तस्य सर्वगतत्वेन सर्वं युगपत्प्रकाशेतेति प्रतिकर्मव्यवस्था न सिध्येत्॥

तार्किकादिमते ऽपि किं सर्वगतात्मन्युत्पद्यमानं ज्ञानं यावदात्मसमवायि उत शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायि। नाद्यः। नियामकाभावेन युगपत्सर्वावभासप्रसङ्गात्। धर्माधर्मौ नियामकाविति चेद् न। तयोः सुखदुःखजनकविषयेषु तथात्वे ऽपि उपेक्षणीयतृणादिसर्ववस्तुष्वनियामकत्वात्। यस्य ज्ञानस्य यज्जनकं तत्तेन प्रकाश्यमिति नियम इति चेद् न। चक्षुरादेरपि चक्षुर्जन्यज्ञानवेद्यत्वप्रसङ्गात्। विषयत्वे सति जनकं वेद्यमिति चेद् न। विषयत्वस्याद्याप्यनिरूपणात्। लोकप्रसिद्ध्या तन्निरूपणे ऽपि ज्ञानस्य गुणत्वे क्रियात्वे वा न स्वजनकविषयग्राहित्वनियमसिद्धिः। प्रदीपगुणस्य प्रकाशस्याजनके ऽपि घटे प्रकाशकत्वदर्शनात्। बाणादिक्रियाणां चानुद्दिष्टे ऽपि वस्तुनि स्वाश्रयसंयुक्ते ऽतिशयहेतुत्वदर्शनात्। अथ ज्ञानाश्रयस्यात्मनो ऽपि निरवयवत्वाद् न सर्वसंयोग इति नास्ति युगपत्सर्वावभासप्रसङ्गः। तर्हि न किंचिदपि प्रकाशेत क्रियारूपस्य गुणस्य वा ज्ञानस्य स्वाश्रयमतिलङ्घ्यान्यत्र संसर्गायोगात्। असंसृष्टग्राहित्वे चातिप्रसङ्गात्। शरीरावच्छिन्नात्मप्रदेशसमवायि ज्ञानमित्यस्मिन्पक्षे ऽपि प्रदेशस्य स्वाभाविकत्वे

सावयवत्वमात्मनः प्रसज्येत । औपाधिकत्वे ऽपि ज्ञानं तत्प्रदेशसंयुक्तग्राहि चेत्तदा देहाद्बाह्यो घटादिर्न भासेत । बाह्यात्मप्रदेशसंयुक्तग्राहित्वे बाह्यं सर्वमप्यवभासेत । ननु संबन्धरहिते ऽपि वस्तुनि व्यवस्थयैव ज्ञानक्रिया ऽतिशयं जनयिष्यति । यथा ऽभिचारक्रियया सहस्रयोजनव्यवहितो ऽप्युद्दिष्ट एव पुरुषो मार्यते तद्वत् । तन्न । तत्रापि हन्तृहन्यमानपुरुषद्वयसंयुक्तस्य देवतात्मन ईश्वरस्य वा कृत्यादेर्वा नियामकस्यानुमेयत्वात् । विमतमभिचारकर्म स्वसंबन्धिन्यतिशयजनकं क्रियात्वाद्बाणादिक्रियावत् । तर्ह्येवमस्तु ज्ञानाधारेणात्मना मनः संयुज्यते मनसा चेन्द्रियं तेन च विषयः सा चेयं संयोगपरम्परा नियामिकेति । तदप्यसत् । तस्याः परम्पराया ज्ञानात्पूर्वं ज्ञानोत्पादनएवोपक्षयात् । ज्ञानादुपर्यपि संयोगपरम्परया विषयावभासे विषयसंयुक्ततत्संयुक्तादिरूपेणावस्थितं सर्वं जगदवभासेत । एवमणुपरिमाणदेहपरिमाणात्मपक्षयोरपि दोषा ऊहनीयाः । तस्मान्न सर्ववादिनां प्रमाणादिव्यवहारसंभवः ॥

अत्रोच्यते । सत्यमेवमन्यत्र वेदान्तिमते तु कथं चित्संभवति । तथा हि । सर्वगतं चिदात्मानमावृत्य स्थिता भावरूपा ऽविद्या विविधजगदाकारेण विवर्तते । तत्र शरीरमध्ये स्थितो ऽन्तःकरणाख्यो ऽविद्याविवर्तो धर्माधर्मप्रेरितो नेत्रादिद्वारा निर्गत्य यथोचितं घटादिविषयान् व्याप्य तत्तदाकारो भवति । यथा लोके पूर्णतटाकस्थम् उदकं सेतुगतच्छिद्रान्निर्गत्य कुल्याप्रवाहरूपेण केदारान्प्रविश्य चतुष्कोणत्वेन त्रिकोणत्वेन वर्तुलत्वेन वा तत्तत्केदारानुसारि अवतिष्ठते तद्वत् । न ह्युदकवदन्तःकरणं परिस्यन्दते येनातिदूरवर्तिचन्द्रनक्षत्रध्रुवादिप्राप्तिर्झटिति न सिध्येत् । किं तर्हि सूर्यरश्मिवत्तैजसत्वाद्दीर्घप्रभाकारेण परिणमते । अत एव रश्मिवत्सहसा सङ्कोचो ऽप्युपपन्नः । उपपन्नश्चान्तःकरणस्य क्षीरादिवत्सावयवत्वात्परिणामः । तच्च परिणतमन्तःकरणं देहाभ्यन्तरे घटादौ च सम्यग्व्याप्य देहघटयोर्मध्यदेशे ऽपि दण्डायमानमविच्छिन्नं व्यवतिष्ठते । तत्र देहावच्छिन्नान्तःकरणभागो ऽहङ्काराख्यः कर्तेत्युच्यते । देहविषयमध्यवर्तिदण्डायमानस्तद्भागो वृत्तिज्ञानाभिधा क्रियेत्युच्यते । विषयव्यापकस्तद्भागो विषयस्य ज्ञानकर्मत्वसंपादकमभिव्यक्तियोग्यमित्युच्यते । तस्य च त्रिभागस्यान्तःकरणस्यातिस्वच्छत्वाच्चि-

तन्यं तत्राभिव्यज्यते। तस्याभिव्यक्तस्य चैतन्यस्यैकत्वे ऽप्यभिव्यञ्जकान्तःकरणभागभेदात् त्रिधा व्यपदेशो भवति। कर्तृभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाता क्रियाभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमाणं विषयगतयोग्यत्वभागावच्छिन्नश्चिदंशः प्रमितिरिति प्रमातृप्रमाणप्रमितीनामसाङ्कर्यम्। भागत्रये ऽप्यनुगतस्यैवान्तःकरणाकारस्य प्रमातृप्रमेयसंबन्धरूपत्वान्मयेदमवगतमिति विशिष्टव्यवहारो ऽप्युपपद्यते। व्यङ्ग्यव्यञ्जकयोश्चैतन्यान्तःकरणयोरैक्याध्यासादन्योन्यस्मिन्नन्योन्यधर्मादिव्यवहारो न विरुध्यते॥

नन्वन्तःकरणेन चैतन्यस्याभिव्यक्तिर्नाम आवरणविनाशश्चेद् घटज्ञानेनैव मोक्षः स्यात् आत्मगतातिशयश्चेदात्मनो विकारित्वं स्यादिति चेद् न। आवरणाभिभवस्याभिव्यक्तित्वात्॥

यत्तूक्तमहङ्कारस्य जडत्वादात्मनो ऽपरिणामित्वान्न प्रमाता सिध्यतीति। तदसत्। चिदभिव्यक्तिविशिष्टः परिणाम्यहङ्कारः प्रमातेति दर्शितत्वात्।

यच्च चैतन्यस्य सर्वगतत्वान्न प्रतिकर्मव्यवस्थेति। नासौ दोषः। किमेकेन पुरुषेण यत्सुखदुःखादिकमनुभूयते तत्सर्वैरनुभवितव्यं सर्वपुरुषचैतन्यस्यैकत्वादित्यापाद्यते किं वा देवदत्तेन यदा घटो ऽनुभूयते तदा कृत्स्नं जगत्तेनानुभवितव्यं तच्चैतन्यस्य सर्वगतत्वादिति। नाद्यः। न हि वयं चैतन्यस्य केवलस्य विषयानुभवहेतुत्वं ब्रूमस्तस्याविद्यावृतत्वात् किं तर्ह्यन्तःकरणाभिव्यक्तस्य तथात्वम्। तानि चान्तःकरणानि प्रतिपुरुषं व्यवस्थितानि। तत्कथं सर्वपुरुषभोगसङ्करः। नापि द्वितीयः। न हि देवदत्तान्तःकरणं व्यवस्थापरिच्छिन्नं युगपत्कृत्स्नेन जगता संबध्यते येन तदभिव्यक्तचैतन्यबलात्सर्वमसावनुभवेत्। परिच्छिन्नस्यापि सूर्यरश्मिवत्सर्वव्यापी परिणामः स्यादिति चेद् न। अन्तःकरणपरिणामसामग्र्याः पुण्यपापनेत्रश्रोत्रादिरूपायाः प्रतिविषयं व्यवस्थितत्वेन परिणामस्यापि व्यवस्थासिद्धेः। यस्तु योगमभ्यस्य सर्वव्यापिपरिणामसामग्रीं संपादयेत्स युगपत्सर्वमवगच्छत्येव न ततः का चिद्धानिः॥

ननु किं चैतन्यस्यासङ्गितया इतो विषयोपरागाभावात्तत्सिद्धये ऽन्तःकरणोपाधिः कल्प्येत किं वा सत्यपि तदुपरागे विषयप्रकाशनसिद्धये।

नाद्यः । असङ्गितयैवावस्थान्तःकरणोपाधावपि तस्यानुपरागप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । चित्संबन्धादेव प्रकाशसिद्धावुपाधिवैयर्थ्यात् । तत उपाधिपरित्यागे सर्वगतचैतन्येन संयुक्तसर्ववस्तुप्रकाशयौगपद्यं केन वार्यते ॥

अथ मन्यसे किं प्रतिबिम्बभूतजीवचैतन्यस्य युगपत्सर्वावभासकत्वमापादयसि किं वा बिम्बभूतब्रह्मचैतन्यस्य । नाद्यः । तस्य परिच्छिन्नत्वात् । न द्वितीयः । इष्टत्वात् । जीवब्रह्मणोर्भेदाभावे ऽपि किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वे असङ्कीर्णे बिम्बप्रतिबिम्बमुखयोरवदातश्यामत्वे इवेति । नैतत्सारम् । तथा सति विषये ऽनुभवस्य ब्रह्मचैतन्यरूपतया सर्वज्ञत्ववदहङ्काराविच्छिन्नजीवानुषङ्गाभावाज्जीवस्य किंचिज्ज्ञत्वमपि न स्यात् । जीवोपाधेरन्तःकरणस्य चक्षुरादिद्वारा विषयसंबन्धाज्जीवस्य विषयज्ञातृत्वं घटतइति चेद् न । अन्तःकरणसंसृष्टवस्तुज्ञातृत्वे ब्रह्मस्वरूपमपि जीवः सर्वदा जानीयात् । सर्वगतस्य ब्रह्मणो ऽन्तःकरणे ऽपि संसृष्टत्वात् ॥

अथ मतमविद्योपाधिकत्वाज्जीवः सर्वगतः स च न कृत्स्नं जगदवभासयितुं क्षमः । अविद्यावृतत्वेन स्वयमप्यप्रकाशमानत्वात् । अहमज्ञ इति परिच्छिन्नतया ऽवगताया अप्यविद्यायाः सर्वगतचैतन्यतिरोधायकत्वमप्युपपन्नमेव । नेत्रसमीपे धृतेनाङ्गुलिमात्रेण महत आदित्यादेरपि तिरोधानदर्शनात् । एवं च सत्यन्तःकरणोपरागेण यत्रावरणमभिभूयते तत्रैवाभिव्यक्तेन चैतन्येन किं चिदेव प्रकाश्यते न सर्वमपि । तदपि न युक्तम् । कार्यभूतान्तःकरणेन स्वोपादानस्याज्ञानस्याभिभवायोगात् । तस्मान्न केनापि प्रकारेण व्यवस्थासिद्धिरिति ॥

अत्रोच्यते । जीवचैतन्यमसङ्गितया ऽन्यत्रानुपरज्यमानमपि अन्तःकरणे उपरज्यते तादृशस्वभावत्वात् । यथा सर्वगतापि गोत्वादिजातिः सास्नादिमद्व्यक्तावुपरज्यते नान्यत्र तद्वत् । अथ व्यक्तिष्वेव सर्वगता जातिस्तर्हि प्रदीपप्रभादृष्टान्तो ऽस्तु । सा हि रूपरसगन्धवाद्यादिदेशव्यापिन्यपि रूपमेव प्रकाशयति नान्यत् । तथा ज्ञान्तःकरणोपाधिश्चैतन्यस्य विषयोपरागसिद्ध्यर्थो भविष्यति । न चासत्युपरागे चित्प्रकाशो विषयानवभासयितुमीष्टे प्रदीपप्रकाशवत्संयुक्तद्योतकत्वात् । ब्रह्म हि सर्वोपादानत्वादन्तरेणैवोपाधिकमुपरागं स्वस्वरूपवत्स्वाभिन्नं जगदवभासयति । न तु तथा जीवः अनुपा-

दानत्वात् । न च स्वतो ऽनवभासकस्य जीवस्य घटादिवदन्यसम्बन्धादप्यवभासकत्वं नेति शङ्कनीयम् । केवलवह्नेस्तृणाद्यदाहकत्वे ऽप्ययःपिण्डसमारूढस्य तद्दाहकत्वदर्शनात् । तदेवमसङ्गिनः साक्षिचैतन्यस्याविद्यानावृतस्य जीवत्वे ऽपि स्यादेवान्तःकरणवशाद्व्यवस्था । यदा त्वन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीवस्तदा ऽपि परिच्छिन्नत्वात्सुतरां व्यवस्था सिध्येत् । विषयानुभवस्य ब्रह्मचैतन्यरूपत्वे ऽपि जीवोपाध्यन्तःकरणपरिणामे विषयाव्यापिन्यव्यक्तत्वाज्जीवचैतन्यरूपत्वमप्यविरुद्धम् । ब्रह्मणो ऽन्तःकरणसंसृष्टत्वे ऽपि ब्रह्माकारपरिणतान्तःकरणवृत्त्यभावान्न सदा जीवस्य ब्रह्मज्ञानप्रसङ्गः । न ह्यन्तःकरणस्वरूपमात्रं वस्त्वभिव्यञ्जकं किं तु तदाकार*परिणामः । अन्यथा ऽन्तःकरणान्तर्गतानां धर्मादीनामप्यभिव्यक्तिप्रसङ्गात् । जीवो ऽपि जीवाकाराहंवृत्तिरूपेण परिणते ऽन्तःकरणे ऽभिव्यज्यते नान्तःकरणमात्रे । सुषुप्तावहंवृत्त्यभावे जीवाप्रतीतिः । तदित्थमन्तःकरणप्रतिबिम्बस्य जीवत्वे ऽपि प्रतिकर्मव्यवस्थायां न को ऽपि विघ्नः ॥

यदा चाविद्योपाधिकः सर्वगतो जीवस्तदा ऽप्यावरणतिरोधायकेनान्तःकरणेन व्यवस्था सिध्येत् । संभवति हि कार्यस्याप्युपादानतिरोधायकत्वं वृश्चिकवृक्षादिकार्यस्य गोमयमृदादिकारणस्वभावतिरोधायकत्वदर्शनात् । न हि वृश्चिकशरीरे गोमयं प्रत्यभिज्ञायते वृक्षादौ वा मृत्स्वरूपम् । तदेवं वेदान्तिमते† सर्वेणापि प्रकारेण प्रमात्रादिव्यवहारसिद्धौ पूर्वपूर्वाहङ्कारकृतप्रमातृत्वादिसंस्कारेण सविकल्पके चैतन्ये संभवत्येव सविकल्पकाहङ्काराद्यध्यासः ॥

न च सर्वस्य ज्ञेयस्य चैतन्यविवर्तत्वे चैतन्यातिरेकेणासत्त्वाद्विज्ञानवादिमतप्रवेश इति वाच्यम् । किं चित्साम्यान्मतान्तरप्रवेशे सर्वमतसाङ्कर्यस्य दुरपवादत्वात् । सर्वसाम्यं तु प्रकृते ऽपि नास्ति । विज्ञानवादी हि क्षणिकान्यनेकानि विज्ञानानि विषयाश्च तेभ्यो ऽभिन्ना इत्याह । तत्त्वदर्शी तु नित्यमद्वितीयं विज्ञानं विषयाश्च तत्राध्यस्ताः पृथगर्थक्रियासमर्थास्तेषां चाबाधितं स्थायित्वमस्तीति वदति । अद्वितीयं हि संवेदनं सर्वत्र प्रत्यभिज्ञानात् । घटसंवित्पटसंविदिति भेदावभासो विषयोपाधिको न स्वाभा-

* किं तु तत्तदाकारेति २ पु॰ पा॰ । † वेदान्तमते इति २ पु॰ पा॰ ।

विकः। अद्वितीयत्वादेव संविदो ऽपि नित्यत्वम्। न च संविद्विषयाव-भिन्नौ। प्रत्यक्षाप्रत्यक्षरूपेणानुवृत्तव्यावृत्तरूपेण चात्यन्तविलक्षणत्वात्। विषयाणां च पृथगर्थक्रियासामर्थ्यमनुभवसिद्धम्। स्थायित्वं च प्रत्यभिज्ञानादवगन्तव्यम्। तस्माच्चैतन्ये ऽहङ्कारादध्यासे ऽपि नास्ति मतसाङ्कर्यमिति सिद्धम्॥

नन्वित्थं विज्ञानवादी मनुते

सहोपलम्भनियमादभेदो नीलतद्धियोः।
अन्यच्चेत्संविदो नीलं न तद्भासेत संविदि॥
भासते चेत्कुतः सर्वं न भासेतैकसंविदि।
नियामकं न संबन्धं पश्यामो नीलतद्धियोः॥

संविज्जनकत्वमेव नियामकः संबन्ध इति चेद् न। इन्द्रियस्यापि तज्जनकस्य विषयत्वप्रसङ्गात्। तस्मादभेद एव नीलतद्धियोः। अहमिदं जानामीति ज्ञातृज्ञेयज्ञानानि विविक्तस्वरूपाणि परस्परं संबद्धान्यनुभूयन्ते इति चेद् न। क्षणिकानां संबन्धानुपपत्तेः। स्थायित्वे ऽहि ज्ञातृज्ञेययोर्जिज्ञासान्तरोत्पन्नज्ञानक्रियाद्वारा संबन्धो युज्येत स कथं क्षणिकयोः स्यात्। तस्मादेवं कल्पयितव्यम्। प्रथमं तावदहमिति इदमिति च जानामीति च ज्ञानत्रयं तत्तदाकारोपप्लुतं क्रमेणोत्पन्नं ततः प्रथमद्वितीयज्ञानाख्यवासनावासितात् तृतीयज्ञानात्तदनुरूपमाकारत्रयोपप्लुतं ज्ञानान्तरमुत्पन्नमिति। एवं सति क्षणिकज्ञानमेव विषयाकारमित्यभ्युपेयम्। अन्यथा ज्ञानज्ञेययोः संबन्धानिरूपणेन ज्ञेयं न प्रतीयेत। न च ज्ञानक्षणिकत्वे विवदितव्यम्। यथा नीलज्ञानं नीलस्य पीतादिव्यावृत्तिमपि बोधयति तथा वर्त्तमानत्वेनावभासमानं ज्ञानं स्वस्य भूतभविष्यत्कालद्वयसंबन्धव्यावृत्तिमपि बोधयिष्यति। ततो ज्ञानस्य क्षणिकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमिति.॥

अत्रोच्यते। न ज्ञानं क्षणिकं प्रतिक्षणं स्वरूपभेदानवभासात्। अतिसादृश्याद्भेदानवभास इति चेद् न। विकल्पासहत्वात्। किं संविद्धर्मो ज्ञानान्तरगम्यश्च भेदः किं वा संवित्स्वरूपभूतस्तयैव संविदा वेद्यः। आद्ये ऽपि धर्मिप्रतियोगिभूतयोः संविदोः संविदन्तराऽविषयत्वे तयोर्भेदग्रहो

न सिध्येत् । विषयत्वे वा धर्मिप्रतियोगिभेदाख्यचितयमपि भेदसंवेदने कल्पितं तदभिन्नं च स्यात् । द्वितीये संवित्स्वरूपभूतो भेदः सादृश्यान्नावभासतइत्युक्ते संविदेव नावभासतइत्युक्तं स्यात्ततो जगदान्ध्यप्रसङ्गः । अथापि संविदां सादृश्यनिर्वाहाय भेदो ऽङ्गीक्रियतइति चेत्सादृश्यस्य मानहीनत्वादैक्यावभासविरुद्धत्वाच्च । न च वाच्यमैक्यावभासस्य भ्रमत्वान्न सादृश्यविरोधित्वं प्रत्युतैक्यभ्रम एव भिन्नेषु सादृश्यमन्तरेणानुपपन्नस्तत्कल्पक इति अन्योन्याश्रयत्वात् संविदां भिन्नत्वे सादृश्ये च सिद्धे सत्यैक्यावभासस्य भ्रमत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चेतरसिद्धि*रिति ॥

अथ मतम् । सादृश्यस्य मानहीनत्वमानविरोधित्वयोः† सिद्धावैक्यप्रत्ययस्य प्रामाण्यसिद्धिस्तत्सिद्धावितरसिद्धिरिति तुल्यं तवापीतरेतराश्रयत्वमिति । तन्न । ऐक्यबोधिकायाः प्रत्यभिज्ञाया मया स्वतःप्रामाण्याङ्गीकारात् ॥

ननु केयं प्रत्यभिज्ञा नाम न तावदेकस्यातीतवर्तमानकालद्वयसंबन्धविषयं प्रत्यक्षज्ञानं प्रत्यभिज्ञा । प्रत्यक्षज्ञानस्य वर्तमानमात्रार्थग्राहित्वात् । पूर्वानुभवसंस्कारसहितादिदानीन्तनवस्तुप्रमितिकारणाज्जातस्य तस्य तथात्वमिति चेद् एवमप्यात्मनि सोहमिति प्रत्यभिज्ञा न सिध्येत् । नित्ये स्वयंप्रकाशे तस्मिन् संस्कारस्य जन्यज्ञानस्य चासम्भवात् । नापि स्वरूपज्ञानमेव प्रत्यभिज्ञा । तस्य प्रदीपप्रभावद्वर्तमानप्रकाशिनः पूर्वापरपरामर्शात्मकत्वायोगात् । अस्मन्मते तु सो ऽहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमेतन्न प्रत्यभिज्ञा । तस्मादनया दुर्निरूपया प्रत्यभिज्ञया कथमैक्यसिद्धिः । उच्यते । केवले चिदात्मनि जन्यज्ञानतत्संस्कारयोः संभवे ऽप्यन्तःकरणविशिष्टे तत्संभवादुक्तप्रत्यभिज्ञा किं न स्यात् । न च विशिष्टस्य प्रत्यभिज्ञाविषयत्वे तस्यैव प्रत्यभिज्ञातृत्वमपीति कर्मकर्तृत्वविरोधः शङ्कनीयः । सर्ववादिनां देहव्यतिरिक्ताद्यनुमानविषयतया ऽऽत्मनि कर्मकर्तृभावस्य संप्रतिपन्नत्वात् ॥

अथ मतं नानुमानादौ विषयस्य कर्मकारकत्वम् अतीतादिवस्त्वनुमाने विषयस्याविद्यमानस्य ज्ञानजनकत्वायोगात् । विषयत्वं त्वविद्यमा-

* तत्सिद्धौ च तत्सिद्धिरिति २ पु० पाठः । † मानविरुद्धत्वयोरिति २ पु० पा० ।

नस्यापि कथं चित्संभविष्यति ज्ञानस्य तदाकारत्वात् । ततो ऽनुमानादौ कर्तृत्वमेव आत्मनः प्रत्यक्षे तु विषयस्य ज्ञानजनकतया कर्मकारकत्वं ततो विरोधस्तदवस्थ इति । मैवम् । अन्तःकरणविशिष्टतयैवात्मनः प्रत्यभिज्ञातृत्वं पूर्वापरकालविशिष्टतया च प्रत्यभिज्ञेयत्वमित्युपाधिभेदेनाविरोधात् । किमेतावता प्रयासेन प्रत्यभिज्ञैव मा भूदिति चेद् न । सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञायाः स्वानुभवसिद्धत्वात् । अविसंवादित्वेन च भ्रान्तित्वायोगात् । यदुक्तं सोहमित्याकारद्वयोपप्लुतं ज्ञानद्वयमिति । तदसत् । तथा सति विज्ञानं क्षणिकमित्यत्रापि ज्ञानद्वयप्रसङ्गेन विज्ञानस्य क्षणिकत्वासिद्धिप्रसङ्गात् । विज्ञानमात्रवादिनां क्षणिकत्वादिधर्मा अवास्तवा एवेति चेत् तर्हि स्थायित्वादिधर्मा एवावास्तवा* उपादीयन्तां सोहमित्याद्यनुभवानुसारित्वात् ॥

यच्च प्राभाकरा मन्यन्ते नैव सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञाविषयत्वेनायमात्मा सिध्यति किं तर्हि सो ऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वेनेति । तदयुक्तम् । पूर्वापरकालविशिष्टस्य क्षणमात्रवृत्तिप्रत्यभिज्ञाश्रयत्वासम्भवेन प्रत्यभिज्ञानात् स्थायित्वासिद्धिप्रसङ्गात् ॥

अथ मतम् । मम संवेदनं जातमितीदानीमनुस्मर्यमाणा पूर्वकालीना घटादिसंवित्स्वाश्रयं तदानीन्तनमात्मानं साधयति । स्मृतिश्च स्वाश्रयमिदानीन्तनमात्मानं साधयति । ततश्च स्थाय्यात्मा सिध्यति न पुनरप्रामाणिकं सो ऽहमित्यात्मविषयं प्रत्यभिज्ञानं किं चित्कल्पनीयमिति । नैतत्सारम् । स्मृतिपूर्वानुभवौ ह्यभिज्ञाद्वयवत्तत्कालीन†मात्मानं यद्यपि साधयतः तथाप्येकस्यास्यात्मनः‡ कालद्वयसम्बन्धो न केनापि सिध्येत् । संविद्द्वयमेव सम्बन्धस्यापि साधकमिति चेत् तर्हि तथैव घटादिष्वप्यभिज्ञाद्वयेन स्थायित्वसिद्धौ तत्सिद्धये प्रत्यभिज्ञा नाऽपेक्ष्येत तद्दार्ढ्याय§ तत्र प्रत्यभिज्ञेति चेद् एवमपि प्रकृते संविद्द्वयं किं साक्षात्सम्बन्धसाधकमुत प्रत्यभिज्ञामुत्पाद्य । आद्ये ऽपि न तावदेकैकं तत्साधकम् । एकैकस्य कालद्वयविशिष्टात्मन्यनाश्रितत्वात् । नापि सम्भूय तत्साधकम् । अतीतानुभवस्य वर्तमानस्मृतेश्च यौगपद्यायोगात् । द्वितीये स्थाय्यात्मविषयं

---

* धर्मा अप्यवास्तवा इति १ पु॰ पा॰ ।
† तत्तत्कालीनमिति १ पु॰ पा॰ ।
‡ एकस्यात्मन इति १ पु॰ पा॰ ।
§ दार्ढ्यायेति तच्छब्दरहितः पाठः २ पु॰ ।

सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञानं त्वयैवाङ्गीकृतं स्यात् । न च वाच्यं न क्व चिदपि ज्ञानविषयत्वमात्मनस्तत्कथं प्रत्यभिज्ञाविषयत्वमिति । मम संवेदनं जातमिति स्मृतिज्ञानविषयत्वात् । यद्यप्यनेन स्मृतिज्ञानेन स्वोत्पत्तिकालीन आत्मा स्वाश्रयत्वेनैव प्रकाश्यते न विषयत्वेन तथापि स्मर्यमाणसंवेदनाश्रयभूतस्तत्संवेदनकालीन आत्मा विषयीक्रियतएव । अथोच्येत स्मृत्या संवेदनमेव विषयीक्रियते तच्च संवेदनं स्मृतं सत्स्वाश्रयमात्मानमाश्रयतयैव प्रत्याययिष्यतीति । तदसत् । स्मृतिकाले संवेदनस्याविद्यमानस्य स्वाश्रयसाधकत्वायोगात् । स्वयंप्रकाशमानं हि संवेदनमाश्रयं साधयति न तु स्मृतिविषयतया परप्रकाश्यम् । अन्यथा धर्मादीनामपि परतःसिद्धानां स्वाश्रयात्मसाधकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादतीतकालीन आत्मा स्मृतिविषय एवेत्यभ्युपेयम् । तथा च सो ऽहमिति प्रत्यभिज्ञा ऽपि आत्मानं विषयीकरिष्यतीति प्राभाकरैरप्यात्मविषयप्रत्यभिज्ञयैव संविदात्मनः क्षणिकत्वं निराकरणीयम् ॥

अथैवं घटादिषु क्षणिकत्वं साध्येत विमता उपान्त्यादयो घटसत्ताक्षणाः स्वस्वानन्तरक्षणभाविघटनाशव्याप्ता घटसत्ताक्षणत्वाद् अन्त्यक्षणवदिति । तन्न । विमतो घटनाशक्षणो घटसत्तावान् कालत्वात्संमतवदित्याभाससमानत्वात् । अथ घटाभावानुभवविरोध इति चेत् तर्हि क्षणिकत्वानुमाने ऽपि सो ऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाविरोधो ऽस्त्येव ॥

ननु सर्वे भावाः क्षणिका अर्थक्रियाकारित्वाद्व्यतिरेके शशविषाणवत् । विपक्षे स्थायिनो ऽर्थक्रियानुपपत्तिर्बाधिका । न च स्थायिन एव पदार्थस्य निमित्तसंयोगादन्यथाभूतस्यार्थक्रियापूर्वकं कार्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं न क्षणिकस्येति वाच्यम् । किमसौ स्थायी पदार्थ एकमेव कार्यमुत्पादयेद् उत युगपदनेकानि अथ वा क्रमेणानेकानि । तत्र प्रथमद्वितीययोः कृतं स्थायित्वेन सकृत्कार्योत्पादनस्य क्षणिकेनैव सिद्धेः । न तृतीयः । समर्थस्य क्षेपायोगात् । अतो भावानामेकस्मिन्नेव क्षणे ऽर्थक्रियाकारित्वलक्षणत्वमिति । नैतद्युक्तम् । त्वन्मते ऽर्थक्रियाया दुर्निरूपत्वात् । किमर्थक्रिया नाम संविदां स्वगोचरज्ञानजननं किं वा क्षणान्तरोत्पादनम् । आद्ये ऽपि स्वसन्ताने तज्जननं पुरुषान्तरसन्ताने वा सर्वज्ञसन्ताने वा । नाद्यः । संविदां स्वप्रकाशत्वेन तद-

सम्भवात् । अस्तु तर्हि द्वितीयः । देवदत्तसंवेदनं हि स्वप्रकाशमपि यज्ञदत्तसंवेदनस्य विषयत्वाज्जनकं भविष्यतीति । तदसत् । न तावत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयतया जनकमिति शक्यं वक्तुम् । न हि पुरुषान्तरज्ञानं पुरुषान्तरप्रत्यक्षतया क्व चिद् दृष्टम् । नाप्यनुमानज्ञानस्य विषयतया जनकं त्वया प्रत्यक्षज्ञानमेव विषयजन्यमित्यङ्गीकारात् । ननु तर्हि तृतीयोऽस्तु सर्वज्ञस्य हि प्रत्यक्षज्ञानं सर्वपुरुषगतसंवेदनानि विषयीकुर्वत् तैर्जन्यते । मैवम् । तथा सति सोपप्लवैः संसारिसंवेदनैरीश्वरसंवेदनमप्युपप्लुतं स्यात् । त्वन्मते ज्ञानज्ञेययोरभेदात् ॥

अथेश्वरज्ञानमुपप्लुतमपि नोपप्लवदोषं भजते तत्त्वज्ञानेनोपप्लवबाधादिति चेद् मैवम् । न तावत्तदेव ज्ञानं स्वोपप्लवं बाधते उपप्लवस्यैकस्मिन्नेव क्षणे प्राप्तिबाधयोर्द्वयोरसम्भवात् । नापि ज्ञानान्तरमुपप्लवमनूद्य बाधितुं क्षमते । पूर्वज्ञानोपप्लवस्य ज्ञानान्तराविषयत्वाद् विषयत्वे च पूर्वज्ञानवदेव ज्ञानान्तरमुपप्लुतं * सत्कथं बाधकं स्यात् । न चोपप्लवांशं विहाय संवेदनांशस्यैवेश्वरज्ञानं प्रति विषयतया जनकत्वम् । तथा सत्युपप्लवानभिज्ञ ईश्वरः कथमुपदिशेत् ॥

नापि क्षणान्तरोत्पादनमर्थक्रियेति द्वितीयः पक्षः । त्वत्प्रक्रियया चरमक्षणस्यासत्त्वप्रसङ्गात् । तथा हि विज्ञानानि स्थायित्वकल्पनया द्रव्यगुणादिकल्पनया † रागादिदोषैर्विषयैश्चोपप्लुतानि पूर्वपूर्वसजातीयविज्ञानलक्षणेभ्यः संस्कारेभ्य उत्तरोत्तराण्युत्पद्यन्ते । तत्र सर्वमिदं क्षणिकमिति भावनया स्थायित्वकल्पना निवर्तते । स्वलक्षणमिति भावनया द्रव्यगुणादिकल्पना नश्यति । दुःखमिति भावनया रागादिदोषप्रवृत्तिसुखदुःखोपप्लवाः क्षीयन्ते । शून्यमिति भावनया विषयोपप्लवविगमः । ततश्च भावनाभेदैश्चतुर्विधैः संस्कारविरोधिभिश्चतुर्विधोपप्लवे क्रमेण मन्दीकृते भावनाप्रकर्षस्यान्त्यभूतादुपान्त्यप्रत्ययात्सर्वोपप्लवविरहि विज्ञानमुत्पद्यते ‡ । तच्च संसारसन्तानान्त्यत्वाच्चरमक्षण इति गीयते । तस्य च कार्याभावादसत्त्वापत्तौ तथैव क्रमेण पूर्वपूर्वज्ञानानामप्यसत्त्वं प्राप्नुयात् । चरमक्षण ईश्वरज्ञानस्य जनकस्त-

---

* ज्ञानान्तरमप्युपप्लुतमिति २ पु॰ पा॰ ।

† द्रव्यगुणादिकल्पनयेति २ पुस्तके नोपलभ्यते ।

‡ एतदग्रे उत्पद्यमानज्ञानान्तराभावेनेति २ पुस्तके ग्रन्थाद्बहिरुपरि त्रुटिरूपेण लिखितम् ।

द्विषयत्वादिति चेत् तर्हि चरमक्षणसर्वज्ञज्ञानयोर्विशुद्धतया तुल्यस्वभावयोरेकसन्तानत्वं स्यात् । तुल्यस्वभावयोः कार्यकारणभावस्यैकसन्तानलक्षणत्वात् । ततः सन्तानाविच्छेदादनिर्मोक्षः स्यात् । सर्वज्ञसन्तानप्रवेश एव मोक्ष इति चेद् एवमपि चरमक्षणस्येश्वरज्ञानविषयत्वं दुर्निरूपमिति जनकत्वं दूरापास्तम् । भेदे हि सति संविदो विषयविषयिभावः । न चेह भेदो विद्यते । न तावत्संवित्संविदन्तरात्संविदाकारेण भिद्यते । तथा सति वैलक्षण्यसिद्धये प्रतियोगिनो ऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् । नापि संविदाकारेण । धर्मिणो ऽसंवित्त्वप्रसङ्गात् । तस्माच्चरमक्षणस्य सर्वज्ञज्ञानोत्पादनलक्षणया ऽर्थक्रियया सत्त्वं दुःसम्पादम् । यद्यस्यार्थक्रिया कल्प्येत तदापि सा किं कारणस्य सत्त्वं सम्पादयति उत तत्प्रतीतिम् । नाद्यः । कार्यात्पूर्वमेव कारणस्य सत्त्वात् । अन्यथा कारणत्वायोगात् । द्वितीये ऽपि तत्कार्यं स्वकार्येण प्रतिभासितं सत्कारणं प्रत्याययति तदपि तथेत्यनवस्था स्यात् । संवित्स्वयमेव स्वात्मानं प्रकाशयतीति नानवस्थेति चेत् तर्हि अर्थक्रियाप्रतीतिर्हेतुरिति पक्षो हीयेत । स्वयमेव स्वस्यार्थक्रियेति वदत आत्माश्रयत्वं दुर्वारम् । तदेवं सत्त्वं नाम नार्थक्रियाकारित्वं किं तु स्वाभाविकः कश्चिद्धर्मः । तथा चैकस्मिन् क्षणे ऽर्थक्रियां कृत्वा पुनस्तूष्णीम्भूतस्यापि स्थायिनः सत्त्वं न विरुध्यते ॥

यदुक्तं स्थायिनः क्रमेणानेककार्योत्पादकत्वं नास्ति समर्थस्य क्षेपायोगाद् इति । तदसत् । शक्तस्यापि सहकारिसंनिधानविशेषक्रमापेक्षया कार्यक्रम उपपन्नः । लोके तथैवानुभवात् ॥

अथ मतं शक्तस्य सहकार्यपेक्षाया अप्ययुक्तत्वादशक्ता एव सर्वे पदार्थाः परस्परापेक्षया सामग्रीं जनयन्ति । सा च शक्ता कार्यमुत्पादयतीति । तदप्ययुक्तम् । सामग्रीं प्रत्यपि पदार्थानां शक्तत्वे ऽन्योन्यापेक्षा न युक्ता अशक्तत्वे च तदजनकत्वान्निष्फला ऽन्योन्यापेक्षेति अनपेक्षैव सर्वत्र स्यात् । मा भूत्तर्हि कस्यापि सहकार्यपेक्षेति चेद् न । अनुभवविरोधात् । न चानुभवो भ्रान्तः । बाधाभावात् । यद्यपि शक्तस्याशक्तस्य वा ऽपेक्षा न युक्तेत्युक्तं तथापि शक्तत्वाशक्तत्वाविनिर्मुक्तवस्तुमात्रस्य सहकार्यपेक्षा स्यात् । न्यायस्यास्य त्वया ऽप्यङ्गीकार्यत्वात् । तथा हि कार्यसत्त्वे सिद्धान्तहानिः असत्त्वे च कारणविशेषेण कार्यविशेषस्य सम्बन्धानिरूपणात्सर्वे सर्व-

स्मादुत्पद्येतेति परेण चोदिते सत्त्वासत्त्वसंम्बद्धत्वासम्बद्धत्वविशेषं विमुच्य नियतपूर्वभावि कारणं नियतोत्तरभावि कार्यमिति त्वया निरूपणीयम् । अन्वयव्यतिरेकौ तत्र निरूपकौ स्त इति चेत् सहकारिण्यपि स्त एव । तस्मादस्त्येव सहकार्यपेक्षा । तत्कृतस्तूपकारविशेषश्चिन्त्यताम् ॥

यत्त्वत्र एकदेशी मन्यते अन्वयव्यतिरेकसिद्धभूम्युदकादिसहकारिणो बीजाख्ये कारणे विशेषमुच्छूनताख्यं जनयन्ति ततस्तद्बीजमङ्कुराख्ये कार्ये शक्तम् अन्यथा ऽनुपकारी भूम्यादिर्बीजेन नापेक्ष्येतेति । तदसत् । बीजं स्वगतविशेषोत्पत्तौ शक्तं न वा । न चेत्सहकारिसहस्रसंनिधाने ऽपि न तज्जनयेत् ततो नाङ्कुरोत्पादने ऽपि शक्ष्यति । अथ शक्तं तदा ऽपि यदि सहकारिकृतविशेषान्तरं प्राप्योच्छूनतायां शक्नुयात् तदा ऽनवस्था स्यात् । अथ तदप्राप्यैव तत्र शक्तं तर्ह्यङ्कुरे ऽपि विशेषमन्तरेणैव शक्तं स्यात् ॥

अथ मतम् अङ्कुरोत्पत्तिरुच्छूनत्वजन्मपूर्विका उच्छूनोत्पत्तिस्तु सहकारिसंनिधिमात्रसाध्या तथैव दृष्टत्वादिति । तन्न । तथा सति शक्तिमता कारणेन स्वात्मन्यनुपकुर्वन्नपि सहकार्यपेक्षित इति त्वयैव स्वमतव्याघात आपादितः स्यात् । तस्मान्नैकदेशिपक्षो युक्तिसहः ॥

नन्वत एवास्मन्मतमादरणीयं न हि वयं तद्वत् कारणस्वरूपे सहकार्युपकारं ब्रूमः किं तर्हि क्षणिकान्मूलकारणादुत्पद्यमानं कार्यं सहकारिकारणान्यपेक्षते कार्यस्य बहुकारणसाध्यत्वादिति ब्रूमः । यद्यपि स्थायिकारणमते ऽप्येतावत्समानं तथापि त्वन्मते यावत्कारणसत्त्वं नैरन्तर्येण कार्योत्पत्तिर्दुर्वारा नियामकाभावात् । न च सहकारिसंबन्धो नियामकः । संबन्धेनापि यावत्संबन्धिसत्त्वं भवितव्यत्वात् । न च तस्य संबन्धान्तरं नियामकम् अनवस्थानात् । न च वाच्यं क्षणिकपक्षे ऽपि न कारणसत्त्वक्षणे कार्यं जायते तयोर्यौगपद्यप्रसङ्गात् अन्यदा जन्माङ्गीकारे ऽप्यनियमापत्तिरिति । कारणानन्तरक्षणस्य कार्यनियामकत्वात् । अतः क्षणिकवाद एव श्रेयान् ॥

मैवम् । सर्वत्र हि कार्यकारणभावो व्याप्तिबलान्निश्चेतव्यः । तत्र किं तव मते* कार्यकारणभावव्याप्तिर्धूमाग्निव्यक्त्योरुत तत्संतानयोः । नाद्यः ।

* त्वन्मते इति २ पु॰ पा॰ ।

क्षणिकयोरन्वयव्यतिरेकबुद्धिद्वयकालावस्थानायोगात् । द्वितीये ऽङ्गारावस्थादप्यग्नेर्धूमो जायेत तत्सन्तानपातित्वाविशेषात् । काष्ठाभावाद् जन्म नेति चेद् न । तस्यापि स्वसन्ताने* विद्यमानत्वात् । न चाग्निकाष्ठयोः संबन्धाभावः । सन्तानद्वयनित्यत्वेन तस्याप्यनिवार्यत्वात्† । स संबन्धः संबन्धान्तरपूर्वकत्वान्न सदातन इति चेद् न । अनवस्थापत्तेः । चितुरकक्षाविश्रान्त्यभ्युपगमाददोष इति चेत् तर्हि स्थायिकारणपक्षे ऽपि तथैवानवस्थायाः सुपरिहरत्वान्नोक्तदोषः । ननु सहकारिण उपकारकत्वाङ्गीकारे यदि स्थायित्ववादी स्वमतमपि समीकुर्यात्तर्हि तन्नाङ्गीकुर्म इति चेद् न । धूमकाष्ठयोः कार्यसहकारिणोरुपकार्योपकारकभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धस्यावर्जनीयत्वात् । अन्वयव्यतिरेकयोश्चोपकार्योपकारकभावसाधकत्वं मूलकारणतत्कार्ययोरग्निधूमयोर्दृष्टम् । तस्मादुपकारके सहकारिणि मतद्वये ऽप्यपेक्षा समाना । तथा च क्षणिकपक्षे यथा एकवह्नेः सहकारिभेदाद्देशभेदाच्च युगपदनेककार्यजनकत्वमभ्युपेयते वह्निः स्वदेशे वह्न्यन्तरमेव जनयत्युपरिष्टाद् धूममधस्ताद्भस्म पुरुषे विज्ञानं चेति तथा स्थायिपक्षे ऽप्येकस्य कारणस्य कालभेदात्सहकारिभेदाच्चानेककार्यजनकत्वम् । ततः क्रमकारित्वं किं न स्यात् । न चैतावता क्षणिकस्थायिवादिनोर्मतसाङ्कर्यं‡ शङ्कनीयम् । पूर्वस्य प्रतिकर्मव्यवस्थावादस्यान्ते§ निराकृतत्वात् । तदेवमतिदुष्टं क्षणिकविज्ञानवादिमतमुपेक्ष्य कूटस्थनित्यचैतन्ये सर्वमप्यध्यस्ततया प्रतीयतइत्ययमेव वेदान्तवादो ऽतिनिर्दोषत्वा‖दादरणीयः ॥

नन्वयमपि वादो दुष्ट एव । तथा हि । कूटस्थचैतन्येन चेत्स्वस्मिन्नध्यस्ताः पदार्था अपरोक्षा अवभास्यन्ते तदा ऽनुमेयादयो ऽप्यपरोक्षाः स्युः । न चेच्चैतन्यमपरोक्षप्रतीतिजनकं तदा घटादयो ऽपि नापरोक्षाः स्युः । नियामकाभावात् । न चेन्द्रियमापरोक्ष्यनियामकमिति शक्यं वक्तुम् । बाह्येन्द्रियस्य तथात्वे सुखदुःखादेरापरोक्ष्याभावप्रसङ्गात् । अन्तःकरणस्य

* स्वयं संताने ऽपीति १ पु॰ पाठः ।

† न चाग्निकाष्ठयोः संबन्धाभावात्संतानद्वयनित्यत्वेन तस्यापि निवर्त्यत्वादिति १ पुस्तके पाठः । परमयमसङ्गत इव प्रतिभातीति २ पु॰ पाठ एवोपरि धृतः ।

‡ मते साङ्कर्यमिति २ पु॰ पा॰ । § अन्ते इति २ पु॰ नास्ति ।

‖ निर्दोषत्वादित्यातिशब्दरहितः पाठः २ पु॰ ।

तथात्वे त्वनुमेयादावापरोक्ष्यं दुर्वारम् । नैष दोषः । कारकत्वव्यञ्जकत्वयोर्नियामकत्वात् । यो ऽयमन्तःकरणपरिणामो नेत्रादिद्वारा निर्गत्य घटादीन् व्याप्नोति* तस्य हि कर्मभूता घटादयः कारकाः । घटाद्यभावे तद्व्यापिपरिणामानुपपत्तेः † । घटादिभिरुत्पादिते च परिणामे चैतन्यमभिव्यज्यत इति व्यञ्जकत्वं घटादीनाम् । ततस्तेषां युक्तमापरोक्ष्यम् । न चैवमनुमेयादिषु कारकत्वव्यञ्जकत्वधर्मद्वयं नियमेन संभवति । अतीतानागतयोरपि कदा चिदनुमेयत्वात्तयोश्च वर्तमानधर्मद्वयाश्रयत्वानुपपत्तेः । ननु यदा वृष्टिरासीदित्यनुमीयते तदा वृष्टिरतीतत्वाकारेण वर्तते ततो वर्तमानधर्माश्रयत्वं स्यादिति चेद् नैतद्युक्तम् । किमनुमानकाले वृष्टेर्वर्तमानत्वमुच्यते उतातीतत्वधर्मस्य । आद्ये वृष्टेर्युगपदतीतत्वं वर्तमानत्वं च व्याहन्येत । न द्वितीयः । अतीतत्वं नाम वर्तमानकालव्यावृत्तभूतकालयोगित्वं ततश्च यथा घटादौ वर्तमानकालो ऽनुगतः सन्नवच्छेदको न तथा ऽतीतत्वधर्मः ‡ किं तु घटाभावस्य घट इवातीतत्वधर्मस्य वर्तमानकालः केवलं निरूपक इति नातीतत्वधर्मस्य घटवद्वर्तमानत्वसंभवः § । नन्वयं धर्मो यदि न सर्वथा वर्तमानत्वव्यवहारार्हस्तर्हि नरविषाणवदसन्नेव स्यात् ततो वर्तमान एवायं धर्म इति चेद् एवमपि न तद्धर्मविशिष्टायां वृष्टौ कारकत्वव्यञ्जकत्वे संभवतः । न हि मृतो देवदत्तो घटं कुरुते नापि विनष्टः प्रदीपस्तमभिव्यनक्ति ॥

नन्वनुमेयादिषु विषयेष्वकारकेष्वव्यञ्जकेषु च सत्सु कथमनुमानादिजन्यज्ञानस्य तद्विषयाकारतेति चेद् लिङ्गशब्दादयो ह्यविनाभावशक्त्यादिसंबन्धविशेषबलात्तत्तद्विषयाकारं ज्ञाने समर्पयन्तीति ब्रूमः । न चातीतानागतेष्वनुमेयादिषु यथा विषयत्वं धर्मो ऽङ्गीक्रियते तथा कारकत्वव्यञ्जकत्वधर्मे ऽप्यङ्गीकार्ये सति प्रत्यक्ष इवानुमानादिष्वपि विषयतयैव ज्ञानाकारार्पकत्वं भविष्यतीति वाच्यम् । न हि विषयत्वं नामानुमेये कश्चिद्भावरूपो धर्मः येन दृष्टान्तः स्यात् किं तर्ह्यनुमानप्रवृ ः पूर्वमनुमेयस्य यादृगवस्था ऽऽसीत्तादृगवस्थानिवृत्तिरेव विषयत्वशब्देनोच्यते । न च सैवावस्था दृष्टान्तत्वेन शङ्कनीया ।

* घटादीनाप्नोतीति २ पु॰ पा॰ ।   † परिमाणानुपपत्तेरिति २ पुस्तके ।
‡ अतीतत्वधर्म इति २ पु॰ पाठः ।   § घटवर्तमानत्वसंभव इति २ पु॰ पाठः ।

तस्या अप्युक्तनिवृत्तिप्रागभावरूपत्वात् । अतो ऽतीताद्यनुमेयेषु भावरूपं कारकत्वं दुःसंपादम् । अतीताद्यनुमेयस्याकर्मकारकत्वे कथं तत्र वृष्टिं जानातीति सकर्मकधातुप्रयोगः । उपचारादिति ब्रूमः । यथा सकर्मके प्रत्यक्षज्ञाने फलमस्ति तथा ऽनुमानादावपि तत्सत्त्वमात्रेण सकर्मकत्वमुपचर्यते । मुख्यस्य कर्मण*स्तत्राङ्गीकारे प्रत्यक्षवदतीताद्यनुमाने ऽप्यापरोक्ष्यं दुर्वारम् । एवं च सति यत्र वर्तमानो ऽग्न्यादिरनुमीयते तत्राप्यनुमेयत्वसाम्यादग्न्यादेरकर्मकारकत्वमापरोक्ष्यपरिहारायावगन्तव्यम् । प्रत्यक्षे पुनरविनाभावसंबन्धादीनामभावाद्विज्ञानस्याकारसमर्पणाय विषयस्य कर्मकारकत्वमेवा†भ्युपेयम् । संभवति हि तत्र नियमेन कारकत्वं प्रत्यक्षविषयस्य वर्तमानत्वनियमात् । तस्मात्कूटस्थचैतन्ये सर्वदा सर्वपदार्थानामध्यस्तत्वे समे ऽपि कारकत्वव्यञ्जकत्ववशात्प्रत्यक्षविषयेष्वेवापरोक्ष्यं व्यवस्थास्यते ॥

न च निर्विकल्पके चैतन्ये कथं सविकल्पकपदार्थाध्यास इति शङ्कनीयम् । पूर्वपूर्वप्रमातृत्वादिसंस्कारेण सविकल्पकमेव चैतन्यमहङ्काराद्यध्यासाधिष्ठानमिति प्रतिकर्मव्यवस्थावादे प्रत्युक्तत्वात् ॥

ननु तथापि संस्कारादिसर्वप्रपञ्चोपादानं मूलाज्ञानं निर्विकल्पकचैतन्ये एवाध्यसनीयम् । अज्ञानाध्यासाधीनसिद्धिकत्वादन्यस्य सर्वस्य सविकल्पकत्वसंपादकस्य वस्तुनः । न च निर्विकल्पकस्याधिष्ठानत्वमुपपद्यते । सर्वत्र सविकल्पकस्यैवाधिष्ठानत्वदर्शनात् । तत्कथमज्ञानाध्यासः । नैष दोषः । आपरोक्ष्यस्फुरणमात्रेणाधिष्ठानत्वोपपत्तेः सविकल्पकत्वस्याप्रयोजकत्वात् । तच्च केवलव्यतिरेकाभावादवगन्तव्यम् । आत्मनो नित्यानुमेयत्वान्नापरोक्षतेति चेद् न । अहङ्कारवादे ऽहमित्यपरोक्षानुभवविरोधेन प्रत्युक्तत्वात् । अहमित्यनुभवो ऽनुमानजन्य एव तथापि भूयोऽभ्यासपाटवाद्व्याप्तिपक्षधर्मतोल्लेखमन्तरेण झटिति तदुत्पत्तौ अपरोक्षभ्रमः प्राणिनां तत्रेति चेद् न । तथा सति घटादिकं जानतो देवदत्तस्य मयेदं विदितमिति संबन्धावगमो न स्यात् । यथा परेण विदिते घटे स्वस्य संबन्धो न प्रतीयते तथा स्वेन विदिते ऽपि । उभयोर्नित्यानुमेययोरविशेषात् । स्वेन ज्ञानावसरे स्वस्य ज्ञानाश्रयत्वं विशेष इति चेद् न । स्वात्मन्यप्रतीयमाने ज्ञानाश्रयत्वस्य दुरवगमत्वात् । न च

* मुख्यस्य च कर्मण इति २ पु० पा० । † एवशब्दो नास्ति २ पुस्तके ।

ज्ञानाश्रयत्वं फलसंबन्धादनुमातुं शक्यम् । फलसंबन्धस्याद्याप्यसिद्धेः ।
तत आत्मा स्वप्रकाशत्वेनापरोक्षो न नित्यानुमेयः ॥

यस्तु स्वप्रकाशत्वे विवदते स वक्तव्यः किमात्मा संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः किं वा संवित्संबन्धमात्रसत्त्वादुपाधित्वादथो संविद्विषयत्वात् । नाद्यः । आत्मा न संविदाश्रयत्वेनापरोक्षः संवित्कर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात् संवेदनवत् । न द्वितीयः । अतिप्रसङ्गात् । तृतीये ऽपि न तावत्संविदुपाधित्वं नाम संविदाश्रयत्वं विषयस्यानाश्रयस्यापरोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । नाप्याश्रयविषययोरन्यतरत्वम् । विषयस्य दुर्निरूपत्वात् । संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यो विषय इति चेद् आत्मा ऽपि तर्हि विषयः स्यात् । आश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संविद्व्यावर्तकत्वं चक्षुष्यतिव्याप्तम् । आश्रयव्यतिरिक्तत्वे सति संवित्प्रयुक्तव्यवहारयोग्यत्वं च संविदात्मसंबन्धे ऽतिव्याप्तम् । न च संबन्धस्य विषयत्वमिष्टम् । अपरोक्षत्वप्रसङ्गात् । अनुमेयो हि नित्यं समवायो भवतेष्यते । चतुर्थे ऽपि न तावदात्मविषयं संवेदनं घटादिविषयसंवेदनाद्भिन्नकालीनम् । तथा सति मयेदं विदितमिति संवेद्यसंबन्धो नावगम्येत । नापि तयोरेककालत्वम् । युगपद्विरुद्धविषयग्राहिज्ञानद्वयोत्पादायोगात् । न हि देवदत्तस्याग्रपृष्ठदेशस्थितार्थव्यापिगमनक्रियाद्वयावेशो युगपद् दृश्यते । विरुद्धपरिस्पन्दद्वयस्य युगपदनुपपत्तावपि परिणामद्वयस्य नानुपपत्तिरिति चेद् न । निरवयवस्यावयवशः परिणामद्वयानुपपत्तेः । नापि कार्त्स्न्येन परिणामद्वयम् । कृत्स्नशरीरवर्तिनो विरुद्धपरिणामयोर्बाल्ययौवनयोर्यागपद्यादर्शनात् । तस्मात्परिशेषात्स्वप्रकाशत्वेनैवात्मनो ऽपरोक्षत्वम् । न च वाच्यमधिष्ठानस्याध्यस्यमानेनैकेन्द्रियग्राह्यत्वमन्तरेणापरोक्षतामात्रेणाध्यासो न क्व चिद् दृष्ट इति । साक्षिणा मनोमात्रेण वा प्रत्यक्षे आकाशे मालिन्यादेश्चाक्षुषस्यापरोक्ष्यदर्शनात् । क्षपणकैर्भाट्टैश्चाकाशस्य चाक्षुषत्वमिष्यतइति चेद् न । तथा सति रूपस्पर्शवत्त्वप्रसङ्गात् । चक्षुरन्वयव्यतिरेकौ त्वाकाशानुमापकमूर्तद्रव्याभावविषयतया ऽन्यथासिद्धौ ॥

ये तु वादिनः स्वस्वप्रक्रियानुसारेण * नित्यानुमेयमाकाशमिच्छन्ति तान्प्रत्यध्यस्यमानेनैकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावाद् भवत्येवोदाहरणम् । तस्यैतस्य

* स्वस्य प्रक्रियानुसारेणेति २ पु॰ पा॰ ।

: विद्यानिवर्त्यस्याविद्यातत्कार्यरूपस्याध्यासस्याधिष्ठानभूतो ऽप्यात्मा न तद्गुणदोषाभ्यां संस्पृश्यते ऽनुपादानत्वात् । तदेवं वेदान्तवादे सर्वदोषपरिहारस्य सुकरत्वात्संभाव्यतएव प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यास: ॥

नन्वात्मन्यनात्माध्यासो लक्षणसंभावनाभ्यामुपेतो ऽपि न प्रमाणमन्तरेण सेद्धुमर्हति मानाधीनत्वात्सर्वत्र मेयसिद्धेरिति चेत् तर्ह्यत्र प्रत्यक्षानुमानार्थापत्त्यागमा: प्रमाणत्वेनावगन्तव्या: । सर्वो लोको मनुष्यो ऽहं देवो ऽहं पशुरहमिति जातिविशिष्टशरीरेन्द्रियादिसंघाते चिद्रूपस्य स्वस्य तादात्म्यमध्यस्यैव व्यवहारं प्रमातृप्रमेयादिरूपं कुरुतइति प्रत्यक्षमेतत् । यद्यप्यत्रेन्द्रियापगमे प्रमाण*कोटावनन्तर्भावात्प्रत्यक्षसामग्र्यसंभवस्तथापि नित्यं साक्षिप्रत्यक्षं संभविष्यति । यत्र सामग्र्यभावे ऽप्यापरोक्ष्यं दृश्यते तत्र साक्षिप्रत्यक्षतेति हि वेदान्तमर्यादा । तथा ऽनुमानमपि विमतौ देवदत्तस्य जाग्रत्स्वप्नकालौ तस्यैवाहं मनुष्य इत्याद्यध्यासपुर:सरप्रमातृत्वादिव्यवहारवन्तौ तस्यैव सुषुप्त्यादिकालादन्यकालत्वाद् यन्नैवं तन्नैवं यथा तस्यैव सुषुप्त्यादि†कालइति । अर्थापत्तिरपि प्रमातृत्वादिव्यवहारो [देहादितादात्म्याध्यासं विना नोपपद्यते सुषुप्तादावध्यासाभावे व्यवहारानुपलम्भादिति । आगमस्तु ब्राह्मणो यजेतेत्यादिरवगन्तव्य: ॥

ननु प्रमातृत्वादिव्यवहारो] ‡[देहात्मनो: संबन्धमात्रमपेक्षते न तादात्म्यमिति चेत् को ऽसौ संबन्ध: स्वस्वामिभावश्चेत्तर्हि भृत्यादिशरीरेणापि प्रमातृत्वादि[व्यवहार: स्यात् । अस्तु तर्हि स्वेच्छामात्रानुविधायित्वं संबन्ध: । भृत्यादिशरीरं तु स्ववचनानुविधायीति नातिप्रसङ्ग इति चेद् नैवम् । यदीच्छानुविधानयोग्यतामात्रं विवक्षितं तदा सुषुप्ते ऽपि तत्सत्त्वाद्व्यवहारो दुर्वार: ।]§ अथेच्छया ऽनुविधीयमानत्वं तर्ह्यत्यातुरे तदभावात्प्रमातृत्वादिव्यवहारो न स्यात् । इच्छानुविधानस्य व्यवहारमूलत्वमनु-

* इन्द्रियाणां प्रमेयेति २ पु० पाठः ।
† सुषुप्तादीति २ पु० पा० ।
‡ [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पुस्तके न दृश्यते त्रुटित इति भाति ।
§ [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पुस्तके त्रुटितः ।

भवसिद्धमिति चेत् । किमेतत्सार्वत्रिकमुत क्वाचित्कम् । नाद्यः । इच्छानुविधानमन्तरेणैव दुर्गन्धादिप्रमातृत्वदर्शनात् । न द्वितीयः । इच्छाया अप्यध्यासमूलत्वेनाध्यासस्यैव व्यवहारहेतुत्वात् । न ह्यन्तःकरणतादात्म्याध्यासमन्तरेणेच्छारूपः परिणामो निर्विकारस्यात्मनः संभवति । न चात्मानात्मनोः संयोगसमवायौ व्यवहारनिमित्तं सुषुप्ते ऽपि तयोः सत्त्वाद्व्यवहारापत्तेः । भोक्तृभोग्यान्वयस्वकर्मारभ्यत्वस्वेन्द्रियाधिष्ठेयत्वादिसंबन्धानां भोगाद्यध्यासमूलत्वात् । भृत्यादिशरीरे सद्भावाच्च न व्यवहारत्वम् । अथ भृत्यादिव्यावृत्त्यर्थमव्यवधानेन भोग्यत्वं संबन्ध इत्युच्येत तदापि भोगयोग्यतामात्रं चेत्सुषुप्ते ऽप्यस्ति । अथ भुज्यमानत्वं तथाप्यात्मनः सर्वशरीरदेशकालेष्वव्यवधानस्य समत्वात्कस्य चिदेव शरीरस्य कयोश्चिदेव देशकालयोर्भोग्यत्वे नियामको मूलसंबन्धो ऽपेक्ष्येत । तस्मात्तादात्म्याध्यास एव व्यवहारहेतुः ॥

अस्मिन्नपि पक्षे शरीरविशेषे ऽध्यासस्य किं नियामकमिति चेद् लिङ्गशरीरविशेष इति ब्रूमः । न च लिङ्गशरीरात्मनोः संबन्धः सादिः येन तत्रापि नियामकान्तरमन्विष्येत । न च प्रमातृत्वादिव्यवहारस्य देहादितादात्म्याध्यासमूलत्वे करणदोषादप्रामाण्यं प्रत्यक्षादीनां प्रसज्येतेति वाच्यम् । तत्र तत्त्वावेदकप्रामाण्यहानिर्वेदान्तव्यतिरिक्तानामभ्युपगतैव । व्यावहारिकप्रामाण्यं तु न हीयते व्यवहारे बाधाभावात् । मोक्षावस्थायां बाध्यत्वमात्रस्वीकारेणाध्यासिकत्वस्वीकारात् । न चाध्यासिकत्वमविसंवादि*-व्यवहाराङ्गत्वं चोभयं विरुद्धमिति वाच्यम् । उभयस्य प्रमाणसिद्धत्वात् । तत्राध्यासिकत्वे तावत्प्रमाणान्युक्तानि इतरच्चानुभवसिद्धम् । अविसंवादित्वं न निश्चेतुं शक्यतइति चेत् तत्र तावत्प्रत्यक्षादिजन्यव्यवहारस्याविसंवाद आपातिकः साक्षिसिद्धः । आत्यन्तिकस्तु नाभ्युपेयते । वेदान्तानां चात्यन्ताबाध्यविषयत्वात्तत्त्वावेदकप्रामाण्यमुचितम् । स्वयं मिथ्याभूता अपि अबाध्यं बोधयन्त्येव स्वप्नकामिनीसंदर्शनादौ मिथ्याभूते ऽपि वास्तवश्रेयःसूचकत्वदर्शनात् ॥

ननु प्रत्यक्षादीनि व्यावहारिकप्रमाणानि † व्यवहारार्थक्रियासमर्थ-

* अपि संवादीति २ पु॰ असंगतः पाठः । † व्यावहारिकप्रामाण्यानीति २ पुस्तके ।

वस्तुविषयत्वादिति हि त्वया तेषां प्रामाण्यं साधनीयम् । तथा च परतःप्रामाण्यापत्तिरिति चेद् न । विमतानि प्रमाणानि यथार्थविषयत्वादिति साधयतस्तवापि तुल्यत्वात् । अथ विषययाथार्थ्यं विषयिज्ञानादेव सिध्यति न ज्ञानान्तरादिति न परतस्त्वं तर्ह्यस्मन्मते ऽपि विषये व्यावहारिकार्थक्रियासामर्थ्यं विषयिज्ञानादेव सिध्यतीति समानम् ॥

अथाप्यध्यासोपादानत्वे ब्रह्मज्ञानस्य प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वं प्रसज्येतेति चेद् न । स्वरूपमिथ्यात्वस्येष्टत्वात् । अथ विषयमिथ्यात्वं साध्यं तर्हि विनश्वरग्राहित्वं प्रपञ्चज्ञाने उपाधिः । अथ ब्रह्मज्ञानमपि विनश्वरग्राहि दुष्टकारणजन्यत्वाद्रज्जुसर्पज्ञानवदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः । न हि ब्रह्मज्ञानं काचकामलादिदोषजन्यम् । ब्रह्मज्ञानोपादानमज्ञानमेव दोष इति चेद् न । चैतन्यस्याद्वैतावभासं प्रतिबध्य द्वैतावभासजनकत्वेन चैतन्यं प्रत्यज्ञानस्य दोषत्वे ऽपि ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपादानतया ऽनुकूलस्य तस्य गुणत्वात् । एकस्यैव दोषत्वगुणत्वे विरुद्धे इति चेद् न । काचादीनां रज्ज्वादितत्त्वावभासं प्रति विरोधित्वेन दोषत्वे ऽपि स्वकारणभूतपापानुमाने लिङ्गत्वेन गुणत्वदर्शनात् । ततः प्रमाणकारणेषु सर्वेषु सत्सु तद्विरोधित्वेनागन्तुको यः काचादिः स एवाप्रामाण्यहेतुर्दोषः । लोके तु* विरोधिष्वपि क्षुत्पिपासादिषु नैसर्गिकत्वमात्रेण दोषबुद्धिर्न दृश्यते तत्र किमु वक्तव्यं नैसर्गिकमनुकूलं चाज्ञानं न दोष इति । तस्मादाध्यासिकानामपि प्रत्यक्षादीनां नाप्रामाण्यमित्यध्यास उपादानं व्यवहारस्य ॥

विमतो ऽध्यासः प्रमातृत्वादिव्यवहारस्य निमित्तकारणमध्यासत्वाच्छुक्तिरजताध्यासवदिति चेद् न । व्यवहारानाश्रयत्वस्योपाधित्वात् । रजताध्यासमन्तरेणाप्यात्मनि प्रमातृत्वादिव्यवहारदर्शनाद्रजताध्यासो न तदाश्रयः । देहात्माध्यासो न तदाश्रयः सुषुप्ते देहात्माध्यासहीने व्यवहारानुपलम्भात् ॥

अथ मतं व्यवहारः प्रमातृनिष्ठः प्रमातृत्वं चात्मनश्चेतनत्वाद्विनैवाध्यासं सिध्यतीति । तन्न । अध्यासमन्तरेणासङ्गस्यात्मनो निर्व्यापारस्य प्रमाऽजनकत्वेन कारकप्रयोक्तृत्वलक्षणप्रमातृत्वानुपपत्तेः । अतो ऽध्यासोपादानक एव

---

* यत्र लोके तु इति १ पु॰ पा॰ ।

प्रमातृत्वादिव्यवहारः । अविवेकिव्यवहार एव तादृशो न तु विवेकिव्यवहार इति चेद् न । विवेकिव्यवहारोऽपि लौकिकस्तावत्पश्वादिव्यवहारसमत्वादध्यासकार्य एव । पश्वादीनां च देहादिसंघाते ऽहमित्यभिज्ञाव्यवहारोऽध्यासात्मकः अगृहीतभेदयोर्द्वयोरैक्यज्ञानत्वाच्छुक्तिरजतज्ञानवत् । न हि विवेकिभिरपि लौकिकव्यवहारकाले देहात्मनोर्भेदो गृह्यते येन पश्वादिसाम्यं न स्याद् भेदग्रहणे च देहस्यानुकूले ऽन्नपानादौ प्रतिकूले च ताडनादौ पश्वादिवन्ममेदमनुकूलं प्रतिकूलमिति बुद्ध्या प्रवृत्तिनिवृत्ती नोपपद्येयाताम् । देहात्मनोर्भेदः प्राकृतप्रत्यक्षेणैव गम्यते पामराणामपि स्त्रीशूद्रादीनां परलोकार्थगङ्गास्नानादिप्रवृत्तिदर्शनादिति चेद् न । आप्तवाक्यपरंपरयैव तत्र भेदावगमात् । नो चेदात्मज्ञानाय शास्त्रं न प्रवर्तेत । तस्माद्विवेकिनामपि लौकिकव्यवहार आध्यासिक एव ॥

ननु विवेकिनां शास्त्रीयव्यवहारो नाध्यासिकः परलोकसंबन्धिनमात्मानमाप्तवाक्याद्विज्ञायैव वैदिककर्मसु प्रवर्तमानत्वात् । स्यादेतत् । किंविषया यजेत पशुकामो ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादिफलचोदना देहव्यतिरिक्तं पारलौकिकमात्मानं कल्पयेत् किं वा यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिनित्यचोदना अथ वा गृहदाहवान्यजेतेत्यादिनैमित्तिकचोदना आहो स्वित् प्रायश्चित्तचोदना । आद्ये ऽपि किं देहव्यतिरिक्तमात्मानमन्तरेण पश्वादिफलमनुपपन्नम् उत स्वर्गादिफलम् । नाद्यः । पश्वादीनामस्मिन्नेव जन्मनि लब्धुं शक्यत्वात् । न चैहिकफलत्वे चित्रादीनां समनन्तरनियतफलेभ्यः कारीर्यादिभ्यो भेदो न स्यादिति शङ्कनीयम् । अस्मिन्नेव जन्मनि यौवनवार्द्धकादिकालभेदेनापि चित्रादीनामनियतफलत्वोपपत्तेः । कारीर्यादीनां त्वनावृष्ट्या सस्येषु शुष्यत्सु विधानान्नियतसमनन्तरफलत्वम् । नापि द्वितीयः ।

अत्रैव नरकस्वर्गाविति मातः प्रचक्षते ।
मनःप्रीतिकरः स्वर्गो नरकस्तद्विपर्ययः ॥

इति न्यायेन पश्वादिजन्यसुखस्य स्वर्गशब्दाभिधेयस्य ज्योतिष्टोमादिफलस्याप्यत्रैव * संभवात् । न हि तत्सुखं चित्रादिफलं पश्वादिमात्रका-

* ज्योतिष्टोमादिप्राप्त्या तस्याप्यत्रैवेति १ पु॰ पाठः ।

मस्य तद्विधानात् । निरतिशयप्रीतिः स्वर्गत्वे ऽप्यैहिकत्वमविरुद्धं साम्राज्यादिप्राप्त्या तस्या अप्यत्रैव संभवात् । शास्त्रेषु मेरुपृष्ठे स्वर्गभोगो ऽवगम्यत इति चेत् सो ऽपि मन्त्रौषधादिसिद्धेनानेनैव शरीरेण सुसंपाद्यः । यदि तथा न दृश्येत तर्हि वृष्ट्याद्यनुत्पादे कारीर्यादिष्विवात्रापि किं चिदङ्गवैकल्यं कल्पनीयम् । नापि द्वितीयतृतीयौ । नित्यनैमित्तिकचोदनयोर्गुरुमते फलशून्यत्वात् । भट्टमते ऽपि तत्फलस्येहैव भोक्तुं शक्यत्वात् । नापि चतुर्थः । प्रायश्चित्तस्य पापापगममात्रफलत्वात् । अकृतप्रायश्चित्तस्य ब्रह्महत्यादेः फलं भोक्तुमात्मा नरकगामीति चेद् न । स्वर्गवन्नरकस्याप्यनेनैव जन्मना भोगसंभवात् । श्वशूकरादि*देहेषु पापफलोपभोगः शास्त्रे प्रतीयते इति चेन्न । तत्र शूकरादि†समानदुःखप्राप्तिमात्रस्य विवक्षितत्वात् । अतो न देहव्यतिरिक्तात्मनः किं चित्कल्पकमस्तीति ।

नैतदेवम् । देवताधिकरणन्यायेन ‡ प्रमाणभूतैर्मन्त्रार्थवादादिभिर्विशिष्टदेशकालशरीरादिभोग्यस्वर्गादिफलावगतौ देहव्यतिरिक्तात्मसिद्धेः । इममर्थं वेदान्तदेवताधिकरणन्यायसिद्धमपि जैमिनिर्नाङ्गीचकारेति चेद् न । देहव्यतिरिक्तात्मतत्त्वस्य विधिभिरनपेक्षितत्वेन जैमिनिना मुखतो ऽसूत्रणे ऽपि सिद्धसाध्यविषयकृत्स्नवेदस्यानपेक्षत्वलक्षणप्रामाण्यसूत्रणेनार्थात्सूचितत्वात् । अन्यथा तदीयेन भाष्यकारेण मन्त्रार्थवादादिप्रामाण्यमाश्रित्य देहव्यतिरिक्त आत्मा कथं विचारितः । न च पूर्वतन्त्रगतदेवताधिकरणे सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां मन्त्रादिप्रामाण्यं निराकृतमिति वाच्यम् । न हि तत्र मन्त्रादिमात्रस्य प्रामाण्यनिराकरणे तात्पर्यं किं तु विरुद्धस्यैव महान् इन्द्रो वज्रबाहुरित्यादिमन्त्रबलाद्देवताया विग्रहवत्त्वे सति ऋत्विगादिवत्संनिधानेनोपकारकत्वं स्यात्तच्चानुभवविरुद्धमिति निराक्रियते । अविरुद्धस्य तु मन्त्रादेः प्रामाण्यमङ्गीकृतमेव अर्थवादगतलिङ्गानामपि तत्र तत्र द्वादशलक्षण्यां प्रमाणत्वेनोदाह्रियमाणत्वात् । तदेवं मन्त्रादिबलाद्देहादिव्यतिरिक्तमात्मानमवगत्य विवेकिनः शास्त्रीयकर्मसु प्रवर्तन्ते इति न तद्व्यवहार आध्यासिकः ॥

* श्वसूकरादीति १ पु॰ पा॰ । † सूकरादीत्यत्रापि पाठः १ पुस्तके ।
‡ व्याससू॰ १ अ॰ ३ पा॰ २६–२७–सू॰ ।

परलोकार्थिनां देहादिव्यतिरिक्तात्मावगमेऽपि नासङ्गात्मावगतिः । ६१

नैष दोषः । किं कर्मिणो मन्त्रार्थवादादिबलाद्देहव्यतिरिक्तमखण्डैकरसमात्मानमवगच्छेयुरुत परलोकगामिनम् । नाद्यः । तस्य वेदान्तैकवेद्यत्वात् । द्वितीये ऽपि परलोकगाम्यात्मज्ञाने सति किमध्यासमात्रं निवर्ततइति तवाभिप्राय उत स्थूलदेहाध्यासो निवर्ततइति । नाद्यः । सर्वगतस्य परलोकगमनानुपपत्तेरन्तःकरणाध्यासो न निवर्ततइत्यङ्गीकार्यत्वात् । न द्वितीयः । अपरोक्षाध्यासस्य परोक्षज्ञानमात्रेण निवृत्त्ययोगात् । ततो विवेकिनां शास्त्रीयव्यवहारो ऽप्याध्यासिक एव ॥

यद्ययं सर्वो ऽपि व्यवहारो ऽध्यासमूलस्तर्ह्यात्मानात्मनोः कस्य कुत्राध्यास इति विशेषतो निरूपणीयम् इति चेत् श्रूयतां तर्ह्यवधानेन । तत्र तावत्साक्षिचैतन्ये ऽन्तःकरणेन्द्रियदेहतद्बाह्यविषयास्तद्धर्माश्च क्रमेणारोप्यन्ते तत्रापि पूर्वपूर्वाध्यासविशिष्टं चैतन्यमुत्तरोत्तराध्यासाधिष्ठानमवगन्तव्यम् । न च आत्मनि बाह्यविषयाध्यासे विवदितव्यम् । पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु च सत्स्वहमेव विकलः सकलो वेति व्यवहारदर्शनात् । ननु नायं मुख्यो व्यवहारः असार्वत्रिकत्वात् । न हि पुत्रे मृतपत्नीके सत्यहं मृतपत्नीक इति व्यवहारो दृश्यतइति चेद् मैवम् । क्वचिददर्शनमात्रेण दृष्टस्थलेषु मुख्यत्वस्यानिवार्यत्वात् । न हि क्वचिच्छुक्तौ रजतव्यवहारो न दृष्ट इत्यन्यत्रापि रजतरूपेण भातायां शुक्तौ रजतव्यवहार औपचारिको भवति । अस्तु शुक्तिरजतयोस्तादात्म्यप्रतीतेर्मुख्य आरोपः । स्वदेहपुत्रयोस्तु भेदप्रतीतेः सिंहो देवदत्त इतिवद्गौण एवैकत्वव्यवहार इति चेद् न । वैषम्यात् । न हि सिंहसुखदुःखाभ्यां देवदत्तः संस्पृश्यतइति तदेकत्वव्यवहारिणो गौणी प्रतीतिः । अत्र तु पुत्रसुखदुःखाभ्यामहमेव संस्पृष्ट इति पिता ऽभिमन्यते । अथातिस्नेहवशादभिमानो नाध्यासवशादिति मन्येथाः । तन्न । स्नेहस्याप्याध्यासिकत्वात् । अन्यथा तस्यैव पितुः पारिव्राज्यं प्राप्तस्य विवेकज्ञाने सति तेष्वेव पुत्रादिषु कथं न यथापूर्वं स्नेहो दृश्येत । न हि वास्तवस्य स्नेहस्य विवेकज्ञानमात्रादपगमः संभवति । ज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकमिति व्याप्तिदर्शनात् । ननु यदि पुत्रादिषु स्नेहकृतो ऽहमिति व्यवहार आध्यासिकः कथं तर्हि भाष्यकारेणेक्षत्यधिकरणे*

* ईक्षतेर्नाशब्दम् । व्यास सू॰ अ॰ १ पा॰ १॰ सू॰ ५ ।

राज्ञः सर्वार्थकारिण्यतिस्निग्धभृत्ये ममात्मा भद्रसेन इति व्यवहारो गौणत्वेनोदाहृतः। विषम उपन्यासः। न हि तत्र भद्रसेनस्वरूपप्रयुक्तो राज्ञः स्नेहः विपरीतकारिणि तस्मिन्नेव द्वेषदर्शनात् किं तर्हि तत्कृतेष्वनुकूलेषु राजकार्येष्वेव स्नेहः। पुत्रेषु तु पितुर्निरुपाधिक एव स्नेहः। कार्याक्षमे विपरीतकारिणि वा स्नेहाऽनपायात्। अथापि न स्नेह आध्यासिकः स्नेहपात्रेषु वस्त्रालङ्कारादिष्वहंबुद्ध्यभावादिति चेद् न। तत्रापि ममबुद्धिलक्षणाध्यासस्य सत्त्वात्। अध्यासस्याहमिति ममेति चाकारद्वयं स्नेहतारतम्यादुपपद्यते। तत्तारतम्यं च तदेतत्प्रेयः पुत्रादित्यस्याः श्रुतेर्व्याख्यानावसरे विश्वरूपाचार्यैर्दर्शितम्

वित्तात्पुत्रः प्रियः पुत्रात्पिण्डः पिण्डात्तथेन्द्रियम्।
इन्द्रियेभ्यः प्रियः प्राणः प्राणादात्मा परः प्रियः* ॥ इति।

अतः प्रियमात्रे वित्तादौ नियमेन ममेति संबन्धाध्यास एव भवति। प्रियतरे पुत्रे कदा चिदैक्यमप्यध्यस्यते। प्रियतमे देहे प्रचुरैक्याध्यासः। ततो ऽपि प्रियतमे त्वन्तःकरणे नियत ऐक्याध्यासः। नन्वु पुत्रे चेदैक्यबुद्धिराध्यासिकी कथं तर्हि चतुःसूत्र्यवसाने भाष्ये गौणमिथ्यात्मनोः सत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनादिति गौणात्मत्वेन पुत्र उदाहृतः। नायं दोषः। देहवदैक्याध्यासस्य प्राचुर्यं नास्तीत्येतावन्मात्रं तत्र विवक्षितं न त्वात्मैक्याध्यासः पुत्रे सर्वथा नास्तीति। अन्यथा कथमात्मा वै पुत्रनामा ऽसीति श्रुतिरुपपद्येत। इयं हि श्रुतिर्लोकसिद्धं पुत्रतादात्म्याध्यासमनुवदति। तस्मादस्त्येव पुत्रभार्यादिषु विषयेष्वध्यासः॥

अथ कथं चित्पुत्रादितादात्म्याध्यासे ऽपि विप्रतिपद्येथास्तथापि तद्धर्माध्यासो ऽङ्गीकार्य एव। स्तनन्धये पुत्रे वस्त्रालङ्कारादिनां पूजिते सत्यहमेव पूजित इति पितुरभिमानदर्शनात्। तथा ऽङ्गुल्या स्वदेहं प्रदर्श्य वचनेनायमहमिति व्यवहारो देहतादात्म्याध्यासमात्मनो गमयति। कृशो ऽहं कृष्णो ऽहमिति व्यवहारे देहधर्माणां कृशत्वादीनामात्मन्यध्यासः प्रसिद्धः। मूको ऽहं वक्ता ऽहमन्धो ऽहं द्रष्टा ऽहमिती-

* विश्वरूपाचार्यैः=सुरेश्वराचार्यैः। बृहद्वार्तिके ४ ब्रा० ८।

न्द्रियधर्मा एवात्मन्यध्यस्यन्ते । न ह्यत्र धर्मिणामिन्द्रियाणामध्यासो* घटते नित्यानुमेयानां तेषामपरोक्षाध्यासायोग्यत्वात् । अहं कामी कोपी-त्यन्तःकरणधर्मा आत्मन्यारोप्यन्ते । न च कामादय आत्मन एव धर्मा नान्तःकरणस्येति वाच्यम् । सत्येवान्तःकरणे तेषां भावात् । आत्मोपादा-नकत्वे ऽपि कामादीनामन्तःकरणं निमित्तमिति तदन्वयव्यतिरेकाविति चेद् न । निमित्तस्यान्तःकरणस्यापायमात्रेण सुषुप्तौ कामाद्यपायानुपपत्तेः । अन्तः-करणात्मसंयोगस्याऽसमवायिकारणस्यापायात्तदपाय इति चेद् एवमप्यन्तःक-रणस्योपादानत्वमेव कल्पनीयम् अभ्यर्हितत्वात् । निमित्तत्वमप्यभ्यर्हि-तमेव तदभावे कार्यानुत्पादादिति चेद् न । चक्षुरादेर्निमित्तान्तरस्यात्र सद्भावेन तस्याकल्पनीयत्वात् । न चोपादानान्तरमत्रास्ति येनोपादानत्व-मपि न कल्प्येत । आत्मन उपादानत्वे त्वहं काम इति सामानाधिकर-ण्यप्रत्ययः स्याद् न तु दण्डी देवदत्त इतिवदहं कामीति संबन्धप्रत्ययः । अन्तःकरणसामानाधिकरण्यं तु कामादीनां कामः सङ्कल्प इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । ततो ऽन्तःकरणधर्मा एव कामादय आत्मन्यारोप्यन्ते अन्तःकरणं च स्वसाक्षिण्यात्मन्यैक्येनाध्यस्यते । अन्यथा केवलसाक्षिणो ऽहमित्यभिमान-विशिष्टत्वेन प्रतीतिर्न स्यात् ॥

ननु न साक्षिवेद्यमन्तःकरणं किं त्वात्मेन्द्रियविषयेषु समवहितेषु दृश्यमानस्य ज्ञानोत्पत्तिक्रमस्यान्यथानुपपत्त्या गम्यमिति चेद् न । अन्यथा ऽप्युपपत्तेः । आत्मन एव क्रमेण ज्ञानजननसामर्थ्यकल्पने ऽप्युपपन्नस्त-त्क्रमः । न चावश्यं कस्य चिन्नियामकस्य कल्पनीयत्वे मन एव कल्प्य-तामिति वाच्यम् । सिद्धस्यैवात्मनः सामर्थ्यमात्रकल्पनस्य सामर्थ्योपेतद्र-व्यान्तरकल्पनाल्लघीयस्त्वात् । ननु तर्ह्यनुमानेन मनो ऽवगम्यतां विमतः क्रमः कर्तुः क्रमकारिसाधारणकारणापेक्षः बहुविषयसंनिधानवतः कर्तुः कार्योत्पादक्रमत्वाद् बाहुच्छेद्यसंनिधानवतो देवदत्तस्य कुठारसापेक्षच्छिदि-क्रियाक्रमवदिति । नैतत्सारम् । मनःकर्तृकेषु प्रतीन्द्रियसंयोगेषु वर्तमाने क्रमे ऽनैकान्त्यात् । न हि मनस इन्द्रियैः क्रमेण संयोगे किं चित्साधारणं

---

* इन्द्रियाणामप्यध्यास—इति १ पु॰ पा॰ ।

कारणमस्ति । अदृष्टमेव तद्भविष्यतीति चेद् एवमपि वृक्षात्पततः फलस्याकाशप्रदेशसंयोगक्रमे ऽनैकान्त्यम् * । तत्रापि गुरुत्वं साधारणं कारणमिति चेद् एवं तर्हि चक्षुषः प्रतिविषयसंयोगेषु वर्तमानक्रमे ऽनैकान्त्यात् । न चादृष्टमत्रापि सममिति वाच्यम् । अदृष्टव्यतिरिक्तस्यैव साधारणकारणस्य साध्यत्वेन विवक्षितत्वात् । एवं च सति प्रथमत उक्तमनैकान्तिकस्थलमप्यदुष्टम् ॥

अथ मतं विमता विज्ञानादिविशेषगुणोत्पत्तिः स्वाश्रये द्रव्यान्तरसंयोगलक्षणासमवायिकारणापेक्षा नित्यद्रव्यविशेषगुणोत्पत्तित्वाद् अग्निसंयोगापेक्षपरमाणुगतलौहित्यो†त्पत्तिवत् । तथा च द्रव्यान्तरं यत्तन्मन इति । नैतदप्युपपन्नम् । आत्मनः शरीरेन्द्रियसंयोगो ऽपि ज्ञानासमवायिकारणमिति तत्र सिद्धसाधनत्वात् । स्वप्नज्ञानपक्षीकारे मनःसिद्धिरिति चेद् न । शरीरेणैव सिद्धसाधनत्वात् । नहि स्वप्ने ऽप्यात्मनः शरीरसंयोगो ‡ ऽपगच्छति । तर्ह्यस्तु प्रत्यक्षं मन इति चेद् न । अणुपरिमाणत्वे मनसः परमाणुवदिन्द्रियागम्यत्वात् । अनन्तपरिमाणत्वे युगपत्सर्वजगदवभासप्रसङ्गात् । मध्यमपरिमाणत्वे ऽपि न तस्येन्द्रियगम्यत्वं स्वप्नावस्थायामिन्द्रियाभावे ऽपि मनोदर्शनात् । न च मनसः प्रतीतिरेव नास्तीति वाच्यम् । मम मनो ऽन्यत्र गतमित्यनुभवात् । ततः परिशेषान्मनसः साक्षिवेद्यत्वं सिद्धम् । स च साक्षी प्रत्यगात्मा ऽनात्मस्वन्तःकरणादिष्वैक्येनाध्यस्यते अहंकारादिषु चैतन्योपलम्भात् ॥

नन्वात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासे द्वयोरप्यध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वं स्यात् तथा द्वयोरप्यधिष्ठानत्वेन सामान्यावभास एव स्यान्नैकस्यापि विशेषावभास इति चेद् मैवम् । चिज्जड़रूपेण द्वयोर्विशेषावभासस्तावदितरेतराध्यासं गमयति । अध्यासे विशेषावभासस्याध्यस्यमानताप्रयुक्तत्वात् । एकतराध्यासे चैकस्यैव विशेषावभासः स्यात् । न च द्वयोरपि मिथ्यात्वापातः । चेतनस्याचेतने स्वरूपाध्यासाभावात्संसृष्टतयैवाध्यासात् । न च विशेषाव-

* क्रमेणैकान्तं चेति २ पु० पाठः ।
† परमाणुगुणतल्लौहित्येति १ पु० पा० ।
‡ आत्मना शरीरसंयोग इति २ पु० ।

भासादधिष्ठानत्वविरोधः । अधिष्ठानधर्मतया विशेषाप्रतीतेः * । देहस्य चेतनत्वमात्मनोऽचेतनत्वमिति वैपरीत्येन प्रतीतेः । न च वाच्यं द्वयोर्विशेषावभासे सति † नाध्यासः संभवति सामानाधिकरण्यमस्ति चेद्गौणं तद्विषयेति । न हि लौकिका अन्तःकरणादावात्मनो गौणीं बुद्धिमभिमन्यन्ते ‡ किं तु मुख्यामेव । न हि दृष्टे ऽनुपपन्नं नाम ॥

नन्वादिशब्दो ऽनुपपन्नः । अन्तःकरणमात्रे शुद्धस्यात्मनो ऽध्यासात् । इन्द्रियादौ त्वध्यस्तात्मविशिष्ट§मन्तःकरणमेव संबन्ध्यत इति चेत् सत्यमेवं तथापि चैतन्यमेवेन्द्रियाद्यवच्छिन्नं प्रकाशते नान्तःकरणमिति प्रतिभासाभिप्रायेणादिशब्द उक्तः । चैतन्यस्य देहेन्द्रियादावनुस्यूतत्वेन प्रतिभासादेव तत्र लोकायतादीनामात्मभ्रमः । अन्यथा चैतन्याध्यासवत्यन्तःकरणे एव सर्वेषामपि वादिनामात्मत्वभ्रमः स्यान्न तु देहादौ । तदित्थमात्मानात्मनोरन्योन्याध्यासे लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैरुपपादिते विवदितुं केनापि न शक्यतइति सिद्धम् ॥

ननु विमतं शास्त्रं संभावितविषयप्रयोजनम् अध्यासात्मकबन्धप्रत्यनीकत्वाज्जाग्रद्बोधवदित्यनुमातुमध्यासो भवता प्रसाधितः । तत्र प्रयोजनं नाम किं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थनिवृत्तिः किं वा ऽनर्थहेतोरविद्यातत्कार्याध्यासस्य निवृत्तिः । नाद्यः । सति हेतौ निवृत्तस्यानर्थस्य पुनरप्युत्पत्तेः । न द्वितीयः । अनादेरध्यासस्य निवृत्त्ययोगात् । शास्त्रप्रामाण्यान्निवृत्तिरिति चेद् न । प्रत्यक्षविरोधात् । न हि देहादिभ्यो न्यायतो विविक्ते ऽप्यात्मनि अध्यासनिवृत्तिं पश्यामः । उच्यते । अनादेः प्रागभावस्य भवन्मतसिद्धसंसारहेतोर्निवृत्तिरिवाध्यासस्यापि निवृत्तिः किं न स्यात् । अध्यासो न निवर्तते अनादिभावरूपत्वादात्मवदिति चेद् न । किं भावरूपत्वं नाम सत्यत्वम् उताभाववैलक्षण्यम् । आद्ये ऽनिर्वचनीयवादिनां हेत्वसिद्धिः । न द्वितीयः । विमतो ज्ञाननिवर्त्यः अज्ञानात्मकत्वाद् रजताद्यध्यासवत् । न च पूर्वानुमानेन बाधः । तस्यैवानेन बाध्यत्वात् । यथा सामान्यशास्त्रं विशेषेण बा-

* विशेषस्याप्रतीतेरिति व्यस्तः पाठः २ पु० । † सतीति २ पुस्तके न दृश्यते ।

‡ बुद्धिं गौणीमभिमन्यन्ते इति २ पु० पा० ।

§ अध्यस्तात्मत्वविशिष्टमिति २ पुस्तके शोधितम् ।

ध्यते तथा सामान्यानुमानं विशेषानुमानेन किं न बाध्यते। ननु निवृत्तिर्नाम स्वोपादानगतोत्तरावस्था। घटस्य मृद्गतकपालरूपत्वप्राप्तेर्निवृत्तित्वाद् न हि निरुपादानस्याविद्याध्यासस्य सा संभवतीति चेद् न। स्वाश्रयगतोत्तरावस्थाया निवृत्तित्वात्। अन्यथा परमाणुगतश्यामत्वादेरनादेरनिवृत्तिप्रसङ्गात्। यद्यपि न्यायतो देहादिव्यतिरिक्तात्मनि विज्ञाते तावतैवाध्यासनिवृत्तिर्न दृष्टा तथापि तत्त्वमस्यादिवाक्याद् ब्रह्मरूपत्वावगतावविद्यातत्कार्याध्यासस्य विरोधिनो निवृत्तिर्युज्यते। विरुध्यते हि ब्रह्मविद्यया ब्रह्मावरणाज्ञानं तत्कार्यं च। देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानेन तु देहात्मत्वं विरुध्यतइति तस्यैव तेन निवृत्तिः। यद्यप्यहंप्रत्यये भासमानश्चिदात्मा ब्रह्मैव तथापि ब्रह्माकारेण न भासतइति नाहंप्रत्ययो ब्रह्मविद्या। यौक्तिकज्ञानस्य कथं चिद् ब्रह्मगोचरत्वे ऽप्यप्रमाणत्वात्परोक्षत्वाद्वा नापरोक्षाध्यासनिवर्तकत्वम्। ततो वेदान्तवाक्यजन्यब्रह्मावगमादेवाध्यासनिवृत्तिः॥

ननु नाध्यासनिवृत्तिमात्रं शास्त्रप्रयोजनं किं त्वानन्दावाप्तिरपीति चेत् सत्यम्। तथापि जीवब्रह्मणोरेकत्वलक्षणे विषये निर्दिष्टे सति जीवस्यानन्दावाप्तिरपि विषयान्तःपातितया साक्षाल्लभ्यते। आनन्दो ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मण एवानन्दरूपत्वात्। प्रयोजनत्वं चानन्दावाप्तेः पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्वादेव प्रसिद्धम्। अतो नासौ प्रयोजनत्वेन पृथङ् निर्देष्टव्या॥

तर्ह्यध्यासनिवृत्तिरपि न पृथग् निर्देष्टव्या शास्त्रविषयत्वादानन्दावाप्तिवदिति चेद् मैवम्। किमियमध्यासनिवृत्तिः शास्त्रस्य स्वातन्त्र्येण विषय उत ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणे विषये ऽन्तर्भविष्यति। नाद्यः। ब्रह्मात्मैकत्वस्यैव शास्त्रप्रतिपाद्यत्वात्। भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिर्भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्येवमादिफलवाक्यैः स्वब्रह्मात्मैकत्वावगतिसामर्थ्यलभ्यैवाध्यासनिवृत्तिरनूद्यते। न द्वितीयः। ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादकैस्तत्त्वमस्यादिवाक्यैरध्यासनिवृत्तेरविषयीकृतत्वात्। ब्रह्मगतसप्रपञ्चत्वस्य जीवगताऽविद्यातत्कार्ययोश्च निवृत्तिमन्तरेण तत्त्वमस्यादिवाक्योक्तमप्यैक्यं नोपपद्यतइति चेद् आयातं तर्ह्यस्मदुक्तं सामर्थ्यलभ्यत्वमविद्यानिवृत्तेः। तत्त्वमस्यादिमहावाक्येष्वध्यासनिवृत्तेरर्थलभ्यत्वे ऽप्यस्थूलमनण्वित्यवान्तरवाक्येषु साक्षात्सा प्रतिपाद्यत इति चेत्। मैवम्। न ह्यत्र ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण मोक्षावस्थाया निष्पत्स्यमाना बन्धनिवृत्ति-

रस्थूलादिशब्दार्थः किं तर्हि स्वतो ऽसङ्गस्य ब्रह्मणः कालत्रये ऽपि स्वाभाविकं यन्निष्प्रपञ्चस्वरूपं तदेवास्थूलादिशब्दैः प्रतिपाद्यते । प्रतिपादिते हि तस्मिन्पश्चान्महावाक्येन ब्रह्मात्मत्वं साक्षात्कर्तुं जीवः शक्नुयान्न पुनरन्यथा । ब्रह्मपदार्थस्यालौकिकत्वात् । न च ब्रह्मणो निष्प्रपञ्चप्रतिपादनेन सप्रपञ्चत्वग्राहकप्रमाणविरोधः । तादृशप्रमाणस्यैवाभावात् । प्रत्यक्षादीनां प्रपञ्चगोचरत्वे ऽपि ब्रह्माग्राहित्वेन तदुभयसंबन्धाबोधकत्वात् । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यानि च न ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चात्मत्वं प्रतिपादयन्ति सर्वोपादानतयैव तत्सिद्धेः किं तर्ह्यन्यतः सिद्धमेव तदनूद्य निष्प्रपञ्चत्वप्रतिपादकवाक्यापेक्षितनिषेध्यसमर्पकतया वाक्यैकवाक्यतां प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा पुरुषार्थभूतनिष्प्रपञ्चत्वविरुद्धमपुरुषार्थभूतं सप्रपञ्चत्वं कथं प्रतिपादयेयुः । निष्प्रपञ्चसप्रपञ्चत्वयोः पुरुषार्थत्वापुरुषार्थत्वे सुषुप्तजागरयोर्दृष्टे श्रुतिसिद्धे च । न च सप्रपञ्चानुवादेन निष्प्रपञ्चत्वप्रमितिर्बाध्यते । अनुवादस्यानुवादत्वेन निष्प्रपञ्चप्रमित्यर्थतया चाच दुर्बलत्वात् । नन्वप्राप्तं प्रपञ्चं ब्रह्मणि सप्रपञ्चवाक्यैः प्रापय्य पुनस्तन्निषेधो ऽनर्थक एव प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायात् । नैष दोषः अद्वितीयत्वप्रतिपादनपरश्रुत्युक्तसर्वोपादानत्व*सामर्थ्यादेव प्राप्तः प्रपञ्चो यद्यनूद्य न निषिध्यते तदा नाद्वितीयत्वं ब्रह्मणः सिध्येत् । तच्च श्रुतसामर्थ्यं सप्रपञ्चत्वस्य प्रापकमेव न प्रमापकम् । साक्षान्निषेधश्रुत्या विरोधे श्रुतसामर्थ्यस्य दौर्बल्यात् । दुर्बलस्यापि यावद्बाधं शुक्तिरजतादिज्ञानवत् प्रापकत्वमविरुद्धम् । अन्यथा बाधानुपपत्तेः । प्राप्तमेव हि सर्वत्र बलवत्प्रमाणेन बाध्यते नाप्राप्तं नापि प्रमितम् । न च सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्याद्युपासनाप्रकरणपठितवाक्यानि सप्रपञ्चं ब्रह्म प्रमापयन्ति । अन्यपराणां तेषां तात्पर्योपेतनिष्प्रपञ्चवाक्यबाधितत्वात् । आरोपितरूपेणाप्युपासनोपपत्तेः । आरोपो ऽपि नात्यन्तमप्राप्तस्य संभवतीति चेद् न । सृष्टिवाक्यैरद्वितीयत्वप्रतिपत्तये निषेध्यसमर्पकैः प्रापितत्वात् । तस्मान्निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रमितौ न कश्चिद्विरोधः । तथापि तादृशं ब्रह्म कर्तृत्वादिप्रपञ्चोपेतस्य जीवस्य कथमात्मा स्यात् । उच्यते । न तावज्जीवे कर्तृत्वादिप्रपञ्चो ऽनुमानादिगम्यः । अपरोक्षत्वात् । नापि चक्षुरादिगम्यः । जीवस्य बाह्येन्द्रियाविषयत्वेन तन्नि-

* सर्वोपादानेति २ पु॰ पा॰ ।

ष्ठकर्तृत्वादेरपि तथात्वात् । नापि मनोगम्यः । प्रमाणाभावात् । अन्वयव्यतिरेकौ तु मनसः कर्तृत्वाद्युपादानतया ऽप्युपपन्नौ । आत्मन एव कर्तृत्वाद्युपादानत्वकल्पने ऽपि मनसः कर्तृत्वादिप्रत्यायकत्वं नान्वयव्यतिरेकसिद्धं व्यतिरेकस्य संदिग्धत्वात् । यत्र मनो नास्ति न तत्र कर्तृत्वादिप्रतिभासो यथा सुषुप्ताविति हि व्यतिरेको वाच्यः । स च संदिग्धः । सुषुप्तौ कर्तृत्वादेरनवभासः किं मनसो ऽसत्त्वात् किं वा स्वयमसत्त्वादित्यनिर्णयात् । न चैवं कर्तृत्वादेः प्रत्यायकाभावः शङ्कनीयः । साक्षिणः प्रत्यायकत्वात् ॥

यत्तु कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषसुखदुःखादयो ऽपि आत्मनि स्वयंप्रकाशा इति बौद्धा जरत्प्राभाकराश्च कल्पयन्ति । न तद्युक्तम् । यदि कर्तृत्वादीनां द्रव्यत्वं तदा प्रत्येकं प्रकाशगुणकल्पनादात्मप्रकाशस्यैव तत्प्रत्यायकत्वकल्पनं लघीयः । यदि च तेषां गुणत्वं तदा तेषु प्रकाशगुण एव न संभवति । गुणस्य गुणान्तराभावात् । कर्तृत्वादय एव प्रकाशरूपगुणा इति चेत्तर्हि तेषामादित्यादिप्रकाशवत्स्वाश्रयोपाधावुत्पत्तिर्न स्यात् । न च कर्तृत्वादेः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकाभावेन स्वप्रकाशत्वं कल्पयितुं शक्यम् । नित्यात्मप्रकाशसंसर्गादपि तदुपपत्तेः । सन्तु तर्हि साक्षिवेद्या एव कर्तृत्वादयस्तथापि ते सत्या इति चेद् न । प्रमाणाप्रमाणसाधारणस्य * साक्षिणो विषयसत्यत्वमिथ्यात्वयोस्ताटस्थ्यात् । तत्सत्यत्वकल्पने चाऽसङ्गत्वश्रुतिव्याकोपात् । इन्द्रो मायाभिरिति सर्वसंसारधर्माणां मिथ्यात्वश्रवणात् । तदेवमस्थूलमनणु न जायते म्रियते इत्याद्यवान्तरवाक्यानि महावाक्याऽपेक्षितौ वस्तुतो निष्प्रपञ्चौ चिन्मात्ररूपौ तत्त्वंपदार्थौ समर्पयन्ति न त्वध्यासनिवृत्तिं प्रतिपादयन्ति । ननु तर्ह्यवान्तरवाक्यसमर्पितौ स्वाभाविकप्रपञ्चरहितौ तत्त्वंपदार्थावेवोपजीव्य महावाक्येनैकत्वं प्रतिपाद्यतइत्यध्यासनिवृत्तिमन्तरेणानुपपत्त्यभावादार्थिकत्वमपि तस्या अविद्यानिवृत्तेस्तत्प्रतिभासस्य च कथमिति चेद् उच्यते । एकत्वगोचरस्तत्त्वबोधो विरोधिनमविद्यातत्कार्याध्यासं निवर्तयन्नेवोदेति शुक्तितत्त्वावबोधे तथा दर्शनात् । नेदं रजतमिति निषेधकज्ञानं तत्राध्यासनिवर्तकमिति चेद् मैवम् । निषेधः परमार्थरजतगोचर इत्यख्यातिवादे † प्रतिपादितत्वात् । स च रजतनिषेधः परमार्थरजतार्थिनः प्रवृत्त्या-

* प्रमाणसाधारणस्येति २ पु॰ पाठः । † अख्यातिप्रसङ्गे इति २ पु॰ पा॰ ।

काङ्क्षामुच्छिन्दन्नध्यासबाधकत्वेनोपचर्यते । साक्षादध्यासबाधस्तु शुक्तिज्ञानेनैवेत्यनिर्वचनीयख्यातौ बाधविचारे ऽभिहितम् । न च वाच्यं शुक्तिज्ञानं शुक्तितत्त्वप्रत्यायनएव व्याप्रियते नाध्यासनिवृत्ताविति । आर्थिकार्थस्य यत्ननिरपेक्षत्वात् । तथा हि । लोके तुलया सुवर्णं संमिमानस्य सुवर्णकारस्य हस्तस्तुलाया उन्नमनएव प्रयतते । तत्रैकभागस्यावनमनं नान्तरीयकं न तु तत्र हस्तः प्रयतते । शास्त्रेषु च नान्तरीयकसिद्धा अर्थाः प्रयत्ननिरपेक्षाः सर्वत्र प्रसिद्धाः । ननु यत्र वाक्याद्बाधस्तत्र नेदं रजतमिति वाक्यस्य परमार्थरजतविषयत्वाच्छुक्तिकेयमिति वाक्यस्य चाध्यासनिरासप्रतिपादने सामर्थ्याभावात् तन्निवृत्तिप्रतिभासो नान्तरीयकोऽस्तु यत्र पुनः प्रत्यक्षं बाधकं तत्र कथं नान्तरीयकतया ऽध्यासनिवृत्तिप्रतिभास इति चेद् उच्यते । न तावत्तत्रारोपितरजताभावो ऽनुपलब्धिगम्यः । अपरोक्षत्वात् । आरोपितरजततदभावौ हि न संप्रयोगयोग्यौ । न हि प्रतीतिमात्रशरीरमारोपितं रजतं प्रतीतेः पूर्वमस्ति येनेन्द्रियं संयुज्येत । प्रतियोगिनो रजतस्येन्द्रियसंप्रयोगाभावादेव तदभावो ऽपि नेन्द्रियेण संबध्यते । ततो वाक्यबाधवत् प्रत्यक्षबाधे ऽपीन्द्रियेण शुक्तितत्त्वे ज्ञायमाने नान्तरीयकतयैवाध्यासनिवृत्तिः प्रतीयते । एवं च जीवब्रह्मणोरेकत्वे वाक्यादनुभवाद्वा जायमाने * सत्यविद्यातत्कार्यनिवृत्तेरार्थिक्याः साक्षाच्छास्त्रप्रतिपाद्ये ऽनन्तर्भावात्प्रयोजनत्वेन विषयात् पृथग् निर्देशो युक्ततरः । यद्यपि विचारशास्त्रस्य वेदान्तगतसंदेहापगम एव साक्षात्प्रयोजनं वेदान्तारम्भस्य च ब्रह्मविद्याप्राप्तिः फलं तथा ऽप्यध्यासनिवृत्तेर्विद्याफलत्वेन पुरुषाकाङ्क्षाविषयत्वेन च परंपरया शास्त्रप्रयोजनत्वमप्युपपन्नम् ॥

ननु केयं ब्रह्मविद्यायाः प्राप्तिर्नाम या वेदान्तारम्भफलत्वेनोपवर्ण्यते । सर्वत्र ह्यप्राप्तस्य स्वरूपेण निष्पन्नस्य गवादेः प्राप्तिर्भवति । न तु नित्यप्राप्तस्य स्वरूपस्य नाप्यनिष्पन्नस्य नरविषाणादेः । विद्या तु ज्ञातारमाश्रित्य ज्ञेयं प्रकाशयन्त्येव निष्पद्यते तथैव प्रतीयते चेति स्वरूपतः प्रतीतितश्च नित्यप्राप्ता तत्कथं तस्याः प्राप्तिः । उच्यते । प्रमाणजनितान्तःकरणवृत्तिर्विद्या तया विषयनिश्चयः प्राप्तिशब्देन विवक्षितः ।

* ज्ञायमाने इति २ पु॰ पा॰ ।

तत्र घटादिविद्यायाः स्वोत्पत्तिमात्रेण विषयनिश्चायकत्वे ऽपि न ब्रह्मविद्यायास्तथा सहसा निश्चायकत्वम् । असंभावनाविपरीतभावनाभ्यामभिभूतविषयत्वात् । तत्रासंभावना नाम चित्तस्य प्रत्यग्ब्रह्मात्मैक्यपरिभावनाप्रचयनिमित्तैकाग्र्यवृत्त्ययोग्यतोच्यते । विपरीतभावनेति च शरीराद्यध्याससंस्कारप्रचयः । न चापरोक्षावभासनिमित्तप्रमाणगृहीते वस्तुन्युभयविधचित्तदोषादपरोक्षावभासनिश्चयाभावो न दृष्टचर इति वाच्यम् । वाराणसीप्रदेशादावार्द्रमरिचमञ्जर्यादिष्वत्यन्तादृष्टपूर्वेषु दूरदेशात्समानीतेषु प्रत्यक्षेण दृश्यमानेष्वप्यविश्वासेन झटिति निश्चयोत्पादादर्शनात् * । अतः शास्त्रप्रमाणादुत्पन्ना ऽपि ब्रह्मविद्या चित्तदोषप्रतिबद्धा तर्कं सहायमपेक्ष्य पश्चाद्विषयं निश्चिनोति । तर्कस्य प्रमाणत्वे स्वतन्त्रत्वादप्रमाणत्वे चानुपकारित्वान्न प्रमाणं प्रति सहकारित्वं संभवतीति चेद् मैवम् । तर्कस्याप्रमाणभूतस्य स्वातन्त्र्येण वस्त्वनिश्चायकत्वे ऽपि नात्यन्तमनुपकारित्वं प्रमाणतच्छक्तिप्रमेयाणां स्वरूपे संभवासंभवप्रत्ययरूपत्वात् । अत एव प्रमाणानामनुग्राहकस्तर्क इति तर्कविदः ॥

ननु प्रमाणस्य तर्कापेक्षया निश्चायकत्वे ऽपसिद्धान्तापत्तिः । तथा हि । ज्ञानानां प्रामाण्यमप्रामाण्यं च स्वत एवेति सांख्याः । उभयमपि परत इति तार्किकाः । अप्रामाण्यमेव स्वत इति बौद्धाः । प्रामाण्यमेव स्वत इति वेदान्तिनः ॥

न तावत्सांख्यपक्षो युक्तः । तत्र किमेकस्यामेव ज्ञानव्यक्तौ प्रामाण्याप्रामाण्ययोः समावेशो ऽभिप्रेत उत व्यक्तिभेदेन तयोर्व्यवस्था । नाद्यः । विरोधात् । न द्वितीयः । अस्या व्यक्तेः प्रामाण्यमस्याश्चाप्रामाण्यमिति व्यवस्थापकाभावात् । ज्ञानत्वस्योभयत्र समत्वात् । अन्यस्य व्यवस्थापकस्य स्वतस्त्ववादिना ऽनङ्गीकारात् ॥

नाप्युभयं परतः । तदा ह्युत्पन्नमात्रं ज्ञानं प्रामाण्याप्रामाण्यरहितं किंचित्कालं समवतिष्ठेत । न चैतल्लोके प्रसिद्धम् ॥

अस्तु तर्हि बौद्धपक्षः । अप्रामाण्यमेव स्वतः प्रामाण्यं परत इति । नायमप्युपपन्नः । तत्र प्रामाण्यस्य परतस्त्वम् उत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा । नोत्पत्तौ

* निश्चयानुत्पाददर्शनादिति शोधितं २ पु० ।

तत्संभवति । चक्षुरादिकारणेभ्य उत्पन्नस्य ज्ञानस्य क्षणिकस्य स्वस्मिन् प्रामाण्यधर्मोत्पत्तिपर्यन्तमवस्थानासंभवात् । ननु ज्ञानकारणाद् ज्ञानोत्पत्तौ सत्यां पश्चात्तत्कारणगतगुणात्तस्मिन् ज्ञाने प्रामाण्योत्पत्तिरुत्पत्तिपरतस्त्वं तद्यदि न संभवेत् कथं तर्हि प्रामाण्यस्य गुणान्वयव्यतिरेकाविति चेद् न । प्रामाण्यप्रतिबन्धकस्य दोषस्या*भावं विषयीकृत्यावस्थाने ऽपि तयोरुपपत्तेः । न च गुणान्वयव्यतिरेकयोर्दोषाभावविषयत्वे वैयधिकरण्यं शङ्कनीयम् । दोषाभावस्यैव गुणत्वात् । न हीन्द्रियादिषु दोषाभावव्यतिरेकेण गुणो दृश्यते । अथ यः कश्चिद्गुणः स्यात् तदापि दोषनिवृत्तिहेतोस्तस्य गुणस्य दोषाभावेनैव साक्षादन्वयव्यतिरेकौ निवृत्ते तु दोषे प्रामाण्यं निष्प्रतिबन्धं सिध्यतीति प्रामाण्येनापि सह गुणस्य दोषाभावद्वारा ऽन्वयव्यतिरेकौ प्रतीयेते न तु तत्र साक्षात्तौ विद्येते । अस्तु तर्हि प्रतिबन्धकस्य दोषस्याभाव एव प्रामाण्यकारणं साक्षादन्वयव्यतिरेकवत्त्वादिति चेद् न । तथा सति दोषस्य प्रतिबन्धकत्वासंभवात् । सत्येव पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधितया प्राप्तं हि प्रतिबन्धकम् । न हि दोषाभावे सति दोषः प्राप्नोति । अतो नोत्पत्तौ परतस्त्वम् । ज्ञप्तिरपि प्रामाण्यस्य कथं परतः स्यात् । प्रामाण्यं नाम ज्ञानस्यार्थपरिच्छेदसामर्थ्यं तत्किं गुणजन्यत्वज्ञानादवगम्यते अर्थक्रियासंवादज्ञानाद्वा । नाद्यः । घटे ज्ञायमाने ऽपि तस्य ज्ञानस्य गुणजन्यत्वं यावन्न ज्ञायते तावद् घटपरिच्छेदसामर्थ्याप्रतीतौ घटव्यवहारानुदयप्रसङ्गात् । अस्तु गुणजन्यत्वज्ञाने सति पश्चाद् व्यवहार इति चेद् न । घटज्ञानवद् गुणजन्यत्वज्ञानस्यापि स्वप्रामाण्यनिश्चायकज्ञानान्तरात्प्रागकिंचित्करत्वे सत्यनवस्थाप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽप्ययं न्यायस्तुल्यः ॥

अथ मतं साधनभूतभोजनादिज्ञानानां तृप्त्याद्यर्थक्रियासंवादज्ञानात्प्रामाण्यावगमः । फलभूततृप्त्यादिज्ञानानां तु स्वत एव तदवगमः । अर्थक्रियान्तराभावात् ततो नानवस्थेति । तदसत् । विमतं साधनज्ञानं स्वत एव प्रमाणं ज्ञानत्वात्फलज्ञानवत् । विपक्षे चान्योन्याश्रयप्रसङ्गो बाधः प्रवृत्तस्यार्थक्रियासंवादज्ञानात्प्रामाण्यनिश्चयः प्रामाण्यनि-

* प्रामाण्यप्रतिबन्धस्य दोषस्येति २ पु॰ पा ॰



श्चये च प्रवृत्तिरिति। अनिश्चित एव प्रामाण्ये तन्निश्चयाय प्रवृत्त्युपपत्तेर्नान्योन्याश्रयतेति चेत् सति संदेहे तथाऽस्तु। असंदिग्धार्थेष्वभ्यस्तघटादिविषयज्ञानेषु कथं प्रामाण्यनिश्चयाय प्रवृत्तिः स्यात्। ननु सुवर्णपरीक्षायां निरीक्षणनिकर्षण*दाहच्छेदरूपात्प्रत्ययचतुष्टयादर्थनिश्चयो न प्रथमप्रत्ययमात्रात् ततः परतः प्रामाण्यमनिवार्यमिति चेद् न। तत्र हि द्वितीयादिज्ञानानि प्रथमज्ञानप्रामाण्यप्रतिबन्धकसंशयादिनिरासीनि न तु तत्प्रामाण्यनिश्चायकानि। तस्मात् प्रामाण्यस्योत्पत्तौ ज्ञप्तौ च ज्ञानोत्पादकज्ञापका†तिरिक्तानपेक्षत्वलक्षणं स्वतस्त्वमभ्युपेयम्। अप्रामाण्यस्य तु ज्ञानकारणगतदोषादुत्पत्तिर्बाधाच्च ज्ञप्तिरिति परतस्त्वम्। अप्रामाण्यं परतो नोत्पद्यते प्रामाण्याभावत्वात् प्रामाण्यप्रागभाववदिति चेद् न। हेत्वसिद्धेः। अप्रामाण्यं नामाज्ञानसंशयविपर्ययाः। तदुक्तं भट्टपादैः। अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः इति। अज्ञानशब्देन चात्र वस्त्वन्तरज्ञानं विवक्षितं विज्ञानं वान्यवस्तुनीति तैरेवोक्तत्वात्। ततस्तत्र त्रयाणामपि नाभावत्वम्। स्वतःप्रामाण्यस्यापि दोषबलादप्रामाण्यमविरुद्धम्। स्वत उष्णस्याप्यग्नेर्मन्त्रादिना प्रतिबन्धे शैत्यदर्शनात्। यदि कथं चिदप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमाशङ्क्येथास्तदानीमप्रमाणज्ञानादपि यावद्दोषाधिगममुत्पद्यमानं व्यवहारं कथं समर्थयेथाः। तस्मात्प्रामाण्यमेव स्वत इति स्थितम्। तथा च सति ब्रह्मविद्यायास्तर्कापेक्षत्वे कथं नापसिद्धान्तः॥

नैष दोषः। तर्कस्य प्रतिबन्धनिराकरणमात्रहेतुत्वात्। यद्यपि ब्रह्म स्वप्रकाशं शब्दश्च तत्रापरोक्षज्ञानजनने समर्थस्तथापि दुरितैश्चित्तकृतविपरीतप्रवृत्तेर्विषयासंभावनया देहेन्द्रियादिविपरीतभावनया च प्रतिबन्धः संभवति ततो निश्चलो ऽपरोक्षो ऽनुभवो न जायते। तत्राश्रमधर्मानुष्ठानाद् दुरितापगमः। शमादिसेवनाच्चित्तस्य विपरीतप्रवृत्तयो निरुध्यन्ते। मननात्मकेन तर्केण जीवब्रह्मैक्यलक्षणस्य विषयस्यासंभावना निरस्यते। निदिध्यासनेन विपरीतभावनां तिरस्कुर्वती सूक्ष्मार्थनिर्द्धारणसमर्था चित्तवृत्तेरेकाग्रता संपद्यते।

* निघर्षणेति २ पु· पा·।

† ज्ञानोत्पादकज्ञानज्ञापकेति १ पु· पा·। २ पु· ज्ञानेति कुण्डलितम्।

ततः शब्दजनितमपरोक्षं ज्ञानं निश्चलं प्रतितिष्ठति । वेदान्तशब्दस्य च* ब्रह्मापरोक्षावगतिहेतुत्वं तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामीति तद्धितप्रत्ययेन दर्शितम् । उपनिषत्स्वेव सम्यगवगतः † पुरुष इति तद्धितप्रत्ययार्थः । न ह्यपरोक्षे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं संभवति । ततः प्रथमत एव शब्दादुत्पन्नमपरोक्षज्ञानं प्रतिबन्धापाये पश्चान्निश्चलं भवति । अथ वा यथा संप्रयोगो ऽभिज्ञानमुत्पाद्य पुनः पूर्वानुभवसंस्कारापेक्षया प्रत्यभिज्ञानमुत्पादयति तथा शब्द एव प्रथमं ब्रह्मणि परोक्षज्ञानमुत्पाद्य पुनर्वर्णितप्रतिबन्धक्षयापेक्षया द्वितीयमपरोक्षज्ञानमुत्पादयति । न च स्वयंप्रकाशे ब्रह्मणि परोक्षज्ञानं विभ्रमः । स्वयंप्रकाशे ऽपि पुरुषान्तरसंवेदने परोक्षानुमानदर्शनात् । एवं सति शब्दात्प्रथममपरोक्षं वा ब्रह्मज्ञानं जातमपि तावतैव निश्चलापरोक्षानुभवरूपेण प्रतिष्ठाया अभावादप्राप्तमिव भवति । मनननिदिध्यासनयोः कृतयोः फलरूपेण प्रतिष्ठितत्वाद् ब्रह्मविद्या प्राप्तेति व्यपदिश्यते । नन्वेवं सति निदिध्यासनानन्तरमेव फलोदयदर्शनात्तस्यैवाङ्गित्वं श्रवणमननयोस्तु तदुपकारितयाङ्गत्वं प्राप्तमिति चेद् मैवम् । निदिध्यासनस्यानुभवोत्पत्तौ करणत्वायोगात् । न हि निदिध्यासनं नाम किं चित्प्रमाणं येनानुभवजनने स्वयं कारणं स्यात् । श्रवणं तु शब्दशक्तितात्पर्यावधारणरूपं सत्करणभूतशब्दातिशयहेतुत्वात्करणमिति कृत्वा श्रवणस्यैवाङ्गित्वमुचितम् । प्रबलप्रतिबन्ध‡निवारकयोर्मनननिदिध्यासनयोः सहकारिभूतचित्तातिशयहेतुत्वात्फलोपकार्यङ्गत्वम् । मननं हि विषयगताऽसंभावनां निराकृत्य चित्ते संशयमपनयति । निदिध्यासनं च विपरीतभावनां निराकृत्य चित्तवृत्तेरैकाग्र्यं जनयति । शमादीनां यज्ञादीनां चारादुपकारकत्वादितिकर्तव्यतारूपत्वम् । तत्राप्यन्तरङ्गाः शमादयः श्रवणाधिकारप्रतिबन्धकस्य चित्तेन्द्रियगतविपरीतप्रवृत्त्याख्यस्य दृष्टदोषस्य निवारकत्वात् । यज्ञादयश्चादृष्टदोषस्य निवारकतया बहिरङ्गाः । अत इतिकर्तव्यतया फलोपकार्यङ्गाभ्यां चोपकृतमङ्गिभूतं श्रवणमेव निश्चलापरोक्षानुभवजनकम् ॥

यत्तु श्रवणमापातिकमङ्गानुष्ठानात्प्राक्परोक्षज्ञानमप्रतिष्ठितापरोक्षज्ञानं

* चशब्दो नास्ति २ पु° । † गम्यमान इति २ पु° पाठः ।
‡ फलप्रतिबन्धेति २ पु° पाठः ।

वा जनयति । तस्य निदिध्यासनाङ्गत्वे ऽपि न नः किं चिद्धीयते* । संसारनिवर्तकब्रह्मतत्त्वापरोक्षज्ञानजनकश्रवणस्यैवाङ्गित्वाङ्गीकारात् । ब्रह्मज्ञानं न संसारनिवर्तकं सत्यपि तस्मिन् संसारदर्शनादिति चेद् न । तत्त्वापरोक्षात्समूलाध्यासनिवृत्तेरन्वयव्यतिरेकशास्त्रसिद्धत्वात् । अध्यासविरोधिदेहव्यतिरेकावगमवत्तत्त्वावबोधो ऽध्यासविरुद्धो ऽपि न तमपनयेदिति चेद् न । वैषम्यात् । तत्त्वज्ञानं हि मूलाज्ञानविरोधि न तु तथा देहव्यतिरेकज्ञानम् । तर्हि तत्त्वज्ञानान्मूलाज्ञाननिवृत्तौ सद्यः शरीरपातः स्यादिति चेद् न । अज्ञानतत्कार्यसंस्कारादपि शरीराद्यनुवृत्तिसंभवात् । चक्रभ्रमणादिक्रियायां ज्ञाने च संस्कारः प्रसिद्धो नान्यत्रेति चेद् न । गन्धादौ संस्कारदर्शनात् । निःसारितपुष्पे पुष्पपात्रे स्थिताः सूक्ष्माः पुष्पावयवा एव गन्धबुद्धिम् उत्पादयन्ति न संस्कार इति चेत् तथापि प्रलयावस्थायां सर्वकार्यसंस्कारो ऽभ्युपगम्य एव । ये तु नाभ्युपगच्छन्ति तान् प्रत्यनुमातव्यं विमतः कार्यविनाशः संस्कारव्याप्तः संस्कारविनाशादन्यत्वे सति विनाशत्वाद् ज्ञानविनाशवदिति । क्रियाज्ञानयोरेव संस्कार इति प्रसिद्धा बाध इति चेत् तर्ह्यविद्यातत्कार्ययोरपि भ्रान्तिज्ञानरूपत्वात्संस्कारहेतुत्वमस्तु । अविद्यादिसाक्षिचैतन्यस्य नित्यत्वे ऽपि तदवच्छेदकज्ञानाभासरूपवृत्तेरनित्यत्वात्संस्कारः सिध्येत् तथा ऽपि स्मृतिमात्रकारणात्संस्कारात्कथमपरोक्षद्वैतावभास इति चेत् प्रपञ्चापरोक्षकारणचैतन्याश्रितदोषत्वात्संस्कारस्येति वदामः । अपरोक्षकारणनेत्रादिगतकाचादिदोषाणामपरोक्षभ्रमहेतुत्वात् । न च केवलस्य चैतन्यस्य न संस्काराश्रयत्वसंभव इति वाच्यम् । अविद्याश्रयत्ववदुपपत्तेः । संस्कारस्य कार्यत्वे ऽपि प्रध्वंसवन्नोपादानापेक्षा ऽविद्यासंस्कारव्यतिरिक्तभावरूपकार्याणामेवोपादानजन्यत्वात् । अत एवान्यत्र संस्कारस्य स्वोपादानाश्रयत्वनियमे ऽप्यत्रानुपादानचैतन्याश्रितत्वमुपपद्यते । न च संस्काराङ्गीकारे विदेहमुक्त्यभावः प्रारब्धकर्मणो ऽन्ते तत्त्वज्ञानानुसंधानादेव संस्कारनिवृत्तौ तत्सिद्धेः । अथ मन्यसे अविद्याया निवृत्तत्वात्संस्कारस्य चानुपादानत्वान्निरुपादानो देहेन्द्रियादिः कथं सिद्ध्येदिति तर्हि तत्त्वसाक्षात्कारे जाते ऽप्याप्रारब्धक्षयमविद्यालेशानुवृत्त्या जीवन्मुक्तिरस्तु । प्रतिबन्धकस्य प्रारब्ध-

* न किं चिद्धीयते इति २ पु॰ पा॰ ।

कर्मणः चये तत्त्वज्ञानादविद्यालेशो ऽपि निवर्तते । अतः सर्वसंसारनिवर्तक-ब्रह्मात्मैकत्वविद्याप्राप्तये सर्ववेदान्तारम्भः । यद्यपि केषु चिद्वेदान्तेषु सगुणोपासनानि विधीयन्ते तथापि तेषां गोदोहनादिवत्प्रासङ्गिकत्वादुपासनकर्मभूतं निर्विशेषं ब्रह्मैव तत्रापि प्रतिपाद्यम् । उपास्यत्वेन विधीयमाना गुणा अप्यध्यारोपापवादन्यायेन निर्विशेषब्रह्मप्रतिपत्तावुपयुज्यन्ते । अपवादात्प्रागवस्थायामारोपितैस्तैस्तैर्गुणैर्विशिष्टं ब्रह्म तस्मै तस्मै फलायोपास्यत्वेन विधातुं शक्यम् ॥

ननु यदि मुमुक्षुणा ऽवगन्तव्यं ब्रह्मस्वरूपं बोधयितुमारोपितगुणप्रपञ्चमाश्रित्योपासनाविधिस्तदा मोक्षे ऽधिकृतस्यैवोपासनाधिकारः स्यात् । यथा दर्शपूर्णमासयोश्चमसेनापः प्रणयेदिति वाक्यात्प्राप्तमपां प्रणयनमाश्रित्य गोदोहनेन पशुकामस्येति विधीयमाने गोदोहने दर्शपूर्णमासाधिकारिण एवाधिकारस्तद्वत् । नैष दोषः । तत्र हि दर्शपूर्णमासाधिकारिण एवाप्प्रणयनप्राप्तिः । तत्प्राप्तिमत एव पशुकामनायां गोदोहनविधिरित्यधिकृताधिकारता स्यात् । इह तु शब्दादारोपितप्रपञ्चप्रतिपत्तिरमुमुक्षूणामप्यस्तीत्याश्रित्य विधाने ऽपि नाधिकृताधिकारता । ननु सगुणब्रह्मोपासनविधायकानां वेदान्तानां ब्रह्मप्रतिपत्तिपरत्वे ऽपि न प्राणाद्युपासनविधायकानां तदस्तीति चेद् न । तेषामप्यन्तःकरणशुद्धिद्वारेण तत्रैव पर्यवसानात् । तस्मात्सर्वेषामपि वेदान्तानां ब्रह्मैव विषयस्तद्विद्याप्राप्त्या ऽनर्थनिवृत्तिः प्रयोजनं ततस्तद्विचारशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इत्यवगन्तव्यम् ॥

ननु विचारकर्तव्यतामात्रं प्रथमसूत्रस्यार्थः । तत्रासूचिते विषयप्रयोजने वेदान्तविचारसंबन्धितया किमित्युपपाद्येते इति चेद् उच्येते एवार्थतो विषयप्रयोजने । तथा हि । इष्टसाधनतैव विधायकानां लिङ्लोट्तव्यप्रत्ययानामर्थ इति तावदुत्तरत्राभिधास्यते । मोक्षकामेन ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ता विचारयितव्या इत्यस्मिन् सूत्रवाक्ये तव्यप्रत्ययेन धात्वर्थस्य विचारस्य सामान्येनेष्टसाधनता बोध्यते* । तत्र किं तदिष्टमिति विशेषाकारेण फलजिज्ञासायां स्वर्गादिवदधिकारिविशेषणतया मोक्ष एव विचारफलत्वेनावगम्यते । ब्रह्मज्ञानं तु धात्वर्थविचारसाध्यत्वात्फलीभूत†मोक्षसाधनत्वाच्चापूर्ववदवान्तरव्यापाररूपं भविष्यति ।

---

* सामान्येनेष्टसाधनत्वमवबोध्यते इति २ पु॰ पा॰   † फलभूतेति २ पु॰ पा॰ ।

ननु नेष्टसाधनता लिङादिप्रत्ययार्थः* किं तु नियोगो मानान्तरागम्यः । स च धात्वर्थेषु नियोज्यं नियुञ्जानः सामर्थ्याद्धात्वर्थेऽस्य फलसाधनत्वं कल्पयतीति । नैतत्सारम् । अनुपपत्त्यभावात् । किं धात्वर्थस्य फलसाधनत्वमन्तरेण नियोगस्य स्वरूपमनुपपन्नम् उत तत्प्रवर्त्तकत्वम् अनुपपन्नम् । नाद्यः । असत्यपि फले नित्यनैमित्तिकनियोगस्वरूपस्य सत्त्वात् । द्वितीये ऽपि किं नियोगः फलकामनामपेक्ष्य प्रवर्त्तक उत स्वयमेव प्रवर्त्तकः । आद्ये फलकामनैव प्रवर्त्तयतु किं नियोगेन । प्रत्यक्षादिषु फलकामनायाः प्रवर्त्तने स्वातन्त्र्यदर्शनात् । द्वितीये नदीवेगादिवन्नियोगः फलकामनारहितमपि पुरुषं बलात्प्रवर्त्तयेत् । तथा च तत्प्रवर्त्तकत्वं धात्वर्थस्य फलसाधनत्वाभावे ऽप्युपपन्नम् । अन्यथा नदीवेगो ऽपि फलसाधने प्रवर्त्तयेत् । नियोगमात्रस्य धात्वर्थफलसंबन्धाकल्पकत्वे ऽपि फलकामिना प्रमीयमाणो नियोगस्तत्कल्पक इति चेद् न । अत्रापि तयोः संबन्धमन्तरेणानुपपत्त्यभावात्† । न तावत्काम्यफलस्य धात्वर्थसाध्यत्वमन्तरेणाधिकारिविशेषणत्वमनुपपन्नम् । जीवनादीनामसाध्यानामपि यावज्जीवं जुहुयादित्यादिष्वधिकारिविशेषणत्वदर्शनात् । असाध्यस्वभावानां तथात्वे ऽपि साध्यस्वभावस्य फलस्याधिकारिविशेषणत्वं धात्वर्थसाध्यतया विना ऽनुपपन्नमिति चेद् न । किं साध्यस्वभावस्यत्यत्र साध्यशब्देन धात्वर्थसाध्यत्वं विवक्षितम् उत साध्यत्वमात्रम् । आद्ये कल्प्यकल्पकयोरभेदादात्माश्रयापत्तिः । द्वितीये ऽपि किं स्वर्गस्य साध्यत्वं शब्दात्प्रतीयते उतार्थात् । नाद्यः । वाचकपदाभावात् । न द्वितीयः । कल्पकाभावात् । न हि स्वर्गस्य साध्यत्वमन्तरेण किं चिदनुपपन्नं पश्यामः । स्वर्गस्य साध्यत्वाभावे कामियोगो ऽनुपपन्न इति चेद् एवमपि नास्याधिकारिविशेषणत्वं यद्बलाद्धात्वर्थस्य साध्यता कल्प्येत । यथा शुष्कदण्डी देवदत्त इत्यत्र दण्ड एव देवदत्तविशेषणं शुष्कत्वं दण्डविशेषणं तथा स्वर्गकामो ऽधिकारीत्यत्रापि कामनैवाधिकारिविशेषणं स्वर्गः कामनाया‡ विशेषणम् । कामनाद्वारा स्वर्गस्याधिकारिविशेषणत्वं स्यादिति चेत् तथापि§ न तस्य धात्वर्थसाध्यता सिध्यति । अध्येतुकामो भैक्ष्यं चरे॥दित्यत्र साध्यस्वभावस्याधिकारि-

* तव्यादिप्रत्ययार्थ इति २ पु॰ पा॰ । † अनुपपत्तेरभावादिति व्यस्तः पाठः २ पु॰ ।
‡ स्वर्गस्तु कामनाया इति २ पु॰ पा॰ । § इति चेन्न । तथापि इति २ पु॰ पा॰ ।
॥ भैक्षं चरेदिति २ पु॰ पा॰ ।

विशेषणस्याप्यध्ययनस्य धात्वर्थभूतभैक्ष्यचरण*साध्यत्वादर्शनात् । द्रव्यकामो राजानं (धर्मकामो यज्ञान्)† उपसेवेतेत्यादौ वैपरीत्यमपि दृष्टमेवेति चेत् तर्हि स्वर्गतत्कामनयोरधिकारिविशेषणत्वमेव दुर्निरूपम् । तथा हि । न ताव-त्स्वर्गकामपदं दर्शपूर्णमासनियोगस्य पुरुषेणायोगं व्यवच्छिनत्ति । नित्यवि-धिबलादेवायोगव्यवच्छेदस्य सिद्धेः । नापि तदन्ययोगव्यवच्छेदकम् । अस्व-र्गकामस्य दर्शपूर्णमासव्यवच्छेदे नित्यविधिविरोधात् । नित्यनियोगाद्भिन्नो हि काम्यनियोगः । तत्रायोगान्ययोगव्यवच्छेदे नास्त्युक्तदोष इति चेद् मैवम् । यद्य-पि यावज्जीववाक्येन बोध्यो नित्ययोगः काम्यनियोगश्च स्वर्गकामवाक्यबोध्यः तथापि साङ्गदर्शपूर्णमासनियोगस्योभयत्रैकत्वेन प्रत्यभिज्ञानान्नास्ति भेदः । नित्यकाम्यविभागस्त्वधिकारमात्रभेदादुपपद्यते । न च अधिकारिविशेषणत्वा-भावे स्वर्गकामपदवैयर्थ्यं शङ्कनीयम् । यथा दण्डी प्रैषानन्वाहेत्यादौ ऋत्विजः प्रैषानुवक्तुः प्राप्तत्वाद्दण्डविशेषणपरं वाक्यं यत्प्रैषानन्वाह तद्दण्डी सन्निति तथा स्वर्गकामपदमपि विशेषणस्वर्गपरम् । तदुक्तं पार्थसारथिना ।

अपेक्षितत्वाद्भाव्यस्य कामशब्दो हि तत्परः ।
विशेषणप्रधानत्वं दण्डीत्यादिषु दर्शितम् ॥ इति ।

स्वर्गकामपदस्य फलमात्रपरत्वे ऽप्यर्थादधिकारी लभ्यते । धात्व-र्थस्य यागस्य स्वर्गसाधनत्वे लिङादिप्रत्ययैर्बोधिते सति मदपेक्षितफलसा-धनमिदं कर्मेति कर्मण्यधिकारं पुरुषः स्वयमेव प्रतिपद्यते । एवं च फलपरं स्वर्गकामपदं साधनवचनेनान्विताभिधानमर्हति तच्चेष्टसाधनतायास्तव्याद्य-र्थत्वे सिध्यति न नियोगस्य तदर्थत्वे । तस्मान्न नियोगो लिङादिप्रत्ययार्थः ॥

अन्ये पुनर्धात्वर्थस्वर्गयोः साध्यसाधनसम्बन्धावगममेवमाहुः । विषयनियोज्याभ्यां विशिष्टो नियोगस्तावद्विधिवाक्यादवगम्यते । विषयो यागः नियोज्यः स्वर्गकामस्तयोश्च कर्मकर्तृरूपेण परस्परान्वयो नियोगनि-ष्पत्त्यन्यथानुपपत्त्या ऽवगम्यते । अन्वयाभावे नियोज्येन विषये ऽननुष्ठीय-माने तदनुष्ठानसाध्यो नियोगो न निष्पद्यते तत्र यथा दण्डिना ऽन्वीय-मानस्य दण्डेनाप्यन्वयस्तथा स्वर्गकामविशिष्टनियोज्येनान्वीयमानस्य यागस्य विशेषणीभूतस्वर्गेणाप्यन्वयो भवति । स चान्वयो गुणप्रधानभावादृते न

* भैक्ष्यचरणेत्यत्रापि पा॰ २ पु॰ । † ( ) एतन्मध्यस्थो ग्रन्थो नास्ति २ पु॰ ।

सम्भवति । ततः स्वर्गस्य प्राधान्येन यागस्य गुणभावेनान्वये सति तयोः साध्यसाधनसम्बन्धः स्यादिति ॥

नैतत्सारम् । उक्तरीत्या कर्तृविशेषणभूतजीवनगृहदाहादिनापि यागस्यान्वयप्रसङ्गात् । अस्तु को दोष इति चेद् उच्यते । तत्र किं जीवनादेर्धात्वर्थे प्रत्यङ्गत्वेनान्वयः किं वा प्राधान्येन । आद्ये नित्यदर्शपूर्णमासाधिकारिविशेषणस्य जीवनस्य दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन तद्विकृतौ सौर्यादावप्यन्वयः प्रसज्येत । तथा हि । सौर्यं चरुं निर्वपेद् ब्रह्मवर्चसकाम इत्यनेन विहितस्य कर्मणो दर्शपूर्णमासविकृतित्वं निर्वपतिचोदनासामर्थ्यात्सिद्धम् । तत्र प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति अतिदेशेन प्रकृतिभूतदर्शपूर्णमासाङ्गानां विकृतौ प्राप्तिदर्शनात् । तदविशेषाज्जीवनमपि प्राप्नुयात्ततो यावज्जीवं सौर्यं चरुं निर्वपेदितीति स्यात् । न च कामाधिकारेण नित्याधिकारस्य बाधाददोष इति वाच्यम् । यथा प्रकृतौ नित्यकाम्याधिकारस्तथा विकृतावपि प्रसङ्गात् । द्वितीये जीवनादेः प्राधान्येन स्वर्गादिवत्साध्यत्वं स्यात् । तस्मात्फलविशेषपरं स्वर्गकामपदं सामान्येन श्रेयःसाधनत्वविध्यभिधायिना लिङादिपदेनान्विताभिधानं करोति ॥

ननु यदि लिङादिप्रत्ययैरिष्टसाधनता ऽभिधीयते तदा ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यत्र तृतीया न सिध्येत् । तिङ्कृत्तद्धितसमासैरनभिहिते करणे कारके तृतीयाविधानात् । नायं दोषः । धात्वर्थस्य यागसामान्यस्य करणत्वे ऽभिहिते ऽपि यागविशेषज्योतिष्टोमकरणत्वस्यानभिहितत्वात् । तत इष्टसाधनताया विधायकप्रत्ययार्थतायां न को ऽपि दोषः । तथा च मोक्षकामेन वेदान्ता विचारयितव्या इत्यनेन सूत्रवाक्येनापि श्रेयोमोक्षसाधनत्वे विचारस्याभिहिते सति अर्थाच्छ्रेयोविशेषो मोक्षो विचारशास्त्रप्रयोजनमिति लभ्यते । ब्रह्मजिज्ञासेति शब्देन विषयो ऽपि सूचितः । यद्यपि समन्वयाध्यायेनैव विषयो ऽवगम्यते चतुर्थाध्यायेन च प्रयोजनं तथापि प्रवृत्तिहेतुत्वात्प्रथमसूत्रे ऽपि ते सूचनीये । तदेवं विषयप्रयोजनसद्भावाच्छास्त्रमारम्भणीयमित्येतद्वर्णकतात्पर्यमिति सिद्धम् ॥ इति श्रीविवरणोपन्यासे प्रथमवर्णकं समाप्तम्* ॥

* यद्यपि प्रथमवर्णकान्तिमं द्वितीयपुस्तकपत्रं भ्रष्टमिति तत्र समाप्तौ ग्रन्थनाम नोपलभ्यते परं द्वितीयादिवर्णकान्ते विवरणप्रमेयसंग्रहे द्वितीयं वर्णकमिति लेखदर्शनात् प्रथमपुस्तके ऽप्युपरितनलेखदर्शनाद् विवरणप्रमेयसंग्रहो विवरणोपन्यासो वा ग्रन्थनामेति प्रतिभाति ।

आत्मा श्रोतव्य इत्यस्य विधेर्वेदान्तवाक्यगः ।
विचारो विषयः साक्षात्स निरूप्यो ऽत्र वर्णके ॥
वेदान्तव्यवधानेन ब्रह्मैक्यं विषयो विधेः ।
निरूपितः स पूर्वस्मिन्वर्णके सप्रयोजनः ॥
वेदान्ता यदि शून्याः स्युर्विषयेण फलेन च ।
तदा दूरे तद्विचारो ऽतस्तयोः पूर्वमीरणम् ॥
संभाविते विचारे ऽद्य पूर्वमीमांसया स किम् ।
गतो न वेति संदेहे निर्णयो ऽत्राभिधीयते ॥



ननु वेदान्तानामर्थनिर्णयाय न्यायकलापो ऽपेक्षितः स चाथातो धर्मजिज्ञासे*त्यादिसूत्रैः सूचितः । न च विधिवाक्यार्थस्य तत्र निर्णयः प्रवृत्त इति वाच्यम् । कृत्स्नवेदस्य विधिमात्रपरत्वात् । वेदान्ताः सिद्धपरा इति चेद् न । तेषामप्यात्मा द्रष्टव्य इत्यादिज्ञानविधिपरत्वात् । तर्हि क्रियाविधिकलापः पूर्वमीमांसायां निरूपितः ज्ञानविधिनिरूपणायोत्तरमीमांसा ऽऽरभ्यतामिति चेद् न । उत्पत्तिविनियोगप्रयोगाधिकाराणां चतुर्णां विध्यपेक्षितरूपाणां क्रियायां निरूपितानां ज्ञाने ऽपि न्यायसाम्येन बोद्धुं शक्यत्वात् । तत्रोत्पत्तिविधिर्नाम कर्मस्वरूपमात्रबोधको ऽग्निहोत्रं जुहोतीत्यादिः । तथा ऽङ्गाङ्गिसंबन्धबोधको दध्ना जुहोतीत्यादिर्विनियोगविधिः । साङ्गप्रधानकर्मण्यनुष्ठानबोधकः प्रयोगविधिः । स च श्रौत इति भाट्टाः । विध्याद्युपलक्षणोपादानप्रमाणेन कल्पनीय इति प्राभाकराः । फलकामिनो जीवनादिनिमित्तवतो वा कर्मण्यधिकारप्रतिपादको ऽधिकारविधिः । तएते विधयः क्रियायां निरूपिता ज्ञाने ऽपि यथायोगमुत्प्रेक्षितुं शक्याः । अन्यथा क्रियामेकामुदाहृत्य निरूपिताः क्रियान्तरे पुनः प्रतिपादनीयाः स्युः ॥

नन्वभ्यधिकाशङ्काभिर्निराकरणायाध्यायान्तरवच्छास्त्रान्तरमारम्भणीयम् । तथा हि । वेदाप्रामाण्यशङ्कायां प्रथमे ऽध्याये तत्प्रामाण्यं निरूपितम् । सर्वकर्मैक्यशङ्कायां द्वितीये यजतिजुहोतीत्यादिशब्दान्तरादिहेतुभिरुत्पत्तिवि-

* जैमिनिसूत्र॰ १ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ ।

धिभेदपूर्वकः कर्मभेदो निरूपितः । सर्वत्र समप्राधान्यशङ्कायां तृतीये श्रुतिलिङ्गादिप्रमाणैरङ्गाङ्गिभाव उक्तः । चतुर्थे क्रत्वर्थत्वेनैतावतामनुष्ठानं पुरुषार्थत्वेन चैतावतामिति निर्धारितम् । पञ्चमे वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यादौ क्रमो दर्शितः । षष्ठे कामिन इहाधिकारो जीवनादिनिमित्तवतश्चेहेति विचारितम् । इति पूर्वषट्केन प्रकृतिविध्यपेक्षितो विचारः कृतः । समग्राङ्गसंयुक्तो विधिः प्रकृतिः । विकलाङ्गसंयुक्तो विधिर्विकृतिः । विकृतिविध्यपेक्षितो विचारः सप्तममारभ्योत्तरषट्केन कृतस्तत्रापि सप्तमेन प्रकृत्युपदिष्टानामङ्गानां सामान्येन विकृतावतिदेशो निर्णीतः । इत्थं कुर्यादित्युपदेशस्तद्वत्कुर्यादित्यतिदेशः । अष्टमे तु प्रकृतिभूतायां दर्शपूर्णमासाख्यायामिष्टावाग्नेयो ऽष्टाकपाल इत्यत्र पुरोडाशप्रकृतिद्रव्यभूतानां व्रीहीणां ये निर्वापावघातप्रोक्षणादयो धर्मा अभिहितास्ते विकृतिभूतसौर्यचरौ व्रीहिद्रव्यसारूप्यद्वारेण चरुप्रकृतिभूतव्रीहिष्वप्यतिदिश्यन्तइत्यादिविशेषातिदेशो निरूपितः । तदुक्तम् ।

सप्तमेनातिदेशेन धर्माः सन्तीति साधिते ।
ततो ऽष्टमेन यो यस्य यतश्चेति निरूपणा ॥ इति ॥

नवमे तु प्रकृत्युपदिष्टमन्त्रसामसंस्कारकर्मणां विकृतावतिदिष्टानां प्रकृतिविकृत्योर्द्रव्यदेवताभेदे सति प्रकृतिगतद्रव्यादिशब्दं विहाय विकृतिस्थितद्रव्यादिशब्दाध्याहारादिलक्षण ऊहो दर्शितः । तद्यथा अग्नये जुष्टमिति मन्त्रस्य विकृतौ सूर्याय जुष्टमिति पदप्रक्षेपः । दशमे तु विकृतावतिदिष्टानामङ्गानां प्रकृतौ सावकाशानां विकृतिगतविशेषाङ्गोपदेशादिना बाधो दर्शितः । तद्यथा विकृतावतिदेशप्राप्तानां प्रकृतिसंबन्धिबर्हिषां शरमयं बर्हिरिति विकृतिगतविशेषोपदेशेन बाधः । तथा कृष्णलान् श्रपयेदिति विहिते विकृतिभूते कृष्णलपाके प्राकृता अवघातादयः प्राप्ताः तत्र कृष्णलाख्येषु सुवर्णशकलेषु रूपविमोकासंभवादवघातस्य बाधः । तथा तौ न पशौ करोतीति निषेधात्पशावाज्यभागयोर्बाधः । एकादशे त्वनेकशेषिविधिप्रयुक्तस्य शेषस्य सकृदनुष्ठानादेव सर्वशेषिणामुपकारसाम्यरूपं तन्त्रनामकमुक्तम् । तद्यथा । आग्नेयो ऽष्टाकपाल उपांशुयाजमन्तरा यजति अग्नीषोमीय एकादशकपाल इत्युक्तपौर्णमासकर्मप्रयुक्तस्य प्रयाजादेः सकृदनुष्ठानादेव शेषिप-

येपकार इति । द्वादशे त्वेकशेषिप्रयुक्तशेषानुष्ठानस्य प्रयोजकसामर्थ्यप्रयुक्तशेषान्तरे ऽप्युपकार: प्रसङ्गाख्यो दर्शित: । तद्यथा पशुविधिप्रयुक्ताङ्गानां पशुपुरोडाशे ऽप्युपकार: । तदेवं प्रत्यध्यायमाशङ्कान्तरनिराकरणेन विध्यसंभेदो यथा निरूपितस्तथा प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मण: प्रत्यक्षादिभिरसिद्धत्वात्प्रतिपत्तिविध्ययोगाशङ्कायां तन्निराकरणायोत्तरमीमांसा ऽऽरभ्यतइति ॥

तदेतदयुक्तम् । प्रत्यक्षाद्यसिद्धानामपि यूपाहवनीयादीनां यथा सिद्धिस्तथा ब्रह्मणो ऽपि सिद्धौ पृथग् मीमांसाऽनर्थक्यात् ॥

अथ मतं यूपं तक्षतीत्यादौ न यूपमुद्दिश्य तक्षणादि विधीयते येन यूपाकारस्य लोकप्रसिद्धिरुपेक्ष्येत किं तर्हि खादिरो यूपो भवतीत्यादिना ऽवगतं खदिरादिप्रकृतिद्रव्यं तक्षति यूपं कर्तुमित्यलौकिकयूपाकारस्य साध्यत्वं प्रतीयते स चाकारो यूपे पशुं बध्नातीति विनियोगदर्शनाद्विशेषतो ऽवगम्यते तक्षणादिपरिनिष्पन्न: पशुबन्धाधार: काष्ठविशेषो यूप इति । एवमाहवनीयादयो ऽपि । न त्वत्र तथा ब्रह्मण: किं चित्साधकमस्ति । तत आरब्धव्या उत्तरमीमांसेति । नैतदप्युपपन्नम् । ब्रह्मसिद्धिमन्तरेणापि योषा वा व गौतमाग्निरित्यादावविवारोपितरूपेणोपासने प्रतिपत्तिविध्युपपत्ते: । ततो ऽभ्यधिकाशङ्काया अभावान्नोत्तरमीमांसा ऽऽरब्धव्या ॥

अत्र के चित्सिद्धान्त्येकदेशिनो ऽभ्यधिकाशङ्कामेवमाहु: । चोदनालक्षणो ऽर्थो धर्म * इति ब्रुवता विधे: प्रामाण्यं दर्शितम् । न च सदेव सोम्येत्यादिवेदानां विधिरहितानां तत्संभवति । न च तेषां सो ऽन्वेष्टव्य इत्यादिविधिभिरेकवाक्यतेति वाच्यम् । भावकर्मार्थवाचिनस्तव्यप्रत्ययस्य तत्र विधायकत्वाभावात् । विधावपि तव्यप्रत्ययो ऽस्तीति चेत् तथापि नेह विधि: संभवति । तव्यप्रत्ययस्य कर्माभिधायित्वात् । गन्तव्यमित्यादौ तु तव्यप्रत्ययस्य भावार्थस्य प्राधान्येन स्वतन्त्रफलाय विधानं युक्तम् । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यत्र कर्माभिधायितव्यप्रत्ययादपि धात्वर्थविषयो विधिर्दृष्ट इति चेद् अस्त्वप्राप्तस्वाध्यायगतप्राप्तिफलाय तत्र विधि: । प्रकृते तु किं स्वतन्त्रफलाय कर्मीभूतब्रह्मणो दृष्टिर्विधीयते किं वा कर्मकारकगतफलाय । नाद्य: । अवघातादिवत्कर्मकारकद्रव्ये गुणभूताया दर्शनक्रियाया: स्वतन्त्र-

* जैमिनिसूत्र १ अ॰ १ पा॰ २ सू॰ ।

फलाय विधातुमशक्यत्वात् । न द्वितीयः । चतुर्विधं हि कर्मकारके क्रियाजन्यफलम् । उत्पत्तिराप्तिर्विकारः संस्कारश्च । तचादौ नित्यप्राप्ते निर्विकारे ब्रह्मणि न त्रिविधं फलं संभवति । नाप्यज्ञानाधर्मादिमलापकर्षणलक्षणः संस्कारः शङ्कनीयः । अवेक्षिताज्यस्येव संस्कृतस्य ब्रह्मणो ऽन्यत्र विनियोगाभावात् ॥

अथात्मनि सक्तुन्यायेन विधिः संभविष्यति । तथा हि । सक्तून् जुहोतीति क्रतुप्रकरणे श्रवणात्क्रत्वङ्गता सक्तुहोमस्यावगता । तचाङ्गानि द्विविधानि अर्थकर्माणि संस्कारकर्माणि च । तच कारकाण्यनाश्रित्य स्वातन्त्र्येण गृहीतानि प्रयाजादीन्यर्थकर्माणि । व्रीह्यादिकारकगुणभूतानि संस्कारकर्माणि । तच न तावत्सक्तुहोमस्यार्थकर्मता व्रीहिगुणप्रोक्षणवत्सक्तुद्रव्यगुणभूतत्वात् । नापि संस्कारकर्मता । द्विविधो हि संस्कारः विनियुक्तसंस्कारो विनियोक्ष्यमाणसंस्कारश्च । तद्यथा व्रीहिभिर्यजेतेति विनियुक्तान् व्रीहीनुद्दिश्य विहितः प्रोक्षणादिर्विनियुक्तसंस्कारः । आहवनीये जुहोतीति विनियोक्तुमग्नेराहवनीयत्वसिद्धये विहित आधानादिर्विनियोक्ष्यमाणसंस्कारः । तच होमेन भस्मीकृतानां सक्तूनां क्रतुं प्रत्यनुपकारिणां क्रतौ विनियोगासंभवान्नोभयविधसंस्कारो ऽप्यच घटते । न च सक्तुहोमवाक्यस्य वैयर्थ्यं युक्तम् । अध्ययनविधिपरिगृहीतत्वात् । तस्मात्सक्तूनिति द्वितीयया ऽवगतं प्राधान्यं विहाय सक्तुभिरिति तृतीयया परिणामेन सक्तूनां गुणभावं होमक्रियायाः प्राधान्यं चोपादायार्थकर्मता निरूपिता । तद्वदात्मानमुपासीतेत्यचाप्यात्मनो विभक्तिविपरिणामेनात्मगुणकमुपासनाकर्मैव स्वतन्त्रफलाय प्राधान्येन विधीयते । विषम उपन्यासः । दृष्टान्ते हि शब्दतः करणभूता अपि सक्तवो ऽर्थतः कर्मभूताः । होमक्रियाकृतातिशयस्य भस्मीभावलक्षणस्य विकारस्य सक्तुषु सद्भावात् । ततो जुहोतीति सकर्मकधातुप्रयोगो युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु यद्यात्मनो ऽर्थतः कर्मत्वं तदोत्पत्त्यादीनां चतुर्णां क्रियाफलानामेकं वक्तव्यं तच्च निराकृतम् । अकर्मकत्वे चोपासीतेति सकर्मकधातुप्रयोगो ऽनुपपन्नः । नन्वात्मन्याप्तिः क्रियाफलं भविष्यति स्वरूपतो नित्यप्राप्तस्याप्युपासनायाः पूर्वं प्रतीतितो ऽप्राप्तत्वात् । नैतद्युक्तम् । स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन प्रतीतितो ऽपि नित्यप्राप्तत्वात् । अतो विध्यभावादविवक्षितार्था वेदान्ता इति धर्मजिज्ञा-

सानन्तरं स्नानं प्राप्तमिति तामेतामभ्यधिकाशङ्कां निराकर्तुं ब्रह्मजिज्ञासां तएव सिद्धान्तैकदेशिन एवमवतारयन्ति—अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति ॥

अयमभिप्रायः। धर्मजिज्ञासानन्तरं ब्रह्म जिज्ञासितव्यं न स्नातव्यमिति । न च वेदान्तेषु विध्यभावः । कटः कर्तव्य इत्यादिवदात्मा द्रष्टव्य इत्यादौ कर्मकारकगतफलाय विध्युपपत्तेः । सम्भवति ह्यात्मन्यज्ञानादिमलापकर्षणलक्षणः संस्कारः । न च संस्कृतस्यात्मन आज्यादिवदन्यत्र विनियोगो ऽपेक्ष्यते । स्वयमेव पुरुषार्थत्वात् । अपुरुषार्थसंस्कारस्यैव विनियोगापेक्षत्वात् । तदेवं वेदान्तेषु विध्यभावलक्षणामभ्यधिकाशङ्कां निराकृत्य प्रतिपत्तिविधिं च समर्थयितुमुत्तरमीमांसारम्भ इति । तदेतत्सिद्धान्तैकदेशिमतं पूर्वपक्षिणो नाभिमतम् । तथा हि । सिद्धान्तैकदेशिना विध्यभावलक्षणाभ्यधिकाशङ्काकाले परमा युक्तिरन्ते ऽभिहिता स्वप्रकाशचैतन्यरूपत्वेन प्रतीतितो ऽपि प्राप्तत्वान्नोपासनाविधिरिति । सा न युक्ता । यथा हिरण्यं भार्यमित्यत्र भूषणार्थत्वेन प्राप्तं हिरण्यधारणमभ्युदयार्थत्वेन नियम्यते तद्वत्प्राप्तस्याप्यात्मज्ञानस्य कर्तृसमवायिमोक्षफलाय नियमविधिसम्भवाद् हिरण्यधारणस्याप्राप्तिरपि पक्षे ऽस्तीति नियमविधिस्तत्रास्तु । इह तु स्वरूपचैतन्यत्वेनात्मप्रतीतेर्नित्यप्राप्तत्वान्न नियमविधिरिति चेत् तर्ह्यनात्मप्रतिभासनिवृत्तये परिसंख्याविधिरदृष्टार्थः स्यात् । अतो नाभ्यधिकाशङ्का संभवति ॥

यच्चाभ्यधिकाशङ्कानिराकरणे तेनैव सिद्धान्तैकदेशिना फलमविद्यादिमलापनयनमुक्तं तदप्यसत् । किं लौकिकात्मज्ञानमविद्यामपनयति उतालौकिकात्मज्ञानम् । आद्ये ऽपि न तावत्स्वरूपमेव तामपनयति । अहमिति सर्वदा ऽऽत्मप्रतीतावप्यविद्यानिवृत्त्यदर्शनात् । नापि विधिबलात् । तर्ह्यसंभावितपाकेषु कूष्माण्डेषु विधिबलादपि मुख्यः पाको दर्शयितुं शक्यः । द्वितीये ऽपि किं तादृशात्मज्ञान*मत्यन्तमप्रसिद्धमुत सामान्यतः प्रसिद्धम् अथ वा विशेषतः । नाद्यः । अत्यन्ताप्रसिद्धस्य विध्ययोगात् । यागादावपि हि कं चिद्यागं दृष्टवतः पुरुषस्य यागत्वसामान्योपाधिना प्रसिद्धौ सत्यां दृष्टयागव्यक्तिसदृशं यागव्यक्त्यन्तरं प्रतिपत्तृबुद्धिस्थमेव विधीयते ।

---

* तादृगात्मज्ञानमिति ३ पु॰ पा॰ ।

अन्यथा ममेदं कर्तव्यमिति प्रतिपत्त्यसंभवात् । न द्वितीयः । अलौकिकात्मज्ञानत्वसामान्याक्रान्तस्य व्यक्तिविशेषस्य कस्यं चिदपि पूर्वमननुभूतत्वात् । तृतीये ऽपि किं तादृगात्मज्ञानं पुरुषान्तरे विशेषतः प्रसिद्धम् उत विधेः प्रतिपत्तर्यधिकारिण्येव । नाद्यः । पुरुषान्तरप्रसिद्धेरधिकारिणं प्रत्यनुपयोगात् । न द्वितीयः । अधिकारिणि विशेषतः प्रसिद्धस्यार्थस्य विधिवैयर्थ्यात् । तदेवं सिद्धान्तैकदेशिना ऽभिहितयोरभ्यधिकाशङ्कातन्निराकरणप्रकारयोरसंगतत्वान्न तेनोत्तरमीमांसाया अगतार्थत्वं प्रतिपादयितुं शक्यम् ॥

अपरे पुनः सिद्धान्तैकदेशिन एवमगतार्थत्वमाहुः । न वयं तद्वद्वेदान्तेषु विध्यभावलक्षणामभ्यधिकाशङ्कां ब्रूमः येनोक्तदोषः स्यात् । किं तु विधिमभ्युपेत्यैव ब्रह्मासिद्धिलक्षणाम् । तथा हि । प्रतिपत्तिविध्यपेक्षितानामुत्पत्त्यादीनां चतुर्णां रूपाणां क्रियाविध्युक्तन्यायेन यद्यपि निर्णयः सिद्धः तथापि प्रतिपत्तव्यस्य ब्रह्मणः सिद्धवस्तुप्रतिबोधनसमर्थैरपि प्रत्यक्षादिभिरदर्शनाद्वेदस्य च कार्यमात्रपरस्य सिद्धब्रह्मतत्त्वाप्रतिपादकत्वादारोपितरूपस्य च ब्रह्मण उपासनायां मोक्षलक्षणात्यन्तिकफलासंभवादनुपास्यमेव ब्रह्मेत्येतामभ्यधिकाशङ्कां निराकर्तुमुत्तरमीमांसा ऽऽरब्धव्या ॥

तत्र चैवं निर्णीयते । न कार्यमात्रपरो वेदः । उपासनाविधिपरैर्वेदान्तैर्ब्रह्मणो ऽप्यवगम्यमानत्वात् । यथा रूपप्रत्यायनाय प्रवृत्तं चक्षुर्द्रव्यमपि प्रख्यापयति तद्वत् । ननु कथं वेदानामुपासनाविधिपरत्वं न तावदुपासनं नाम ब्रह्मापरोक्षज्ञानं तस्य परमानन्दसाक्षात्काररूपत्वेन फलभूतस्य स्वप्नवदविधेयत्वात् । नापि दृष्टिज्ञानं तत्र विधेरश्रवणात् । न हि शाब्दज्ञानं कर्तव्यमित्येतादृशो विधिः क्व चिच्छ्रूयते । मैवम् । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवाक्यानां विधिपराणां शाब्दज्ञानविधौ पर्यवसानात् । न च वाच्यं यदयमात्मेत्यात्मस्वरूपमुद्दिश्य तदिदं सर्वमिति प्रपञ्चरूपत्वविधाने सति आत्मनो ऽचेतनत्वप्रसङ्गेन विधेर्बाद्धुरभावादात्मनः प्रपञ्चरूपत्वस्यापुरुषार्थत्वात्कथमेतद्वाक्यं विधिपरमिति । यदिदं सर्वमिति प्रतिपन्नं प्रपञ्चमुद्दिश्य तदयमात्मेत्यप्रतिपन्नात्मरूपस्यैव विधानात् । नेति नेतीत्यादिवाक्यपर्यालोचनया प्रपञ्चं प्रविलाप्यात्मैव विधेय इति विशेषनिश्चयात् । यद्यपीदं सर्वं यदयमात्मेत्यत्र विधिर्न श्रूयते तथापि पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादाविव विधिः कल्प्यतामिति ॥

तमेतमप्येकदेशिशास्त्रारम्भप्रकारं पूर्वपक्षी नाङ्गीकुरुते । तथा हि । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र प्रपिष्टो भागो यस्येति समासे यथा प्रमीयमाणो द्रव्यदेवतासम्बन्धः स्वाविनाभूतं यागं गमयति यागश्च स्वाविनाभूतं विध्यर्थं नियोगमिति श्रुतसामर्थ्याद्विध्यर्थे प्रतिपन्ने व्यवहारमात्राय पूषोद्देशेन पिष्टपरित्यागः कर्त्तव्य इत्युपसंह्रियते तद्वदत्र न द्रव्यदेवतासम्बन्धः प्रमीयते यद्बलाद्विधिः कल्प्येत । अथ मन्येत* यथा विश्वजिता यजेतेत्यादिषु प्रमीयमाणौ यागनियोगावन्यथानुपपत्त्या चेतनं स्वर्गकामं नियोज्यं कल्पयतः तथेहापि श्रूयमाणश्चेतन आत्मा यागनियोगौ कल्पयतीति । तदसत् । अनुपपत्तेरभावात् । अन्तरेणापि यागनियोगौ लोकव्यवहारे चेतनस्य दृष्टत्वात् । नियोगाभावे कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वनियमो ऽनुपपन्न इति चेद् एवमपि न नियोगः कल्पयितुं शक्यः । तत्साधनस्य धात्वर्थस्य कस्य चिदप्यभावात् । सो ऽपि कल्प्यतइति चेत् तत्र किं पाकं गमनं करोतीत्येकपाकगमनादिसर्वधात्वर्थानुगतः कृत्यर्थः कल्प्यते उत ज्ञप्त्यर्थः कल्प्यते अथ वोभयम् । आद्ये यदिदं सर्वं तदयमात्मा कर्त्तव्य इति वचनव्यक्तिः स्यात् । तथा च सति अशक्यविधानमापद्येत । न हि निपुणतरेणापि घटः पटीकर्तुं शक्यते । अथामी पिष्टपिण्डाः सिंहाः क्रियन्तामित्यत्रान्यदन्याकारेण क्रियमाणं दृष्टमिति चेद् एवमप्यचेतिकर्त्तव्यताया अभावादसंपूर्णो विधिः । न हि शमादयः प्रपञ्चविलयनेतिकर्त्तव्यतारूपाः । तेषां ज्ञानेतिकर्त्तव्यतारूपत्वात् । न द्वितीयः । प्रपञ्चे सर्वस्मिन्विधिबलादात्माकारेण ज्ञायमाने ऽपि प्रपञ्चभावस्यानिवृत्तेः । न हि योषिदादिष्वग्न्यादिरूपेण ज्ञायमानेषु योषिदादिभावो ऽपि निवृत्तः† । न तृतीयः । पक्षद्वयदोषप्रसङ्गात् । ननु योषिदग्न्यादिषु मानसी क्रिया न ज्ञानम् । इह त्वात्मतत्त्वज्ञानेन विधीयमानेन प्रपञ्चः प्रविलीनः स्यात् स्थाणुतत्त्वज्ञानेन पुरुषभावप्रविलयदर्शनादिति चेत् तर्हि स्थाणुतत्त्वज्ञानस्येवात्मतत्त्वज्ञानस्यापि विधिव्यतिरिक्तं किं चित्प्रापकं वक्तव्यं तत्त्वज्ञानस्य वस्तुतन्त्रस्याविधेयत्वात् । विधायकशब्दव्यतिरिक्ता वेदान्तगताः शब्दास्तत्प्रापका इति चेत् तर्हि

* अथ मन्यसे इति २-३ पु॰ पाठः ।

† भावो निवृत्त इत्यपिशब्दरहितः पाठः २-३ पु॰ ।

तेभ्य एव ज्ञानसिद्धेः कृतं विधिना । उत्पन्ने ऽपि ज्ञाने पुनस्तादृशं ज्ञानव्यक्त्यन्तरं विधीयते । न च विधिवैयर्थ्यम् । मन्त्रेष्विवत्प्राप्तस्यापि पुनर्विध्यनुपपत्तेः । तथा हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यत्र स्वशाखा स्वाध्यायशब्देनोच्यते । अतस्तन्मध्यपातिनो मन्त्रा अपि स्वाध्यायविधिना पठितव्यतया स्वीकृतास्ते च गृहीतपदपदार्थसम्बन्धस्य स्वार्थे प्रत्ययमुत्पाद्य प्रयोजनशून्या व्यवतिष्ठन्ते । न च स्वार्थानुष्ठापकत्वं प्रयोजनम् । स्वार्थस्य द्रव्यदेवतास्वरूपस्याननुष्ठेयत्वात् । नापि तत्प्रमापकत्वम् । ब्राह्मणवाक्यैरेव मन्त्रार्थस्य द्रव्यादेः प्रमितत्वात् । ततो निष्प्रयोजनत्वे प्राप्ते श्रुतिलिङ्गादिभिर्व्रीह्यादिवन्मन्त्राः सप्रयोजनस्य कर्मणोऽङ्गभावे ऽपि न विनियुज्यन्ते । तत्रैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठतइत्यस्मिन् ब्राह्मणे गार्हपत्यमिति द्वितीयाश्रुतिः कदा चन स्तरीरसीत्येतन्मन्त्रस्येन्द्रप्रकाशनसमर्थस्यापि गार्हपत्योपस्थाने विनियोगं बोधयति । श्रुतसामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलीयस्त्वात् । बर्हिर्देवसदनं दामीत्ययं मन्त्रस्तु मन्त्रलिङ्गाद्बर्हिर्लवने विनियुज्यते । एवं वाक्यप्रकरणस्थानसमाख्याभिरपि तत्र तत्र मन्त्रा विनियुक्ताः । ते च मन्त्राः केनोपकारेण प्रधानापूर्वसिद्धेरुपकुर्वन्तीति वीक्षायामनुष्ठानापेक्षितद्रव्यदेवतादिस्मारणेनेति कल्पनीयम् । दृष्टोपकारे सत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः । संभवति हि हुंफडादिव्यतिरिक्तमन्त्रैरर्थस्मृतिः । तदध्ययनस्यार्थावबोधपर्यन्तत्वात् । यद्यपि ब्राह्मणवाक्यैर्द्रव्यदेवतादिस्मृतिः संभवति तथापि मन्त्रैरेव स्मृतावदृष्टविशेषः कल्पनीयः । अन्यथा मन्त्राणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । अध्ययनविध्युपात्तानां तदयोगात् । एवं च सति प्रयोगविधिः सर्वैरङ्गैरपूर्वोपकारं कारयन्मन्त्रैरर्थज्ञानलक्षणमुपकारं कारयति । तत्र यथा प्रयोगवचनो मन्त्रैरध्ययनकालोत्पन्नज्ञानातिरिक्तमपूर्वोपकारिज्ञानान्तरमनुष्ठापयति तथा ऽत्रापि मोक्षोपकारिब्रह्मज्ञानव्यक्त्यन्तरमनुष्ठापयतु । न चात्र दार्ष्टान्तिके तद्वत्प्रयोगविधिर्नास्तीति शङ्कनीयम् । तस्य संपादयितुं शक्यत्वात् ॥

ननु सर्वत्रोत्पन्ने कर्मणि विनियोगोत्तरकालमधिकारसम्बन्धे सति पश्चात्प्रयोगविधिरन्विष्यते इह तूत्पत्त्यादिविधित्रयाभावे कथं प्रथमत एव प्रयोगविधिसंपादनमिति चेद् न । उत्पत्त्यादिविधित्रयस्याप्यत्र सुसंपादत्वात् । तथा हि । वेदान्तवाक्येनात्मज्ञानं कुर्यादित्येवं वेदान्तशब्दलक्षणकरणेन

विशिष्टस्यात्मज्ञानस्य स्वरूपबोधउत्पत्तिविधिस्तावदध्याह्रियते । न च वाच्यं विशिष्टप्रतीतौ नोत्पत्तिविधित्वं संभवति स्वरूपमात्रबोधकत्वादुत्पत्तिविधेरिति । सोमेन यजेतेत्यत्र विशिष्टोत्पत्तिविधेरङ्गीकृतत्वात् । तत्र हि सोमशब्दो यागविशेषनामधेयं गुणवाची वेति विचार्य वल्लीविशेषे रूढस्य यागनामत्वासंभवाद्गुणवाचित्वं निर्धारितम् । तत्र यद्यपि दध्ना जुहोतीतिवत्सोमेन यजेतेत्युक्ते गुणसंबन्धः प्रतीयते तथाप्यग्निहोत्रं जुहोतीतिवत्पृथगुत्पत्त्यश्रवणात्सोमगुणविशिष्टयागोत्पत्तिविधिरिति अङ्गीकर्त्तव्यम् । तद्वत्प्रकृते ऽपि विशिष्टोत्पत्तिविधिः किं न स्यात् ॥

स एवोत्पत्तिविधिः पर्यालोचितो नियोगाधिकारप्रयोगाख्यविधित्रयाकारेण संपद्यते । प्रथमं तावदुत्पत्तिविधिबोधितमात्मज्ञानं कथमिति जिज्ञासायां फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायेन फलवदात्मज्ञानप्रकरणपठितशमादीनि फलानि इतिकर्त्तव्यत्वेन विनियोजयन्नङ्गाङ्गिसंबन्धबोधकत्वादुत्पत्तिविधिरेव विनियोगविधिः संपद्यते । ततः शमादीतिकर्त्तव्यतानुगृहीतैर्वेदान्तवाक्यकरणैरात्मज्ञानं कुर्यादित्येवंरूपेण निष्पन्नः स एव विनियोगविधिः साङ्गे कर्मणि ममेदं कर्त्तव्यमिति प्रतिपत्तारमधिकारिणमाकाङ्क्षन्नर्थवादगतं मोक्षं फलत्वेन रात्रिसत्रन्यायेनोपसंहृत्य मोक्षकामः कुर्यादित्येवमधिकारविधिः संपद्यते । रात्रिसत्रे ह्येवमर्थवादः श्रूयते । प्रतितिष्ठन्ति ह वै यएता रात्रीरुपयन्तीति । तत्राश्रुतत्वादधिकारी कल्पनीयः । स किं स्वर्गकामो भवेत् किं वा ऽऽर्थवादिकप्रतिष्ठाकाम इति संदेहः । तत्र विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकामः प्राप्तः । विश्वजिता यजेतेत्यत्र फलस्याश्रुतस्यापेक्षायां स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादिति * सूत्रेण क्व चिन्नियोज्यविशेषणत्वेन श्रुतः स्वर्ग इतरत्रापि फलत्वेन कल्पनीयः सर्वेषां स्वर्गार्थित्वाविशेषादिति निर्णीतम् । तथा रात्रिसत्रे ऽपि स्वर्गः फलं तत्कामो ऽधिकारीति पूर्वपक्षे प्राप्ते फलमात्रेयो निर्देशादिति † सूत्रेणेत्थं राद्धान्तितम् । विश्वजिदादौ फलस्योत्पत्तौ अश्रवणात् स्वर्गः कल्प्यतां नाम रात्रिसत्रे त्वर्थवादनिर्दिष्टा प्रतिष्ठैव फलम् । सार्थवादेनैव वाक्येन नियोगप्रतीतेः । अर्थवादानां

---

* जैमिनिसूत्र ४ अ॰ ३ पा॰ १५ सू॰ ।
† जैमिनिसूत्र॰ ४ अ॰ ३ पा॰ १८ सू॰ ।

विध्येकवाक्यताया अर्थवादाधिकरणे * निर्णीतत्वात् । तत आर्थवादिकप्रतिष्ठाकामो यथा रात्रिसत्रे ऽधिकारी तथा तरति शोकमात्मविदित्याद्यर्थवादावगतमोक्षकाममधिकारिणं संपादयन्नधिकारविधिः स्यात् । ततः स एव साङ्गतत्त्वज्ञानमधिकारिणा ऽनुष्ठापयन्प्रयोगविधिः संपद्यते । ततः प्रयोगविधिबलान्मन्त्रवद्वेदान्तशब्दाः प्रथमतः स्वार्थमात्मानमवबोध्या ऽपि पश्चादपूर्वोपकारिविधेयज्ञानव्यक्त्यन्तरे पर्यवस्यास्यन्ति । न च वाच्यं मन्त्राणामपूर्वोपकारिप्रत्ययमात्रे तात्पर्यं स्वार्थस्य ब्राह्मणवाक्यैः प्रतिपादितत्वात् । वेदान्तानां तु स्वार्थे ऽपि तात्पर्यं वक्तव्यम् । अन्यतो ऽप्राप्तत्वात् । अतो न विधेयप्रत्यये तात्पर्यमिति कुल्याप्रणयनन्यायेनोभयार्थत्वाविधेयत्वात् । यथा शाल्यर्थं कुल्याः प्रणीयन्ते ताभ्य एव पानीयं च पीयते तद्वत् ॥

ननु स्थायिनां कुल्यादीनां युगपत्क्रमेण वा ऽनेककार्यकारित्वमस्तु । उपलभ्यमानत्वात् । शब्दस्य तु न तावत्क्रमकारित्वं क्व चिदपि विरम्य व्यापारानुपलम्भात् । नापि युगपदर्थद्वये तात्पर्यं प्रत्यक्षेण दृश्यते । न्यायतस्तत्कल्पने च न युगपद् न्यायद्वयप्रवृत्तिः संभवतीति चेद् न । प्रयाजवाक्येष्वर्थद्वये तात्पर्यस्याङ्गीकृतत्वात् । समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकारं यजतीति पञ्चवाक्यानि पञ्च प्रयाजान् क्रमं च तदनुष्ठानस्य बोधयन्तीति ह्यङ्गीकृतम् । अतः प्रयाजवाक्यवदुभयार्था वेदान्तशब्दा मन्त्रवदपूर्वोपकारिणि ज्ञानव्यक्त्यन्तरे विधेये पर्यवस्यास्यन्तीति । अत्रोच्यते । वेदान्तानां विधेयसमर्पकतायां न स्वार्थपरता संभवति । विधायकस्य योषिदग्न्यादिवाक्यस्य स्वार्थपरत्वादर्शनात् । योषिदादिपदार्थस्य लोकसिद्धतया न तत्र स्वार्थपरता इह तु विधिब्रह्मणोरलौकिकत्वादुभयपरत्वं वेदान्तजन्यज्ञानस्य स्यादिति चेत् किमत्र वेदान्तेषु या ज्ञानव्यक्तिर्विधीयते सैव वेदान्तार्थभूतं ब्रह्मस्वरूपं प्रमापयति उत ज्ञानव्यक्त्यन्तरम् । आद्ये विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिलक्षणं वैरूप्यं ब्रह्मणः प्रसज्येत । प्राधान्यमुपादेयत्वं विधेयत्वं चेत्येकं त्रिकम् । गुणभावमुद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं चेत्यपरं त्रिकम् । तत्र प्रमापकस्य ज्ञानस्य प्रमेयार्थतया प्रमेयस्य ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा कस्य ज्ञानमि-

* जैमिनिसूत्र॰ १ अ॰ २ पा॰ १ सूत्रात् १७ सू॰ पर्यन्तम् ।

त्यपेक्षायां ब्रह्मणो ज्ञानमित्येवं विधेयज्ञानं प्रति व्यावर्त्तकतया तदर्थस्य ब्रह्मणो गुणभावः । तथा प्रमाणविषयस्य ब्रह्मणः प्रमाणजन्यातिशययोगित्वाकारेण साध्यत्वादुपादेयत्वम् । तथा स्वभावतः सिद्धत्वाद् ब्रह्मण* उद्देश्यत्वम् । तथेदानीं प्रमाणविषयस्य ब्रह्मणः पूर्वमज्ञाततया ऽङ्गीकार्यत्वाद्विधेयत्वम् । तथेदानीमुद्देश्यस्य ब्रह्मणः पूर्वं ज्ञातत्वादनुवाद्यत्वम् । तदेवं विधेयज्ञानमेव ब्रह्मप्रमापकमित्यस्मिन्नाद्यपक्षे वैरूप्यं दुर्वारम् । अस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । वेदान्तेभ्य उत्पन्नं प्रथमज्ञानं ब्रह्मपरं द्वितीयज्ञानं विधेयतया विधिपरमिति । नायमपि पक्षः समीचीनः । शब्दस्योभयपरत्वाभावे तज्जन्यज्ञानस्यासकृज्जातस्याप्युभयपरत्वानुपपत्तेः । न च शब्दस्योभयपरत्वं प्रयाजवाक्यदृष्टान्तस्य निराकरिष्यमाणत्वात् ॥

ननु वैरूप्यप्रसङ्गो न दोषमावहति । अन्यथा गुणकर्मविधानानुपपत्तेः । तथा हि । क्रत्वङ्गभूतव्रीह्यादिकारकसंस्कारार्थानि कर्माणि गुणकर्माणि । तत्र व्रीहीणामन्यार्थत्वसिद्धत्वज्ञातत्वलक्षणानि गुणत्वोद्देश्यत्वानुवाद्यत्वानि तावद्विद्यन्ते । यागक्रियां प्रति कारकत्वादन्यार्थत्वम् । मानान्तरगम्यत्वात्सिद्धत्वज्ञातत्वे । तथा शेषित्वसाध्यत्वाज्ञातत्वलक्षणानि प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वानि प्रोक्षणक्रियावशाद् व्रीहीणामत्र संभविष्यन्ति । प्रोक्षणस्य व्रीह्यर्थत्वाद् व्रीहीणां शेषित्वम् । प्रोक्षणजन्यातिशयवदाकारेण पूर्वमसिद्धत्वात् साध्यत्वाज्ञातत्वे । तत्र गुणत्वोद्देश्यत्वानुवाद्यत्वाख्यं त्रिकं व्रीहिशब्दात्प्रतीयते । प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वाख्यं त्रिकं प्रोक्षणक्रियाजन्यातिशयवाचिद्वितीयाविभक्त्या प्रतीयते । ततो व्रीहिप्रोक्षणादिषु गुणकर्मस्वेकस्यां प्रमितौ विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिर्दुर्वारेति नेयं दोषावहेति चेद् मैवम् । न तत्र क्रियाजन्यातिशयो विभक्तिगम्यः किं तु व्रीह्यर्थक्रियाविध्यनुपपत्तिगम्यः । अतः शाब्दे ज्ञाने गुणत्वोद्देश्यत्वानुवाद्यत्वान्येव प्रमीयन्ते प्राधान्योपादेयत्वविधेयत्वानि त्वर्थापत्त्येति ज्ञानभेदान्न तत्र वैरूप्यप्रसङ्गः । प्रकृते ऽपि तर्हि ब्रह्मज्ञानविधेयज्ञानयोर्भेदादविरोधो ऽस्त्विति चेद् न । व्रीह्यादाविव ब्रह्मणि मानान्तरस्यासंभवात् । न हि सामग्री-

* स्वभावतः सिद्धब्रह्मण इति १ पु॰ पा॰ ।

भेदमन्तरेण कार्यभेदः संभवति। अथोच्येत विधायकपदव्यतिरिक्तपदसमुदायो ब्रह्मस्वरूपं प्रथमतः प्रतिपाद्य पुनस्तदनुवादज्ञानं जनयित्वा तस्य ज्ञानस्य विधिविषयत्वसमर्पणेन पुनर्विधायकपदेन पदैकवाक्यतां गच्छति ततः प्रमाणभेदसिद्धिरिति। नैतद्युक्तम्। पदैकवाक्यतायाः प्राग् वाक्यरूपस्य पदसमुदायस्य प्रमाणत्वायोगात्। अथाच ब्रह्मवाक्यं ज्ञानविधिवाक्यं चेति द्वेधा विभज्य पश्चादर्थवादविधिवाक्ययोरिव वाक्यैकवाक्यता कल्प्येत तदसत्। अर्थवादानामफलानां विध्येकवाक्यत्वे ऽपि ब्रह्मवाक्यस्य स्वत एव पुरुषार्थपर्यवसायिनस्तदयोगात्। अथ प्राथमिकशब्दज्ञानस्य परोक्षत्वेनाफलत्वात्फलभूतापरोक्षानुभवहेतुत्वाभावात्तद्धेतुज्ञानं विधेयम् *। ततो ब्रह्मवाक्यस्य तद्विध्येकवाक्यत्वं युक्तमिति चेत् तर्हि यागस्य व्रीह्यादिवद्विधीयमानज्ञानस्य किं चित्करणकारकं वक्तव्यम्। तच्च न संभवति त्वन्मते शब्दस्य परोक्षज्ञानोपक्षयात्। इन्द्रियादीनां च ब्रह्मगोचरत्वाभावात्॥

अथ मतं शाब्दज्ञानस्यापरोक्षानुभवहेतुता यद्यपि स्वतो न दृश्यते तथापि विधिबलाद्भविष्यति ततः शब्द एव विधेयज्ञानकरणमिति। तदयुक्तम्। किमत्र शब्दजन्यं प्राथमिकं ब्रह्मज्ञानं विधेयमुत तेन ज्ञानेनावगतं ब्रह्मोद्दिश्य प्रत्ययसंतानः। नाद्यः। विधेयज्ञानस्यैव ब्रह्मप्रमापकत्वे वैरूप्यस्य दर्शितत्वात्। न द्वितीयः। प्रत्ययसंतानस्याश्रुतत्वात्। आत्मेत्येवोपासीतेत्यादौ प्रत्ययसंतानरूपस्योपासनस्य विधिः श्रूयतइति चेद् न। स्वभावसिद्धप्रत्ययमुद्दिश्य तस्यालौकिकात्मलक्षणविषयप्रतिपादने वाक्यतात्पर्यात्। एवकारयोगादात्मनः प्रतिपाद्यत्वनिर्णयात्। तदुक्तम्।

यच्छब्दयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्।
तच्छब्द एवकारश्च स्यादुपादेयलक्षणम्॥ इति।

न चैतद्वाक्यमात्मानं तदुपासनं च प्रतिपादयितुं शक्नोति वाक्यभेदप्रसङ्गात्। न च निदिध्यासितव्य इति वाक्यमुपासनां विदध्यात्। आत्मप्रतिपादकवाक्यमध्ये पठितस्य तस्य स्तुतिपरत्वात्। अन्यथा वाक्यभेदापत्तेः। नन्वात्मन्येवात्मानं पश्येदिति ज्ञानविधानेन संतानविधिरुपलभ्यते।

* हेतुत्वाभावाच्च सर्वथा ऽन्यदपि किं चित् तद्धेतुज्ञानं विधेयमिति ३ पु॰ पाठः। २ पु॰ तु सर्वथा ऽन्यदपि किं चिदिति कुण्डलितम्।

ज्ञानस्य सर्वत्र प्रवाहेणाविनाभावादिति चेद् न । अविनाभावासिद्धेः । क्व चित्पुरोवर्त्ति वस्तु सकृदुद्भवतो झटिति प्रत्यङ्मुखत्वादिदर्शनात् । अथापि दर्शपूर्णमासप्रकरणे मलवद्वाससो व्रतकलापविधानवदात्मप्रकरणे संतानरूपं निदिध्यासनं विधातुं शक्यतइति चेद् एवमपि संतानस्याप्रमाणस्यापरोक्षानुभवहेतुत्वासंभवान्न शाब्दज्ञानाद्विशेषः सिध्येत् । न च मृतपुत्रादेर्भावनाधिक्यादापरोक्ष्यं दृष्टमिति वाच्यम् । तत्र विषयस्यासंप्रयुक्तत्वेन तदापरोक्ष्यस्य भ्रान्तत्वात् । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमान इति श्रुत्या ध्यानस्यापरोक्षानुभवहेतुत्वमुक्तमिति चेद् मैवम् । नात्र ध्यायमानः पश्यतीत्येवमन्वयो येन ध्यानं दर्शनहेतुः स्याद् अपि तु ध्यायमानो ज्ञानप्रसादेन पश्यतीति । ज्ञानशब्देनात्रान्तःकरणमुच्यते ज्ञायते ऽनेनेति व्युत्पत्तेः । तस्य प्रसाद ऐकाग्र्यं तच्च सहकारिकारणम् । लोके दुर्ज्ञेयवस्तुदर्शने चित्तैकाग्र्यसहायापेक्षाया दृष्टत्वात् । एवं च सहकारिभूतचित्तैकाग्र्यस्य प्रत्ययसंतानरूपं ध्यानं साधनमित्युक्तं भवति । न चैवमश्रुतान्वयकल्पनमयुक्तमिति वाच्यम् । अदृष्टानुपपन्नार्थकल्पनादन्वयमात्रवैपरीत्यकल्पनस्य लघीयस्त्वात् । न ह्यन्यत्र ध्यानस्यापरोक्षप्रमितिहेतुत्वं दृष्टं नाप्युपपन्नं ध्यानस्य प्रमाणरूपत्वाभावात् । साक्षात्कारस्य तु प्रमाणभूतः शब्द एव कारणमिति पूर्ववर्णके विद्याप्राप्तिवादे तं त्वौपनिषदमिति तद्धितप्रत्ययमुपजीव्य सिद्धान्तिना समर्थितम् । अतः शाब्दज्ञानस्य तत्संतानस्य वा नापरोक्षानुभवकरणतया विधेयत्वसंभवः ॥

यदुक्तं प्रयाजवाक्यवद्वेदान्तानामुभयार्थत्वे सति ब्रह्मप्रतिपादनं विधेयज्ञानव्यक्त्यन्तरपर्यवसानं च भविष्यतीति । तदपेशलम् । दृष्टान्तासिद्धेः । प्रयाजा एव हि तत्र शब्दगम्यास्तदनुष्ठानक्रमस्त्वर्थापत्तिगम्यः । ननु न तावत्प्रयाजा एव क्रमः । तेषां क्रमशब्दानभिधेयत्वात् । नापि तदतिरिक्तः क्रमः सुनिरूपः । एकैकस्मिन्प्रयोजने क्रमादर्शनात् । संयोगवदनेकाश्रितः क्रम इति चेद् न । तथा सति संयोगिनोरिव प्रयाजानां यौगपद्यप्रसङ्गात् । यौगपद्ये च कालकृते क्रमव्याघातात् । मैवम् । लोकप्रसिद्धस्य क्रमस्यापह्नवायोगात् । कालकृतक्रमत्वादेवाश्रययौगपद्यानपेक्षत्वात् । यदि देशकालवस्तूपाधिपरा-

मर्शमन्तरेण स्वतन्त्रः क्रमो न दृश्येत तर्ह्येकदेशोपाधिकेषु वृक्षेषु वनव्यवहारवत्संनिहितानेकक्षणोपाधिकेषु प्रयाजेषु क्रमव्यवहारो ऽस्तु। अथाऽनुष्ठेयपदार्थानामनिष्पन्नस्वभावत्वाद्देशकालवस्तुकृतः क्रमो न संभवेत् तर्हि वाक्यपाठक्रम एव स्मर्यमाणो ऽनुष्ठेयपदार्थे ऽप्युपकल्पताम् * । ननु कथमयं क्रमो ऽनुष्ठेयविशेषणतया प्रमीयते विधायकाभावात् । प्रयोगवचनस्य तद्विधायकत्वे परस्पराश्रयत्वप्रसङ्गात् । विहिते प्रयोगविधिः प्रयोगविधौ च तद्विधिकल्पनेति । नैष दोषः । एकस्य कर्तुर्युगपदनेकपदार्थप्रयोगानुपपत्त्या क्रमस्य प्रमीयमाणत्वात् । ततः प्रयाजवाक्यानामेकार्थपरत्वान्न तद्दृष्टान्तेन वेदान्तानामर्थद्वयपरत्वं संभवति ॥

यदप्युक्तम् उपासनाविधिपरैर्वेदान्तैर्ब्रह्माप्यवगम्यते रूपप्रत्यायकेन चक्षुषा द्रव्यस्यापि प्रतीतिदर्शनादिति । तदप्यसत् । यथा प्रतिवस्तु संप्रयोगनिरपेक्षमेव प्रमाणं चक्षुर्न तथा प्रतिपदार्थं प्रमाणं शब्दः किं तु यत्र तात्पर्यं तत्र संभूयैव प्रमाणम् । तथा च विधिपरा वेदान्ताः कथं ब्रह्मावगमयेयुः । नन्वेवं तर्हि वेदान्तशब्दा ब्रह्मस्वरूपं मा प्रमापयन्तु किं तु विधायकपदजन्यविधिप्रमितिविषयत्वेनैव ब्रह्मज्ञानं समर्पयन्तु ब्रह्मस्वरूपं त्वर्थापत्त्या सेत्स्यति विधेयज्ञानस्य ज्ञेयभूतब्रह्मस्वरूपमन्तरेणानुपपत्तेरिति चेद् महदिदं न्यायविचारकौशलमायुष्मतः यदेकस्मिन्विषये ब्रह्मस्वरूपाख्ये प्रथमप्रतिपत्तिः प्रमाणं तस्मिन्नेव द्वितीयज्ञानं न प्रमाणमिति । तथा श्रुतिर्न प्रमाणं श्रुत्यर्थापत्तिश्च प्रमाणमिति । अथ श्रुतिर्विधिशेषत्वान्न स्वार्थे प्रमाणं श्रुत्यर्थापत्तिस्त्वनन्यशेषत्वात् † प्रमाणम् इत्युच्येत एवमपि नात्र ब्रह्म सिध्येत् । वाचं धेनुमुपासीतेत्यादाविव विधेयज्ञानस्य वास्तवज्ञेयमन्तरेणाप्युपपत्तेः । स्वतःप्रामाण्यमाश्रित्य विधेयज्ञानाद् ब्रह्मसाधने तथैव सिद्धार्थपदजन्यप्राथमिकज्ञानाद् ब्रह्म किं न सिध्येत् । तत्सिद्धौ च तावतैव मुक्त्युपपत्तौ विधिवैयर्थ्यम् । अथ विधेयज्ञानस्यारोपितविषयताया-मदृष्टफलकल्पनात् ‡ ततो विषयप्रमितिलक्षणं दृष्टफलं कल्प्यतइति चेद् न । सकलप्रमाणविरोधप्रसङ्गात् । तदेवमत्यन्तदुष्टस्य प्रतिपत्तिविधेर-

* पदार्थेषूपरज्यताभिति २ पु० पाठः । पदार्थेषूपरज्यते इति ३ पु० पाठः ।
† अनन्यपरत्वादिति २ पु० पाठः । ‡ कल्पना स्यादिति २ पु० पाठः ।

ध्याहर्तुमशक्यत्वादिदं सर्वं यदयमात्मेत्यादिवेदान्तैर्मन्त्रैरिव प्रयोगवचनो न ज्ञानव्यक्त्यन्तरमनुष्ठापयति ततो नानेनापि सिद्धान्त्येकदेशिना वेदान्तविचारस्यागतार्थत्वं सुसंपादम् । नन्वध्ययनविध्युपात्तानां वेदान्तानां धर्मब्रह्मविषयत्वाभावे* सत्यानर्थक्यं स्यादिति चेद् मैवम् । यद्यपि वेदान्तानां सिद्धब्रह्मस्वरूपाबोधकत्वान्नास्ति ब्रह्म तथापि न वेदान्तवैयर्थ्यं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविशिष्टस्याहंप्रत्ययगम्यस्य जीवात्मनो विद्यमानैः कर्तृत्वादिभिरविद्यमानैश्चान्तर्यामित्वब्रह्मत्वादिभिर्वेदान्तोक्तसमस्तगुणैर्विशिष्टतयोपासनोत्पत्तिविधौ शमदमादीतिकर्तव्यतोपसंहारेण विनियोगविधौ मोक्षकामिनियोज्यसंबन्धितया ऽधिकारविधौ साङ्गे कर्मण्यधिकारिण्यनुष्ठापकतया प्रयोगविधौ च वेदान्तानां पर्यवसानाङ्गीकारात् । तत्र विध्यपेक्षितन्यायस्य सर्वस्य पूर्वतन्त्रएव गतत्वादभ्यधिकाशङ्काया अदर्शनान्नैवारब्धव्योत्तरमीमांसेत्येवं पूर्वः पक्षः ॥

अत्राभिदध्महे । किं सिद्धे व्युत्पत्त्यभावाद्वेदान्तानामुपासनाक्रियापरत्वमुच्यते किं वा जैमिन्यादिवचनसामर्थ्यात् । तत्राद्यः समन्वयसूत्रे निराकरिष्यते । न द्वितीयः । वेदान्तानां जैमिन्यादिभिरविचारितत्वात् । अथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्र हि सूत्रे भाष्यकारादिभिर्धर्ममात्रविचारप्रतिज्ञापरत्वेनाधिकरणमाचितं न तु कृत्स्नवेदार्थविचारप्रतिज्ञापरत्वेन । तथा हि । धर्ममीमांसाशास्त्रं विषयः ततः किमारम्भणीयं न वेति संदेहः । तदर्थमर्थान्तरं चिन्त्यते अध्ययनविधिरदृष्टार्थो दृष्टार्थो वेति । तत्रादृष्टार्थ इति तावत्प्राप्तम् । दृष्टफलसाधने भोजनादौ विध्यदर्शनात् । अध्ययनक्रियाकर्मणि स्वाध्याये संस्कारप्राप्तिलक्षणं दृष्टफलं संभवेत् । कथमदृष्टार्थतेति चेद् मैवम् । न तावत्संस्कारः संभवति संस्कृतस्य स्वाध्यायस्य क्वचित्कृतौ विनियोगादर्शनात् । नापि प्राप्तिः । अक्षरग्रहणमात्ररूपायाः प्राप्तेः स्वयमफलत्वात्फलान्तरासाधनत्वाच्च । अर्थावबोधसाधनं तदिति चेत् तर्ह्यर्थावबोधाक्षरग्रहणयोः साध्यसाधनभावस्य लोकसिद्धत्वाद्विधिवैयर्थ्यम् । यदि कर्मकारकगतफलाभावे कर्माभिधायितव्यप्रत्ययेन कर्मप्रधानो विधिर्न संभवेत्

* धर्मे ब्रह्मप्रतिपत्तिविषयत्वाभावे इति २ पाठः ।

तर्हि सक्तुन्यायेनाधीयीतेति * वैपरीत्यं कल्प्यताम् । न च फलाश्रवणादध्ययनस्य कथमदृष्टार्थतेति वाच्यम् । यदृचो ऽधीते पयसः कुल्या अस्य पितॄन् स्वधा अभिसंभवति † यद्यजूंषि घृतस्य कुल्या इत्यादिना ब्रह्मयज्ञरूपजपाध्ययनफलत्वेन श्रूयमाणस्य घृतकुल्यादेरध्ययनत्वसाम्येन प्रथमाध्ययने ऽप्यतिदेष्टुं शक्यत्वात् । ततो रात्रिसत्रन्यायेन घृतकुल्यादिकामः स्वाध्यायेनाधीयीतेत्येवं विधिः संपद्यते । यदि के चिदर्थवादफलातिदेशं नेच्छन्ति तर्हि तन्मते विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गः कल्पनीयः । तदुक्तम् ।

विना ऽपि विधिना ऽदृष्टलाभान्न हि तदर्थता ।
कल्प्यस्तु विधिसामर्थ्यात्स्वर्गो विश्वजिदादिवत् ‡ ॥ इति ।

न चादृष्टार्थत्वे ऽपि स्वाभाविकस्वार्थावबोधसामर्थ्यस्य का हानिरिति वाच्यम् । अन्यार्थस्यापि स्वार्थपरतायां मन्त्रार्थवादयोरतिप्रसङ्गात् । तस्मादाम्नायस्याविवक्षितार्थत्वाद्धर्मस्य च प्रत्यक्षाद्यविषयत्वात् प्रमाणानुग्राहकतर्करूपस्य विचारस्यानुग्राह्यप्रमाणाभावे निरालम्बनत्वान्न शास्त्रमारम्भणीयमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तं ब्रूमः ।

लभ्यमाने फले दृष्टे नादृष्टफलकल्पना ।
विधेस्तु नियमार्थत्वान्नानर्थक्यं भविष्यति § ॥

लभ्यते हि कर्मकारके स्वाध्याये द्विविधं दृष्टफलमध्ययनक्रियाजनितं फलवदर्थावबोधहेतुभूतप्राप्तिः संस्कारश्च । अर्थावबोधार्थाक्षरग्रहणयोः साध्यसाधनभावस्य लोकसिद्धत्वे ऽपि न विधिवैयर्थ्यं नियमार्थत्वात् । न च संस्कृतस्य विनियोगाभावः । क्रतुविध्युपादानप्रमाणादेव विनियोगसिद्धेः । क्रतुविधिर्हि स्वविषयावबोधमपेक्षमाणस्तस्य जनकतया संस्कृतं स्वाध्यायमुपादत्ते । ननूपादानप्रमाणं ज्ञानस्य जनकतया स्वाध्यायमात्रमादत्ते न संस्कारमिति चेत् सत्यं तथापि कर्मप्रधाना॥ध्ययनविधिसामर्थ्यादेव संस्कृतस्वाध्यायजन्यविशिष्टज्ञानवतैवानुष्ठितो यागो ऽपूर्वं जनयतीति कल्प्यते । प्रधानवदनङ्गस्याप्यध्ययनस्य क्रतूपकारित्वमविरुद्धं तत उभयविधिसाम-

* सक्तुन्यायेन स्वाध्यायेनाधीयीतेति २ पु॰ पाठः । † अधिवहन्तीति २ पु॰ पाठः ।
‡ शास्त्रदीपिका॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १ । § शास्त्रदी॰ अ॰ १ पा॰ १ सू॰ १ ।
॥ कर्मकारकप्रधानेति २ पु॰ पाठः ।

र्थ्याद्विवक्षितार्थो लभ्यते । एवं च यथाश्रुतकर्मकारकगतदृष्टफलसंभवे सक्तुन्यायेनाश्रुतकरणत्वकल्पनमदृष्टफलकल्पनं चान्याय्यम् । ननु तव्यप्रत्ययेन प्रकृत्यर्थभूताध्ययनोपरक्तमपूर्वमभिधीयते न तु कल्प्यतइति चेद् मैवम् । अपूर्वाभिधायितव्यप्रत्ययः स्वाध्यायगतत्वेनैवापूर्वमभिदध्यान्नाध्ययनगतत्वेन । तव्यप्रत्ययस्य कर्मभूतस्वाध्यायपरत्वात् । अपूर्वस्य धात्वर्थजन्यत्वनियमे ऽपि तदुपरक्तत्वानियमेन स्वाध्यायगतत्वमविरुद्धम् । नन्वदृष्टार्थत्वे स्वाध्यायस्य विवक्षितार्थता न स्यात् । विषनिर्हरणादिकार्यान्तरविनियुक्तमन्त्रादिवदिति चेद् न । तथा सत्यध्ययनविधिवाक्यस्याप्यविवक्षितार्थत्वाददृष्टार्थतया ऽध्ययनविधानमित्येतादृशं त्वन्मतमपि न सिध्येत् । अथोच्येत अध्ययनवाक्यस्यादृष्टत्वार्थत्वं तस्यार्थविवक्षाप्रतिबन्धकं न भवति । स्ववाक्यार्थमध्ययनावच्छिन्नफलभावनारूपं प्रत्येवाध्ययनविधिना ऽध्ययनवाक्यस्य विनियुक्तत्वात् । न हि मन्त्रेष्वपि विनियुक्तत्वमात्रमविवक्षितार्थत्वप्रयोजकं किं तु स्वार्थादन्यत्र विनियुक्तत्वम् । न चाध्ययनवाक्यं स्वार्थादन्यत्र विनियुज्यते तेन स्वार्थपरस्य तस्य कस्मादविवक्षितार्थता स्यात् । ज्योतिष्टोमादिवाक्यानि तु यागाद्यवच्छिन्नफलभावनारूपात्स्वार्थादन्यत्राध्ययनावच्छिन्नफलभावनायामध्ययनविधिना विनियुज्यन्ते ततो मन्त्राणामिवान्यत्र विनियुक्तस्यादृष्टार्थस्य स्वाध्यायस्यार्थविवक्षाप्रतिबन्धो दुर्वार इति । नैतद्युक्तम् । न तावददृष्टार्थत्वेनार्थविवक्षा प्रतिबध्यते । स्वतन्त्रादृष्टस्य निरपेक्षस्वर्गादिफलजनकस्य कथं चित्प्रतिबन्धकत्वशङ्कायामप्यत्र तदभावात् । अत्र हि स्वाध्यायगतकर्मत्वप्रतीतिनिर्वाहाय कर्मगतमदृष्टमवश्यं कल्पनीयं तस्य च कर्मद्वारेणैव फलमपेक्षितमित्यक्षरसामर्थ्यसिद्धार्थावबोध एव तत्फलं स्यात् । तथा चात्रादृष्टं नार्थविवक्षाया बाधकं प्रत्युत साधकमेव । कर्मगतादृष्टस्यावर्जनीयत्वे तस्यादृष्टार्थावबोधलक्षणफलोत्पादनेन चरितार्थतायां च ततो ऽतिरिक्तस्वतन्त्रादृष्टं तत्फलं वा कल्पयितुमशक्यं गौरवप्रसङ्गात् । नाप्यन्यत्र विनियोगो ऽर्थविवक्षां प्रतिबध्नाति । अन्यत्र विनियुक्तानामपि मन्त्राणां स्वसामर्थ्यसिद्धार्थावबोधकत्वदर्शनात् । अन्यथा ब्राह्मणादिवाक्यैरपि स्मर्त्तुं शक्यस्य द्रव्यदेवतादेर्मन्त्रैरेव स्मरणाय नियमफलो विनियोगः कथं सङ्गच्छेत । तदुक्तम् ।

विधिशक्तिर्न मन्त्रस्य नियोगेनापनीयते ।
स्वतो विधास्यति ह्येषां नियोगात्स्मारयिष्यति ॥ इति ।

तस्माद्विवक्षितार्थमाम्नायमवलम्ब्य प्रवृत्तं तदनुग्राहकं धर्मविचारशास्त्रमारम्भणीयमिति । तदेवं पूर्वमीमांसारम्भाधिकरणपर्यालोचनया कृत्स्नवेदस्यार्थविवक्षां धर्ममात्रस्य विचारावसरं च प्रदर्शयितुमादिसूत्रं प्रववृते न तु सर्ववेदार्थविचारप्रतिज्ञानायेत्यवगम्यते । ननु वेदवाक्यानि विचारयेदित्यादिभाष्यलिङ्गाद् वेदार्थमात्रविचारो ऽवगम्यते । मैवम् । त्वया तदभिप्रायानवबोधात् । भाष्यकारो हि धर्मे सामान्यतः प्रसिद्धिं विशेषतो विप्रतिपत्तिं चोपन्यस्य चैत्यवन्दनादीनामेव धर्मत्वाद् बुद्धादिवाक्यान्येव विचार्याणीति पूर्वपक्षीकृत्य सिद्धान्तसूत्रमर्थकथनपुरःसरमेवमवतारयति स्म । धर्माय वेदवाक्यानि विचारयिष्यन् वेदस्यार्थविवक्षां विचारावसरं च प्रदर्शयितुमथातो धर्मजिज्ञासेति सूत्रयामास जैमिनिरिति । ततः पूर्वापरपर्यालोचनया धर्मविचार एव भाष्यकाराभिप्रेत इति निश्चीयते । सूत्रस्य चायमर्थः । वेदमधीत्यानन्तरमधीतवेदस्य विवक्षितार्थस्य विचारहेतुत्वाद्धर्मविचारः कर्तव्य इति । तत्राप्यथशब्देन कृत्स्नवेदाध्ययनस्य पूर्ववृत्तत्वमभिधायातःशब्देन च कृत्स्नवेदस्य विवक्षितार्थत्वे हेतूकृते सति सर्ववेदार्थविचारः कर्तव्य इत्येव प्रतिज्ञा यद्यपि प्राप्ता अन्यथा प्रतिज्ञाहेत्वोर्वैयधिकरण्यात् । तथापि वेदशब्दं परित्यज्य धर्मशब्दमुच्चार्य प्रतिजानतः सूत्रकारस्य वेदैकदेशार्थविचार एवाभिप्रेत इति गम्यते । युक्तं च धर्मस्यैव विचार्यत्वम् । लोके हि यत्सन्दिग्धं सप्रयोजनं च तद् विचार्यं धर्मश्च सामान्याकारेण लोकप्रवादसिद्धत्वादग्निहोत्रचैत्यवन्दनादिविशेषाकारेण वादिभिर्विप्रतिपन्नत्वाच्च सन्दिग्धः पुरुषैरर्थ्यमानस्य सुखस्य साधनतया सप्रयोजनश्चेति विचारयोग्यः । वेदार्थस्तु वेदप्रामाण्यप्रतिपादनात्प्राङ् न सामान्यतः प्रसिद्धः । अत एव न विशेषतो ऽपि प्रतिपद्यते । नापि पुरुषार्थसाधनतया ऽवगम्यते । तत्कथं तस्य विचारयोग्यता । न च वाच्यं वेदार्थस्यैवाग्निहोत्रादेर्विचारसाध्यता भवता ऽप्यङ्गीकृतेति । धर्मत्वप्रयुक्त्यैवाङ्गीकृतत्वात् । न चोक्तवैयधिकरण्यदोषः । विचार्यस्याग्निहोत्रादेर्धर्मस्य दैवगत्या वेदार्थत्वेन वैयधिकरण्यपरिहारात् । तस्माद्धर्ममात्रविचारपरं प्रथमसूत्रम् । तथा चोद-

नालक्षणो ऽर्थो धर्म इति द्वितीयसूत्रमपि वेदैकदेशार्थविचारमेव गमयति तत्र यश्चोदनालक्षणः स धर्म इति वचनव्यक्त्या धर्मलक्षणपरं सूत्रम् । अर्थात्प्रमाणप्रतिज्ञेति प्राभाकराः । यो धर्मः स चोदनालक्षण इत्यन्वयात्प्रमाणप्रतिज्ञा मुखतः अर्थाद्धर्मलक्षणमिति वार्त्तिककारीयाः । तत्र मतद्वये ऽपि यदि कृत्स्नो वेदो धर्ममेवावबोधयेत् तदा वेदप्रमाणको धर्म इति वक्तव्यं स्यात् । चोदनालक्षण इति तु वदन् सूत्रकारो वेदैकदेशमेव धर्मपरं मन्यतइति गम्यते । स्यादेतत् । चोदनाग्रहणं वेदैकदेशस्य धर्मपरत्वमिति ज्ञापनाय न भवति किं त्वर्थभावनारूपायाः पुरुषप्रवृत्तेः पुरुषार्थपर्यवसायित्वद्योतनाय । तथा हि । अस्ति तावद्भाव्यकरणेतिकर्त्तव्यतालक्षणेनांशत्रयेणोपेता भावना नाम । किं केन कथमित्यंशत्रयपूर्णा हि भावनेति भट्टाचार्यैरुक्तत्वात् । सा च द्वेधा ऽर्थभावना शब्दभावना चेति । तत्र पुरुषप्रवृत्तिरर्थभावना । लिङादिशब्द एवांशत्रयविशिष्टः शब्दभावनेति के चित् । तदुक्तम् ।

> किमाद्यपेक्षितैः पूर्णः समर्थः प्रत्ययो विधौ ।
> तेन प्रवर्त्तनावाक्यं शास्त्रे ऽस्मिंश्चोदनोच्यते ॥ इति ।

लिङादिशब्दस्य व्यापारः पुरुषप्रवर्त्तनालक्षणः शब्दभावनेत्यन्ये । लिङादिशब्दस्य गुणः प्रवर्त्तनासामर्थ्यलक्षणः शब्दभावनेत्यपरे । त्रिविधाया अप्यस्याः शब्दभावनायाः पुरुषप्रवृत्तिरूपा ऽर्थभावनैव भाव्यत्वेनावगन्तव्या । शब्दभावनाप्रत्यायकं ज्ञानमेव करणं स्तुतिनिन्दा ऽर्थवादादिज्ञानमितिकर्त्तव्यता । न च शब्दभावनाया वाचकपदाभावः लिङादिप्रत्ययान्तस्याख्यातत्वसामान्याकारेणार्थभावनाभिधायित्वे ऽपि लिङादिरूपविशेषाकारेण शब्दभावनाभिधायित्वस्याप्यङ्गीकारात् । तदुक्तम् ।

> अभिधाभावनामाहुरन्यामेव लिङादयः ।
> अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातेषु गम्यते ॥ इति ।

अभिधाभावनामप्याहु* रेवेत्यन्वयः । ननु सम्बन्धबोधः करणं तदीयमिति मण्डनाचार्यैः स्वर्गयागयोः साध्यसाधनसम्बन्धावबोधस्य

* अत्राभिधां भावनामिति २ पु॰ पाठः ।

करणत्वमुक्तं ततो न शब्दभावनाप्रत्यायकस्य ज्ञानस्य करणत्वमिति चेद् द्वयोरपि करणत्वात् । हस्तेन शरेण विद्ध इत्यादौ करणद्वयदर्शनात् । शब्दभावनाज्ञानस्य च करणलक्षणोपेतत्वात् । इतिकर्तव्यतानुगृहीतो भाव्यहेतुः करणमिति हि तल्लक्षणं शब्दभावनाज्ञानं च स्तुत्यादिज्ञानानुगृहीतं सत्प्रवर्तकज्ञानत्वात्पुरुषप्रवृत्तिलक्षणभाव्यहेतुरिति कुतो न करणं स्यात् । सेयमंशत्रयवती शब्दभावना स्वभाव्यरूपायां पुरुषप्रवृत्तिलक्षणायामर्थभावनायां पुरुषं प्रेरयन्ती चोदनेत्युच्यते । चुद प्रेरणे इत्यस्माद्धातोश्चोदनाशब्दनिष्पत्तेः । तच्च चोदनाप्रेरकत्वमर्थभावनायाः पुरुषार्थविषयत्वमन्तरेण न सिध्यति । अपुरुषार्थे पुरुषस्याप्रवृत्तेः । ननु यजेतेत्यत्र लिङ्प्रत्ययगम्याया अर्थभावनाया धात्वर्थो भाव्य इति वाच्यम् । एकपदोपात्तत्वेनात्यन्तसंनिहितत्वात् । स च क्लेशात्मकस्तत्कथमर्थभावनायाः पुरुषार्थविषयत्वमिति चेद् उच्यते । अनयैवानुपपत्त्या धात्वर्थं विहाय भिन्नपदोपात्तमप्यधिकारिविशेषणं स्वर्गभाव्यं कल्पयामः । ततश्च स्वर्गादिकं भाव्यं धात्वर्थः करणं प्रयाजादय इतिकर्तव्यतेत्येवमंशत्रयमर्थभावनायाः संपद्यते । तदेवमर्थभावनायाः पुरुषार्थपर्यवसायित्वं * द्योतयितुं प्रेरणार्थवाचकस्य चोदनापदस्य ग्रहणं सूत्रकारेण कृतं न तु वेदैकदेशस्यैव धर्मपरत्वं द्योतयितुमिति । तदेतदसारम् । सूत्रे वेदग्रहणे ऽप्यर्थभावनानां पुरुषार्थपर्यवसायित्वसिद्धेः । तथा हि । स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययस्य व्यापारः शब्दभावना । सा चाध्ययनविषयपुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनारूपभाव्यनिष्ठा स्वगोचरज्ञानकरणिका घृतकुल्याद्यध्ययनफलार्थवादादिज्ञानेतिकर्तव्यताका सती पुरुषप्रवृत्तिलक्षणार्थभावनामध्ययनकरणिकां स्वाध्यायरूपभाव्यनिष्ठां प्राङ्मुखत्वादीतिकर्तव्यतामुत्पादयति । तत्र भाव्यस्य स्वाध्यायस्य फलवद्विज्ञानजननिमित्तत्वमन्तरेण तामर्थभावनामुत्पादयितुमसमर्था शब्दभावना स्वाध्यायगतलिङादिशब्दाभिधेयक्रतुभावनानां स्वर्गादिविषयत्वं परंपरया कल्पयति । ततो ऽध्ययनविधिसामर्थ्यादेव वेदस्य विशिष्टफलविषयभावनाप्रतिपादकत्वं सिद्धमिति वेदग्रहणेनापि विवक्षितार्थसिद्धेर्न तदर्थं सूत्रे चोदनाग्रहणमपेक्षितं प्रत्युत कृत्स्नवेदस्य धर्मपरत्वं वदतस्तव तत्प्रतिकू-

* पुरुषार्थत्वमिति २ पु० पाठः ।

लमेव । चोदनाग्रहणे हि सति विधिवाक्यानामेव धर्मपरत्वं नेतरेषां वेदान्तानां किं त्वर्थान्तरपरत्वं तेषामित्याशङ्का स्यात् तथा लौकिकविधिवाक्यानामपि धर्मपरत्वमाशङ्क्येत । तदुभयव्यावृत्तये त्वन्मते वेदपदमेव सूत्रे वक्तव्यमापद्येत । वेदाध्ययनानन्तरं धर्मविचारं प्रतिज्ञाय चोदनालक्षण इति ब्रुवता वैदिक्येव चोदना विवक्षितेति गम्यतइति चेद् न । प्रथमसूत्रे वेदाध्ययनानन्तरमिति विशेषाभावात् । एतत्सूत्रानुसारेण तत्रापि सर्वचोदनानन्तर्यकल्पना*प्रसङ्गात् । न च वेदाधिकरणे वेदांश्चैके संनिकर्षमिति सूत्र†गतवेदपदादतिप्रसङ्गपरिहारः । वेदाधिकरणस्यातिदूरस्थत्वात् । अतो वेदान्तानां धर्मपरत्वपर्युदासाय चोदनाग्रहणमिति सूत्रभाष्यवार्तिककाराभिप्रायेण वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वमेव सिध्यति । न च दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनमिति‡भाष्यवचनात् कृत्स्नवेदस्य धर्मपरत्वसिद्धिः । सामान्यस्य भाष्यस्य प्रथमद्वितीयसूत्रगतविशेषवचनानुसारेण निर्णेतव्यत्वात् । तद्धि भाष्यं पूर्वापरपर्यालोचनायां वेदस्यार्थसद्भावमात्रे पर्यवसितं ततः कर्मानवबोधकत्वलक्षणमयोगं व्यवच्छिनत्ति न तु ब्रह्मबोधकत्वलक्षणमन्ययोगम् ॥

नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थाना§मिति सूत्रादानर्थक्यं क्रियारहितानामिति चेद् मैवम् । न तावदानर्थक्यमभिधेयाभावः । एवमेव भूतमर्थमनुवदन्तीति भाष्ये ऽभिधेयप्रदर्शनात् । नापि प्रयोजनाभावः । सो ऽरोदीदित्याद्यर्थवादानां विध्येकवाक्यतामन्तरेण प्रयोजनाभावे ऽपि वेदान्तेषु श्रूयमाणस्य फलस्यानिवार्यत्वात् । अत एव भाष्यकारेण तस्मिन्नधिकरणे क्रियाप्रकरणपठिता अर्थवादा एवोदाहृता न तु वेदान्तवाक्यं किं चिदप्युदाहृतम् । तदेवं भट्टमते वेदान्तानामगतार्थत्वं सिद्धम् ॥

ननु प्राभाकरास्तु शास्त्रारम्भ‖मेवमाहुः । अध्ययनविधिर्हि विचारं विदधाति स च स्वाध्यायस्य फलपर्यन्ततामाकाङ्क्षन्वेदार्थविचारमेव विदध्यान्न धर्मविचारम् । न च वेदार्थे सामान्यप्रतिपत्त्यभावः । साङ्गं वेदमधीतवत आपाततस्तदर्थप्रतिपत्तिसत्त्वात् । नापि विशेषप्रतिपत्त्यभावः । उद्भिदा यजेत पशुकाम इत्यादौ पशुकाममुद्दिश्य यागो विधीयते यागविधानं चोद्दिश्य पशुकामा-

* चोदनानन्तरकर्तव्यकल्पनेति २ पु॰ पाठः । † जैमिनिसूत्र॰ १ अ॰ १ पा॰ २७ सू॰ ।
‡ कर्मावबोधनं नामेतीति २ पु॰ पाठः । § जैमिनिसूत्र॰ १॰ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ ।
‖ प्राभाकरास्तु स्वशास्त्रारम्भमिति २ पु॰ पाठः ।

धिकार इत्यादिवचनव्यक्तिसंदेहात् । तस्मादथातो धर्मजिज्ञासेत्यस्याधिकरणस्य वेदार्थविचारो विषयः स कर्तव्यो न वेति संशयः । न कर्त्तव्य इति तावत्प्राप्तम् । आलम्बनप्रमाणाभावात् । आम्नायालम्बनो विचार इति चेद् न । अध्ययनविधिशेषतया ऽऽम्नायस्य स्वार्थविवक्षायोगात् । अध्ययनाङ्गत्वमाम्नायस्य न सम्भवति विनियोजकाभावादिति चेद् न । प्रयुक्तिशेषत्वस्या*निवार्यत्वात् । अध्ययनं तावदध्यापनविधिप्रयुक्तानुष्ठानत्वात्तच्छेषतामश्नुते तच्चाध्ययनमुच्चारणरूपमुच्चार्यमाणस्वाध्यायनिष्पाद्यम् । अतो ऽध्ययनस्य प्रयोजको ऽध्यापनविधिस्तदुपकारिणमाम्नायमपि प्रयुङ्क्ते प्रयुक्तौ चाङ्गत्वान्न विवक्षितार्थत्वम् । अथ मन्यसे न प्रयुक्तिमात्रादङ्गत्वम् । अनङ्गस्याप्युपकारस्य प्रयुक्तिसम्भवात् । अतो विषनिर्हरणादिमन्त्रवाक्यवदविवक्षितार्थत्वं नास्तीति । तर्हि प्रकारान्तरेणाविवक्षितार्थत्वं संपादयामः । स्वाध्यायविधिवाक्ये तव्यप्रत्ययेनापूर्वस्य प्रतिपादनात्तदङ्गता तावत्स्वाध्यायस्याधिगता । यद्यप्यध्यापनविधिप्रयोज्यमध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वमपि प्राप्तं क्रतुप्रयुक्तस्य प्रयाजादेः क्रत्वङ्गत्वदर्शनात् तथापि प्रथमावगतमपूर्वाङ्गत्वं नापाकर्तुं शक्यम् । ततश्चापूर्वाङ्गस्य स्वाध्यायस्याविवक्षितार्थत्वान्न वेदार्थविचारः कर्त्तव्य इति पूर्वपक्षे प्राप्ते राद्धान्तं ब्रूमः ॥

न तावत्प्रयुक्तिबलादध्यापनाङ्गत्वमध्ययनस्य युज्यते । उत्तरक्रतुप्रयुक्तस्याधानस्य तदङ्गत्वादर्शनात् । प्रयाजादीनां विनियोजकप्रकरणादिप्रमाणबलादङ्गत्वसिद्धेः । इह च तादृशप्रमाणाभावात् । अपूर्वार्थत्वं त्वध्ययनस्य नार्थविवक्षाप्रतिबन्धकम् । अपूर्वस्य स्वाध्यायगततव्यप्रत्ययाभिहितत्वेन प्रयोजनाकाङ्क्षायां दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनाऽनुपपत्त्या स्वाध्यायसामर्थ्यजन्यं प्रयोजनवद्विज्ञानं फलमिति कल्पयितुं शक्यत्वात् । तस्माद्विवक्षितार्थस्य वेदस्यार्थविचारः कर्त्तव्य इति स्थितम् । एवं च वेदार्थविचारं† प्रतिजानतां प्राभाकराणां मते वेदान्तानामगतार्थत्वं दुःसंपादमिति ॥

अत्रोच्यते । यद्यपि कृत्स्नवेदाध्ययनविधिप्रयुक्तो विचारो वेदार्थमेव विषयीकुर्यात् तथा ऽप्यनन्यथासिद्धेन सूत्रगतधर्मग्रहणेन वेदार्थैकदेश-

* प्रयुक्तिकृतशेषत्वस्येति २ पु· पाठः । † कृत्स्नवेदार्थविचारमिति २ पु· पाठः ।

विषयः संपद्यते। न चैवमध्ययनविधिविरोधः। सामान्यरूपस्य विधेः प्रतिवाक्याध्ययनं प्रतिवाक्यविचारं च व्यापारभेदेन वेदार्थैकदेशविचारे ऽपि चरितार्थत्वात्। यथा चक्षुषा रूपं पश्येदिति विधेर्नीलरूपदर्शनमात्रेणापि चरितार्थता तद्वत्। अथ तत्र सर्वरूपदर्शनस्याशक्यत्वात्संकोचस्तर्हि अत्रापि अविरक्तेनानधिकारिणा वेदान्तानां विचारयितुमशक्यत्वादेव संकोचो ऽस्तु। न चैवमध्ययने ऽपि संकोचप्रसङ्गः। तत्र विरक्तेरधिकारं प्रत्यप्रयोजकत्वात्। विचारस्य चासंकोचे धर्मग्रहणमनुपपन्नं स्यात्। वेदार्थविचार इत्येव वक्तव्यत्वात्। पुरुषार्थद्योतनाय वेदार्थ एव धर्मशब्देन निर्दिश्यत-इति चेद् न। धर्मशब्दस्य वेदार्थवाचकत्वाभावात्। अवेदार्थे चैत्यवन्दनादावपि कैश्चिद्धर्मशब्दप्रयोगात्। अथान्वयव्यतिरेकसिद्धश्रेयःसाधनाभिधायी धर्मशब्दो वेदार्थश्च श्रेयःसाधनमिति तत्र धर्मशब्दो वर्ततइति मन्यसे तर्हि श्रेयोरूपं ब्रह्म न धर्मशब्देनाभिधीयते साधनत्वाभावात् तत एकदेशविचारो ऽङ्गीकार्यः। नो चेद् ब्रह्मणो ऽपि संग्रहाय सूत्रे वेदार्थपदं वक्तव्यम्। न च सामान्यतो ऽप्यप्रतिपन्नस्य ब्रह्मणः कथं संग्रह इति वाच्यम्। साङ्गवेदाध्यायिनो विचारात्प्राग् धर्मवद् ब्रह्मणो ऽप्यापाततः प्रतिपत्तेः * सत्त्वात्। ततश्च वेदार्थपदाभावादादिसूत्रं धर्ममात्रविचारविषयम्॥

तथा लक्षणपरं द्वितीयसूत्रमपि धर्मविषयं न वेदार्थविषयम्। लक्षणं हि लक्ष्यस्यान्यत्र प्रसङ्गभ्रमनिरासपरम्। तत्र धर्मस्य लक्ष्यत्वे चैत्यवन्दनादौ प्रसङ्गभ्रमो निरस्यते कैश्चिच्चैत्यवन्दनादिषु धर्मत्वभ्रमं प्राप्य विप्रतिपद्यमानत्वात्। ननु वेदार्थे ऽपि विप्रतिपत्तयः सन्ति किमर्थवादादिलक्षणो वेदार्थः किं वा चोदनालक्षण इति। ततस्तन्निरासाय लक्षणमुच्यतामिति चेत् तर्हि चोदनालक्षणो वेदार्थ इति सूत्रे लक्षणं वक्तव्यं धर्मग्रहणे हि वेदार्थविप्रतिपत्तिनिरासो ऽशाब्दः स्यात्। वेदार्थमेव विवक्षित्वा धर्मशब्दः प्रयुक्त इति चेद् न। तस्य तदवाचकत्वात्। न च धर्मशब्दो वेदार्थं लक्षयति जहल्लक्षणायां वेदार्थस्याधर्मत्वप्रसङ्गात्। अभिधेयादन्यस्य तीरादेर्लक्ष्यस्यागङ्गात्वदर्शनात्। अजहल्लक्षणायामपि कीदृशी वचनव्यक्तिः यश्चोदनालक्षणः

* आपातप्रतिपत्तेरिति १-३ पु॰ पाठः।

स धर्म इति यो धर्मः स चोदनालक्षण इति वा । द्वेधा ऽपि न वेदार्थविवक्षा सिध्यति । चोदनाधर्मशब्दयोर्वेदतदर्थैकदेशवाचिनोः कृत्स्नवेदतदर्थलक्षकत्वे कारणाभावात् । न हि यच्चाक्षुषं तद्रूपं यद्रूपं तच्चाक्षुषमित्यत्र सर्वप्रत्यक्षतद्विषयलक्षणा दृष्टा । मुख्यार्थे ऽनुपपत्त्यभाव उभयत्रापि समानः ॥

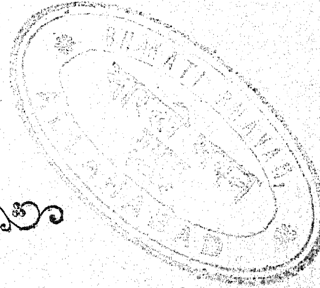
अथोच्येत

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते * ॥

इत्यादिवत्संज्ञाविधिपरमिदं सूत्रं ततो धर्मशब्दस्य पूर्वमभिधानलक्षणावृत्त्योरभावे ऽपि वेदार्थविवक्षा भवतीति । तन्न । प्रयोजनाभावात् । यथा ऽऽचार्याय गां दद्यादित्यादिकार्यान्तरे नियोगार्थमाचार्यसंज्ञा विधीयते न तथेह कार्यान्तरमस्ति यदर्थं वेदार्थस्य धर्मसंज्ञा विधीयते । धर्मशब्दस्य वेदार्थवाचकत्वाङ्गीकारे ऽपि सूत्रगतार्थशब्दवैयर्थ्यं चोदनाशब्दस्य कृत्स्नवेदलक्षणापरत्वमधिकरणरचनानुपपत्तिश्च त्वन्मते वारयितुं न शक्यते । न च श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यादयो ऽर्थशब्दव्यावर्त्याः तेषामपि वेदार्थत्वव्यावृत्त्ययोगात् । अवेदार्थत्वे च धर्मशब्देनैव व्यावृत्तिसिद्धेः । सिद्धामेव व्यावृत्तिमर्थशब्दो ऽनुवदतीति चेद् न । तथा सति वैयर्थ्यतादवस्थ्यात् । वेदार्थैकदेशभूतधर्मविचारपक्षे तु श्यनादेः प्रतिषेधचोदनालक्षणस्यानर्थत्वेनाधर्मत्वसिद्धिरर्थशब्दप्रयोजनं भविष्यति । अर्थशब्दवैयर्थ्ये ऽपि चोदनाशब्दस्य लक्षणापरत्वं कथमिति चेद् उच्यते । किं चोदनातिरिक्तो ऽपि कश्चिद्वेदभागो ऽस्ति उत न । यदि नास्ति तदा चोदनालक्षणो ऽर्थश्चोदनार्थ इति सूत्रार्थः स्यात्ततो लक्ष्यलक्षणयोरैक्यमापद्येत । अस्ति चेत्सो ऽपि वेदभागो ऽर्थवान्न वा । अर्थवांश्चेत्कथं चोदनाप्रमेयो ऽचोदनाभागस्यार्थः स्यात् । अर्थशून्यत्वे ऽपि चोदनार्थः कथं सार्थकनिरर्थकभागद्वयसमुदायवेदार्थः स्यात् । तस्माच्चोदनाशब्दस्य कृत्स्नवेदलक्षकत्वं त्वया दुर्वारम् । अधिकरणं चैवं त्वया रचनीयम् । किं वेदार्थश्चोदनालक्षणः किं वा ऽर्थवादादिलक्षण इति । विषये सति नार्थवादादिलक्षणः किं तु चोदनालक्षण इति । सेयं रचना ऽनुपपन्ना । वेदस्य प्रामाण्यप्रतिपादनात् प्रागर्थवत्त्वस्यैवानिश्चयात् । प्रथम-

* मनुस्मृतिः । अ० २ श्लो० १४० ।

सूत्रे ऽध्ययनविधिप्रयुक्ताप्रामाण्यनिराकरणे ऽपि पौरुषेयत्वादिप्रयुक्ताप्रामाण्यमनिराकृतम् । अन्यथोत्तरसूत्रसंदर्भस्य प्रामाण्यप्रतिपादकस्य वैयर्थ्यापातात् । न च दृढीकरणाय पुनः प्रतिपादनमिति वाच्यम् । अदार्ढ्यशङ्काया अभावात् । वेदप्रामाण्यस्यापि वेदार्थान्तःपातित्वात्सूत्रसंदर्भेण प्रतिपादनमिति चेद् न । तथा सति प्रामाण्यस्य सिद्धरूपतया वेदस्य कार्यैकनिष्ठत्वहानिप्रसङ्गात् । तर्हि प्रथमसूत्रमेव प्रामाण्यं साधयति नान्यः सूत्रसंदर्भ इति चेद् न । भाष्यविरोधात् । भाष्यकारो हि द्वितीयाध्यायमारभमाणो वृत्तं प्रमाणलक्षणमित्यनुवदन् प्रथमाध्यायेन वेदस्य प्रामाण्यमेव साधितं दर्शयति किं चोदनालक्षणो वेदार्थो * नार्थवादादिलक्षण इति । अयमेव यद्यस्य सूत्रस्यार्थस्तदा ऽर्थवादमन्त्राधिकरणानारम्भः प्रसज्येत । अस्मिन्नेव सूत्रे मन्त्रार्थवादयोर्धर्मप्रमापकत्वनिराकरणात् । स्तावकत्वादिना ऽन्यप्रकारप्रतिपादनार्थस्तदधिकरणारम्भ इति चेद् न । अत्रैव धर्मप्रमापकत्व† निराकरणे तत्र धर्मप्रतिपादकत्वलक्षणपूर्वपक्षस्यानुदयात् । तदेवं प्रथमद्वितीयसूत्रपर्यालोचनया कार्यनिष्ठो वेदभागो विचार्यतया प्रक्रान्तो विचारितश्च न वस्तुतत्त्वनिष्ठः । तस्मादगतार्थत्वाद्वस्तुतत्त्वनिष्ठं वेदभागं विचारयितुमुत्तरमीमांसा ऽऽरब्धव्येति सिद्धम् । इति विवरणप्रमेयसंग्रहे ‡ प्रथमसूत्रे द्वितीयवर्णकं समाप्तम् ॥





* चोदनालक्षणो ऽर्थो वेदार्थ इति २ पु· पाठः ।

† अत्रैव धर्मप्रतिपादकत्वेति २ पु· पाठः ।

‡ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे विद्यारण्यमुनिकृते इति २ पु· पा· ।

एवं सूत्रस्य तात्पर्याच्छास्त्रारम्भो निरूपितः ।
वर्णकद्वितयेनाथ पदव्याख्या निरूप्यते ॥
तात्पर्ये निश्चिते पूर्वं तत्र योजयितुं पदम् ।
सुशकं तेन तात्पर्यं कथितं वर्णकद्वये ॥
तृतीये वर्णके सूत्रपदव्याख्यामुखेन तम् ।
शास्त्रारम्भं दृढीकर्तुं पदार्थो ऽत्र विचार्यते ॥

अथशब्दस्य चत्वारो ऽर्था वृद्धव्यवहारे प्रयोगसामर्थ्यात्प्रसिद्धाः । आनन्तर्यमधिकारो मङ्गलाचरणं प्रकृतादर्थादर्थान्तरत्वं च । तत्रेतरपर्युदासेनानन्तर्यमथशब्देनोपादीयते । तच्च जिज्ञासापदस्यावयवार्थस्वीकारे लभ्यते । तत्राधिकारो नाम प्रारम्भः । न हि ब्रह्मज्ञानेच्छा कर्त्तव्यतया प्रतिपाद्यतया वा प्रारब्धुं शक्या । इच्छाया विषयसौन्दर्यमात्रजन्यत्वात्प्रत्यधिकरणमप्रतिपाद्यमानत्वाच्च ॥

ननु जिज्ञासाशब्दो विचारे रूढः । भाष्यकारादिभिस्तत्र विचारविवक्षया प्रयुक्तत्वात् । अतो रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेनावयवार्थस्वीकारो न युक्तस्ततो ऽथशब्दो ऽप्यधिकारार्थो भविष्यतीति विचारस्य प्रारब्धुं शक्यत्वादिति चेद् मैवम् । रूढिर्योगमपहरतीति न्यायस्यात्राप्रसरात् । तथा हि । द्विविधा तावच्छब्दवृत्तिर्मुख्यामुख्यभेदात् । तत्र रूढिर्योगश्चेति द्वयं मुख्यं लक्षणा गौणवृत्तिश्चेति द्वयममुख्यम् । अवयवार्थमनपेक्ष्य वृद्धप्रयोगमात्रेण व्युत्पाद्यमाना अश्वगजादिशब्दा रूढाः । अवयवार्थद्वारा विशिष्टार्थाभिधायिनश्चतुराननकमलासनादिशब्दा यौगिकाः ।

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्वृत्तेरिष्टा तु गौणता* ॥

इत्युक्तत्वादभिधेयाविनाभूत†तीरप्रत्यायको गङ्गाशब्दो लाक्षणिकः । शौर्यादिगुणयोगाद्देवदत्ते प्रयुज्यमानः सिंहशब्दो गौणः । न च पङ्कजादिशब्देषु योगरूढ्याख्या पञ्चमी शब्दवृत्तिरस्तीति शङ्कनीयम् । तत्र रूढिकल्पने प्रयोजनाभावात् । तामरसे व्यवहारबाहुल्यादप्युत्पलादिव्यावृत्तिसिद्धेः ।

* तन्त्रवार्तिके १ अ॰ ४ पा॰ २२ सू॰ । † अभिधेयप्रवाहाविनाभूतेति २ पु॰ पाठः ।

दृश्यते ह्यनेकार्थस्यापि गोशब्दस्य प्रयोगबाहुल्यात्सास्नादिमद्व्यक्तौ प्रथम-प्रतिपत्तिः । ततश्चतस्र एव शब्दवृत्तयः । तत्र यः शब्द एकत्रार्थे रूढो ऽपरत्र यौगिको यथा च्छागे रूढो ऽजशब्द आत्मनि यौगिकस्तत्राजं पश्ये-त्युक्ते रूढिर्योगमपहरतीति न्यायः प्रसरति । इह तु जिज्ञासाशब्दो न विचारे रूढः । ज्ञानेच्छालक्षणाद्यौगिकार्थाद्विचारस्यात्यन्तपार्थक्याभावात् । न हि ज्ञानेच्छामात्रं जिज्ञासाशब्दार्थः किं तु विचारसाध्यज्ञानविषयेच्छा । ज्ञानं खल्विष्यमाणं विषयेण सहावगतमिष्यते । अनवगते विषये इच्छायोगात् । ततश्च प्रतिपन्ने वस्तुनि ज्ञानमिष्यमाणं संदिग्धे निश्चयफलं * परोक्षे ऽप-रोक्षफलं वेष्यते । तच्चोभयं प्रमाणादिविचारप्रयत्नसाध्यमिति प्रतिपन्ने वस्तुनि विशिष्टज्ञानमिष्यमाणमविनाभावेन प्रमाणादिविचारं गमयति । ततो भाष्यका-रादिभिर्जिज्ञासाशब्दो लक्षणया विचारे प्रयुक्तो न तु रूढ्या येनाचोक्तन्यायः प्रसरेत् ॥

ननु शब्दत इच्छायाः प्राधान्ये ऽपि नेच्छामात्रं सूत्रेण प्रतिपाद्यते प्रयोजनाभावात् । किं त्विष्यमाणज्ञानप्रदर्शनमुखेन तत्साधनं विचारमन्त-र्णीतश्रुतिमुपलक्ष्य स एव तात्पर्येण प्रतिपाद्यते । अतो ऽर्थतः प्रधानानां विचारज्ञानब्रह्मणामन्यतमस्य तात्पर्येण प्रतिपाद्यस्यारम्भायाथशब्द इति चेद् मैवम् । तथा सत्यथशब्देनानन्तर्याभिधानमुखेन शास्त्रीयसाधनचतु-ष्टयसंपन्नस्याधिकारिविशेषस्य न्यायतः समर्पणाभावात्कर्त्तव्यतया विधीय-मानो विचारो निरधिकारो ऽननुष्ठेयः स्यात् । न च विचारविधिरेव विश्व-जिन्न्यायेना†धिकारिविशेषं कल्पयित्वा प्रवृत्तिपर्यन्तो भविष्यति किमानन्त-र्यार्थेनाथशब्देनेति वाच्यम् । कर्त्तव्यतया ऽवगतो विचारः प्रारम्भमर्थाद्गम-यति किं विचारप्रारम्भार्थेनाथशब्देनेत्यपि सुवचत्वात् । तर्हि विधिसामर्थ्या-दुभयप्राप्तौ कस्तत्र निर्णय इति चेद् विध्यपेक्षितोपाधित्वादानन्तर्याभिधा-नमुखेनाधिकारिसमर्पणमेव युक्तमिति ब्रूमः । यद्यथशब्देन विशिष्टाधिकारिणं मुखतो ऽसमर्प्य विश्वजिन्न्यायेन तं कल्पयसि तदा विचारविध्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतस्त्रैवर्णिकाधिकारं प्रसक्तं कृत्वा पुनस्तन्निषेधेन मोक्षकामाधिकारः कल्प-नीय इति गौरवं स्यात् । ततो वरमथशब्देनैव विशिष्टाधिकारिसमर्पणम् ।

* संदिग्धे निश्चयफलं वेति २-३ पु॰ पाठः । † जैमिनिसूत्र॰ ४ अ॰ ३ पा॰ १५ सू॰ ।

ननु विधिप्रतिपत्तिविशिष्टाधिकारिप्रतिपत्त्योः कालभेदे सत्युक्तदोषो भवति। नेह कालभेदः। किं तु रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादगतं मोक्षं ब्रह्मज्ञानं वा फलत्वेन परिणमय्य मोक्षकामो ब्रह्मज्ञानकामो वा विचारयेदिति विधिप्रतिपत्तिसमये ऽधिकारिविशिष्टविधिः प्रतीयते ततो न प्रसज्यप्रतिषेधरूपं गौरवमिति चेत् तर्हीदं वक्तव्यम्। किं विशिष्टाधिकारं विचारशास्त्रम् उत त्रैवर्णिकमात्राधिकारमिति। आद्ये प्रतीतो विधिरुत्सर्गतस्त्रैवर्णिकसम्बन्धी पश्चादर्थवादबलात् त्रैवर्णिकविशेषमोक्षकामसम्बन्धीति कालभेदेन प्रतिपत्तेरुक्तदोषो दुर्वारः। ननु त्वत्पक्षे ऽपि विधिबलात्सर्वाधिकारप्रसक्तावथशब्देन विशिष्टाधिकारिसमर्पणात् प्रसज्यप्रतिषेधो दुर्वार इति चेद् न। श्रवणविधिप्रकरणपठितस्यैव साधनचतुष्टयसंपन्नाधिकारिणो ऽथशब्देन न्यायतः समर्पणात्। द्वितीये ऽपि किं फलतः सर्वाधिकारं शास्त्रं किं वा विधितः। नाद्यः। सर्वेषां ब्रह्मज्ञानलक्षणफलार्थित्वाभावात्। न च वस्तुसुखसाक्षात्काररूपे ब्रह्मज्ञाने किमित्यर्थित्वाभाव इति वाच्यम्। ब्रह्मज्ञानाद्धि मनसो ऽपि वियोगान्निखिलविषयानुषङ्गनिवृत्तिः श्रूयते। सा च सार्वभौमोपक्रमं ब्रह्मलोकावसानमुत्कृष्टोत्कृष्टसुखं श्रूयमाणं सोपायं निवर्तयति। अतो ब्रह्मज्ञानमपुमर्थं उत्कृष्टसुखनिवर्तकत्वाद् व्याध्यादिवदिति मन्वानो लोको न ब्रह्मज्ञानमर्थयते प्रत्युत तस्मादुद्विजते। ब्रह्मज्ञानं पुमर्थो निरतिशयानन्दहेतुत्वाद्धर्मवत् तद्धेतुत्वं च श्रुतिसिद्धमिति चेद् एवमपि दृष्टानन्दोपायान् विषयान् परित्यज्य श्रुतानन्द*साधने ब्रह्मज्ञाने प्रेक्षा न युक्ता। तदुक्तम्।

अथानन्दः श्रुतः साक्षान्मानेनाविषयीकृतः।
दृष्टानन्दाभिलाषं स न मन्दीकर्तुमप्यलम्†॥ इति।

ननु निखिलविषयानुषङ्गसाध्य आनन्दो ब्रह्मज्ञानादेव सिध्यतीति नित्यतृप्तये विषयपरित्यागेन ब्रह्मज्ञानमपेक्ष्यतामिति चेन्न। पामराणां विषयविच्छेदिकायां तृप्तावप्युद्वेगदर्शनात्। तथा च मूर्खा वदन्ति अहो कष्टं किमिति सृष्टिरेवं‡ न बभूव यत्सर्वदैव भोक्तुं सामर्थ्यमतृप्तिर्भोग्यानां चाक्षय इति। मोक्षस्तु विषयसुखलेशमपि नार्हतीति तेषामभिमानः। तथा च रागिगीतमुदाहरन्ति।

* परित्यज्याश्रुतानन्देति २ पु० पा०।
† सुरेश्वराचार्यकृतबृहद्वार्तिकारम्भगतसंबन्धवार्तिके ३४८ श्लोकः।
‡ सृष्टिरियमिति १ पु० पा०।

अपि वृन्दावने शून्ये * सृगालत्वं † स इच्छति ।
न तु निर्विषयं मोक्षं कदा चिदपि गौतम ॥ इति ।

नन्वस्तु तर्हि विधितः सर्वाधिकारं शास्त्रमिति द्वितीयः पक्षः । दृष्टफलो ह्ययमध्ययनविधिर्यावदर्थावबोधं व्याप्रियमाणः फलनिष्पत्तये विचारमप्यनुष्ठापयति । तथा चाध्ययनविधेस्त्रैवर्णिकाधिकारत्वात्तत्प्रयोजनस्य विचारस्यापि तथात्वं युक्तम् । यद्यपि न विचारो ऽध्ययनविधेर्विषयः पाठमात्रस्यैव धात्वर्थत्वाद् नापि तदुपकारी विचारमन्तरेणापि पाठनिष्पत्तेः तथापि अध्ययनविधेः फलपर्यन्तत्वसिद्धये विचारस्य तद्विधिप्रयोज्यत्वं भविष्यति । यथा व्रीहीनवहन्तीत्यत्र सकृदवघातमात्रेण विध्युपपत्तावपि तन्दुलनिष्पत्तिलक्षणफलसिद्ध्यर्थमविहितस्य विहितानुपकारस्याप्यवघातपौनःपुन्यस्य विधिप्रयोज्यत्वं तद्वत् । तस्माद्विचारसाध्यार्थनिश्चयफलादध्ययनविधेः शास्त्रं सर्वाधिकारं प्राप्तमिति । नैतत्सारम् । किमर्थज्ञानमध्ययनस्य दृष्टफलमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् उत तदुद्देशेन विधानात् शास्त्रीयं किं वा विधेः प्रयोजनपर्यन्ततासामर्थ्येन लभ्यम् । आद्ये ऽपि न तावदर्थनिश्चयो ऽध्ययनफलं केवलादध्ययनादावृत्तिसहिताद्वा निश्चयानुदयात् । विचारेण तदुदये विचारस्यैव फलं स्याद् नाध्ययनस्य । यद्यर्थस्यापातदर्शनमध्ययनफलं न तदा विचारस्य तत्प्रयोज्यत्वं साङ्गवेदाध्ययनादेव तत्सिद्धेः ॥

नन्वस्तु तर्हि विधिबलाच्छास्त्रीयमिति द्वितीयः पक्षः । तथा हि । अध्येतव्य इति तव्यप्रत्ययेन स्वव्यापारः शब्दभावना विधिरूपतया ऽभिधीयते । सा च शब्दभावना ऽर्थभावनां निष्पादयन्ती फलवदर्थावबोधं पुरुषार्थं भाव्यत्वेन कल्पयति । तत्र भाव्यान्तरत्वात्समानपदोपात्तमध्ययनं करणतामापद्यते । यद्यध्ययनमेव भाव्यं स्यात्तदा ऽक्षरावाप्तिः फलमिति मतं त्वदायमपि न सिध्येत् । ततः करणस्याध्ययनस्य भाव्यो ऽर्थावबोधो विधिबलात्फलं भविष्यतीति । नैतदप्युपपन्नम् । कर्माभिधायिना तव्यप्रत्ययेन कर्मभूतस्वाध्यायगतप्राप्तिलक्षणभाव्याभिधाने संभवति भाव्यान्तरकल्पनायोगात् । समानपदोपात्तमध्ययनं परित्यज्य भिन्नपदोपात्तस्य ‡ बहिरङ्गस्य स्वाध्यायस्य प्राप्तिः कथं भाव्यत्वमिति

* वरं वृन्दावने रम्ये इति पाठान्तरम् । † शृगालत्वमिति ३ पु· पा· ।
‡ भिन्नपदोपात्ततयेति २ पु· पाठः ।

चेद् न । स्वाध्यायस्य कर्माभिभावयितव्यप्रत्ययार्थत्वेन प्रत्ययार्थभूतभावनां प्रति प्रकृत्यर्थादध्ययनादप्यन्तरङ्गत्वात् ॥

नापि तृतीयः । अक्षरग्रहणस्यैवाध्ययनविधिप्रयोजनत्वात् । नन्वक्षरग्रहणस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्फलं तदर्थावबोधस्य त्वया विधिप्रयोजनत्वानङ्गीकारादन्यस्य च कर्मकारकगतफलस्याभावात्सक्तुन्यायेन कर्मप्राधान्यं परित्यज्य स्वाध्यायाध्ययनेन स्वर्गं भावयेदिति कल्पना प्रसज्येत । ततो वरमर्थावबोधस्य विधिप्रयोजनत्वं दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यमिति न्यायात् । संभवति हि साङ्गवेदाध्ययनमात्रादर्थनिश्चयः । अर्थावबोधहेतोर्व्याकरणस्याप्यङ्गत्वात् । न चैवं विचारशास्त्रवैयर्थ्यम् । अवबुद्धार्थावगतविरोधपरिहाराय तदपेक्षणात् । अतः पुरुषार्थभूतफलवदर्थावबोधो विधिप्रयोजनं नाक्षरग्रहणमिति चेद् मैवम् । अर्थावबोधहेतुत्वेनाक्षरग्रहणस्यापि पुरुषार्थत्वात् । फलभूतक्षीरादिहेतूनां गवादीनामपि पुरुषैरर्थ्यमानतादर्शनात् । विधेरक्षरग्रहणमात्रोपक्षये ऽर्थज्ञानमाकस्मिकं स्यादिति चेद् न । अर्थावबोधस्य फलप्रयुक्तत्वात् । न हि विधिप्रयुक्तो ऽर्थावबोधः । लौकिकाप्तवाक्यानां विधिमन्तरेण फलवदर्थावबोधकत्वदर्शनात् । न चाध्ययनादक्षरग्रहणस्य विशेषाभावात्कथं तयोर्हेतुफलभाव इति वाच्यम् । अक्षरावाप्तिर्नाम स्वाधीनोच्चारणयोग्यत्वाख्यो ऽक्षरधर्मः । अध्ययनं तु तदर्थो वाङ्मनसव्यापार इति विशेषसद्भावात् । एवं च तर्ह्यध्ययनस्याक्षरग्रहणहेतुत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धमिति व्यर्थो विधिरिति चेद् न । अवघातादिवददृष्टोत्पत्तये नियमार्थत्वात् । न चैवं दृष्टफलत्वहानिः । दृष्टफलभूताक्षरप्राप्तिसमवेतस्यैव नियमादृष्टस्याङ्गीकारात् । दृष्टे सत्यदृष्टं न कल्प्यमिति न्यायस्य स्वतन्त्रादृष्टविषयत्वात् । अर्थावबोध एव फलमिति वदतापि नियमविधित्वाङ्गीकारात् । न चोपपत्तिसाम्ये सत्यक्षरग्रहणे एव किमिति पक्षपात इति वाच्यम् । अध्ययनविधेः फलवदर्थावबोधः प्रयोजनमिति पक्षे यस्य यस्मिन्कर्मण्यधिकारस्तस्य तद्वाक्याध्ययनमेव स्याद् न तु वाक्यान्तराध्ययनं तत्र प्रवृत्त्यादिफलाभावात् । ततो न कृत्स्नवेदाध्ययनसिद्धिः । अस्मत्पक्षे तु कृत्स्नवेदावाप्तिः प्रायश्चित्तजपादावुपयुज्यते ॥

नन्वर्थावबोधमधिकारिविशेषणमुद्दिश्याध्ययनं विधातव्यं निरधिकारविधानायोगात् । अक्षरावाप्तिमुद्दिश्य विधाने ऽपि तदवाप्तिकाम एवाधिकारी स्यादिति चेद् न । अर्थावबोधोद्देशनपूर्वकशब्दोच्चारणाभावे वाक्यस्य तात्पर्यासिद्धेः । लोके ऽर्थावबोधमुद्दिश्योच्चारितशब्दे तात्पर्यदर्शनात् । न च लोकवदेव विधिर्मा भूदिति वाच्यम् । तद्वदत्र शब्दोच्चारणप्रयोजकस्य रागस्याभावात् । अथोच्येत विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकामो ऽधिकारी कल्प्यताम् । अथ वा वाजसनेयिनां ब्रह्मचर्यमागामित्यादिनोपनयनस्य प्रकृतत्वादुपनीतो ऽधिकारीति प्रकरणप्रमाणेन कल्प्यतामिति । तदसत् । अर्थावबोधलक्षणदृष्टफलकामे ऽधिकारिणि सत्यन्यकल्पनायोगात् । एवं चार्थावबोधकामो ऽध्ययनेनार्थावबोधं भावयेदिति विधिः संपद्यते । विचारेणार्थावबोधं भावयेदिति विधिस्त्वार्थिकः । विचारेणापरिहृते विरोधे ऽर्थनिश्चयानुदयादर्थावबोध एव फलमिति । नैतत्सारम् । तत्र किं विधिबलादक्षरग्रहणमात्रे निष्पन्ने सति श्रुतव्याकरणस्य पुरुषस्य लौकिकवाक्यार्थ इव वेदार्थो ऽपि स्वतो बुध्यतइति कृत्वा तद्बोधस्य फलत्वमुच्यते किं वा ऽर्थावबोधकाममुद्दिश्य विधानतः । तत्राद्यमङ्गीकुर्मः । द्वितीयो ऽनुपपन्नः । अध्ययनात्प्राग्वेदार्थस्याप्रतिपन्नत्वेन तद्विशिष्टस्यावबोधस्याप्यप्रतिपन्नस्य कामनायोगात् । वेदो ऽर्थवान् वाक्यप्रमाणत्वादाप्तवाक्यवदित्यनुमानेन प्रतिपन्नो वेदार्थ इति चेत् तर्ह्यनुमानसिद्धत्वादेव न वेदार्थज्ञानं काम्येत । सामान्यतो ऽनुमितो ऽपि वेदार्थो नाग्निहोत्रादिविशेषाकारेण प्रतिपन्न इति चेत् तर्ह्यग्निहोत्रादिगोचरबोधो ऽप्यप्रतिपन्नः कथं काम्येत । पित्राद्युपदेशत एवाग्निहोत्राद्यवगमे कामनाविषयत्वं तदवस्थम् । अथौपदेशिकज्ञानस्याप्रमाणत्वात्तत्र निर्णयज्ञानं काम्यतइति चेत् तत्र न तावदप्रामाण्ये निश्चिते निर्णयज्ञानकामना संभवति । अर्थस्य विभ्रममात्रत्वात् । अप्रामाण्यसंदेहे तु तद्विचारस्यैवावसरो नाध्ययनस्य । अथ मन्यसे औपदेशिकज्ञानं प्रामाण्यविचारायैव वेदाध्ययनं तदर्थविचारश्च वेदस्य तन्मूलप्रमाणत्वादिति । एवं तर्ह्यस्तु कथं चिदर्थावबोधो ऽधिकारिविशेषणं तथापि तदुद्देशेन विधानमयुक्तम् । तत्र किं वेदार्थविशेषज्ञानानां विशेषाकारेणाध्ययनविधावुद्देश्यत्वमुत सामान्याकारेण । नाद्यः । युगपत्तदसंभवात् । द्वितीये ऽर्थमात्रज्ञानमुद्दिश्योच्चरितस्य शब्दस्य तत्रैव

तात्पर्यं स्यान्नाग्निहोत्रादिविशेषज्ञाने । अथ विधिसामर्थ्यादर्थमात्रे तात्पर्ये ऽपि वाक्यशक्त्यनुसारेण विशिष्टार्थे तात्पर्यं कल्प्येत तर्हि विधेस्तत्र तात्पर्यनिमित्तत्वं न स्यात् । किं च कथं चिदुद्दिश्य विधाने ऽपि नाध्ययनमात्राद् दृष्टफलतया ऽर्थावबोधसिद्धिः । अदर्शनात् । ननु वेदस्यार्थावबोधमुद्दिश्योच्चारणाभावे स्वार्थे तात्पर्यं न स्यात् तात्पर्यहेतोरभावादिति चेद् मैवम् । न तावच्छ्रोतुरुच्चारणं तात्पर्यनिमित्तम् । लोके तदभावात् । नापि वक्तुरुच्चारणम् । अपौरुषेये वेदे तात्पर्याभावप्रसङ्गात् । नन्वेवमपि वेदस्यार्थप्रतिपादकत्वं न स्याद् उद्दिश्योच्चारणस्य प्रतिपादनहेतोरभावादिति चेद् न । शब्दस्य प्रतिपादकत्वस्वाभाव्यात् । तर्ह्यर्थज्ञानमुद्दिश्य शब्दोच्चारणं लोके व्यर्थं स्यादिति चेद् न । पुरुषसम्बन्धकृतदोषाख्यप्रतिबन्धपरिहारार्थत्वात् । ननु वेदस्यार्थप्रतिपादनसामर्थ्ये ऽपि न बोधकत्वं सम्भवति बोधस्य तात्पर्याधीनत्वात् तात्पर्यस्य पुरुषधर्मस्यात्रासम्भवादिति चेद् मैवम् । तात्पर्यं हि षड्विधलिङ्गगम्यतया शब्दधर्मो न पुरुषधर्म इति समन्वयसूत्रे वक्ष्यमाणत्वात् । तदेवमध्ययनविधेर्यावदर्थावबोधफलमव्यापारान्न विधितो विचारशास्त्रस्य सर्वाधिकारिता सिध्यति । नन्वध्ययनविधेरर्थावबोधकामाधिकारं नाङ्गीकरोषि अधिकारान्तरं च न श्रुतं ततो ऽनध्ययनमेव प्रसज्येत ॥

अत्र प्राभाकरा आहुः । नाध्ययनविधिः स्वतन्त्रमधिकारिणमपेक्षते अध्ययनविधिप्रयुक्त्या तद्विषयानुष्ठानसिद्धेः । न च वाच्यं विधिर्हि सर्वत्र स्वविषयं तदङ्गं वा ऽनुष्ठापयति न चाऽध्ययनमध्यापनविधेर्विषयो ऽङ्गं वा तत्कथं तेनानुष्ठाप्यतइति अविषयस्यातदङ्गस्याप्याधानस्योत्तरकाम्यक्रतुविधिभिरनुष्ठापितत्वादिति । सो ऽयं प्राभाकरोक्तः परिहारो ऽनुपपन्नः । तथा हि । अध्यापनविधिरप्यश्रूयमाणाधिकार एव । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीतेत्यत्राचार्यकरणकाम इत्यश्रवणात् । तत्कथमध्ययनं तत्प्रयुक्तं यत् तत्राधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तिरध्ययनस्योच्येत । तर्ह्यध्ययने स्वतन्त्रोधिकारी कल्प्यतां लाघवाद् लघीयसी हि स्वविधिप्रयुक्तिरन्यविधिप्रयुक्तेः । अथैकत्राधिकारिकल्पनमात्रेणेतरस्य तत्प्रयुक्तानुष्ठाने सम्भवत्युभयत्र तत्कल्पने गौरवमिति मन्यसे तर्ह्यध्ययनएवाधिकारिणं परिकल्प्य तत्प्रयुक्तिम-

न्यस्य किं न ब्रूषे । यदि लिखितपाठादप्यध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिरध्यापनं * प्रयोजयति तर्ह्यविहिताध्ययनेन प्राङ्मुखत्वादिरहितेनाप्यध्यापनसिद्धेर्न विहितमध्ययनमध्यापनविधिः प्रयोजयेत् । अथोच्येत प्रयतः † प्राङ्मुखः पवित्रपाणिरधीयीतेति माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादध्ययनाङ्गं श्रुतं तथा ऽध्यापने ऽपि प्राङ्मुखं पवित्रपाणिमध्यापयीतेति माणवकस्य प्राङ्मुखत्वादिविशेषणश्रवणाद्विहितमेवाध्ययनं प्रयुज्यतइति । तर्हि

गीती शीघ्री शिरःकम्पी तथा लिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञो ऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ‡ ॥

इति लिखितपाठस्य निन्दासद्भावादाचार्याधीनो वेदमधीष्वेत्यध्ययनस्याचार्यपूर्वकत्वनियमविधानादध्ययनविधिरध्यापनं किं न प्रयोजयेत् ॥

अथ मतम् आचार्याधीनो ऽधीष्वेत्यत्राचार्यकरणविधिप्रयुक्तो ऽधीष्वेति वाक्यार्थे आचार्यत्वस्याध्यापनादुत्तरकालभावित्वादिति । तदसत् । तद्द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्य इत्युपनयनाख्यद्वितीयजन्महेतुत्वमात्रेणाचार्यश्रवणात् ॥

आचिनोति हि शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि ।
स्वयमाचरते यस्मादाचार्यः स उदाहृतः ॥

इति स्मृतावाचारे शिष्यान् स्थापयतीति व्युत्पत्तिः प्रतीयतइति चेद् एवमप्यध्यापनात्पूर्वमाचार्यत्वमविरुद्धम् । अध्यापनादाचार्यत्वस्योत्तरकालभावित्वे चाचार्यकरणविधिप्रयुक्तो ऽधीष्वेति साध्याहारयोजना प्रसज्येत । तस्मादधिकारिकल्पनासाम्यादितरेतरप्रयुक्तिसाम्याच्च काम्यविधिप्रयुक्ति§सम्भवे ऽध्ययनस्य कथमध्यापनविधिप्रयुक्तिरिति । अत्रोच्यते । नाध्यापनविधेरधिकारी कल्पनीयः । श्रुतिस्मृत्योः प्रतीयमानत्वात् । तथा हि । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेति श्रुतावात्मनेपदेनाचार्यकरणसाध्यता प्रतीयते ‖ संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणेत्यादिना व्याकरणसूत्रेणा¶चार्यकरणे साध्ये तद्विधानात् । न चाचार्यत्वं किं चिल्लोके प्रसिद्धमस्ति ततो यथा ऽऽहवनीये

* विहिताध्यापनमिति २ पु॰ पाठः ।
† अध्ययने प्रयत इत्यादिः २ पु॰ पाठः ।
‡ पाणिनीयशिक्षायाम् ।
§ स्वविधिप्रयुक्तीति २ पु॰ पाठः ।
‖ प्रतिपत्तेरिति २ पु॰ पाठः ।
¶ पाणिनिसूत्र १ अ॰ ३ पा॰ ३६ सू॰ ।

जुहोतीत्यत्राहवनीये होमाधारत्वेन विनियुक्ते सत्यसंस्कृतस्य होमाधारत्वायोगात्संस्कृतस्य सम्भवाच्चाधानसंस्कृतो ऽग्निराहवनीयत्वेन निश्चितः तथा ऽऽचार्याय गां दद्यादित्यत्राचार्ये दक्षिणां प्रति सम्प्रदानत्वेनावगते सत्यनुपकारिणः सम्प्रदानत्वायोगादुपकारिणो ऽत्र सम्भवाच्चो*पनयननिष्पादनाख्येनोपकारेण माणवकं प्रत्युपकुर्वत आचार्यत्वं निश्चीयते। नन्वेवमप्युपनयनसाध्यमाचार्यत्वं भवेन्नाध्यापनसाध्यमिति चेद् न। उपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वात्। उपनयीत तमध्यापयीतेत्येकप्रयोगतावगमात्। न च निरपेक्षविधिभेदान्न प्रयोगैक्यमिति वाच्यम्। उपनीयाध्यापयेदित्येवं प्रयोगैक्यकल्पनात्। तमिति प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देन कर्मैक्यप्रतीतेः। न चोपनयनस्याध्यापनाङ्गत्वे ऽप्यध्ययनस्य न तत्प्रयुक्तिरिति वाच्यम्। माणवकविषयाध्यापनेनाचार्यत्वं भावयेदिति वाक्यार्थस्वीकरणेनाध्यापनक्रियानिवर्तकतया माणवकस्य क्रियां प्रति गुणभूतत्वाद् उपकारकत्वे वक्तव्ये दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनाया अन्याय्यत्वाद् उपगमनाध्ययनाभ्यामुपकरोतीति कल्प्यत्वात्। ननूपनयनाध्ययनाभ्यां निष्पाद्यस्याध्यापनस्य यद्यप्याचार्यत्वं फलं तथापि श्रुतावधिकारी कल्पनीय एतत्काम इत्यश्रवणादिति चेद् न। कामोपबन्धमात्रस्य कल्प्यत्वात्। ततश्च श्रुतावुपनीयाध्यापयेदाचार्यकरणकाम इत्येवमध्यापनविधिः साधिकारः सम्पद्यते। तथा स्मृतावपि।

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः।
सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते † ॥

इत्युपनयनाध्यापनयोः प्रयोगैक्यादध्यापने विधिश्रवणादाचार्यत्वफलश्रवणाच्चाचार्यत्वकामो ‡ माणवकमुपनीयाध्यापयेदिति निष्पाद्यते। अध्ययने तु नाधिकारनिमित्तं किं चिच्छ्रुतमस्तीति विशेषः। न चाध्ययनस्य स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितस्य कथं स्वतन्त्रविध्यन्तरप्रयुक्तानुष्ठानमिति शङ्कनीयम्। आधानदृष्टान्तेन प्रयुक्तत्वात्। आधाने हि ब्राह्मणो ऽग्निमादधीतेति श्रूयते। तत्र किमाधानं स्वातन्त्र्येणानुष्ठेयम् उतान्यप्रयुक्त्या। आद्ये ऽपि न तावत्पुरुषमुद्दिश्य नित्यतया स्वतन्त्रमाधानं विधातुं शक्यं

* उपकारित्वसम्भवाच्चेति २ पु॰ पाठः।
† मनुस्मृतिः। २ अ॰ १४० श्लोकः।
‡ आचार्यत्वकरणकाम इति २ पु॰ पाठः।

प्रोक्षणादिवत्कर्मकारकसंस्काररूपस्याधानस्य द्रव्यपरतया ऽग्नेरुद्देश्यत्वात् । नापि स्वतन्त्रकाम्यतया तद्विधेयं फलाश्रवणात् । न च सक्तुन्यायेन गुणप्रधानवैपरीत्यकल्पनया नित्याधिकारता कामाधिकारता वा शङ्कनीया । भस्मीभूतसक्तुना उपयोगासम्भवेन तत्र वैपरीत्यकल्पने ऽपि * प्रकृते संस्कृताग्नेः क्रत्वन्तरे विनियोगयोग्यतया तदसम्भवात् । द्वितीये ऽपि किमाधानस्योत्तरनित्यक्रतुविधिप्रयुक्तिरुतोत्तरकाम्यक्रतुविधिप्रयुक्तिः । नाद्यः । उद्देश्यस्यानुपादेयस्याहवनीयस्य क्रतुविधिप्रयुक्तानुष्ठेयत्वायोगात् । उपादेयमेव हि विधिरनुष्ठापयति । अन्यथा स्वर्गकामादीनामप्यनुष्ठेयत्वप्रसङ्गात् । तस्मादुत्तरकाम्यक्रतुविधिप्रयुक्तिः परिशिष्यते । न हि विधिरिव कामो ऽप्युपादेयमेवानुष्ठापयति येनोक्तदोषः स्यात् । किं तु यद्यदुद्देश्यमुपादेयं वा विना काम्यमानस्य न सिद्धिस्तत्सर्वं विधिसहकारितया ऽनुष्ठापयति । दृश्यते हि लोके विधिरागयोर्वैषम्यम् । सौवर्णपीठे समुपविशेदिति विधिस्तथाविधपीठाभावे पुरुषं न तत्रोपवेशयति रागस्तु तथाविधं पीठमुत्पाद्यापि तत्र निवेशयति । एवं च सति प्रकृते ऽप्याचार्यकरणकामनैवाचार्णप्रेरणद्वारेणाध्यापनसिद्ध्यर्थं माणवकेनाध्ययनं निर्वर्तयतीति स्थितम् ॥

तदेतत्प्राभाकरमतं वेदान्तिनो न बहुमन्यन्ते । तथा हि । किं तमध्यापयीतेत्यत्राचार्यत्वं विधेयम् उत विधिरूपमथ वा नैयोगिकं फलम् । नाद्यः । उपनयनाध्यापनभावार्थविषयत्वाद्विधेः । न द्वितीयः । आत्मनेपदमात्राभिधेयस्याचार्यत्वस्य विधिपदानभिधेयतया विधिरूपत्वायोगात् । न तृतीयः । आचारान् ग्राहयतीति व्युत्पत्त्या हेतुकर्तृत्वनिबन्धनस्याचार्यत्वस्य लौकिकत्वात् । अलौकिकस्यैव नैयोगिकत्वात् । न चोपनयनसाध्यत्वादलौकिकमाचार्यत्वं स्यादिति वाच्यम् । द्वितीयं जन्म तद्यस्मात्स आचार्य इति स्मृतावुपनयनं प्रति हेतुकर्तृत्वस्यैव लौकिकस्याचार्यशब्दनिमित्तत्वावगमात् । यद्याचार्यत्वमलौकिकं स्यात्तदा व्याकरणसूत्रे संमाननादिभिर्लौकिकैरर्थैः सह कथं पठ्येत । ननु विधायकप्रत्ययश्रवणाद् नियोगः प्रतीयते । तस्य नियोज्यविशेषणाकाङ्क्षायां स्वर्गवन्नियोगसाध्यत्वेनैव नियोज्यविशेषणत्वमाचार्यस्या-

* तत्र तत्कल्पने ऽपीति ३ पु॰ पाठः ।

भ्युपेतव्यं कारकफलस्य तदनुपपत्तेः । न चाचारग्राहकत्वमुपनयने हेतुकर्तृत्वं चाचार्यशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं विकल्पापत्तेः । अतो मन्त्राद्यलौकिकसाधनान्तरविधानादलौकिकमाचार्यत्वं संमाननादीनां तु तदभावाद्भवतु लौकिकत्वम् । अतस्तैः सह पाठे ऽप्यलौकिकमेवाचार्यत्वमिति चेद् एवमप्युपनयननियोगफलं भविष्यति तेनाध्यापनविधेः कुतः साधिकारता ॥

अथ मतमुपनयने श्रुतमप्याचार्यत्वमध्यापनफलं भविष्यति । उपनयनस्य तदङ्गत्वादिति । तन्न । तथा सत्यङ्गेषु फलश्रुतिरर्थवाद इति न्यायेनाचार्यत्वस्य नियोज्यविशेषणत्वासंभवप्रसङ्गात् । नन्वेवं सत्यनधिकारमध्ययनं सर्वथा नानुष्ठीयेतेति चेद् न । उपनीतस्याध्ययनाधिकारत्वात्* । वाजसनेयिशाखायामुपनयनं प्रक्रम्याध्ययनस्य विहितत्वात् । सर्वस्मृतिषु चोपनीतो ऽधीयीतेत्यवगमात् । अतो ऽध्ययनस्य स्वविधिप्रयुक्तानुष्ठानोपपत्तौ तदनुष्ठानसिद्धये ऽध्यापने ऽधिकारिणं परिकल्प्य न मनः खेदनीयम् । ननु न तं कल्पयामि किं त्वस्त्येव सः । श्रुतौ दुःसंपादत्वे ऽप्युपनीय तु यः शिष्यमित्यादिमनुवाक्येन तदवगमादिति चेद् न । तद्वाक्यस्योपनयनाध्यापनानुवादेन कर्तुराचार्यसंज्ञाविधायकत्वाद् वाक्यगतयत्तच्छब्दाभ्यामनुवादविध्योर्निश्चयात् । आचार्यसंज्ञायाश्च नमस्कारादिविधानेषूपयोगात् । नन्वेवमप्यप्रबुद्धस्य माणवकस्योपनीतस्य स्वाधिकारं प्रतिपद्यानुष्ठातुमशक्यत्वादध्यापनविधिरेव कथं चित्साधिकारो ऽध्ययनमपि प्रयुङ्क्तएवेति† वाच्यमिति चेत् तत्र किमध्यापनविधिरविहितमध्ययनं प्रयुङ्क्ते उत विहितम् । नाद्यः । अध्ययनविध्यप्रेरितानां तत्र प्रयोजनशून्यानां पुरुषाणामाचार्यं प्रति गुणभावेन प्रवृत्त्ययोगात् । द्वितीये विधिस्वरूपसिद्धये ऽध्ययने ऽधिकार्यपि स्वीकार्यः । विषय एव विधिस्वरूपसाधको नाधिकारीति चेत् तर्हि विहितस्याध्ययनस्याधिकारिविशेषाभावाद्यं कं चिदध्यापयेदिति प्राप्नुयात् । तस्मात्प्रकरणसमर्पितेनोपनीतेनाधिकारिणा साधिकारो ऽध्ययनविधिः स्वयमेव स्वविषये पुरुषं प्रवर्त्तयति । अन्यथा स्वाधिकारविधिनैवाप्रवर्तितस्य प्रवृत्त्यसंभवात् । न च बालकस्य स्वाधिकारप्रतिपत्त्यसंभवः ।

* अध्ययनाधिकारित्वादिति २ पु॰ पा॰ । † एवशब्दो नास्ति २ पु॰ ।

विध्यर्थापरिज्ञाने ऽपि संध्योपासनसमिदाहरणादिकर्त्तव्यताप्रतिपत्तिवत्पित्राद्युपदेशसामर्थ्यादध्ययनकर्त्तव्यताप्रतिपत्तेः । नन्वध्ययनस्याध्यापनविधिप्रयुक्तौ नायं क्लेशः आचार्यस्य प्रबुद्धस्य स्वाधिकारं प्रतिपत्तुं शक्यत्वात् । यद्यपि कश्चित्प्रेक्षावान्माणवको न स्वाधिकारमबुद्ध्वा प्रवर्त्तेत तथाप्यन्यो ऽप्रबुद्ध आचार्यप्रेरितः प्रवर्त्तिष्यतएव । ततः प्रवाहरूपेणाध्यापनं न विच्छिद्यत इति चेद् एवमप्याचार्यः किमन्येनोपनीतान्माणवकानध्यापयेद् उत स्वेनैवोपनीतान् । नाद्यः । उपनयनस्यापि त्वन्मते ऽध्यापनाङ्गतया तद्वैकल्ये (नियोगानिष्पत्तावाचार्यत्वफलासिद्धेः । तर्ह्यस्तु द्वितीय उक्तदोषाभावादिति चेद् न । एवमपि नित्यानित्य)* संयोगविरोधस्य दुरपवादत्वात् । तथा हि । अध्यापनं तावदनित्यं द्रव्यार्जनार्थत्वात् । न ह्याचार्यत्वमध्यापनफलं भवितुमर्हति । सुखप्राप्तिदुःखपरिहारसाधनरूपत्वाभावेनापुमर्थत्वात् । न चादृष्टं तत्फलत्वेन कल्प्यं दृष्टे सति तदयोगात् । अस्ति दृष्टम् ।

षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।
याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः † ॥

इत्यध्यापनस्य द्रव्यार्जनोपायत्वेन स्मरणात् । ननु याजनस्य जीविकार्थत्वं युक्तं ऋत्विग्भ्यो दक्षिणादिविधौ सति सर्वाङ्गानुष्ठापकस्य दक्षिणाद्यनुष्ठापकतया द्रव्यार्जनं निश्चित्य तदर्थिनां याजने प्रवृत्तिसंभवात् । अत्र तु भृतकाध्यापननिषेधात् । प्रकारान्तरेण द्रव्यार्जनाभावाद् न तादर्थ्यमध्यापनस्येति चेद् मैवम् । माणवकस्याध्ययनाङ्गत्वेन गुरुदक्षिणादिविधानादङ्गिन्यध्ययने ऽनुष्ठापकस्याध्यापनविधेर्दक्षिणाशुश्रूषाद्यङ्गेष्वनुष्ठापकत्वात् । तस्माद् द्रव्यार्जनकामेनानुष्ठेयत्वादध्यापनमनित्यम् । उपनयनाख्यस्तु संस्कारो नित्यः । अकरणे दोषश्रवणात् ।

आषोडशात्तु द्वाविंशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ‡ ।

इति त्रैवर्णिकानामुपनयनस्यामुख्यं कालमभ्यनुज्ञाय पश्चात्स्मर्यते ।

अत ऊर्ध्वं त्रयो ऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या भवन्त्यार्यविगर्हिताः § ॥

* ( ) एतन्मध्यगतो ग्रन्थो नास्ति ३ पु· । † मनुस्मृतिः । १० अ· ७६ श्लोकः ।
‡ याज्ञवल्क्यस्मृतिः । १ अ· ३७ श्लो· पूर्वार्द्धम् । § मनुस्मृतिः । २ अ· ३९ श्लोकः ।

नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि च कर्हि चित् ।
ब्राह्मान्यौनांश्च संबन्धानाचरेद् ब्राह्मणः क्व चित् * ॥ इति ।

नन्वकरणे दोषश्रवणमात्रेणोपनयनस्य नित्यतायां प्रायश्चित्तस्यापि नित्यता प्रसज्येत ।

अतीते चिरकाले तु द्विगुणं व्रतमर्हति ।

इति प्रायश्चित्ताकरणनिमित्तदोषस्य निरासाय प्रायश्चित्तान्तरविधानात्। न हि प्रायश्चित्तं नित्यं दोषापनय†कामिना ऽनुष्ठेयत्वात् । उच्यते । न प्रायश्चित्ताकरणनिमित्तदोषनिरासाय द्विगुणं व्रतमुच्यते किं तु प्रायश्चित्तेन निराकर्तव्यस्य पूर्वदोषस्यैवातीते चिरकाले द्विगुणव्रतापेक्षयैव निरास इत्युच्यते । अन्यथा प्रायश्चित्तानवस्थाप्रसङ्गात् । ततो नोपनयनस्य नित्यतायामतिप्रसङ्गः । तच्चोपनयनं नित्यभूतमध्ययनाङ्गत्वादङ्गिनो ऽध्ययनस्यापि नित्यतां कल्पयति ॥

ननूपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वमयुक्तम् अध्ययनमनारभ्याधीतत्वात् । यद्यनङ्गत्वे संस्कारकर्मत्वं नोपपद्यते तर्हि हिरण्यधारणवद् गत्यन्तरं कल्पनीयम् । हिरण्यं भार्यमित्यत्र हि न तावद्धिरण्यधारणस्य प्रयाजादिवदर्थकर्मता घटते । कर्मकारकप्राधान्येन विधानात् । यदि संस्कारकर्मत्वं तदा ऽपि संस्कार्यहिरण्यद्वारा क्रतुविशेषेण संबध्येत उत क्रतुमात्रेण । नाद्यः । विशेषसंबन्धबोधकश्रुत्यादीनामभावात् । न द्वितीयः । एकस्य संस्कारस्य सर्वक्रतूपकारित्वानुपपत्तेः । अतः संस्कारकर्मत्वं परित्यज्याभ्युदयफलः स्वतन्त्रो विधिरभ्युपगतः । एवमुपनयनविधिरपि स्वतन्त्र एवाभ्युदयफलः स्यात् । अत्रोच्यते । अनारभ्याधीतस्योपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वबोधकानां पूर्वतन्त्रतृतीयाध्यायोक्तश्रुत्यादिप्रमाणानामभावे ऽपि तत्रस्थचतुर्थाध्यायोक्तविध्याक्षेपरूपोपादानप्रमाणेनोपनयनस्याध्ययनाङ्गत्वं सिध्यति । अनुपपन्नं स्वाचार्योपसत्तिमन्तरेणाध्ययनं लिखितपाठादिप्रतिषेधेनाचार्याधीनश्चेदमधीष्वेत्युपसत्तौ नियमविधानात् । ततो ऽध्ययनविधिरुपसत्तिं स्वाङ्गत्वेनाक्षिपति । तथोपनयनाख्यसंस्कारविधिश्च प्रयोजनमपेक्षमाण उपसत्तिसमवेतमेवादृष्टं

* मनुस्मृतिः । २ अ० ४० श्लोकः । † दोषापगमेति १-२ पुस्तकयोः ।

कल्पयति दृष्टसमवाय्यदृष्टसंभवे स्वतन्त्रादृष्टायोगात् । ततश्चोपनयनाध्ययनविधिद्वयोपादानसामर्थ्यादध्ययनाङ्गत्वमुपनयनस्यावगम्यते । न च वाच्यमङ्गत्वे ऽपि न प्रोक्षणादिवत्संस्कारकर्मतया ऽङ्गता प्रयाजादिवत्फलोपकार्यङ्गतैव किं न स्यादिति । अङ्गिस्वरूपनिष्पादकतया संनिपत्योपकारिणः संस्कारस्याभ्यर्हितत्वात् । फलोपकार्यङ्गं तु नाभ्यर्हितम् । अपूर्वद्वारेणारादुपकारकत्वात् । अतो माणवकसंस्कारकर्मतयैवोपनयनमध्ययनस्वरूपोपकार्यङ्गम् । किं चोपादानप्रमाणवच्छ्रुतिप्रकरणे अप्यध्ययनाङ्गत्वमुपनयनस्य गमयतः । अष्टवर्षं ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति वाक्यविपरिणामस्य विवक्षितत्वात् । तच्छ्रुतिरेवोपनयनसंस्कृतं माणवकमादायाध्ययने विनियुङ्क्ते । न च तच्छब्देनैव माणवकस्यैव परामर्शो न संस्कारस्येति वक्तुं युक्तम् । संस्कारस्यानन्तरप्रकृतत्वात् । न च श्रुतेरनाकाङ्क्षितस्य समर्पणप्रसङ्गः । उपनयनाध्ययनयोरुपसत्तिद्वारा परस्परसाकाङ्क्षत्वस्य दर्शितत्वात् । ननु सो ऽधीयीतेत्यत्र संस्कृतो माणवकः प्रातिपदकार्थ एव न तु विभक्त्यर्थः । न च प्रातिपदिकमात्रमङ्गाङ्गिभावसंबन्धं बोधयितुमलं द्वितीयाश्रुत्यादेरेव तद्बोधकत्वादिति चेद् मैवम् । प्रातिपदिकस्याप्यन्विताभिधायितया संबन्धप्रतिपादकत्वात् । अन्विताभिधायित्वाभावे तत्प्रयोग *एव न स्यात् । तस्मात्तच्छब्दश्रुतिरङ्गत्वं गमयति । तथा प्रकरणमपि तद्गमकं वाजसनेयिशाखायां सर्वस्मृत्यनुमितश्रुतिषु चोपनयनं प्रकृत्याध्ययनविधानात् । न चैवमुपनयनप्रकरणे पठितमध्ययनमेवाङ्गं प्रसज्येतेति वाच्यम् । अध्ययनस्य फलत्वात् । फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायेनोपनयनस्यैवाङ्गत्वप्राप्तेः । अत उपादानश्रुतिप्रकरणैरुपनयनस्याङ्गत्वं सिद्धम् । तच्चोपनयनं स्वयं नित्यभूतमङ्गिनो ऽध्ययनस्य कथं न नित्यतामापादयेत् । न ह्यङ्गाभावे कदा चित्कुत्र चिदङ्गं संभवति । अस्ति ह्यध्ययनस्याप्युपनयनवदकरणे प्रत्यवायः ।

यो ऽनधीत्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः † ॥

अश्रोत्रिया अननुवाक्या अनग्नयः शूद्रसधर्माणो भवन्तीति स्मरणात् । तथा च नित्यमध्ययनं द्रव्यकामानुष्ठेयेनानित्येनाध्यापनेन कथं प्रयुज्येत ।

* तत्परप्रयोग इति १ पु॰ पाठः । † मनुस्मृतिः । २ अ॰ १६८ श्लो॰ ।

न च वाच्यं काम्यमप्यध्यापनं नित्यसमीहितजीवनफलहेतुत्वान्नित्यमिति । तावता ऽध्यापनस्य नित्यवदनुष्ठानासिद्धेः । शब्दप्रमाणाद्धि नित्यकर्तव्यताप्रमितौ संध्यावन्दनादाविवाऽकरणे प्रत्यवायभयान्नियमेन पुरुषः प्रवर्तते । अध्यापनस्य तु न शब्दान्नित्यकर्तव्यता प्रमीयते किं तु नित्यसमीहितस्य जीवनाख्यफलस्य हेतुत्वेन कल्प्यते । न हि तथा कल्पयितुं शक्यम् । अध्यापनमन्तरेण याजनप्रतिग्रहादिना ऽपि जीवननिष्पत्तेः ॥

अथ मन्यसे उपनयनाध्यापनयोर्नित्यपुत्रोत्पादनविधिशेषतया नित्यत्वं भविष्यति । नित्यश्च पुत्रोत्पादनविधिः । नापुत्रस्य लोको ऽस्तीत्यकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । तथा त्रिभिर्ऋणवा जायते ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ऋणत्रयमुपन्यस्य पश्चादेष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचारी चा ऽस्तीति पुत्रिणः पितॄन्प्रत्यानृण्यं दर्शयति । तच्चानृण्यं पुत्रस्य पिण्डपितृयज्ञाद्यनुष्ठानद्वारेण पितृतृप्तिहेतुत्वादुपपद्यते । तदनुष्ठानं चानुपनीतस्यानधीतस्य वेदार्थमजानतो न संभवति । अतो नित्यस्य पुत्रोत्पादनविधेः फलपर्यन्ततापेक्षितमनुशासनं तच्छेषतया विधीयते । तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः तस्मादेनमनुशासतीति । ततश्च पितुरेव नित्यपुत्रोत्पादनविधिसामर्थ्यादुपनयनाध्यापनविधीनां नित्यत्वं प्राप्तमिति । नैतत्सारम् । संप्रत्तिकर्म*विधिशेषार्थवादरूपस्य तस्मात्पुत्रमिति वाक्यस्यानुशासनविधायकत्वायोगात् । यदा हि पिता ऽरिष्टादिना स्वस्य मरणं निश्चिनुते तदा स्वानुष्ठेयानि वेदतदर्थतत्फलानि पुत्रे समर्पयेत् स च पुत्रस्तान्यनुष्ठेयतया स्वीकुर्यात् तदेतत्संप्रत्तिकर्म† । तथा च श्रूयते । अथातः संप्रत्तिर्‡यदा प्रेष्यन्मन्यते तदा पुत्र§माह त्वं ब्रह्म त्वं यज्ञस्त्वं लोक इति । स पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं यज्ञो ऽहं लोक इति । तत्र च संप्रत्तिकर्मणि‖ पूर्वानुशासनमन्तरेणाकस्मादेव सकलकर्तव्यसंग्रहानुपपत्तेः फलपर्यन्तपुत्रोत्पादनविधिना ऽऽक्षिप्तमनुशासनं पूर्वनिर्वृत्तमेवार्थवादतया ऽनेन वाक्येनानूद्यते । ननु मा भूदेतद्वाक्ये ऽनुशासनविधानं तथा ऽपि नित्यपुत्रोत्पादनविधिसामर्थ्यादेव पितुरुपनयनाद्यनुशासनविधिर्नित्य एव प्राप्त इति चेद् मैवम् । पितुः पुत्रं प्रत्यननुष्ठापकत्वात् ।

---

* संपत्तिकर्मेति १ पु० ।

† संप्रतिपत्तिकर्मेति २ पु० ।

‡ अथातः संप्रतिपत्तिरिति २ पु० पाठः ।

§ मन्यते ऽथ पुत्रमिति ३ पु० पा० ।

‖ संप्रतिपत्तिकर्मणीति २ पु० ।

अन्यथा स्तनन्धयस्येतरस्य वा मृतपितृकस्योपनयनाद्यभावप्रसङ्गात् । अनुशासनं तु कर्तव्यार्थोपदेशनमात्रमिति श्रौतलिङ्गादवगम्यते । तथा च श्रुतिः । श्वेतकेतुर्हारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यं न वै सोम्यास्मत्कुलीनो ऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवतीति । न च वाच्यं पितरि कथं चिन्मृते माणवक एवाचार्यान्तरमाहूय नित्यमुपनयनादिकं संपादयिष्यति ततो ऽनुष्ठापनमेवानुशासनमस्त्विति । तत्र किं माणवकः स्वाधिकारसिद्ध्यर्थमाचार्यान्तरं करोति किं वा ऽऽचार्यनियोगसिद्ध्यर्थम् । नाद्यः । अध्यापनप्रयुक्तिमध्ययनस्य वदता भवता माणवकस्य पृथगधिकारानङ्गीकारात् । न द्वितीयः । न ह्यन्यनियोगो ऽन्यस्य कर्तव्यबुद्धिमुत्पादयति । न चाकर्तव्यानुष्ठानाय साधनसंपादनं युक्तम् । अथ साधनान्तरप्रतिनिध्युपादानवदधिकारिणो ऽपि प्रतिनिध्युपादानेन कर्तव्यं माणवकः संपादयेत् । तन्न । वैषम्यात् । सर्वत्र ह्यधिकारिणः कर्तव्यमनुष्ठातुं साधनान्तरप्रतिनिधिरादीयते । अधिकारिप्रतिनिधिस्तु कर्तव्यमनुष्ठातुमादीयेत । न तावन्मृतस्याचार्यस्य कर्तव्यं संभवति विधिसंबन्धनिमित्तस्य निवृत्तत्वात् । नापि प्रतिनिधित्वेनोपादेयस्याचार्यस्य तत्संभवः । तस्याचार्यस्य कर्तव्यत्वसिद्ध्युत्तरकालीनत्वात् । अतो न माणवक आचार्यान्तरमादायाध्येतुमर्हति । अथ मृताचार्यशिक्षितं * माणवकमन्य आचार्यः स्वीकृत्य स्वाधिकारं निर्वर्तयितुमध्यापयेत् तदप्ययुक्तम् । पूर्वोपनीतस्य माणवकस्याचार्यान्तरेण पुनरुपनयनासंभवे सत्युपनेतृत्वलक्षणस्याङ्गस्य वैकल्ये ऽङ्गिनो ऽध्यापनस्य निष्पत्त्ययोगात् । न चानेनाचार्येणाङ्गभूतमुपनयनं माणवकान्तरे ऽनुष्ठितमिति वाच्यम् । तथा सत्यङ्गिनो ऽध्यापनस्यापि तत्रानुष्ठितत्वेन पुनरनुष्ठानायोगात् । अन्यथा स्वोपनीतस्याध्यापनात्प्रागेव मृतावङ्गिमात्रानुष्ठानाय माणवकान्तरस्वीकारः तर्ह्यनुपनीतमप्यध्यापयेत् । यदि स्वोपनीतानध्याप्य द्रव्यबाहुल्यायान्यानप्यध्यापयतीत्युच्येत तदा दरिद्रं नाध्यापयेत् । शुश्रूषायै दरिद्रमप्यध्यापयिष्यतीति चेद् एवमपि त्वन्मते लौकिकवैदिकव्यवहारो दुर्वारः† । लोके हि माणवककर्तव्यनिष्पत्तये एवाचार्यो ऽन्विष्यते नाचार्यकर्तव्यनिष्पत्तये माण-

* मृताचार्यशिष्यमिति २ पु० ।

† यद्यपि पुस्तकत्रये ऽप्येवमेव पाठो दृश्यते तथापि व्यवहारविरोधो दुर्वार इति पाठो ऽर्थविचारणया सङ्गतः प्रतिभाति ।

वकः । वेदे ऽपि सत्यकामो ह जाबालो ब्रह्मचर्यायाचार्यं स्वयमेवान्विष्योपसन्नवानिति गम्यते । तथा च श्रुतिः । स ह हारिद्रुमन्तं गौतममेत्योवाच ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति । तदेवमध्यापनस्य नित्यत्वे बहुदोषसद्भावादनित्येन च तेन नित्यस्याध्ययनस्य प्रयुक्तौ नित्यानित्यसंयोगविरोधात्स्वविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमङ्गीकार्यम् ॥

ननूपनयनाध्ययनयोः * स्वविधिप्रयुक्तत्वे सति तत्प्रयुक्ततयैवोपनयनाध्यापनसिद्धेरुपनयीत तमध्यापयीतेति तद्विधानमनर्थकमिति चेद् मैवम् । नाचार्यव्यापारयोरुपनयनाध्यापनयोर्विधिः किं तु माणवकव्यापारयोरुपगमनाध्ययनयोः । ननु वाक्ये प्रयोजककर्तुराचार्यस्य व्यापारौ प्रतीयेते । तच साक्षात्कर्तुर्माणवकस्य व्यापारयोः स्वीकारे विरोधा † ज्जीवनार्थतया प्राप्तावाचार्यव्यापारावनूद्याप्राप्तयोर्माणवकव्यापारयोर्विधानस्य न्याय्यत्वात् । नापि शब्दविरोधः । एतया ग्रामकामं याजयेदित्यत्र प्रयोजकव्यापारमन्तरेण स्वार्थे ऽपि णिच्प्रत्ययप्रयोगदर्शनात् । याजनस्य वृत्त्यर्थतया प्राप्तस्यानुवादेनाप्राप्तं यजनमेव विधीयते । एवमध्यापयीतेत्यत्र किं न स्यात् ॥

ननु याजयेदध्यापयेदित्यत्र कर्तृव्यापारस्य णिच्प्रत्ययार्थतया ऽवगमादेकतरस्य प्रसिद्धस्यानुवादेनेतरस्य विधिरस्तु । उपनयीतेत्यत्र तु धात्वर्थस्यैव प्रयोजकव्यापारत्वादनभिधीयमानः कर्तृव्यापारः कथं विधीयते । न च वाच्यमुपनयने मा भून्माणवकव्यापारविधिरध्यापने तु भविष्यतीति । वाक्ययोः सारूप्यात् । उच्यते । प्रयोजकव्यापाराभिधायिना ऽपि नयतिधातुना माणवकव्यापारस्यानभिधीयमानस्यापि गम्यमानताया वक्ष्यमाणत्वात् स एव धातुना लक्षणयोपादाय विधीयते न प्रयोजकव्यापारः । तस्य स्वयमेव प्राप्तत्वात् । ननु तत्प्राप्तिर्दुःसंपादा इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । दक्षिणाशुश्रूषाद्यङ्गसहिते ह्यध्ययने माणवकस्य विहिते तस्य च स्वविधिप्रयुक्तौ सत्यां वृत्त्यर्थतया ऽऽचार्यप्रवृत्तिः प्राप्नोति । वृत्त्यर्थप्रवृत्तौ प्राप्तायां तदनुवादेन माणवकव्यापारो ऽध्ययनादिर्विधातुं शक्यतइति । मैवम् । ग्रामकामं याजयेदित्यत्र याजनप्राप्तेरपि दुःसंपादत्वप्रसङ्गात् । दक्षिणाद्यङ्गसहिते कर्तृव्यापारे विहिते

* उपगमनाध्ययनयोरिति ३ पु॰ पा॰ । † विरोध इति १ पु॰ पा॰ ।

सति वृत्त्यर्थत्वेन प्रयोजकव्यापारप्राप्तिस्तत्प्राप्तौ च तदनुवादेन कर्तृव्यापारविधिरिति परस्पराश्रयत्वात् । अथ स्वविधिप्रयुक्तेषु यागान्तरेषु सामान्येन वृत्त्यर्थतया प्राप्तं प्रयोजकव्यापारमनूद्य ग्रामकामस्य यागविशेषो विधीयेत तर्हीहापि विध्यन्तरेषु सामान्यप्राप्तप्रयोजकव्यापारानुवादेनोपगमनाध्ययनादिमाणवकव्यापारो विधीयताम् । ननु याजनात्मक एव प्रयोजकव्यापारो यागान्तरेषु प्राप्तो ऽस्ति । उपनयनाध्यापनात्मकस्तु तथा न विध्यन्तरेषु प्राप्त इति चेत् तर्हि भाविनी प्राप्तिरस्तु । माणवकव्यापारविधिसामर्थ्यादेव प्रयोजकव्यापारः प्राप्स्यते तत्पूर्वकत्वान्माणवकव्यापारस्य । न च वैपरीत्येन प्राप्तिः शङ्क्या । न ह्यनित्येन नित्यप्राप्तिः संभवतीत्युक्तत्वात् । ननु प्राप्तस्योत्पत्तिविध्यसंभवे ऽपि तदनुवादेनाधिकारविधिः स्यादिति चेद् न । वाक्ये जीवनादिनित्यकाम्याधिकारयोरश्रवणात् ॥

तर्ह्यरुणया पिङ्गाक्ष्या क्रीणातीतिवद् गुणविशेषविधिरस्तु । स च गुणो ऽष्टवर्षब्राह्मणाख्य इति चेद् न । ब्राह्मणत्वाष्टवर्षत्वाख्ययोर्गुणयोरुभयोरपि विशेषतया परस्परसंबन्धरहितयोर्विशिष्टविध्ययोगात् । पृथग् विधाने वाक्यभेदप्रसङ्गात् । अरुणवाक्ये तु विशेष्यस्य यागसाधनक्रयणस्याप्यन्यतो ऽप्राप्तस्य विधेयतया ऽरुणादीनामनेकेषामपि विशेषणानां तदन्वये सति विशिष्टविधानं युक्तं न तथेह प्रयोजकव्यापारो विधेयः । प्राप्तत्वात् । अतो नानेकेषु गुणविधिः । तदुक्तम् ।

> प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः ।
> अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवो ऽप्येकयत्नतः * ॥ इति ।

ननु प्रयोकव्यापारस्य प्राप्तत्वाद्यथा विधिर्निराक्रियते तथा माणवकव्यापारस्यापि स निराकर्तुं शक्यः । माणवकमुपनयीतेत्यत्र कर्मभूतस्य माणवकस्य व्यापाराप्रतीतेः । न हि ग्रामं गच्छेत्यत्र ग्रामस्य व्यापारः प्रतीयते । मैवम् । शब्दतो न्यायतश्चात्र माणवकस्य गमनव्यापारप्रतीतेः । लोके हि नयत्यर्थवाचिशब्दप्रयोगेषु नीयमानस्य गमनं दृष्टमिति शब्दतस्तत्प्रतीतिः । तथा बालानामक्षरशिक्षायै शिक्षकगृहं प्रति गमनं दृष्टं ततो

---

* तन्त्रवार्त्तिके । २ अ॰ २ पा॰ ६ सूत्रे ।

न्यायो ऽपि माणवकव्यापारं प्रत्याययति । न हि प्रेक्षावान् माणवको विधिमन्तरेणाध्ययनादौ प्रवर्तते । अर्थावबोधादिदृष्टफलार्थत्वनिराकरणे रागतः प्रवृत्त्ययोगात् । ततो वाक्यविपरिणामेन माणवकव्यापारो ऽत्र विधातव्यः । यथा ग्रामकामं याजयेदित्यत्र ग्रामकामो यजेतेति विपरिणामस्तथा ऽष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यत्राप्यष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सो ऽधीयीतेति विपरिणामः स्यात् ॥

नन्वेवमपि नात्र विधिः सङ्गच्छते । निरधिकारत्वात् । न तावदत्राष्टवर्षत्वमात्रमधिकारनिमित्तं शूद्रस्याप्युपनयनादिप्रसङ्गात् । नापि ब्राह्मण्यमात्रं जातमात्रस्य तत्प्रसङ्गात् । नाप्युभयं तयोः परस्परान्वयाभावात् । गुणानां च परार्थत्वादिति न्यायात् * । अथ मन्यसे तयोरपि पार्ष्णिकः परस्परान्वयो भविष्यति । यथा ऽरुणावाक्ये ऽरुणया क्रीणातीति प्रत्येकं शाब्दे क्रियान्वये पश्चादेकप्रयोजनत्वसामर्थ्यात्परस्परान्वयस्तद्वदिति । तन्न । तथा सत्यधिकारहेतोरशाब्दत्वप्रसङ्गात् । अतो निरधिकारो विधिरयुक्तः । नैष दोषः । शाब्दमेव सर्वत्राधिकारनिमित्तमिति नियमाभावात् । साङ्गकर्मानुष्ठानसामर्थ्यस्याशाब्दस्याप्यधिकारहेतुत्वात्कथं चिच्छाब्दत्वनियमे ऽपि क्रियासंबन्धाभिधानमुखेन विशिष्टसमर्पणे शब्दद्वयस्य तात्पर्यकल्पनात् तत्सिद्धिः ॥

नन्वेवमपि विशिष्टस्य नाधिकारनिमित्तत्वमुपादेयविशेषणत्वात् । तथा हि । तमध्यापयीतेत्यत्र प्रयोजकव्यापारं प्रति माणवकस्य कर्मताभिधायिनी द्वितीयाविभक्तिः स्वव्यापारं प्रति माणवकस्य कर्तृत्वं गमयति कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते इति न्यायेन प्रयोजकव्यापारस्य कर्तृविषयत्वात् । न च वाच्यमध्यापयीतेति वाक्ये विपरिणामस्योक्तत्वान्माणवकस्याधिकारित्वं न तु कर्तृत्वमिति । तत्र हि प्राप्तप्रयोजकव्यापारानुवादेन कर्तृव्यापारे विधिसंबन्धमात्रं परिणम्यते न तु शब्दप्राप्तं माणवकस्य कर्तृत्वं पराक्रियते । अत उपादेयो माणवकस्तल्लक्षणवत्त्वात् । साक्षाद्वा परम्परया वा विधिविषयतया ऽनुष्ठेयमिति तल्लक्षणं कर्त्रादयश्चानुष्ठेयं प्रति कारकत्वात्परम्परया ऽनुष्ठेयाः । अतः कर्तुरुपादेयस्य माणवकस्य यद्विशेषणं जातिविशिष्टं वयः न तदधिकारनिमित्तम् । लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्तीत्यादौ कर्तृविशेषणस्य लोहितोष्णीषत्वादेरधिका-

* जैमिनिसूत्र० ३ अ० १ पा० १२ सू० ।

रनिमित्तत्वादर्शनात् । न च कर्त्रैवाधिकारी कर्तुरनुष्ठेयकारकतया विधिं प्रति गुणभूतत्वाद् अधिकारिणश्च विधिं प्रति स्वामितया प्राधान्येनान्वयात् । न चैवमधिकारहेतोरेवासंभवः । अनुपादेयविशेषणस्य तद्धेतुत्वात् । विधिप्रयुक्तानुष्ठेयतद्विशेषणव्यतिरेकेण विधिसंबन्ध्यनुपादेयं तादृशविशेषणं च जीवनगृहदाहस्वर्गकामनादि । अत्र त्वष्टवर्षत्वाद्युपादेयविशेषणं तत्कथमधिकारहेतुः स्यात् । अत्रोच्यते । किं भावनाया * वाक्यार्थत्वमाश्रित्येदं ब्रवीषि उत नियोगस्य अथ वा इष्टसाधनस्य । नाद्यः । तत्राधिकारान्वयस्य कर्त्रन्वयपूर्वकतया कर्तृविशेषणस्यैवाधिकारहेतुत्वात् । पुरुषप्रवृत्तिर्हि भावना । सा च क्रियात्मिका सती स्वरूपनिष्पादकानि कारकाणि प्रथममपेक्षते । तत्र पुरुषार्थधात्वर्थयोर्भाव्यत्वेन तत्करणत्वेन चान्वये सति परिशेषात्स्वर्गकामादयः कर्तृत्वेनान्वीयन्ते । तस्य च कर्तुर्व्यावर्तकानि जीवनगृहदाहकामनादीनि । ततः कर्तुरेव फलनियमात्स एव कर्ता फलभोक्तृत्वोपाधिना स्वामित्वादधिकारं प्रतिपद्यते । अतश्चोपादेयकर्तृविशेषणान्येवाधिकारिणो ऽपि व्यावर्तकानि सम्पद्यन्ते ॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः । नियोगो हि स्वरूपोपाधित्वेनैव नियोज्यविषयावपेक्षते विना ताभ्यां कस्य कस्मिन्नियोग इत्याकाङ्क्षाया अनिवृत्तेः । ततो वाक्यगतस्वर्गकामादिर्नियोज्यत्वेन धात्वर्थश्च विषयत्वेनान्वेति । न चात्राधिकारान्वयः पृथगपेक्ष्यते । ममायं नियोग इति प्रतिपत्तुर्नियोज्यस्यैव तत्स्वामितया ऽधिकारित्वात् । स चाधिकारी विषयानुष्ठानमन्तरेण नियोगनिष्पत्तिमपश्यंस्तदनुष्ठाने कर्तृतया ऽन्वयं गच्छति । तथा चास्मिन्पक्षे ऽधिकारान्वयदशायां स्वर्गादीनामनुपादेयविशेषणत्वं व्यवस्थितमिति । तदेतदसारम् । प्रकृताप्रतिपक्षत्वात् । नियोगवादिनो ह्यनुपादेयविशेषणमेवाधिकारहेतुरिति वदन्तो ऽपि क्व चित्कर्तृविशेषणेनाधिकारिणं व्यावर्तयन्ति । राजा स्वाराज्यकामो† राजसूयेन यजेतेत्यत्र कर्तृविशेषणेन राजत्वेन स्वाराज्यकामस्याधिकारिणो विशेषणीयत्वात् । अन्यथा स्वाराज्यकामस्य वैश्यादेरपि तदधिकारप्रसङ्गात् । न चैवमनुपादेयमेवाधिकारहेतुरिति नियमस्य भङ्गः ।

---

* भावनायामिति २ पु॰ पा॰ । † यथा स्वाराज्यकाम इति १ पु॰ पाठः ।

राजत्वस्य वैश्यादिभिरनुष्ठानेनानिष्पाद्यस्या*नुपादेयत्वात् । एवं च प्रकृते ऽप्यन्येनानुष्ठानादसम्पाद्यस्याष्टवर्षोपेतब्राह्मणस्य कर्तृविशेषणत्वे ऽप्यधिकारहेतुता किं न स्यात् ॥

नन्वेवं तर्हि तृतीयः पक्षो ऽस्तु । तत्र श्रेयःसाधनरूपे वाक्यार्थे श्रेयसो भोक्तृव्यरूपस्य भोक्ताकाङ्क्षायाः† प्राथम्यात्तत्साधनस्यापि भोक्त्रन्वयः प्रथमभावी । न च साधनस्य कृतियोग्यतया कर्त्राकाङ्क्षस्य कर्त्रन्वय एव प्राथमिक इति शङ्कनीयम् । कृतियोग्यताया अनियमात् । श्रेयः-साधने ऽपि चन्द्रोदयादौ तददर्शनात् । यत्रापि तद्योग्यता ऽस्ति तत्रापि श्रेयसः प्रधानत्वात्तदनुसारेणान्वयो वाच्यः । अथ साधनस्य वाक्यार्थत्वात्तत्प्राधान्यं तथापि तत्स्वरूपोपाधिभूतं हि श्रेयः कस्य साधनमित्येवं तन्निरूपकत्वात् । साधकापेक्षा तु विशिष्टसाधनप्रतीत्युत्तरकालीना । ततः प्रथमप्रतीतश्रेयोऽनुसारेण भोक्त्रन्वये सति पश्चादभिलषितसाधनत्वस्यात्र कृतियोग्येष्टसाधनत्वार्थनिष्ठतया‡ विधिना चोदितत्वात्कृतेश्च कर्त्रपेक्षत्वात्स एव भोक्ता ऽधिकारी कर्तृतां प्रतिपद्यते । ततो ऽस्मिन्पक्षे ऽनुपादेयस्यैवाधिकारिविशेषणतेति । एवमपि प्रकृते नास्ति विरोधः । उपगमनरूपे ऽभिलषितसाधने प्रथमं भोक्तृतया ऽधिकारान्वयं प्राप्तस्य माणवकस्य पश्चात्कर्त्रन्वयं प्राप्स्यतो ऽपि यद्विशेषणं ब्राह्मण्यादि तस्यानुपादेयविशेषणत्वात् । अतो ऽङ्गभूतस्योपगमनस्य साधिकारित्वे सति अङ्गिनो ऽध्ययनस्यापि तत्सिध्यति । अङ्गाङ्गिनोः सर्वत्रैकाधिकारित्वात् ॥

नन्वेवं तर्हि ब्राह्मण्यवदष्टवर्षत्वस्याप्युपगमनाधिकारहेतोरध्ययने ऽप्यन्वयान्नवमवर्षादर्वागेवाध्ययनसमाप्तिः प्राप्ता सा च§ दुःशकेति चेद् न । अङ्गाङ्गिनोः कालैक्यानियमात् । अन्यथा ऽङ्गमन्वाधानं पर्वण्यनुष्ठायाङ्गिभूताया इष्टेः प्रतिपद्यनुष्ठानं न संभवेत् । अतो नाङ्गाधिकारहेतुः कालो ऽङ्ग्यधिकारहेतुः‖ । तदेवं नित्याधिकारसंभवादध्ययनविधौ न का ऽप्यनुपपत्तिः ॥

ननु सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थ इति न्यायेन सकृदध्ययनादेव नित्याध्ययनविधिसिद्धेरावृत्तिर्न लभ्येतेति चेद् न । अक्षरावाप्तिलक्षणदृष्टफलानुपपत्त्या

* अनुष्ठानेनाप्यनिष्पाद्यस्येति २ पु॰ पा॰ ।

† भोक्ताकाङ्क्षायामिति २ पु॰ पा॰ ।

‡ साधनधात्वर्थनिष्ठतयेति १ पु॰ पा॰ ।

§ चशब्दो नास्ति २ पु॰ पा॰ ।

‖ कालो ऽप्यङ्ग्यधिकारे ऽपि हेतुरिति २ पु॰ पा॰ ।

तल्लाभात् । त्वया ऽप्यर्थावबोधफलानुपपत्त्यैव तत्कल्पनात् । तर्ह्यक्षरावाप्तिपूर्वकार्थावबोध एवावृत्तिहेतुरिति चेद् न । शाखान्तरीयेभ्यः पौरुषेयेभ्यो वा वाक्येभ्यो ऽस्वीकृतेभ्यो ऽनावृत्तेभ्यो ऽप्यर्थावबोधदर्शनात् । न च तर्हि मा भूतामक्षरावाप्त्यावृत्ती इति वाच्यम् । जपस्वाध्यायविध्यध्ययनविध्योरसंभवप्रसङ्गात् । न ह्यनवाप्तेष्वक्षरेषु ब्रह्मयज्ञस्वाध्यायो * जपितुं शक्यः । नाप्यावृत्तिमन्तरेणाध्ययनं घटते । अक्षरावाप्तिपर्यन्तव्यापारस्याध्ययनशब्दवाच्यत्वात् । तस्मादक्षरग्रहणान्तो ऽध्ययनविधिः । यदि विधेरदृष्टं फलमपेक्षितं तर्ह्यक्षरप्राप्तिसमवेत†मेव तत्कल्पनीयं दृष्टसमवेतादृष्टे सति स्वतन्त्रादृष्टायोगात् । एवं चाध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रपर्यवसानाद्विचारः क्रतुविधिप्रयुक्तो भविष्यति ॥

यत्तु शाबरभाष्ये वेदस्यान्यनिरपेक्षतया विचारहेतुत्वं वदन् भाष्यकारो ऽध्ययनविधेर्विचारहेतुतामङ्गीचकार तच्च परम्परया हेतुत्वमवगन्तव्यम् । विधीयमानाध्ययनप्राप्तो हि स्वाध्यायः क्रतुविधीनुपस्थापयति । ते च विधयः स्वाध्यायादापातप्रतिपन्ना अनुष्ठेयनिर्णयज्ञानमन्तरेणानुष्ठापयितुमशक्नुवन्तस्तन्निर्णयाय विचारं प्रयोजयन्ति । न चानुष्ठानमेव मा भूदिति वाच्यम् । नित्यविधिष्वकरणे प्रत्यवायस्याप्यापाततः प्रतिपन्नत्वात् । काम्यविधिषु तु फलकामनैवाधानमिव विचारं प्रयुङ्क्ते । नन्वनेकविधिप्रयुक्तिकल्पनाद्वरमध्ययनविधिप्रयुक्तिकल्पनं विचारस्येति चेद् न । विधिर्हि सर्वत्र स्वविधेयस्य वा तदुपकारिणो वा प्रयोजको नान्यस्य । विचारस्तु नाध्ययनविधेयो नापि तदुपकारी । न चैवमुत्तरक्रतुविधिप्रयुक्तिर्विचारस्य निराकर्तुं शक्या । तद्विधिविधेयं प्रत्युपकारित्वात् । न चैकस्य विचारस्यानेकविधिप्रयोज्यत्वानुपपत्तिः । प्रतिवाक्यं विचारसाध्यनिर्णयज्ञानभेदेन तदुपपत्तेः । आधानस्य चैकस्याप्यनेकविधिप्रयोज्यत्वदर्शनात् । यद्यनेकविधिप्रयोज्यत्वे गौरवाद्भीतो ऽध्ययनविधिप्रयोज्यत्वमेव विचारस्य ब्रूषे तदा यागाद्यनुष्ठानस्यापि तत्प्रयोज्यत्वं वक्तव्यं स्याद् लाघवात् । त्वत्पक्षे चाध्ययनविधिफलस्य स्वर्गादिसिद्धिपर्यन्ततया यागानुष्ठानस्य विधेयोपकारित्वात् । ततः क्रतुविधिवैयर्थ्यमापद्येत । ननु सिद्धान्ते ऽप्यतिप्रसङ्गः समानः । विमतमध्ययनं क्रतुविधि-

---

* ब्रह्मयज्ञः स्वाध्यायो वेति २ पु॰ पा॰ ।

† अक्षरसमवेतमिति २ पु॰ पा॰ ।

प्रयुक्तं क्रत्वनुष्ठापकत्वादर्थविचारनिर्णयवत् । अध्ययनात्प्रागप्रतिपन्नानां क्रतुविधीनामध्ययनप्रयोजकत्वायोगात् । अध्ययनविधिरप्यध्ययनात्प्रागप्रतिपन्न इति चेत् सत्यं तथापि संध्योपासनादिविधिवत्पित्रादिभ्यः श्रूयमाणो ऽध्ययनविधिरध्ययनं प्रयोजयति । न च क्रतुविधयो ऽध्ययनात्प्राक्पित्रादिभ्यः श्रोतुं शक्याः । येन तत्प्रयोज्यत्वमध्ययनस्यापाद्येत । अतो ऽध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनं क्रतुविधिप्रयुक्तश्च धर्मविचार इत्यङ्गीकर्तव्यम् ॥

अस्तु तर्हि ब्रह्मविचारस्यापि धर्मविचारवत्सकलत्रैवर्णिकाधिकृतोत्तरनित्यविधिप्रयुक्तिरिति चेत् तत्र किं श्रवणविधिप्रयुक्तिर्ब्रह्मविचारस्य किं वा क्रतुविधिप्रयुक्तिः । नाद्यः । सर्वत्रैवर्णिकानां श्रवणाद्यननुष्ठाने प्रत्यवायाभावात् तान्प्रति नित्यविधित्वानुपपत्तेः । परमहंसस्यैव श्रवणाद्यकरणे प्रत्यवायात् । नापि द्वितीयः । ब्रह्मविचारस्य क्रत्वनुपकारित्वात् । नन्वग्निहोत्रादिकमनुतिष्ठद्भिरनुष्ठेयमङ्गजातादिकं वेदान्तेषु नास्तीत्येवं निश्चेतुं वेदान्ता विचारयितव्या इति चेद् न । अध्ययनजन्यापातदर्शनेनैव तावन्मात्रनिश्चयात् । तदेवं ब्रह्मविचारे धर्मविचारवदधीतस्वाध्यायस्य त्रैवर्णिकमात्रस्यानधिकाराच्छ्रवणादिविधिप्रकरणपठितसाधनचतुष्टयसम्पन्नत्वलक्षणमधिकारिविशेषणं न्यायतः प्रापयितुमानन्तर्यवाचको ऽथशब्दः सूत्रकारेण प्रयुक्तो नारम्भार्थविवक्षयेति स्थितम् ॥

ननु शास्त्रारम्भे शिष्टाचारपरिपालनाय विघ्नोपशान्तये च मङ्गलाचरणं कर्तव्यं ततो ऽथशब्दो मङ्गलार्थो ऽस्तु । संभवति हि तस्य मङ्गलार्थत्वम् ।

ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणो मुखात्* ।
कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ† ॥

इतिस्मृतेरिति चेत् तत्र किं माङ्गल्यं वैयधिकरण्येन ब्रह्मजिज्ञासां प्रति कारकत्वमापद्यान्वेति किं वा सामानाधिकरण्येन विशेषणत्वमापद्य । नाद्यः । माङ्गल्यस्य कर्त्राद्यन्यतमकारकतायां प्रमाणाभावात् । न च जिज्ञासानुपपत्तिर्मानं कारकान्तरैरेव तदुपपत्तेः । जीवः कर्ता चित्तैकाग्र्यसहकृतं वेदान्तवाक्यं करणमित्यादीनि कारकान्तराणि । नापि द्वितीयः । जिज्ञासा

* ब्रह्मणः पुरेति २ पु० पा० । † तेन माङ्गलिकाविति २ पु० ।

आनन्तर्यार्थोऽथशब्दो न मङ्गलार्थो नापि प्रकृतार्थादर्थान्तरार्थकः । १५७

मङ्गलमित्युक्ते प्रशंसापरतयाऽर्थवादत्वप्रसङ्गात् । शिष्टाचाराद्यर्थं तु मङ्गलाचरणमानन्तर्यवाचिनाप्यथशब्देन सम्पादयितुं शक्यम् । अथकारपरोङ्कारादिध्वने*र्मृदङ्गादिध्वनिवन्मङ्गलात्मकत्वात् ॥

एवमप्यथैवं मन्यसइत्यादाविवाथशब्दः प्रकृतादर्थादर्थान्तरमभिदधात्विति चेद् न । हेतुफलभावेनानन्तर्याभिधाने प्रकृतादर्थादर्थान्तरत्वस्यान्तर्णीततया सिद्धेः । न च वैपरीत्येनानन्तर्यमेवान्तर्णीततया सिध्यत्विति वाच्यम् । तत्र किं नियमेन पूर्ववृत्ततया हेतुभूतो वस्तुविशेषो द्योत्यते किं वा यत्किञ्चिद्वस्तु पूर्ववृत्तमपेक्ष्यते । नाद्यः । आनन्तर्याभिधानमन्तरेण हेतुतया पूर्ववृत्तवस्तुविशेषनियमासिद्धेः । न द्वितीयः । लोके सर्वव्यापारेष्वपि यत्किञ्चित्पूर्ववृत्तादर्थान्तरस्य सिद्धत्वादथशब्दप्रयोगस्यानुवादादृष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वप्रसङ्गात् । अतो नियतपूर्ववृत्तपुष्कलकारणद्योतनायानन्तर्यमेवाथशब्देनाभिधातव्यम् । यद्यप्यानन्तर्यमात्राभिधाने तन्न सिध्यति तथापि मुख्यानन्तर्यस्वीकारे सिध्येदेव पुष्कलकारणात्फलस्य यदानन्तर्यं तदेव मुख्यमव्यवधानादव्यभिचाराच्च । यत्तु हेतुफलयो†रानन्तर्यं तत्कदा चिद्व्यभिचरति कदा चिद्व्यवधीयते चेति गौणमेव स्यात् । न च वाच्यं कार्यं चेद् दृश्यते किं पुष्कलकारणावगमेनेति । पुष्कलकारणस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात् ॥

ननूक्तमेवाधिकारिविशेषणमथातो धर्मजिज्ञासेत्यत्रत्येनाथशब्देनेति चेद् न । तत्र ह्यध्ययनानन्तर्यमथशब्दनोक्तं न च तस्यात्राधिकारिविशेषणत्वं संभवति केवलव्यतिरेकाभावेनाहेतुत्वात् । न हि शमदमादिकारणपौष्कल्ये अध्ययनाभावापराधे ब्रह्मजिज्ञासाया अप्रवृत्तिर्दृष्टा । यद्यपि वेदान्तानामनध्ययने तद्विचाराभावादध्ययनमपि पुष्कलकारणेऽन्तर्भवेद् एवमपि धर्मब्रह्मविचारयोः साधारणहेतोरध्ययनस्य ब्रह्मविचारं प्रत्यपुष्कलकारणतया तद्विचाराऽविचारयोः साधारणत्वाद्यदनन्तरं नियमेन ब्रह्मविचारप्रवृत्तिस्तादृशं पुष्कलकारणमन्वेष्टव्यम् । धर्मब्रह्मविचारयोरन्योन्योपकार्योपकारकभावेनै‡कफलशेषत्वादुपकारकधर्मविचारानन्तर्यमुपकार्यब्रह्मविचारस्य

* अकारथकारादिध्वनेरिति २ पु॰ । † यत्त्वहेतुफलयोरिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ उपकार्योपकारकतयेति २ पु॰ पा॰ ।

पुष्कलकारणे ऽन्तर्भवतीत्यथशब्दार्थः स्यादिति चेद् न । तयोरुपकार्योपकारकभावासिद्धेः । उपकारकत्वे हि वेदान्ताध्ययनवद्धर्मविचारस्यापि व्यतिरेको वक्तव्यः । न च वक्तुं शक्यः । धर्मजिज्ञासाया अभावे ऽप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपलम्भात् ॥

अथ व्युत्पत्त्यादिसिद्धये पूर्वतन्त्रापेक्षा तदा ऽपि वक्तव्यं किं तत्रत्यो न्यायो ऽपेक्ष्यते किं वाक्यार्थनिर्णय उताग्निहोत्रादिकर्म । आद्ये किं प्रथमपादोक्तवेदप्रामाण्यापेक्षितसाधकन्यायस्यापेक्षा उत न्यायान्तरस्य । नाद्यः । उत्तरतन्त्रे ऽपि शास्त्रयोनित्वा*दत एव च नित्यत्व†मित्यादिसूत्रेषु वेदान्तापेक्षितन्यायस्योक्तत्वात् । अस्तु वा दार्ढ्याय प्रथमपादापेक्षा नैतावता धर्मजिज्ञासानन्तर्यप्रसङ्गः । प्रथमपादस्य धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणत्वात् । प्रथमपादगतवेदान्तप्रामाण्यविचारानन्तर्यमथशब्दार्थो ऽस्त्विति चेद् न । तस्याप्यध्ययनवदपुष्कलकारणत्वात् । द्वितीये ऽपि तन्न्यायान्तरं ब्रह्मप्रतिपादने ऽपेक्ष्यते उत गुणोपसंहारे । नाद्यः । उत्पत्त्यादिविधिचतुष्टयनिर्णायकस्य न्यायान्तरस्याननुष्ठेयभूतवस्तुप्रतिपादने ऽनुपयोगात् । आकाशस्तल्लिङ्गा‡दित्यादिसूत्रैः श्रुतिलिङ्गादय उपजीव्यन्तइति चेद् न । तत्र लोकसिद्धश्रुत्यादीनामेवोपजीवनात् । न द्वितीयः । सगुणविद्यानां मानसक्रियारूपाणां धर्मान्तःपातितया गुणोपसंहारे तदपेक्षायामप्यविरोधात् । ब्रह्मजिज्ञासायां तूपासनानां प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । द्वितीये ऽपि न तावत्पूर्वतन्त्रवाक्यार्थनिर्णयो ब्रह्मविचारप्रवृत्तावुपयुज्यते । क्वाप्यन्यविषयज्ञानस्यान्यत्र प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् । नापि ब्रह्मप्रमितौ तदुपयोगः । धर्मज्ञानस्य ब्रह्मप्रमापकत्वायोगात् । यदि धर्मज्ञानस्य ब्रह्मकार्यत्वात्कार्येण कारणानुमानमित्युच्यते तदा प्रपञ्चेनापि कार्येण ब्रह्मणो ऽनुमातुं शक्यत्वात्किं धर्मज्ञानेन । तृतीयपक्षे ऽपि ब्रह्मविचारे कथमग्निहोत्रादिकर्मणामुपयोगः । किं यथा सोपानपरम्परया प्रासादमारोहति तथा संध्योपासनमारभ्य पूर्वपूर्वाल्पतरकर्मप्रहाणेनोत्तरोत्तरमहत्तरकर्मोपादानात्सहस्रसंवत्सरे निरतिशये कर्मण्यवस्थितः परिशेषाद् ब्रह्मज्ञाने ऽवतरतीत्युच्यते किं वा

* व्याससूत्र॰ १ अ॰ १ पा॰ ३ सू॰ ।
† व्याससूत्र॰ १ अ॰ ३ पा॰ २९ सू॰ ।
‡ व्याससूत्र॰ १ अ॰ १ पा॰ २२ सू॰ ।

क्रमेण कृत्स्नकर्मफलावाप्तौ ब्रह्मलोकान्तगोचराणां सर्वेषां कामानामनुभवेन प्रविलये तत्र निवृत्तकामः परमानन्दकामनया ब्रह्मविचारे ऽवतरतीति । नाद्यः । प्रमाणाभावात् । द्वितीये ब्रह्मविचारो मनुष्याधिकारो न स्यात् । ब्रह्मलोकप्राप्त्यनन्तरभावित्वात् । अथापि सकामस्य ब्रह्मविचारानधिकारात्कामः प्रविलापनीय एव तत्र यथा वह्निरुपस्थितं दाह्यमखिलं दग्ध्वा प्रशाम्यति तथा कामो ऽपि सर्वभोगेन प्रविलीयतइति चेद् न । हैरण्यगर्भादिभोगानां प्रतिक्षणं क्षीयमाणत्वादनागतभोगविषयकामनोपपत्तेः । अग्नेरपि दाह्यान्तरोपस्थाने पुनः प्रज्वलनदर्शनात् । अत एवोक्तम् ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते* ॥ इति ।

ननु कामावाप्त्या स्वच्छहृदयः पुमान् कार्यान्तरक्षमो दृष्ट इति चेत् सत्यं तत्रौत्सुक्यनिवृत्तिर्हृदयस्वास्थ्ये हेतुर्न कामप्राप्तिः† । अनुपभुक्तविषयस्यौत्सुक्यरहितस्य पुरुषस्य चित्तस्वास्थ्यदर्शनात् । औत्सुक्यं च न भोगादेकान्ततो निवर्तते । किं तु विषयदोषदर्शनात् । न च भोगात्कामोपशम इत्येवंविध आगमो ऽस्ति ॥

यस्तु मन्यते वैदिकशब्दाः सर्वे संहत्य प्रपञ्चविलयप्रमितिपराः । ज्योतिष्टोमादिवाक्यानामपि देहातिरिक्तात्मानमुपजीव्य प्रवृत्तानां देहात्मत्वप्रविलापकत्वादिति । तं प्रतीतिविरोध एव निराकरिष्यति । तस्मान्न केनापि प्रकारेण पूर्वतन्त्रापेक्षा सुलभा ॥

ननु कर्मद्वारा तदपेक्षा स्याद् ब्रह्मविचारस्य । तथा हि । नित्यकर्माण्यनुष्ठीयमानानि पुरुषे धर्माख्यं गुणमादधति स च धर्मः पापाख्यं मलमपकर्षति ततो गुणाधानमलापकर्षणसंस्काराभ्यां संस्कृतः पुमान् ब्रह्मविचारे ऽधिक्रियते । तदाह गौतमः । यस्यैतेष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः स ब्रह्मणः सायुज्यं सालोक्यं‡ च गच्छतीति । अत्रैतच्छब्देन गर्भाधानादीनि सप्तसोमसंस्थान्तानि कर्माणि परामृश्यन्ते । न च वाच्यं कर्मणां संस्कारकत्वे स्वतन्त्रफलता न स्याद् (व्रीहिप्रोक्षणादौ स्वतन्त्र)§फलाभावात् तत आश्रमकर्मानुष्ठायिनां स्वतन्त्रफलाभिधायिनी सर्वएते पुण्यलोका भवन्तीति श्रुतिः पी-

* मनुस्मृतिः । २ अ॰ ६४ श्लोकः । † कामावाप्तिरिति २ पु॰ ।
‡ सलोकतामिति २ पु॰ । § ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थस्त्रुटितः २ पुस्तके ।

ष्ठेतेति । प्रोक्षणादिवत्कर्मणामन्याङ्गतानङ्गीकारेण स्वतन्त्रफलताऽविरोधात् । यथा द्रव्यार्जनस्य स्वतन्त्रपुरुषार्थतया निर्णीतस्य क्रत्वनङ्गस्यापि क्रतूपकारिता तथा ऽनङ्गानामपि कर्मणां ब्रह्मविचारोपकारिता स्यात् । अन्यथा कर्मणां संस्कारत्वस्मृत्यनुपपत्तेः । एवं च कर्माणि केवलान्यभ्युदयफलानि श्रवणमननादिसहकृतानि तु ब्रह्मज्ञानजनकानीति श्रुतिस्मृत्योरविरोधः । न च गौतमस्मृतौ सालोक्यलिङ्गाद्धिरण्यगर्भप्राप्तिरेव संस्कारकर्मणां फलमिति वाच्यम् । तत्र सायुज्यशब्देन मोक्षस्यानभिहितत्वात् । ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः* इत्यादिस्मृतिषु स्पष्टमेव पापक्षयलक्षणसंस्कारद्वारा ज्ञानोत्पत्तौ कर्मणां विनियोगात् । यथा प्रोक्षणादीनि संस्कारकर्माणि दर्शपूर्णमासस्वरूपोत्पत्तिहेतुतया स्वर्गे समुच्चीयन्ते तथा नित्यनैमित्तिककर्माणि ज्ञानोत्पत्तिहेतुतया मोक्षे समुच्चीयन्ते । ननु तर्हि प्रोक्षणादिवदेव गुणकर्मत्वं प्राप्तं ततो न कदाचिदपि स्वतन्त्रफलत्वसिद्धिरिति चेद् न । व्रीहिवदत्र संस्क्रियमाणस्यात्मनो विधेयगुणत्वाभावेन तत्प्राप्तेः । न हि प्रमाणतन्त्रं ब्रह्मज्ञानं विधातुं शक्यं येनात्मनो विधेयगुणता स्यात् । नन्वेवं सति संस्कारकर्मता नित्यनैमित्तिकयोर्न स्याद् विहिताङ्गद्रव्यसंस्कारकर्मण्येव तत्प्रसिद्धेरिति चेद् मैवम् । अविहितभोजनाङ्गदधिसंस्कारे ऽपि प्रसिद्धेः ॥

ननु यदि नित्यकर्मणां ब्रह्मज्ञानेतिकर्तव्यता तथा सति विधिवाक्यनिर्दिष्टं करणत्वं न सिध्येत् प्रधानोपसर्जनरूपयोः करणेतिकर्तव्यतयोरेकत्रासंभवात् । यदि च नेतिकर्तव्यता तदा दध्यादिसंस्कारवदन्यार्थद्रव्यसंस्काररूपता न सिध्येदिति चेद् नैष दोषः । उभयथा ऽप्यविरोधात् । न तावदेकस्य करणत्वमितिकर्तव्यत्वं च न संभवति । अग्निं चित्वा सौत्रामण्या यजेत वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेत्यत्र सौत्रामणीबृहस्पतिसवयोरन्यत्र करणतया स्वतन्त्रविध्यन्तरविहितयोरप्यग्निचयनवाजपेयेतिकर्तव्यतादर्शनात् । तत्र करणेतिकर्तव्यविधिवाक्यप्रमाणभेदाद्युक्तं सौत्रामण्यादेरुभयार्थत्वमिति चेत् तर्ह्यत्रापि नित्यविधिसामर्थ्यात्संस्कारस्मृत्यनुमितश्रुतिसामर्थ्याच्चोभयार्थत्वं कल्प्यताम् । नाप्यनितिकर्तव्यस्य संस्काररूपत्वासिद्धिः । आधानस्यानितिकर्तव्यस्यैव संस्कारत्वात् ॥

* मोक्षधर्मे ।

ननु कर्मणां ज्ञानसाधनत्वे यावज्ज्ञानोदयं तदनुष्ठानाद्विविदिषासंन्यासो न सिध्येदिति चेद् न । चित्तस्य शुद्धिद्वारा प्रत्यक्प्रवणतायां संपन्नायां तदनुष्ठानोपरमाङ्गीकाराविरोधात् । तदुक्तम् ।

प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्युत्पाद्य शुद्धितः ।
कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव* ॥ इति ।

तदेवं संस्कारपक्षे कर्मणां ब्रह्मज्ञानोपयोगः सिद्धः ॥

अथ विविदिषापक्षे ऽपि† सो ऽभिधीयते । तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा ऽनाशकेनेति श्रूयते । तत्रात्मतत्त्वापरोक्षानुभवस्तावदिष्यमाणतया स्वर्गादिवद्भावनासाध्यो ऽवगम्यते पुरुषार्थत्वात् । न च शाब्दज्ञानस्येष्यमाणत्वं शङ्कनीयम् । संजाते शाब्दज्ञाने तत्र कामनानुदयात् । असंजाते तु विषयानवगमादेव तत्र सुतरां कामनाऽसम्भवात् । अपरोक्षानुभवे तु संभवत्येव कामना । शाब्दज्ञानोत्पत्तौ विषयस्य सामान्यतः प्रसिद्धत्वात् । यदा तु शब्द एवापरोक्षज्ञानस्य जनकस्तदापि तस्य चञ्चलत्वान्निश्चलं ज्ञानं कामयितव्यमेव । तत्र यज्ञादीनामाख्याताभिहितभावनाकरणतया ऽवगतानामिष्यमाणेन साध्येनैवान्वयाद्यज्ञादीनि ब्रह्मानुभवसाधनतया ऽवगतानि । न चेच्छामात्रेणान्वयः । तस्या असाध्यत्वात् । ततश्चात्मानुभवकामो यज्ञादीन्यनुतिष्ठेदिति विधिः परिणम्यते । न च विविदिषन्तीति वर्तमानताविरोधः । लेट्परिग्रहेण विध्यधिगमात् । न च नित्यस्य यज्ञादेर्ब्रह्मानुभवकामेन कथं संबन्ध इति वाच्यम् । स्वर्गकामसंबन्धादुपपत्तेः । ननु विमता ज्ञानहेतवो यज्ञादिभ्यो भिन्नाः प्रकरणान्तरविहितत्वाद् यथा कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रम् । कुण्डपायिनामयनं नाम संवत्सरसत्रम् । तत्र हि मासमग्निहोत्रं जुहोतीति विहितस्य प्रकरणान्तरविहितात्प्रसिद्धाग्निहोत्राद्भेदो निर्णीतस्तथा ऽत्रापि । नैतद्युक्तं वैषम्यात् । दृष्टान्ते हि न तावदग्निहोत्रशब्दः प्रसिद्धाग्निहोत्रपरामर्शे समर्थस्तस्यालौकिकाभिधानस्याख्यातपरतन्त्रतया ऽऽख्यातोक्तार्थाभिधायित्वात् । नाप्याख्यातशब्दस्तत्र समर्थः । स्वप्रकरणपठितोपसद्भिर्मासगुणेन च विशिष्टे कर्मविशेषे सति तं विहाय प्रकरणान्तरस्य परामर्शा-

* नैष्कर्म्यसिद्धिः । १ अ० ४९ श्लोकः ।   † अपिशब्दो नास्ति २ पु० ।

योगात् । दार्ष्टान्तिके त्वध्ययनमन्त्रदानतपोनाशकशब्दानां लौकिकाभिधानतया स्वातन्त्र्यात्प्रदेशान्तरविहिताग्निहोत्रादिपरामर्शोपपत्तौ तान्येव कर्माणि संयोगभेदेन विधीयन्तइत्युपपद्यते । नन्वेवमपि ब्रह्मज्ञानस्य दृष्टप्रमाणसामग्रीजन्यस्य नादृष्टापेक्षा सति प्रमाकरणे यज्ञादिजन्यादृष्टाभावापराधेन ज्ञानानुदयाऽदर्शनादिति चेद् न । शास्त्रैकसमधिगम्ये ऽर्थे केवलव्यतिरेकाभावस्यादोषत्वात् ॥

यत्त्वत्र समुच्चयवादिनो मन्यन्ते न कर्माणि ज्ञानसाधनानि प्रमाणरूपत्वाभावात् किं तु मोक्षसाधनानीति । तदसत् । यज्ञेन विविदिषन्तीति श्रुतज्ञानकरणत्वविरोधात् । यदि साक्षात्करणत्वं न संभवेत् तदाऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा तत्कल्पनीयं लोके काष्ठैः पचतीत्यादौ परम्परया साधने ऽपि करणविभक्तिदर्शनात् । वेदे ऽपि स्वर्गं प्रति करणत्वेन श्रुतस्य यागादेरपूर्वद्वारा करणत्वकल्पनात् । न त्वेवमत्र वाक्ये मोक्षसाधनता प्रतीयते प्रत्युत न कर्मणा न प्रजयेत्यादिवाक्यान्तरे कर्मणां मोक्षसाधनता प्रतिषिध्यते । अतस्तेषां ज्ञानहेतुतैव ॥

ननु विशुद्धिद्वारेण ज्ञानहेतुत्वे संस्कारविविदिषापक्षयोः को भेदः । उच्यते । श्रवणमनननिदिध्यासनाभ्यासादिसहकारिकारणसंपत्तावेव संस्कारो विज्ञानं साधयति तदभावे सत्यभ्युदयमेव । विविदिषायां तु विज्ञानस्य कर्मफलत्वात्फलपर्यन्तसाधनानि संपाद्यापि विज्ञानं जनयतीति विशेषः । तदेवं पक्षद्वये ऽपि कर्मद्वारा पूर्वतन्त्रस्यापेक्षितत्वात्तदानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । नैतत्सारम् । जन्मान्तरानुष्ठितैरपि कर्मभिरन्तःकरणशुद्धौ ज्ञानोदयसंभवात् ॥

अथ मतम् ऋणापाकरणायेह* जन्मनि कर्मानुष्ठातव्यम् ।

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।

अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः† ॥

इति स्मृतेरिति । तदसत् । यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति प्रत्यक्षश्रुत्या बाधितत्वात् । तदुक्तम् ।

---

* ऋणापकरणायेति २ पु॰ पा॰ ।

† मनुस्मृतिः । ६ अ॰ ३५ श्लोकः ।

प्रत्यक्षवेदवचनप्रामाण्यापाश्रयादतः ।

आदौ संन्याससंसिद्धेर्ऋणानीति ह्यपस्मृतिः* ॥ इति ।

जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायतइति श्रुतिरप्यस्तीति चेद् न । तस्या हृदयाद्यवदानशेषार्थवादत्वात् । न चासौ भूतार्थवादः । न्यायविरोधात् । ऋणशब्देनाच किं पुत्रयज्ञब्रह्मचर्याण्येवोच्यन्ते किं वा तद्विधयः । तत्र न तावज्जायमानस्य पुत्रादिसंबन्धो युज्यते योग्यानुपलब्धिविरोधात् । नापि तद्विधिसंबन्धः । विधिप्रतिपत्तिसामर्थ्यविकलस्याधिकाराभावात् । सामर्थ्यस्य चाधिकारिविशेषणत्वात् । अथ गृहस्थो जायमानस्त्रिभिर्ऋणवान् जायतइति व्याख्यायेत एवमपि गृहात्प्रव्रजेदिति विधिविरोधः पूर्वोक्तन्यायविरोधश्च दुर्वारः । न हि विवाहदिने एव पुत्रसंबन्धस्तदुत्पादनसामर्थ्यं वोपलभ्यते । न च जन्मारभ्य पुत्राद्यधिकारसंपत्तेः प्राग्विरोधिविध्यन्तरसंबन्धपरिहारार्थमिदं वचनमिति वक्तुं शक्यम् । पूर्वोक्तसंन्यासविरोधात् । तस्मादेष वा अनृणो यः पुत्री यज्वा ब्रह्मचर्यवासी† यदवदानैरेवावदयते तदवदानानामवदानत्वमित्येतदन्तमिदं वचनमभूतार्थवादमात्रम् ॥

ननु ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेदिति विधिना विरोधे कथं ब्रह्मचर्यादेव संन्यासो विधीयते । मैवम् । संन्यासगार्हस्थ्ययोर्विरक्ताऽविरक्तविषयभेदेन व्यवस्थितत्वात् ॥

यस्तु संन्यासस्य कर्मानधिकृतान्धपङ्ग्वादिविषयतया व्यवस्थां मन्यते स वक्तव्यः किं विधिपर्यालोचनया इदमवगम्यते उत कल्प्यते । नाद्यः । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति वचनस्य कर्माधिकृतानधिकृतसाधारण्येन प्रतीतेः । अधिकृतानां गार्हस्थ्यविधानादनधिकृतेष्वेव तद्वचनं पर्यवस्यतीति चेद् न । अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वाऽस्नातको वा उत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदित्युत्तरवाक्ये कर्मस्वधिकृतानामनधिकृतानां च मुखत एव संन्यासाधिकारित्वेनोपादानात् । न चैवं संन्यासस्य सर्वाधिकारप्रसङ्गः । विरक्तेर्नियामकत्वात् । अविरक्तस्य त्वन्धादेरपि संन्यासे पातित्यपर्यवसानात् । यस्तु प्रव्रजितो भूत्वेत्यादिना विषयसेवाया निषेधात् । नापि द्वितीयः । कल्पकाभावात् ॥

* सुरेश्वरसंबन्धवार्तिके ४३७ श्लोकः ।

† ब्रह्मचार्यवासीति १ पु॰ .

अथ मन्यसे इन्द्रियाणि विद्यमानान्यपि संन्यासिना निरोद्धव्यानि ततो वरमिन्द्रियविकलस्यैव तदधिकार इति । तत्र किमङ्गभूते संन्यासे ऽनुपयोगादिन्द्रियाणां निरोधः किं वा ऽङ्गिन्यात्मज्ञाने ऽनुपयोगाद् उत विपरीतप्रवृत्तीनामपि जनकत्वात् । नाद्यः । दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं* पर्यटेत्कीटवद् भूमावित्यादिसंन्यासधर्मनिर्वाहायेन्द्रियाणामुपयुक्तत्वात् । न द्वितीयः । शरीरं मे विचर्षणं जिह्वा मे इत्यादिना ऽऽत्मज्ञानाय शरीरेन्द्रियादिपाटवस्य प्रार्थ्यमानत्वात् । तृतीये तु विपरीतप्रवृत्तिमात्रं परित्याज्यं नेन्द्रियस्वरूपम् । का तर्ह्यविरक्तानामन्धपङ्ग्वादीनामाज्यावेक्षणविष्णुक्रमाद्युपेतकर्मस्वनधिकृतानां गतिरिति चेत् पुत्रोत्पादनब्रह्मयज्ञादिकर्मान्तराधिकार इति ब्रूमः । अत आत्मज्ञानप्रकरणपठिते तदङ्गभूते संन्यासे शरीरादिपाटवे ऽपि तस्य विरक्तस्यैव मुख्याधिकारः ॥

ननु पूर्वं संस्कारविविदिषापक्षावुक्तौ तत्र नित्यकर्मणामात्मज्ञानाङ्गत्वमुक्तमिदानीं तत्त्यागस्याङ्गत्वमिति पूर्वापरविरोध इति चेद् न । उभयोरप्यङ्गत्वात् । न चोभयोर्विरुद्धयोरेकेनानुष्ठानासंभवः । कालभेदेन तदुपपत्तेः । आ चित्तशुद्धि कर्माण्यनुष्ठेयानि तत उपरि तानि संन्यसितव्यानि । एकफलत्वं च कर्मतत्संन्यासयोर्द्वारभेदादुपपद्यते । कर्माणि हि चित्तशुद्धिद्वारा ऽऽत्मज्ञानं प्रत्याराादुपकारकाणि । संन्यासस्त्वनन्यव्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनद्वारेण संनिपत्योपकरोति ॥

यस्तु भास्करः संध्यावन्दनादिनित्यकर्मणस्तदङ्गभूतोपवीतस्य च त्यागं नेच्छति सो ऽपरिचितशास्त्रवृत्तान्तत्वादुपेक्षणीयः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिरिति यज्ञोपवीतादित्यागस्य साक्षाद्विहितत्वात् । न च पूर्वोपवीतत्यागे ऽप्यन्यस्वीकारः शङ्कनीयः । जाबालश्रुतावपि यज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति प्रश्नपूर्वकमिदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेत्येवकारेण बाह्ययज्ञोपवीतं व्यावर्त्त्यात्मन एव यज्ञोपवीतत्वसंपादनात् । तदेवमात्मज्ञानाधिकारिणः संन्यासस्य विहितत्वात्तद्विरोधिन्याः क्षणाचयश्रुतेरभूतार्थवादत्वात्कर्मद्वारापि पूर्वतन्त्रापेक्षाया असिद्धौ न धर्मविचारानन्तर्यमप्यथशब्दार्थतामर्हति ॥

* मनुस्मृतिः । ६ अ० ४६ श्लोकः ।

ननु यदि धर्मब्रह्मविचारयोर्हेतुहेतुमद्भावेनानन्तर्यं न सम्भवति तर्हि तयोरानन्तर्यमात्रोपलक्षितक्रममथशब्दः प्रतिपादयतु । हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यत्राथशब्दस्य क्रमप्रतिपादकत्वदर्शनादिति चेत् तत्र वक्तव्यं किमथशब्दः स्वयमेव क्रमं प्रतिपादयति आहो स्वित्प्रमाणान्तरप्रतिपन्नक्रमापेक्षितन्यायं सूचयति । नाद्यः । स्वयं न्यायसूत्रान्तःपातित्वात् । न द्वितीयः । क्रमबोधकप्रमाणासम्भवात् । क्रमो ह्येककर्तृकाणां बहूनां युगपदनुष्ठानासम्भवे ऽपेक्ष्यते । एककर्तृकत्वं चाङ्गाङ्गिनोर्वा बहूनामङ्गानामेकाङ्गिसम्बन्धिनां वा ऽधिकारान्तरप्रयुक्त्युपजीविनां वा भवति । न चात्र तेषामन्यतमत्वे श्रुत्यादि प्रमाणमस्ति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादावधिकृतस्यैवाङ्गावबद्धोपासनेष्वधिकारस्तथापि न नः का चिद्धानिः । उपासनानां धर्मविशेषाणामेवास्मिन् शास्त्रे प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्युक्तत्वात् । शास्त्रतात्पर्यविषयब्रह्मज्ञानस्याधिकृताधिकारत्वाभावात् ॥

ननु यथा ऽऽग्नेयादीनां षण्णां यागानामङ्गाङ्गित्वादिपूर्वोक्तत्रैविध्याभावे ऽपि फलैक्यात्कर्त्रैक्यं क्रमश्च तथा धर्मब्रह्मविचारयोः स्यादिति चेद् न । तयोः फलैक्ये मानाभावात् । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति समुच्चयविधिरेव मानमिति चेद् न । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ऽमृतमश्नुते इत्यविद्याख्यस्य कर्मणो विद्यायाश्च वाक्यशेषे फलभेदावगमात् । तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति वचनं समुच्चयविधायकमिति चेद् मैवम् । नात्र ज्ञानकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयविधिः किं तु ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरुभयोः पुरुषयोगे समुच्चयविधिः । अन्वाचयार्थेन चकारेण प्रत्येकं निरपेक्षमार्गान्वयोपपत्तेः । ब्रह्मविच्छब्देनात्र सगुणब्रह्मोपासको ऽभिधीयते । निर्गुणब्रह्मविद उत्तरमार्गेण गमनाभावात् । पुण्यकृच्छब्देन च प्रतीकोपासको ऽभिप्रेतः । केवलकर्मिणां धूमादिमार्गश्रवणात् । ततो ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरा विद्युल्लोकमुत्तरमार्गे गमनसमुच्चयपरं वचनम् । न च तान्याचरथ नियतं सत्यकामा इत्यत्र ज्ञानकर्मसमुच्चयविधिः सुसम्पादः । केवलकर्मणामेव श्रवणात् । न च सत्यशब्दो ब्रह्मपरः । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति वाक्यशेषे सत्यलोकाभिधानात् । न च सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेनेत्ययं समुच्चयविधिः । न

अथ मन्यसे इन्द्रियाणि विद्यमानान्यपि संन्यासिना निरोद्धव्यानि ततो वरमिन्द्रियविकलस्यैव तदधिकार इति । तत्र किमङ्गभूते संन्यासे ऽनुपयोगादिन्द्रियाणां निरोधः किं वा ऽङ्गिन्यात्मज्ञाने ऽनुपयोगाद् उत विपरीतप्रवृत्तीनामपि जनकत्वात् । नाद्यः । दृष्टिपूतं न्यसेत्पादं* पर्यटेत्कीटवद् भूमावित्यादिसंन्यासधर्मनिर्वाहायेन्द्रियाणामुपयुक्तत्वात् । न द्वितीयः । शरीरं मे विचर्षणं जिह्वा मे इत्यादिना ऽऽत्मज्ञानाय शरीरेन्द्रियादिपाटवस्य प्रार्थ्यमानत्वात् । तृतीये तु विपरीतप्रवृत्तिमात्रं परित्याज्यं नेन्द्रियस्वरूपम् । का तर्ह्यविरक्तानामन्धपङ्ग्वादीनामाज्यावेक्षणविष्णुक्रमाद्युपेतकर्मस्वनधिकृतानां गतिरिति चेत् पुत्रोत्पादनब्रह्मयज्ञादिकर्मान्तराधिकार इति ब्रूमः । अत आत्मज्ञानप्रकरणपठिते तदङ्गभूते संन्यासे शरीरादिपाटवे ऽपि तस्य विरक्तस्यैव मुख्याधिकारः ॥

ननु पूर्वं संस्कारविविदिषापक्षावुक्तौ तत्र नित्यकर्मणामात्मज्ञानाङ्गत्वमुक्तमिदानीं तत्त्यागस्याङ्गत्वमिति पूर्वापरविरोध इति चेद् न । उभयोरप्यङ्गत्वात् । न चोभयोर्विरुद्धयोरेकेनानुष्ठानासंभवः । कालभेदेन तदुपपत्तेः । आ चित्तशुद्धि कर्माण्यनुष्ठेयानि तत उपरि तानि संन्यसितव्यानि । एकफलत्वं च कर्मतत्संन्यासयोर्द्वारभेदादुपपद्यते । कर्माणि हि चित्तशुद्धिद्वारा ऽऽत्मज्ञानं प्रत्यारादुपकारकाणि । संन्यासस्त्वनन्यव्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनद्वारेण संनिपत्योपकरोति ॥

यस्तु भास्करः संध्यावन्दनादिनित्यकर्मणस्तदङ्गभूतोपवीतस्य च त्यागं नेच्छति सो ऽपरिचितशास्त्रवृत्तान्तत्वादुपेक्षणीयः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिरिति यज्ञोपवीतादित्यागस्य साक्षाद्विहितत्वात् । न च पूर्वोपवीतत्यागे ऽप्यन्यस्वीकारः शङ्कनीयः । जाबालश्रुतावपि यज्ञोपवीती कथं ब्राह्मण इति प्रश्नपूर्वकमिदमेवास्य तद्यज्ञोपवीतं य आत्मेत्येवकारेण बाह्ययज्ञोपवीतं व्यावर्त्यात्मन एव यज्ञोपवीतत्वसंपादनात् । तदेवमात्मज्ञानाधिकारिणः संन्यासस्य विहितत्वात्तद्विरोधिन्याः ऋणत्रयश्रुतेरभूतार्थवादत्वात्कर्मद्वारापि पूर्वतन्त्रापेक्षाया असिद्धौ न धर्मविचारानन्तर्यमप्यथशब्दार्थतामर्हति ॥

* मनुस्मृतिः । ६ अ॰ ४६ श्लोकः ।

ननु यदि धर्मब्रह्मविचारयोर्हेतुहेतुमद्भावेनानन्तर्यं न सम्भवति तर्हि तयोरानन्तर्यमात्रोपलक्षितक्रममथशब्दः प्रतिपादयतु । हृदयस्याग्रे ऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षस इत्यत्राथशब्दस्य क्रमप्रतिपादकत्वदर्शनादिति चेत् तत्र वक्तव्यं किमथशब्दः स्वयमेव क्रमं प्रतिपादयति आहो स्वित्प्रमाणान्तरप्रतिपन्नक्रमापेक्षितन्यायं सूचयति । नाद्यः । स्वयं न्यायसूचान्तःपातित्वात् । न द्वितीयः । क्रमबोधकप्रमाणासम्भवात् । क्रमो ह्येककर्तृकाणां बहूनां युगपदनुष्ठानासम्भवे ऽपेक्ष्यते । एककर्तृकत्वं चाङ्गाङ्गिनोर्वा बहूनामङ्गानामेकाङ्गिसम्बन्धिनां वा ऽधिकारान्तरप्रयुक्त्युपजीविनां वा भवति । न चात्र तेषामन्यतमत्वे श्रुत्यादि प्रमाणमस्ति । यद्यपि ज्योतिष्टोमादावधिकृतस्यैवाङ्गावबद्धोपासनेष्वधिकारस्तथापि न नः का चिद्धानिः । उपासनानां धर्मविशेषाणामेवास्मिन् शास्त्रे प्रासङ्गिकी सङ्गतिरित्युक्तत्वात् । शास्त्रतात्पर्यविषयब्रह्मज्ञानस्याधिकृताधिकारत्वाभावात् ॥

ननु यथा ऽऽग्नेयादीनां षण्णां यागानामङ्गाङ्गित्वादिपूर्वोक्तत्रैविध्याभावे ऽपि फलैक्यात्कर्त्रैक्यं क्रमश्च तथा धर्मब्रह्मविचारयोः स्यादिति चेद् न । तयोः फलैक्ये मानाभावात् । विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सहेति समुच्चयविधिरेव मानमिति चेद् न । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्यया ऽमृतमश्नुते इत्यविद्याख्यस्य कर्मणो विद्यायाश्च वाक्यशेषे फलभेदावगमात् । तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्चेति वचनं समुच्चयविधायकमिति चेद् मैवम् । नात्र ज्ञानकर्मणोरेकस्मिन्पुरुषे समुच्चयविधिः किं तु ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरुभयोः पुरुषयोगे समुच्चयविधिः । अन्वाचयार्थेन चकारेण प्रत्येकं निरपेक्षमार्गान्वयोपपत्तेः । ब्रह्मविच्छब्देनात्र सगुणब्रह्मोपासको ऽभिधीयते । निर्गुणब्रह्मविद उत्तरमार्गेण गमनाभावात् । पुण्यकृच्छब्देन च प्रतीकोपासको ऽभिप्रेतः । केवलकर्मिणां धूमादिमार्गश्रवणात् । ततो ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरा विद्युल्लोकमुत्तरमार्गे गमनसमुच्चयपरं वचनम् । न च तान्याचरथ नियतं सत्यकामा इत्यत्र ज्ञानकर्मसमुच्चयविधिः सुसम्पादः । केवलकर्मणामेव श्रवणात् । न च सत्यशब्दो ब्रह्मपरः । एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोक इति वाक्यशेषे सत्यलोकाभिधानात् । न च सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेनेत्ययं समुच्चयविधिः । न

ह्यत्र तपःशब्दो ऽग्निहोत्रादिकमाचष्टे किं तु ध्यानम् । मनसश्चेन्द्रियाणां चैकाग्र्यं परमं तप इति स्मृतेः । तस्मान्न ज्ञानकर्मसमुच्चये मानमस्ति । प्रत्युत नास्त्यकृतः कृतेन न कर्मणा न प्रजयेत्यादिना कर्मणः साक्षान्मोक्ष-साधनता निषिध्यते । न च केवलकर्मण एव प्रतिषेध इति वाच्यम् । समु-च्चयविधायिप्रमाणाभावे सर्वकर्मणां प्रतिषेधोपपत्तेः । अन्यथा ज्ञानाङ्गतया सर्वकर्मसंन्यासविधानं नोपपद्येत । संन्यासाश्रमधर्मैः समुच्चयो ऽस्त्विति चेद् न । तद्धर्माणां ध्यानादीनां ज्ञानस्वरूपोपकारित्वात् फलसमुच्चयानुपपत्तेः । नित्यकर्मविधानानुपपत्तिरेव ज्ञानसहकारितया नित्यकर्मणां मोक्षफलत्वं कल्पयतीति चेद् न । प्राभाकरमते तेषां फलनिरपेक्षत्वात् । भाट्टपक्षे विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनात् । वेदान्तिपक्षे संस्कारविविदिषयोरुक्तत्वात् । ब्रह्मज्ञानमेवेतिकर्तव्यतया कर्मणां मोक्षसाधनत्वं कल्पयतीति चेद् न । शमादिरूपेतिकर्तव्यतान्तरस्य सद्भावाद् यज्ञेन विविदिषन्तीति विध्युद्देशे करणतया प्रसिद्धानां कर्मणामितिकर्तव्यतायां विधिविरोधाच्च । कथं चित्तेषां मोक्षसाधनत्वकल्पने ऽप्युदितानुदितहोमवद् ज्ञानकर्मणोर्विकल्प एव किं न स्यात् । तथा च न समुच्चयसिद्धिः ॥

न च समुच्चयवादिना मोक्षे कर्मणो ऽध्यासः सुनिरूपः । न तावद् ब्रह्मात्मैकत्वं तत्साध्यं तस्य सिद्धस्वभावत्वात् । नाप्यविद्यातत्कार्यनिवृ-त्तिस्तत्साध्या तरति शोकमात्मविदित्यादौ तन्निवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वश्रवणात् । किं च समुच्चयवादिमते विज्ञानसाध्यमपि फलं न भवति किं कर्मोपा-धिनिवृत्तिर्ज्ञानफलं किं वा मिथ्याध्यासनिवृत्तिः उत तत्प्रवाहनिवृत्तिरथ वा मिथ्याज्ञानसंस्कारनिवृत्तिराहो स्विद् ब्रह्मस्वरूपप्रकाशनम् । नाद्यः । कर्मो-पाधीनां सत्यवस्तुतया ज्ञानानिवर्त्यत्वात् । न द्वितीयः । मिथ्याध्यासस्य क्षणिकत्वात्स्वयमेव निवृत्तेः । न तृतीयः । प्रवाहस्य प्रवाहिनिवृत्तिमन्तरेण पृथगुच्छेदाभावात् । न चतुर्थः । रजतादिसंस्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाननिवर्त्य-त्वादर्शनात् । ज्ञानाभ्याससंस्काराद् निवृत्तौ संस्कार एव मुक्तिहेतुः स्यात् । ततो ज्ञानादेव कैवल्यमिति शास्त्रं विरुध्येत । न पञ्चमः । ब्रह्मणः स्वप्र-काशत्वात् ॥

यत्तु भास्करेण प्रलपितं समुच्चयसामर्थ्यादेव, धर्मावबोधानन्तरं ब्रह्मावबोध इति । तत्समुच्चयनिराकरणादेव निराकृतम् । सत्यपि वा समुच्चये तत्कथं सिध्येत् । वैपरीत्यप्रसङ्गस्य तव दुर्वारत्वात् । तथा हि । ज्ञानवतैवानुष्ठितानि कर्माणि मोक्षं साधयन्तीति प्रथमं ब्रह्मावबोधमुत्पाद्य तद्बोधवतैव ब्रह्मचारिणा धर्मविचारिणा धर्मविचारादि सर्वं कर्तुं युक्तमिति विपरीत एव क्रमः स्यात् । कर्मानुष्ठानस्य ब्रह्मावबोधोत्तरकालभावित्वे ऽपि धर्मविचारः पूर्वमेव क्रियतामिति चेद् न । तथा सत्यादावेव मुमुक्षोरा धर्मविचारपरिसमाप्तेरनुष्ठीयमानाश्रमकर्मणामानर्थक्यप्रसङ्गात् । न तावत्तेषां भोगः फलं पुरुषस्य भोगाद्विरक्तत्वात् । नापि मुक्तिः । ज्ञानाभावेन तस्यामवस्थायां समुच्चयाभावात् । अपूर्वद्वारेणोपकारकत्वे जन्मान्तरानुष्ठितकर्मभिरेव तत्सिद्धौ कृतमिह जन्मनि कर्मानुष्ठानेन । न च धर्मविचारात्पूर्वं मुमुक्षुत्वमेव नास्ति । दृश्यन्ते हि बाल्यमारभ्य मुमुक्षवः । न च मुमुक्ष्वमुमुक्षुसाधारणत्वाद्धर्मविचार एव प्रथमं कर्तव्य इति वाच्यम् । त्वन्मते काम्यमानमोक्षहेतुत्वेन साधारणत्वासिद्धेः । अथ नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यत्वाद्धर्मविचारः साधारणस्तदापि न तस्य प्राथम्यनियमः । काम्यमानब्रह्मविचारानन्तरमपि नित्यकर्मविचारोपपत्तेः । यद्यध्ययनानन्तरमेव कर्मविचाराननुष्ठाने प्रत्यवायस्तदा ऽपि तत्परिहारायैकं कर्मवाक्यं ब्रह्मबोधात्प्राग्विचारयितव्यम् अन्यत्तु पश्चात् । तथा सति विदुषा ऽनुष्ठीयमानानां ब्रह्मचारिधर्माणामपि मोक्षसाधनत्वलाभात् । अग्निहोत्रादिधर्माणामेव मोक्षसाधनत्वं न ब्रह्मचारिधर्माणामिति चेद् वेदानुवचनादिषु प्रत्येकं निरपेक्षकरणविभक्तिश्रवणाद् ब्रह्मचारिणो ऽध्ययनस्यापि मोक्षसाधनत्वोपपत्तेः । अत एव श्रुतिर्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासं विधत्ते । तेन ब्रह्मचारिधर्माणां संन्यासधर्माणां वा ज्ञाने समुच्चयोपपत्तौ त्वन्मते ऽग्निहोत्रादीनामननुष्ठानमेव प्रसज्येत । किं च क्रतुविधय एव धर्मविचारप्रयोजका न त्वध्ययनविधिः । अन्यथा ब्रह्मविचारस्याप्यध्ययनविधिप्रयोज्यत्वप्रसङ्गात् । श्रोतव्य इति विध्यन्तरं तत्प्रयोजकमस्तीति चेद् न । धर्मविचारे क्लृप्तप्रवर्तकभावेनाध्ययनविधिनैव ब्रह्मविचारस्यापि प्रयोगसंभवे श्रोतव्य इति विधेरपि प्रवर्तकत्वकल्पने गौरवात् । ब्रह्मवि-

चारस्य काम्यत्वान्न नित्याध्ययनविधिप्रयोज्यतेति चेद् न । काम्यक्रतुविचारस्य तत्प्रयोज्यताङ्गीकारात् । न च वाच्यं धर्मविचारादपि ब्रह्मविचारे शमदमोपसदनाद्यङ्गाधिक्याद्विध्यन्तरप्रयोज्यतेति । एकस्यैवाध्ययनविधेर्न्यूनाधिकाराङ्गौ धर्मब्रह्मविचारौ प्रति प्रयोजकत्वसंभवात् । एक एव हि दर्शपूर्णमासविधिः पुरोडाशहविष्काराग्नेयाग्नीषोमीययागावघाताद्यङ्गसहितं तद्रहितं चाज्यहविष्कमुपांशुयाजं प्रवर्त्तयति । ननु विधिर्हि सर्वत्रोपादेयस्यैवानुष्ठापकः शमदमादयस्त्वनुपादेयाः ब्रह्मविचाराधिकारिविशेषणत्वात् ततो नाध्ययनविधिस्तदनुष्ठापक इति चेद् न । अध्ययनविध्यधिकारिण उपनीतस्यैव तत्प्रयुक्ते ब्रह्मविचारे ऽप्यधिकारितया शमादीनामतद्विशेषणत्वात् । अन्यथा श्रवणविधेरपि तदनुष्ठापकता न स्यात् । तदेवं भास्करादिसमुच्चयवादिमतानामनेकधा दुष्टत्वाद् धर्मब्रह्मविचारयोः फलैक्यायोगान्न कर्चैक्यमिति न तत्प्रयुक्तक्रमार्थो ऽथशब्दः ॥

नन्वेवमपि पूर्वतन्त्रे द्वादशभिरपि लक्षणैर्धर्म एको जिज्ञास्यस्तत्र यथा लक्षणानां क्रमनियमस्तथा पूर्वोत्तरतन्त्रयोरपि जिज्ञास्यैक्ये क्रमनियमार्थो ऽथशब्दः स्यादिति चेद् न । फलवज्जिज्ञास्यस्यापि भिन्नत्वात् । यथा पूर्वतन्त्रे ऽनुष्ठानापेक्षो ऽभ्युदयः फलं * तथोत्तरतन्त्रे चानुष्ठानानपेक्षं निःश्रेयसमिति फलभेदः । तथा पूर्वतन्त्रे पुरुषव्यापारतन्त्रो ज्ञानदशायामविद्यमानो धर्मो जिज्ञास्य उत्तरतन्त्रे पुरुषव्यापारानपेक्षं ज्ञानकाले ऽपि विद्यमानं ब्रह्म जिज्ञास्यमतो वेदार्थत्वाकारेणैक्ये ऽपि जिज्ञास्यभेदो न वारयितुं शक्यः । प्रमाणैक्ये प्रमेयभेदो न युक्त इति चेद् न । प्रमाणैक्यासिद्धेः । न हि धर्मे ब्रह्मणि वा वेदो वेदाकारेणैव प्रमाणं किंतु चोदनाकारेण धर्मं बोधयति वेदान्तवाक्यरूपेण च ब्रह्मस्वरूपम् । तत्र चोदनेति शब्दभावनां कुर्वाणः शब्दो ऽभिधीयते । सा च चोदना अंशत्रयविशिष्टामर्थभावनां कुर्वती तदनवबोधे पुरुषप्रवृत्त्ययोगात्पुरुषप्रेरणार्थमेवार्थभावनां प्रतिपादयति । वेदान्तवाक्यं पुनर्बोधयत्येव न तु ब्रह्मणि तद्बोधे वा पुरुषं प्रेरयति । ब्रह्मणो ऽकार्यस्यापुरुषतन्त्रत्वाद् बोधस्य च प्रमाणप्रमेयतन्त्रस्य

* अनुष्ठानसाध्यो ऽभ्युदयः फलमिति २ पु० ।

पुरुषेच्छाप्रयत्नानधीनत्वात् । अनिच्छतो ऽप्रयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनात् । तदेवं धर्मब्रह्मणोस्तत्प्रमाणयोश्चात्यन्तविलक्षणत्वान्नाच जिज्ञास्यैक्यप्रयुक्तमपि क्रममथशब्दो वक्तुमर्हति । तस्मादानन्तर्याभिधानमुखेन पुष्कलकारणरूपस्य शास्त्रीयस्याधिकारिविशेषणस्य सूचनायैवाथशब्दः ॥

तच्चाधिकारिविशेषणं चतुर्धा शास्त्रे प्रसिद्धं नित्याऽनित्यवस्तुविवेक इहामुत्रार्थफलभोगविरागः शमदमादिसाधनसंपद् मुमुक्षुत्वं चेति । तत्र सो ऽन्वेष्टव्य इति विधिप्रकरणे तद्यथेह कर्मजितो* लोकः क्षीयतइत्यादिना नित्यानित्यवस्तुविवेको दर्शितः । श्रवणविधिप्रकरणे चात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीतीहामुत्रार्थफलभोगविरागो दर्शितः । आत्मन्येवात्मानं पश्येदिति दर्शनविधिप्रकरणे शान्तो दान्त इत्यादिना शमादयो दर्शिताः । तद्विजिज्ञासस्वेति विचारविधिप्रकणे वरुणं पितरमुपससारेति† गुरूपसदनं दर्शितम् । न च मुमुक्षुत्वप्रापकप्रमाणाभावः । सर्वत्र हि फलश्रुतयः कामनोत्पादनद्वारेण मुमुक्षोरधिकारप्रदर्शनार्थाः । अन्यथा साधनानुष्ठानादेव फलसिद्धेस्तत्संकीर्तनवैफल्यात् । यद्यपि शमादयो ज्ञानविधिप्रकरणे पठितास्तथापि तेषां विचाराधिकारिविशेषणत्वमविरुद्धम् । ज्ञानस्य विधातुमशक्यतया तत्साधनस्य विचारस्यैव तत्र विधेयत्वात् । एवमपि प्रतिशाखं विचारविधेर्भिन्नत्वात्तत्र च तान्यधिकारिविशेषणान्यपि व्यवतिष्ठन्ते न तु समुच्चीयन्तइति चेद् न । सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेन विचारविधेरेकत्वात् । नानाशाखासु श्रूयमाणस्य ज्योतिष्टोमादिकर्मणः शाखाभेदेन भेदावाप्तावेकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषा‡दिति सूत्रेण सिद्धान्तितम् । तत्र यथा फलसंयोगस्य द्रव्यदेवतालक्षणरूपस्य यजेतेत्यादिचोदनाया ज्योतिष्टोमादिसंज्ञायाश्च सर्वत्राविशेषेण कर्मैक्यं तथा विचारो ऽपि सर्वत्रैक एव । स चैको विचारविधिरधिकारमीक्षमाणः प्रकरणसामर्थ्यात्फलसङ्कीर्तनवैफल्यपरिहाराच्च वर्णितधर्मकलापमधिकारनिमित्तत्वेन स्वीकरोति । निरधिकारस्य विधेः प्रवृत्तिपर्यन्तत्वायोगात् । नन्वेषु वाक्येषु विचारपदाभावाद्विचारो ऽभिधीयतइति कथमवगम्यते । उच्यते । स विजिज्ञासितव्यस्तद्विजिज्ञासस्वेत्यत्रान्तर्णीतो विचारो

---

* यद्यपि पुस्तकेष्वेवमेव पाठो दृश्यते परं श्रुतौ कर्मचित इति पाठः ।
† उपससादेतीति १ पु॰ । ‡ जैमिनिसूत्र २ अ॰ ४ पा॰ १६ सू॰ ।

विधीयते इष्यमाणज्ञानस्येच्छायाश्च विधेयत्वायोगात् । श्रोतव्य इत्यत्र स्वयमेव विचारो विहितः । पश्येदित्यत्र तु पूर्वमेवोक्तम् । तस्मात्सर्वत्र मनननिदिध्यासनाभ्यामङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गि विधीयते इति सिद्धम् ॥

ननु सर्वत्र फलसाधनविधौ फलकामनैव पुष्कलाधिकारनिमित्तमित्यत्रापि मुमुक्षुत्वमेवाधिकारिविशेषणं शमदमादिकं त्वनुष्ठेयतया प्रयाजादिवत्फलोपकार्य्यङ्गं भविष्यतीति चेत् सत्यम् । अङ्गस्याप्यधिकारिविशेषणत्वं न विरुध्यते । शमादिगुणको भूत्वा पश्येदित्यादिलिङ्गात् । शास्त्रैकगम्यस्य युक्त्या ऽपलापायोगात् । अङ्गभूताया अपि दीक्षाया उत्तरक्रत्वधिकारनिमित्ततादर्शनात् । यद्यपि मुमुक्षुत्वे सत्यन्यधर्माभावापराधेन प्रवृत्त्यभावो न दृष्टचरस्तथापि मुमुक्षुत्वस्वरूपोपाधित्वादन्येषामधिकारनिमित्तत्वमनिवार्यम् । न हि नित्यानित्यवस्तुविवेकाभावे सताहामुत्रार्थफलभोगविराग उपपद्यते नापि तस्मिन्नसति शमादियुक्तत्वेन मुमुक्षुत्वं संभवति । अतः पूर्वपूर्वं उत्तरोत्तरस्य स्वरूपोपाधिः ॥

नन्वेवं सति न कस्यापि स्वरूपं सिध्येद् मूलकारणस्य नित्यानित्यवस्तुविवेकस्यासंभवात् । न हि नित्यं नाम किं चिदस्ति यस्यानित्याद्विवेकः स्यात् । न च सर्वानित्यत्वे मानाभावः । विमतं सर्वमनित्यं सत्त्वाद् घटादिवदिति चेद् मैवम् । कार्यजातस्योत्पत्तिविनाशाभ्यामेवोपादानस्यैकस्यानादेः कूटस्थस्यावधिभूतस्य नित्यत्वसिद्धेः । तथा हि । न तावत्कार्यं निरुपादानमुपपद्यते । अनुभवविरोधात् । अत उपादानमङ्गीकार्यम् । उपादानत्वं च कार्यान्तरस्य न संभवति । तथा सति कार्यानुगतस्यैवोपादानत्वनियमात्पूर्वपूर्वकार्यानुवेधस्योत्तरोत्तरकार्ये ऽभ्युपगन्तव्यत्वाच्चरमे कार्ये ऽनन्तपूर्वकार्याणामनुगतिः प्रसज्येत । न चैवमुपलभ्यते । अतो ऽनाद्येव तदुपादानम् । तस्य चैकस्यैव सर्वकार्योत्पादकत्वसंभवे ऽनेकत्वकल्पने गौरवादेकत्वमभ्युपेयं कूटस्थत्वं चाविकारित्वाद् विकारित्वे च कार्यत्वप्रसङ्गात् । तच्च कूटस्थवस्तु विनश्यतो विकारजातस्यावधिः । अन्यथा निरवधिकविनाशे सत्युपादानासंभवाद्वर्तमानसृष्टिरेव न सिध्येत् । अतः कूटस्थं वस्तु नित्यमिति नित्यानित्यवस्तुविवेकसिद्धौ तत्कार्यो मुमुक्षुत्वान्तो धर्मकलापो ऽपि सिध्यन्नधिकारिणं ब्रह्मविचारे प्रवर्तयति । यस्तूक्तसाधनसम्पद्विरहे ऽपि दैवव-

शात्कुतूहलाद्वा बहुश्रुतत्वबुद्ध्या वा तत्र प्रवर्तते स प्रवृत्तो ऽप्यनन्तर्मुखचेता बहिरेवाभिनिविशमानो निर्विचिकित्सं ब्रह्मात्मत्वेनावगन्तुं न शक्नोति । तस्माद्वर्णितवस्तुकलापानन्तर्यमथशब्दार्थः ॥

अत्र भास्करः प्रललाप । विचारकर्तव्यतां प्रतिपद्यमानस्य किल सूत्रकारस्य शमादयो न बुद्धिसमारूढाः । न चाबुद्धिसमारूढमर्थमधिकारिविशेषणतयोपादातुमर्हति धर्मविचारस्तु बुद्ध्यारूढो ऽधिकारिविशेषणतयोपादीयतइति । नैतद्युक्तम् । शमादीनां विचारविधिप्रकरणपठिततया संनिहिततराणामबुद्ध्यारोहायोगात् । न च तेषामत्रानुपयोगः । विधिप्रयुक्ताधिकार्यनुबन्धान्तःपातित्वात् । दर्शितश्चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तेषां विचारोपयोगः । न च तथा धर्मविचारः संनिहिततरः । भिन्नप्रकरणोपात्तधर्मविषयत्वात् । नाप्यसावत्रोपयुज्यतइति पूर्वमेव समर्थितम् । तस्मादस्मदुक्त एवाथशब्दार्थ इति सिद्धम् ॥

अतःशब्दो हेत्वर्थः । नन्वथशब्द एवानन्तर्याभिधानमुखेन हेतुतया पूर्ववृत्तमर्थं गमयतीत्युक्तं तेन पुनरुक्तिः । न च वाच्यं हेतुत्वं नाथशब्देनाभिधीयते किं त्वर्थात्प्रतीयते । अत्र त्वतःशब्देनाभिधीयते तेन न पुनरुक्तिरिति । अर्थात्प्रतीतस्यापि तात्पर्यविषयतया ऽथशब्दार्थत्वाद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । न चाथशब्दस्यानन्तर्यमात्रे विधेये तात्पर्यं सम्भवति वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादार्थिके ऽपि हेतुत्वे ऽथशब्दस्य तात्पर्ये सत्यथातःशब्दयोः पुनरुक्तिर्दुष्परिहरा । नैष दोषः । अथ शब्देन साधनचतुष्टयस्य विचारहेतुत्वे परिगृहीते तस्यानिर्वाहाशङ्कायां तन्निराकरणेन हेतुत्वनिर्वाहायातःशब्दोपादानात् । तथा हि । स्वर्गादीनां कृतकत्वपरिच्छिन्नत्वादिहेतुभिरनित्यत्वमनुमाय तस्मादनित्यान्नित्यं विवेक्तव्यम् । न चायं विवेकः सुलभः । उक्तहेतूनां प्रध्वंसपरमाणवादावनैकान्तिकत्वात् । नित्यत्वं च कर्मफलस्य श्रूयते अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवतीत्यादौ । अतः कथं पुरुषार्थात्कर्मफलाद्विरज्यापुरुषार्थे ब्रह्मज्ञाने पुरुषाः प्रवर्तेरन् । यद्यपि ब्रह्मण्यानन्दो ऽस्ति तथापि नासौ जीवेनोपभोक्तुं शक्यः । स्वाश्रयसुखोपलब्धेरेवोपभोगत्वात् । न च ब्रह्मधर्मस्य सुखस्य जीवाश्रयतयोपलब्धिः संभवति । लोके ऽन्यसुखस्यान्याश्रयत्वादर्शनात् ॥

अथ सुखापरोक्ष्यमात्रस्योपभोगत्वे व्यभिचाराभावात्स्वाश्रयविशेषणं व्यर्थमिति मन्यसे एवमपि जीवब्रह्मणोर्भेदे ब्रह्मानन्दापरोक्ष्यमनुपपन्नं पुरुषान्तरानन्दस्यापरोक्ष्यादर्शनात् । जीवब्रह्मणोरभेदस्त्वनुभवविरुद्धः । अतो मोक्षान्निरानन्दाद्विरज्याल्पदुःखमिश्रिते ऽपि विषयानन्दे पुरुषः प्रवर्तते न ह्यजीर्णभयादाहारपरित्यागः किं तु प्रतिविधातव्यमिति न्यायादित्यथशब्दपरिगृहीतो ऽर्थो न निर्वहतीत्याशङ्क्येत सेयमाशङ्का न कर्तव्या । यस्माद्विद एव ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषार्थजातस्यानित्यतां दर्शयति । तद्यथेह कर्मजितो* लोकः क्षीयतएव मेवामुत्रपुण्यजितो लोकः क्षीयतइत्यादिः । न चेयं सामान्यश्रुतिश्चातुर्मास्यादिविशेषश्रुतिविषयादन्यत्रैव व्यवतिष्ठतामिति वाच्यम् । तत्र तावच्चातुर्मास्यश्रुतिः सुकृतस्यैवाक्षयत्वं ब्रूते न तत्फलस्य । न च सुकृताक्षयकथनमुखेन तत्फलाक्षयत्वे वाक्यतात्पर्यमिति कल्पयितुं शक्यम् । प्रमाणविरोधात् । परिच्छिन्नत्वादिहेतुभिः फलानित्यत्वानुमानात् । न च तेषामनैकान्तिकत्वं परमाण्वादावपि नित्यत्वासंप्रतिपत्तेः । न चाक्षये सुकृते सति तत्फलस्य क्षयानुपपत्तिः । अनुपभोगवदुपपत्तेः । सत्येव हि सुकृते क्व चित् फलं नोपभुज्यते । कदा चित्सुकृतं कर्म कूटस्थमिव तिष्ठतीति स्मृतेः । तथाफलस्य क्षयो ऽपि किं न स्यात् । नापि हिरण्यदा अमृतत्वं भजन्तइत्यादिश्रुत्यन्तरेषु फलनित्यत्वं सुसंपादम् । अत्राप्यनुमानानुगृहीतया सामान्यश्रुत्या विरोधस्य तादवस्थ्यात् । तस्मान्नित्यानित्यवस्तुविवेकपूर्वमनित्येभ्यो ब्रह्मव्यतिरिक्तपुरुषार्थेभ्यो वैराग्यमुपपन्नम् ॥

न च ब्रह्मज्ञानं न पुरुषार्थः । आनन्दसाक्षात्कारत्वात् । जीवब्रह्मणोरभेदस्य प्रथमवर्णके प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन साधितत्वात् संभवत्येव तत्साक्षात्कारः । न च नित्ये जीवस्वरूपभूते ब्रह्मानन्दे विवदितव्यं जीवे परप्रेमास्पदत्वस्य कदा चिदप्यनपायात् । सुखसाधनानां तदभिव्यक्तिमात्रापेक्षयात् । अन्यथा साधनानां सुखं प्रति जनकत्वमभिव्यञ्जकत्वं चेति गौरवात् । एवं च सकलविषयसुखानां ब्रह्मानन्दलेशतया परमानन्दरूपे ब्रह्मणि दुःखसागरात्संसारे उद्विग्नाः प्रवर्तन्ते । तदेवमुक्तशङ्कानिराकरणेनाथशब्दार्थनिर्वाहायातःशब्द इत्यनवद्यम् ॥

* अनुसंधेया ऽत्र टिप्पणी * चिन्हिता १६६ पृष्ठगता ।

ब्रह्मजिज्ञासेति पदेन ब्रह्मणो जिज्ञासेति षष्ठीसमासो ऽवगन्तव्यो न तु धर्माय जिज्ञासा धर्मजिज्ञासेतिवच्चतुर्थीसमासः । तत्र ह्यन्तर्णीतविचारार्थप्राधान्यमाश्रित्य प्रयोजनविवक्षया धर्मायेति चतुर्थीसमास आश्रितः । न हि विचारस्य यत्प्रयोजनं तदेव कर्म येन धर्मस्येति कर्मणि षष्ठी प्राप्नुयात् । अत्र तु शब्दोपात्तं ज्ञानेच्छाप्राधान्यमाश्रीयते इच्छायाश्च यदेव कर्म तदेव प्रयोजनं तेन कर्मणि षष्ठी तादर्थ्ये चतुर्थी च प्राप्ता तत्र स्वरूपसिद्धहेतुतया प्राधान्यात् कर्मणि षष्ठीमेवाश्रित्य समासो दर्शितः ॥

अत्र वृत्तिकाराः ॥ ब्रह्मशब्देन जातिजीवकमलासनशब्दराशीनामभिधेयतामाशङ्क्येत्थं निराकुर्वन्ति । न खलु जात्यादीनामत्र कर्तव्यतया कर्तृतया वा ऽन्वयः संभवति । न तावद् ब्राह्मण्यजातेः कर्मत्वं प्रत्यक्षसिद्धतया जिज्ञास्यत्वायोगात् । नापि कर्तृत्वं जिज्ञासायास्त्रैवर्णिकाधिकारत्वात् । नापि जीवो जिज्ञास्यः । अहंप्रत्ययसिद्धत्वात् । यद्यपि तस्य कर्तृत्वमस्ति तथापि तदुपादानं व्यर्थम् । अन्यस्य कर्तृत्वप्रसङ्गाभावात् । न च शब्दराशेर्वेदस्याचेतनस्य कर्तृत्वं संभवति । नापि तस्य कर्मत्वं धर्मजिज्ञासौत्पत्तिकसूत्राभ्यां * तस्यार्थवत्त्वप्रमाणत्वयोर्निरूपितत्वात् । हिरण्यगर्भस्यापि न जिज्ञास्यत्वं तत्पदादपि विरक्तस्य जिज्ञासोपदेशात् । न च तस्य कर्तृत्वं ज्ञानवैराग्ययोः सहसिद्धत्वादिति । सोयं वृत्तिकारप्रयासो व्यर्थः । जन्माद्यस्य यत † इति वक्ष्यमाणलक्षणस्य ब्रह्मणो जात्यादिशङ्काया अनुदयात् ॥

नन्वेवमपि ब्रह्मण इति नेयं कर्मणि षष्ठी भवितुमर्हति । तथात्वे ब्रह्मस्वरूपमात्रस्य विचार्यत्वेन प्रतिज्ञासिद्धावप्यन्यस्य तदसिद्धेः । यदा तु संम्बन्धसामान्ये षष्ठी परिगृह्यते तदा ब्रह्मसंबन्धिनां स्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनफलानां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञा सिध्यति ॥

अथ मतं कर्मणि षष्ठ्यां सत्यां जिज्ञासापेक्षितं जिज्ञास्यं निर्दिष्टं भवति नान्यथा न च तदन्तरेण जिज्ञासा सुनिरूपेति । तन्न । संबन्धसामान्यषष्ठीपक्षे ऽपि ब्रह्मणः कर्मत्वलाभात् । न हि सामान्यं विशेषपर्यवसानमन्तरेण व्यवहारमालम्बते तत्र को ऽसौ विशेष इति वीक्षायां सकर्मिकायां जिज्ञासाक्रियायां कर्मकारकस्याभ्यर्हिततया कर्मत्वं पर्यवस्यति । तस्मात्सर्वसंग्रहाय संबन्धसा-

* जैमिनि सूत्र० १ अ० १ पा० १-५ सूत्राभ्याम् । † व्याससूत्र० १ अ० १ पा० २ सू० ।

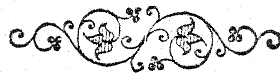
मान्ये षष्ठी ग्राह्या न कर्मणीति चेद् नायं दोषः। कर्मणि षष्ठ्या प्रधाने जिज्ञासाकर्मभूते ब्रह्मणि निर्दिष्टे तदपेक्षितानां प्रमाणादीनामर्थसिद्धतया पृथगवक्तव्यत्वात्। न हि राजा गच्छतीत्युक्ते तदपेक्षितपरिवारस्य गमनं पृथग्वक्तव्यं भवति। एवं चास्मत्पक्षे मुखतः प्रधानविचारः प्रतिज्ञायते ऽर्थतो ऽन्यः। त्वत्पक्षे तु वैपरीत्येन। ततो ऽस्मत्पक्ष एव श्रेयान्। किं च साधिकारस्य विचारविधेः प्रतिपादके तद्विजिज्ञासस्वेति श्रुतिवाक्ये ब्रह्मणः कर्मकारकत्वनिर्देशात्सूत्रस्य च तदेकार्थतया सूत्रे ऽपि ब्रह्मणः कर्मत्वमेव ग्राह्यं जिज्ञासापदेन ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासेत्यवयवार्थ उपादेयः। तथा चेच्छायाः फलविषयत्वान्निश्चलापरोक्षावगतिफलपर्यन्तता सूचिता भवति। न च वाच्यं ब्रह्मण्यवगते ऽनवगते वा न ज्ञानेच्छा प्रसज्यतइति। परोक्षत्वेनाप्रतिष्ठितापरोक्षत्वेन वा ऽवगते निश्चलापरोक्षावगतये तदिच्छोपपत्तेः॥

ननु ज्ञानं नाम प्रमाणफलं संवेदनमिति सुगतप्राभाकरवैशेषिकनैयायिकाः। संविज्जनकप्रमातृव्यापार इति वार्तिककारीयाः। आत्मचैतन्यमेवेति क्षपणकलौकायतिकाः। ज्ञायते ऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या बुद्धिवृत्तिर्ज्ञानं भावव्युत्पत्त्या तु संवेदनमेवेति सांख्यवेदान्तिनः। तत्र कीदृशं ज्ञानमिष्यतइति चेद् उच्यते।

न तावत्सुगतादिचतुष्टयस्य लोकायतस्य च पक्ष उपपन्नः। तैर्जन्यस्यापि फलभूतसंवेदनस्य कर्तृव्यापारपूर्वकत्वानभ्युपगमात्। विमतं कर्तृव्यापारपूर्वकं फलत्वाद् ग्रामप्राप्तिवदित्यनुमानविरोधात्। एतेन क्षपणकपक्षो ऽप्यपास्तः। यद्यपि तत्पक्षे संवेदनं स्वरूपेणाजन्यं तथापि विषयावभासित्वोपाधिना तज्जन्माभ्युपेयम्। अन्यथा सर्वदा सर्वविषयावभासप्रसङ्गात्। ननु सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनो न परिस्पन्दपरिणामौ व्यापारौ युक्तौ। सत्यम्। अत एव वार्तिककारीयं मतमुपेक्षणीयम्। अस्मन्मते त्वध्यासपरिनिष्पन्नान्तःकरणसम्पिण्डितस्यात्मनो ज्ञानाकारपरिणामो युज्यते। न च तादृगात्मनः संवेदनाकारेणैव परिणामो ऽस्त्विति वाच्यम्। संवेदनस्य स्वरूपतो नित्यसिद्धत्वात्। न चैवं संवेदनस्याजन्यस्य फलत्वाऽसंभवः। विषयोपाधिकस्य तस्य जन्माङ्गीकारात्। यद्यप्यन्तःकरणपरिणामाः सर्वे ऽपि साक्षिवेद्यत्वादपरोक्षास्तथापि विषयेण सहापरोक्षहेतुर-

न्तःकरणपरिणामो ऽपरोक्षज्ञानमितरत्परोक्षमिति तद्विवेकः । तत्रैतादृशमन्तःकरणपरिणामरूपमपरोक्षज्ञानं सूत्रे ऽस्मिन्निष्यमाणतया निर्दिष्टम् ॥

नन्वेतत्प्रथमसूत्रं यदि शास्त्रे ऽन्तर्भूतं तदानीमस्य स्वेनैवारम्भसिद्धावात्माश्रयतापत्तिः । अन्येन चेदनवस्था । अथानन्तर्भूतं तर्ह्यस्यानारम्भप्रसङ्ग इति चेद् नैष दोषः । स्वाध्यायाध्ययनादापातप्रतिपन्नः श्रवणविधिरेव स्वापेक्षितानुबन्धचयविचाराय प्रथमसूत्रमारम्भयति । तथा च वक्ष्यमाणकृत्स्नशास्त्रप्रयोजकविधिनैव प्रयोज्यत्वादस्य शास्त्रान्तर्भावः । अपौरुषेयविधिप्रयुक्तत्वान्नानवस्था । श्रवणविधिर्यदि स्वनिर्णयाय प्रथमसूत्रमेवारम्भयेत् तर्ह्युत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भकं किं स्यादिति न शङ्कनीयम् । प्रथमसूत्रनिर्णीतेन तेनैव विधिना तदारम्भोपपत्तेः । अत एव तद्विधिनिर्णयस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वं समन्वयाद्यध्यायसङ्गतिश्चास्य सुलभा । श्रोतव्यादिवाक्यानां स्वार्थे समन्वयद्वारेण विचार्यमाणवेदान्तवाक्यानामपि ब्रह्मणि समन्वयनिमित्तत्वात् । अत्र च सूत्रे ऽनुवादपरिहाराय कर्तव्यपदमध्याहृत्येष्यमाणज्ञानस्य फलभूतस्य स्वत एव सम्पाद्यतया ऽवगतस्य विधेयत्वायोगात् । तदुपायमन्तर्णीतविचारमुपलक्ष्य ब्रह्मज्ञानं प्रत्यदृष्टस्यापि साधनत्वाद्विधिमुपपाद्येष्टसाधनताविधिपक्षं स्वीकृत्य मुमुक्षुणा ब्रह्मानुभवाय विचारः कर्तव्य इति श्रौतो वाक्यार्थः कथनीयः । कथिते च तस्मिन् संबन्धविषयप्रयोजनान्यर्थादवगम्यन्त इति स्थितम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे प्रथमसूत्रे तृतीयवर्णकं समाप्तम् * ॥



* इत्याचार्यवर्यविद्यारण्यमुनिकृते विवरणप्रमेयसंग्रहे तृतीयवर्णकं समाप्तमिति २ पु॰ पाठः ।

तृतीयवर्णके सूत्रपदवाक्यार्थ ईरितः ।
अधिकार्यथशब्देन तत्र साक्षात्प्रसाधितः ॥
सूचितं त्रितयं त्वेतत्संबन्धो विषयः फलम् ।
चतुर्थे वर्णके सर्वं तदाक्षिप्य निरूप्यते ॥
प्रथमे वर्णके ऽध्यासमाश्रित्यैतत्प्रसाधितम् ।
अस्मिंस्तु वर्णके साक्षात्तदेवाक्षिप्य साध्यते ॥

ननु ब्रह्मस्वरूपं यदि मानान्तरेण प्रतिपन्नं तदा नास्य शास्त्रस्य विषयो भवितुमर्हति । अनधिगतार्थत्वाभावात् । नापि तदवगमो ऽस्य प्रयोजनम् । एतच्छास्त्रात्प्रागेव सिद्धत्वात् । अथाप्रतिपन्नं तदा ऽत्यन्तमबुद्ध्यारूढेनार्थेन कथमिदं शास्त्रं संबध्येत । यद्यपि प्रत्यक्षादिकमत्यन्तादृष्टचरेणाप्यर्थेन संबध्यमानं दृष्टं तथापि विचारात्मकस्य शास्त्रस्य न तत्संभवति । सर्वत्रापाततः प्रतिपन्नस्यैव विचारसंबन्धदर्शनादिति चेद् एवं तर्हि ब्रह्मणो ऽप्यध्ययनादापातप्रतिपन्नस्यानिर्णीतस्य विषयस्य विचारशास्त्रसंबन्धे सति तदवगमः फलमिति न को ऽपि दोषः ॥

ननु विषयप्रयोजनसंबन्धा नात्र प्रतिपादनीया वक्ष्यमाणसमन्वयाध्यायादिभिरेव तत्सिद्धेः । न च तदप्रतिपादने श्रोतृणामप्रवृत्तिः । शास्त्रप्रणेतृगौरवादेव विषयादिसद्भावनिश्चयेन प्रवृत्तिसंभवात् । मैवम् । सामान्यतो विषयादिसत्त्वनिश्चये ऽपि स्वाभिप्रेतप्रयोजनविशेषानवगमे प्रवृत्त्ययोगात् ॥

ननु तर्हि प्रवृत्त्यङ्गतया प्रयोजनविशेष एव वक्तव्यो न विषयसंबन्धौ । अथ विषयो ऽपि प्रयोजनसाधनतया प्रवृत्त्यङ्गं तथापि प्रयोजनावगमादेव सो ऽवगम्यते तत्संबन्धिन एव विषयत्वनियमात् । लोके द्वैधीभावाख्यप्रयोजनसमवायिन एव काष्ठस्य छिदिक्रियाविषयत्वात् । विषयविषयिप्रतीतौ तत्संबन्धो ऽपि प्रतीयतएवेति न सो ऽपि पृथग्वक्तव्य इति चेद् मैवम् । तत्र किं प्रयोजनविषयसंबन्धानां स्वरूपतो ऽत्यन्तभेदाभावात् पृथग्वक्तव्यत्वाभावः किं वा ऽन्यतराभिधानेनेतरयोरर्थसिद्धत्वाद् उत प्रत्येकमेव स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तिसमर्थतया संभूय प्रवृत्त्यङ्गत्वाभावात् । नाद्यः । पुरुषार्थरूपं प्रयोजनम् अनन्यथासिद्धो विषयः एतत्प्रतिपाद्यत्वं संबन्धः इत्येवमेषां भिन्नत्वात् । तत्र विषयत्वमन्ययोगव्यावृत्तिरूपमयोगव्यावृत्तिरूपश्च संबन्ध इति तयोर्विवेकः । न द्वि-

तीयः । सत्यप्येकस्मिन्नितराभावदर्शनेनार्थसिद्ध्ययोगात् । दृश्यते हि काकदन्तानां ग्रन्थान्तरेणासिद्धतया * विषयत्वे प्रतिपादयितुं शक्यतया संबन्धे च सत्यपि तद्विचारणायां प्रयोजनाभावः । तथा परिपक्वकदलीफलत्वगुत्पाटनादिषु कुठारदात्रादिना साधयितुं शक्यतया संबन्धे पुरुषैरपेक्ष्यतया प्रयोजने सत्यपि न कुठारादिव्यापारविषयत्वमस्ति । अङ्गुल्यादिभिरेव तदुत्पाटन †-सिद्धेः । एवं मेर्वादेरन्यैरनानीततया विषयभूतस्य सप्रयोजनस्याप्यस्मदादिकर्तृकानयनव्यापारेण न संबन्धं पश्यामः । अयोग्यत्वात् । तदेवं परस्परव्यभिचारिषु नास्त्यर्थसिद्धिशङ्का ऽपि । न तृतीयः । उक्तत्रयमेलनमन्तरेण प्रवृत्त्यभावात् । न हि काकदन्तविचारे कदलीफलाद्युत्पाटनाय कुठारादौ मेर्वाद्यानयने वा पुरुषप्रवृत्तिरुपलभ्यते ॥

स्यादेतत् । ब्रह्मस्वरूपं वेदान्तानामेव विषयो न विचारशास्त्रस्य । प्रमाणप्रमेयादिसंभावनाहेतुभूतन्यायानां तद्विषयत्वात् ‡ ॥

अत्र सिद्धान्ताभिज्ञंमन्यः परिजहार । विमतं विचारशास्त्रं वेदान्तैरभिन्नार्थं तदितिकर्तव्यत्वाद् यथा दर्शपूर्णमासाभ्यामेकविषयं तदितिकर्तव्यं प्रयाजादि यथा वा बीजेन सहैककार्यजनकं तत्सहकारिभूतं जलभूम्यादि । यद्यपि विचारशास्त्रेण न्याया एव साक्षात्प्रतिपाद्यमाना उपलभ्यन्ते तथापि ब्रह्मणः परंपरया विषयत्वं भविष्यति यथा छेत्तुर्हस्तव्यापारः साक्षात्कुठारमेव विषयीकुर्वाणो ऽपि परंपरया काष्ठमपि विषयीकरोति तद्वदिति ॥

नायं पण्डितंमन्यस्य परिहारः समीचीनः । विचारस्य वेदान्तेतिकर्तव्यत्वासिद्धेः § । यथा प्रयाजादेरितिकर्तव्यतायामागमो मानं यथा वा जलभूम्यादेः सहकारित्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धं न तथा विचारस्येतिकर्तव्यत्वे किंचिन्मानमस्ति । न चेतिकर्तव्यत्वशून्यस्य वेदान्तशब्दस्य ब्रह्मावगमं प्रति कथं करणतेति शङ्कनीयम् । शब्दोपलब्धेः शक्तिज्ञानसंस्कारस्य च तदितिकर्तव्यत्वात् । विचारो ऽपि दोषनिराकरणेन ब्रह्मप्रमितिहेतुतया शब्दं प्रति इतिकर्तव्यतां भजत्विति चेद् न । वैदिकशब्दे दोषाभावात् । न चैवं

* अप्रसिद्धतयेति २ पु॰ पा॰ ।
† त्वगुत्पाटनेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ न्यायविषयत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।
§ इतिकर्तव्यतात्वासिद्धेरिति २ पु॰ पा॰ ।

विचारवैयर्थ्यम् । पुरुषदोषनिरासहेतुत्वात् । पुरुषदोषश्च द्विविधः शब्दशक्तितात्पर्यान्यथावधारणं प्रत्यक्षादिविरोधबुद्धिश्च । तत्र लौकिकप्रयोगेषु ग्रामे ऽस्मिन्नयमेक एवाद्वितीयः प्रभु*रित्यादिषु सजातीयमात्रनिवारणे शक्तितात्पर्यमवलोक्य वैदिकप्रयोगे ऽपि तथैवावधारयति । तदेतदन्यथाऽवधारणं समन्वयविचारेण निरसिष्यते विरोधबुद्धिश्चाविरोधविचारेण । एवं च प्रतिबन्धनिवारणएवोपक्षीणस्य विचारस्य कथं ब्रह्मप्रमितिहेतुता तस्माद् न विचारशास्त्रविषयो ब्रह्मेति ।

अत्रोच्यते । शब्दादेवोत्पन्नमपि ब्रह्मज्ञानं प्रतिबन्ध†निवृत्तौ सत्यामेव प्रतितिष्ठति न तु ततः पूर्वम् । तथा च प्रतिबन्धनिरासिनो विचारस्य ब्रह्म‡निर्णयहेतुत्वाद् ब्रह्मविषयत्वमुपपद्यते ॥

अत्र केचिदाहुः । विचारावगम्यतात्पर्यस्यार्थप्रमितिहेतुत्वाद्विचारो ऽप्यर्थप्रमितेरेव हेतुर्न प्रतिबन्धनिरासस्येति । तदसत् । किं तात्पर्यमविज्ञातमेवार्थप्रमितिहेतुरुत विज्ञातम् । नाद्यः । सर्वत्र लौकिकवाक्येषु तात्पर्यावगमफलकविचारवैयर्थ्यापातात् । अनवगते ऽपि तात्पर्ये ऽन्यथाप्रतिपत्त्यभावात् । द्वितीये ऽपि न तावत्तात्पर्यं पदार्थविषयम् । तस्य वाक्यार्थप्रतीता§वनुपयोगात् । वाक्यार्थविषयत्वे चान्योन्याश्रयत्वं विषयभूतवाक्यार्थस्य विशेषणस्यावगतौ तद्विशिष्टतात्पर्यावगतिस्तात्पर्यावगतौ‖ च वाक्यार्थप्रमितिरिति ॥

अथ मन्यसे पदेभ्यः पदार्थानवगम्यानन्तरं नूनमेषां संसर्गो ऽस्ति सह प्रयुज्यमानत्वादित्युत्प्रेक्षया वाक्यार्थावगतौ नोक्तदोष इति । तदयुक्तम् । तत्र न तावदुत्प्रेक्षा स्मृतिः । अनवगतार्थगन्तृत्वात् । नापि संशयः । कोटिद्वयाभावात् । नापि विपर्ययः । बाधाभावात् । परिशेषा¶च्छब्दजन्यो वाक्यार्थबोधः प्रमाणमित्येवाभ्युपेयम् । एवं च शब्दस्य तात्पर्यावगममनपेक्ष्य** प्रमापकत्वं पूर्वोक्तपरस्पराश्रयत्वं वा दुर्वारम् ॥

---

* अद्वितीयप्रभुरिति समस्तः पाठः २ पु० । † ज्ञानप्रतिबन्धेति २ पु० पा० ।
‡ विचारस्याप्युपचारेण ब्रह्मेति २ पु० पा० । § वाक्यार्थप्रतिपत्तौ इति २ पु० पा० ।
‖ विशिष्टतात्पर्यावगतौ इति २ पु० पा० । ¶ ततः परिशेषादिति २ पु० पा० ।
** तात्पर्यावगमनमपेक्ष्येति २ पु० पा० ।

ननु गवादिपदानां गोत्वादिसामान्ये व्युत्पत्तिवद्वाक्यानामपि वाक्यार्थत्वसामान्ये तात्पर्यं ततश्च सामान्यस्य पूर्वमेव ज्ञाततया तात्पर्यविशेषणत्वसंभवात्तद्विशिष्टं तात्पर्यमवगम्यते । तथा च*तात्पर्येण वाक्यार्थविशेषप्रमितौ पूर्वोक्तदोष इति चेद् न । वाक्यार्थविशेषतात्पर्याभावप्रसङ्गात् । अथ गोत्ववाचिनो गोशब्दस्य गोव्यक्तौ पर्यवसानवत्सामान्यगोचरमेव तात्पर्यं विशेषे पर्यवस्येद् एवमपि न तात्पर्यमर्थप्रमितिहेतुः । विमतो वाक्यार्थावगमः शब्दशक्तिमात्रनिबन्धनः शाब्दज्ञानत्वात् पदार्थज्ञानवत् । यदि च तात्पर्यं वाक्यार्थप्रमितिहेतुः स्यात् तदा वाक्यार्थो ऽशाब्दः स्यात् । तात्पर्यमात्रात्तत्प्रमितिसिद्धेः । शब्दान्वयव्यतिरेकौ च शब्दस्य पदार्थप्रदर्शनमुखेन तात्पर्योपाध्युपयोगितया ऽप्युपपद्येयाताम् । तस्माच्छाब्दत्वसिद्धये शब्द एवार्थप्रमितिहेतुस्तात्पर्यबोधस्तु प्रतिबन्धनिरासीत्येवाभ्युपेयम् । एवं च तात्पर्यहेतोर्विचारस्यापि प्रतिबन्धनिरासित्वादुपचारेणैव ब्रह्मविषयत्वम् ॥

नन्वपचारेणापि न ब्रह्मणो विचारविषयत्वं संभवति आपातप्रसिद्धेरपि दुस्संपादत्वात् । न तावल्लोके प्रसिद्धं मानान्तराऽगोचरत्वात् । नापि वेदे तत्प्रसिद्धिः । तत्र ब्रह्मशब्दस्यानवधृतार्थत्वात् । लोकावधृतसामर्थ्यः शब्दो वेदे ऽपि बोधक इति न्यायेनाव्युत्पन्नशब्दस्य वेदे ऽप्यबोधकत्वात् । मैवम् । वैदिकप्रयोगान्यथानुपपत्त्या ब्रह्मशब्दार्थस्य कस्य चि†त्स्वर्गादिवत्कल्प्यत्वात् । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारस्य स्वर्गब्रह्मवाक्ययोः समानत्वात् । एवमपि ब्रह्मशब्दस्यार्थमात्रं सिध्यति न त्वर्थविशेष इति चेद् न । प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण तदन्वययोग्यस्यैवार्थविशेषस्य कल्प्यत्वात् । न च तस्मिन्विवक्षिते ऽर्थविशेषे शब्दस्य वृत्त्यसंभवः । रूढ्या तत्रावर्तमानमपि शब्दमवयवार्थव्युत्पादनेन वर्तयितुं शक्यत्वात् । एतदर्थमेव सर्वत्र निगमनिरुक्तव्याकरणानां प्रवृत्तत्वात् । तथा चात्र सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति श्रुतिसूत्रप्रयोगान्यथानुपपत्त्या बाधरहितं चिद्रूपमन्तशून्यं पुरुषार्थपर्यवसायितया जिज्ञास्यं वस्तु ब्रह्मशब्दार्थ इति कल्प्यते । ब्रह्मशब्दश्च बृह बृहि वृद्धावित्यस्माद्धातोर्निष्पन्नो महत्त्वमाचष्टे तच्च महत्वं संकोचकप्रकरणोपपदयोरभा-

---

* न चेति २ पु॰ पा॰ । † कस्य चित् क्व चिदिति २ पु॰ पा॰ ।

वान्निरतिशयमेव संपद्यते । ततो देशतः कालतो वस्तुतश्चान्तशून्यमित्युक्तं भवति । तथा बाध्यत्वजडत्वापुरुषार्थत्वादिदोषराहित्यमपि महत्त्वमेव । लोके दोषरहितेषु गुणवत्सु पुरुषेषु महापुरुषा इति व्यवहारदर्शनात् । ततो व्युत्पत्तिवशाद्यथोक्ते ऽर्थे ब्रह्मशब्दो वर्तते । जातिजीवकमलासनादिषु यथोक्तार्थाभावे ऽपि रूढिवशाद् ब्रह्मशब्दवृत्तिरुपपद्यते ॥

ननु बृंहतिधात्वर्थानुगमनेन किं लौकिकस्य ब्रह्मशब्दस्यार्थो वर्ण्यते किं वा श्रौतस्य । नाद्यः । पौरुषेयप्रयोगस्य मूलप्रमाणापेक्षस्य तदभावे निर्णयानुपयोगात् । अथ श्रुतिर्मूलप्रमाणं तथा ऽप्युत्तरसूत्रे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्मेति निर्णेष्यमाणत्वादस्मिन् सूत्रे प्रयासो न कर्तव्यः । न द्वितीयः । यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतौ स्वयमेवार्थनिर्णयात् । नैष दोषः । प्रथमसूत्रप्रवृत्तिदशायामनिष्पन्नस्य द्वितीयसूत्रस्य तदर्थनिर्णयहेतुत्वाऽसंभवात् । श्रुतावपि पदार्थस्यान्यतः प्रसिद्धिमन्तरेण वाक्यार्थप्रमित्ययोगादुभयत्रापि धात्वर्थानुगमेना*र्थस्य वर्णनीयत्वात् । धात्वर्थानुगमः संभावनामात्रबुद्धिहेतुर्न निर्णायक इति चेद् मा भून्निर्णयः संभावितस्या†निर्णीतस्यैवार्थस्यात्र जिज्ञासाविषयत्वेनापेक्षितत्वात् ॥

अथ विवक्षितस्य ब्रह्मशब्दार्थस्य निश्चिता प्रसिद्धिरपेक्ष्येत तर्हि सापि संपाद्यते । आत्मा तावदहमस्मीति सर्वलोकप्रत्यक्षः प्रतीयते‡ स एव हि ब्रह्म । स वा अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेः । ततश्च प्रतिपन्नमुद्दिश्य विचारसंभवाच्छक्यप्रतिपाद्यत्वलक्षणः संबन्धः सिध्यति । तथा चात्यन्ताप्रसिद्ध्यभावाद्विषयत्वसिद्धिः । नन्वेवं तर्हि प्रत्यक्षस्यापि गोचरत्वेनासाधारणत्वाभावाद्विषयत्वं न सिध्यतीति चेद् अहमित्यात्मत्वसामान्याकारेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धावपि तद्विशेषस्य विप्रतिपद्यमानस्य प्रत्यक्षसिद्ध्ययोगात् । यद्यप्यात्मनि वस्तुतो नास्ति सामान्यविशेषभावस्तथापि यथा रज्जुद्रव्यस्य दण्डसर्पधारादावनुस्यूतरूपेण प्रतीयमानत्वमेव सामान्यं तथा ऽऽत्मनो ऽपि शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यकर्तृभोक्तृसर्वज्ञब्रह्माख्यपदार्थेषु विप्रतिपत्तिस्कन्धेष्व-

---

* धात्वर्थानुगमनेनेति १ पु॰ पा॰ । † संभावितस्येति २ पु॰ पा॰ ।
‡ प्रतीयते इति २ पु॰ नास्ति ।

नुस्यूतत्वेन प्रतीयमानत्वं सामान्यं भविष्यति प्रत्यक्षसिद्धे ऽपि शरीराद्यर्थे प्रयुज्यमानस्यात्मवाचिनो ऽहंशब्दस्य गोशब्दवदर्थविप्रतिपत्तिरुपपद्यते ॥

गोशब्दस्य हि प्रत्यक्षसिद्धव्यक्त्याकृतिक्रियागुणाद्यर्थेषु प्रयुज्यमानस्य जातिरर्थत्वेन वैदिकैः प्रतिपन्ना । व्यक्तिः सांख्यादिभिः । उभयं वैयाकरणैः । अवयवसंस्थानाख्या* ऽऽकृतिरार्हतादिभिः । त्रितयमपि नैयायिकैः । अथ गोशब्दस्य प्रयोगे जात्यादीनामन्वयव्यतिरेकनियमात्तदर्थत्वशङ्का तर्ह्यहंशब्दप्रयोगे ऽपि शरीरादीनामन्वयव्यतिरेकनियमादेव तदर्थत्वशङ्का ऽस्तु ॥

तत्र विचारविरहितं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमाश्रित्य चेतयमानो देह आत्मेति शास्त्रसंस्कारवर्जिता जनाः प्रतिपन्नाः ॥

तथा भूतचतुष्टयमात्रतत्त्ववादिनो लौकायतिकाश्च मनुष्योऽहं जानामीति शरीरस्याहंप्रत्ययालम्बनत्वेन ज्ञानाश्रयत्वेन चावगम्यमानत्वात्तदेवात्मेति मन्यन्ते ॥

अन्ये पुनरेवमाहुः । सत्यपि शरीरे चक्षुरादिभिर्विना रूपादिज्ञानाभावादिन्द्रियाण्येव चेतनानि । न चेन्द्रियाणां करणतया ज्ञानान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । करणत्व† कल्पनादुपादानकल्पनस्याभ्यर्हितत्वात् । अतः काणो ऽहं मूको ऽहमित्यहंप्रत्ययालम्बनानि चेतनानीन्द्रियाणि प्रत्येकमात्मत्वेनाभ्युपेयानि । शरीरे त्वहंप्रत्ययालम्बनत्वं चेतनत्वं चात्मभूतेन्द्रियाश्रयत्वादन्यथासिद्धम् । नन्वेकस्मिन् शरीरे बहूनामिन्द्रियाणां चेतनत्वे य एवाहं पूर्वं रूपमद्राक्षं स एवेदानीं शब्दं शृणोमीति प्रत्यभिज्ञा न स्यात् । तथा भोक्तृत्वं च रूपरसादिषु युगपदेव स्यान्न क्रमेणेति चेन्नैवम् । न हि चेतनैकत्वं प्रत्यभिज्ञाक्रमभोगयोर्निमित्तं किं त्वेकशरीराश्रयत्वमेव । ततो यथैकस्मिन् गेहे बहूनां पुरुषाणामेकैकस्य विवाहे ऽन्येषामुपसर्जनत्वं तथा इन्द्रियात्मनामप्येकैकस्योपभोगकाले ऽन्येषामुपसर्जनत्वमिति‡ ॥

अन्ये तु मन्यन्ते स्वप्ने चक्षुराद्यभावे ऽपि केवले मनसि विज्ञानाश्रयत्वमहंप्रत्ययालम्बनत्वं चोपलभ्यते§ । न च रूपादिज्ञानानां चक्षुराद्या-

---

* स्वावयवसंस्थानाख्येति २ पु॰ पा॰ । † कारणत्वेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ इतिशब्दो नास्ति २ पु॰ । § उत्पद्यते इति २ पु॰ पा॰ ।

श्रयत्वम् । तथा सति केवले मनसि रूपादिस्मृत्यनुपपत्तेः । ततः करणान्येव चक्षुरादीनि । अहंप्रत्ययस्तु तत्र कर्तृत्वोपचारात्सिध्यति । न चानेकात्मस्वेकशरीराश्रयत्वमात्रेण प्रत्यभिज्ञा युज्यते । एकप्रासादमाश्रितानामपि तत्प्रसङ्गात् । तस्माच्चक्षुरादि करणं शरीराद्याधारं मन एवात्मेति ॥

विज्ञानवादिनस्तु क्षणिकविज्ञानव्यतिरिक्तवस्तुनः सद्भावमनुभवविरुद्धं मन्वानास्तस्यैव विज्ञानस्यात्मत्वमाहुः । प्रत्यभिज्ञा तु ज्वालायामिव संततविज्ञानोदयसादृश्यादुपपद्यते । विज्ञानानां हेतुफलसंतानमात्रादेव कर्मज्ञानबन्धमोक्षादिसिद्धिः ॥

माध्यमिकस्तु सुषुप्ते विज्ञानस्याप्यदर्शनाच्छून्यमेवात्मतत्त्वमित्याह । यदि सुषुप्ते विज्ञानप्रवाहः स्यात्तदा विषयावभासो ऽपि प्रसज्येत । निरालम्बनज्ञानायोगात् । जागरणस्वाप्न*ज्ञानानामेव सालम्बनत्वं न सौषुप्तिक†ज्ञानानामिति चेद् न । विशेषाभावात् । विमतं सालम्बनं प्रत्ययत्वात् संमतवत् । उत्थितस्य सौषुप्तविषयस्मृत्यभावनियमान्न तत्र विषय इति चेत् तर्हि नियमेनास्मर्यमाणत्वादेव तत्र‡ ज्ञानमपि मा भूत् । न च शून्यं विवदितव्यम् । यथा सविकल्पकः स्वविषयविपरीतनिर्विकल्पकजन्यस्तथा सत्प्रत्ययो§ ऽपि स्वविपरीतप्रत्ययजन्य इत्यभ्युपेयत्वात् । एवं चोत्थाने सति जायमानस्याहमस्मीति सत्प्रत्ययस्य‖ समनन्तरपूर्वप्रत्ययलक्षणकारणरहितस्य वास्तवत्वायोगाच्छून्यमेव तत्त्वमिति ॥

अपरे पुनः शरीरेन्द्रियमनोविज्ञानशून्यव्यतिरिक्तं स्थायिनं संसारिणं कर्तारं भोक्तारमात्मानमाहुः न च शून्ये ऽहंप्रत्यय उपपद्यते । वन्ध्यापुत्रादावपि तत्प्रसङ्गात् । नापि क्षणिकविज्ञाने क्रमभावी व्यवहारो युज्यते । सर्वो हि लोको ऽनुकूलं वस्तु प्रथमतो जानाति तत इच्छति¶ ततः प्रयतते ततस्तत्प्राप्नोति ततः सुखं लभते । यद्येतादृशमेककर्तृकतया भासमानं व्यवहारमेकसंतानवर्तिनो बहव आत्मानः परस्परवार्त्ताऽनभिज्ञा अपि निष्पादयन्ति तदा भिन्नसंतानवर्तिनः किं न निष्पादयेयुः । तस्माद्य एवाहमिदं वस्त्वज्ञासिषं स एवेदानी-

* जागरणस्वप्नेति १ पु॰ पा॰ ।
† सौषुप्तेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ तत्रेति नास्ति २ पु॰ ।
§ सन्प्रत्यय इति २ पु॰ पा॰ ।
‖ सन्प्रत्ययस्येति २ पु॰ पा॰ ।
¶ तत इच्छतीति न दृश्यते २ पु॰

मिच्छामीत्याद्यबाधितप्रत्यभिज्ञानिर्वाहाय स्थाय्यात्मा ऽऽभ्युपेयः । न चासौ विज्ञानरूपः । अहं विज्ञानमित्येकत्वानुभवाऽभावात् । ममेदं विज्ञानमिति हि संबन्धो ऽनुभूयते । न चायमनुभवो ममात्मेतिवदौपचारिकः । बाधाभावात् * । एतेन शरीरेन्द्रियमनसामात्मत्वं प्रत्युक्तम् । तत्रापि संबन्धप्रत्ययस्यानिवार्यत्वात् । अहमुल्लेखस्य तत्राध्यासिकत्वात् ॥

न चायमात्मा सादिः । शरीरोत्पत्तिसमनन्तरमेव सुखदुःखप्राप्तिमवलोक्य तद्धेतुभूतयोः पुण्यपापयोः कर्त्ता पूर्वमप्यस्तीत्यवगमात् । न चायमनित्यः । विनाशानिरूपणात् । न तावत्स्वतो विनाशः । निर्हेतुकविनाशस्यातिप्रसङ्गिनः सुगतव्यतिरिक्तै† रनङ्गीकारात् । नापि परतः । निरवयवस्य विनाशहेतुसंसर्गासंभवात् ‡ । संभवे ऽपि वा न विनाशः सिध्येत् । कर्मनिमित्तो ह्यन्यसंसर्गः स च तत्कर्मफलोपभोगायात्मनो ऽवस्थितिमेव साधयेद् न विनाशम् । तस्मादनादेरविनाशिनो ऽनन्तशरीरेषु यातायातरूपः संसारः सिद्धः । निर्विकारस्य भोगासंभवाद्विकारस्य क्रियाफलरूपस्याभ्युपगमे क्रियावेशात्मकं कर्तृत्वमनिवार्यम् । भोक्तृत्वमप्यनुभूयमानं शरीरादिषु विज्ञानपर्यन्तेष्वनुपपन्नत्वादुक्तात्मन्येव पर्यवस्यति । तथा हि । शरीरं तावत्पञ्चभूतसंघातरूपम् । पञ्चभूतात्मके तात शरीरे पञ्चतां गते इत्यादिशास्त्रात् ॥

यत्तु नैयायिको मन्यते§ भूलोकवासिनां शरीरं पार्थिवमेव । तत्र क्लेदनानुपलब्धिर्वस्त्रादाविव भूतान्तरोपष्टम्भादिति । तदसत् । शोषादिना जलाद्यपगमे ऽपि यथा वस्त्रादिस्वरूपस्य नापचयस्तथा क्लेदनपाचनव्यूहनावकाशानामपगमे ऽपि शरीरस्यापचयाभावप्रसङ्गात् ॥

यच्च वैशेषिकैरुच्यते पञ्चभूतात्मकत्वे शरीरस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षतया प्रत्यक्षाप्रत्यक्षवृत्तित्वादिति । तदप्ययुक्तम् । तथा सति सर्वावयविनामप्रत्यक्षत्वापातात् । प्रत्यक्षाप्रत्यक्षावयववृत्तित्वात् । न हि सूक्ष्माः परभागस्थिताश्चावयविनो ऽवयवाः|| प्रत्यक्षीकर्तुं शक्यन्ते । तस्माद्भूतसंघातः शरीरम् । न च गन्धादिमतां तद्रहितानां च भूतानामेककार्यज-

---

* बाधकाभावादिति २ पु॰ पा॰ ।
† सुगतेतरैरिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ संसर्गाभावादिति २ पु॰ पा॰ ।
§ नैयायिका मन्यन्ते इति २ पु॰ पा॰ ।
|| स्थितावयवा इति १ पु॰ पा॰ ।

नकत्वं परस्परविरोधादिति वाच्यम्। तथा सति नीलादीनामेकावयविजनकत्वस्यैकचित्ररूपारम्भकत्वस्य चासम्भवप्रसङ्गात्। अनुभवबलादेव तत्र तथा स्वीकारे प्रकृते ऽपि तन्न दण्डवारितम्॥

तत्र शरीरस्य भोक्तृतां वदन्तो लोकायताः प्रष्टव्याः किं व्यस्तानां भूतानां प्रत्येकं भोक्तृत्वम् उत समस्तानाम्। आद्ये ऽपि न तावद्युगपत्सर्वेषां भोक्तृता। तदा स्वार्थप्रवृत्तानां तेषामन्योन्यमङ्गाङ्गिभावानुपपत्तौ संघातापत्त्यभावप्रसङ्गात्। अन्तरेण च संघातं भोक्तृत्वे देहाद्बहिरप्येकैकस्य भूतस्य भोक्तृतोपलभ्येत। नापि क्रमेण तेषां भोक्तृत्वम्। संघातानुपपत्तितादवस्थ्यात्। न च वरविवाहादिन्यायेन गुणप्रधानभावेन तदुपपत्तिः। वैषम्यात्। यथा एकैकस्य वरस्यासाधारणत्वेनैकैका कन्या भोग्या न तथा चतुर्णां पृथिव्यप्तेजोवायूनां भोक्तॄणां रूपरसगन्धस्पर्शा भोग्या व्यवस्थिताः। तत्र कथं क्रमभोगः। अथ कथं चिद्व्यवतिष्ठेरन् तदा ऽपि युगपत्सर्वविषयसंनिधाने सति क्रमानुपपत्तिः। यथैकस्मिन्मुहूर्ते प्रत्येकं भोग्यकन्यावस्तुनि संनिहिते वराणां क्रमविवाहो गुणप्रधानतया संघातो वा नास्ति तद्वत्। नापि समस्तानां भोक्तृत्वसंभवः। प्रत्येकमविद्यमानस्य चैतन्यस्य संघाते ऽप्यभावाद्भोगानुपपत्तेः। अथ मन्यसे अग्नौ प्रक्षिप्तेषु तिलेष्वेकैकस्य ज्वालाजनकत्वाभावे ऽपि तिलसमूहस्य यथा तज्जनकत्वं तथा संघातस्य चैतन्यं स्यादिति। तदापि संघातापत्तौ हेतुर्वक्तव्यः। आगामिभोगादिति* चेद् न। यदि तावद्भोगस्य गुणभावस्तदा प्रधानानां भूतानामन्योन्यं गुणप्रधानभावरहितानां कथं संघातापत्तिः। प्राधान्यं तु भोगस्यानुपपन्नं भोक्तृशेषत्वात्। न च वाच्यं शेषिणं भोगं प्रति शेषभूतयोः स्त्रीपुंसशरीरयोर्भोक्त्रोः संघातापत्तिर्दृष्टेति। तत्रापि शरीरयोर्भोक्तृत्वाऽसंप्रतिपत्तेः। ज्वालां प्रति तिलानां संघातापत्तिरिति यो ऽयं दृष्टान्तः सो ऽपि तत्रासिद्धः। संघातानिरूपणात्। न तावत्संघातो नाम भोगभोगिनो†र्वनवदेकदेशतामात्रम्। तथा सति तेन न्यायेन व्यापिनां भूतानां सर्वत्र तत्सत्त्वाच्चैतन्यभोगयोः सार्वत्रिकत्वप्रसङ्गात्। नापि तदारब्धो ऽवयवी संघातः। तस्य भूतेभ्यो भेदे पञ्चमतत्त्वा-

---

* आगामिभोगो हेतुरिति २ पु॰ पा॰। † भोगभोगिनोरिति २ पु॰ नास्ति।

भ्युपगमप्रसङ्गात् । अभेदे भूतमात्रतया संघातासंभवात् । भेदाभेदयोश्चानङ्गीकरणात् । अथावयविनः पारतन्त्र्यान्न पञ्चमतत्त्वापत्तिः तर्हि जलादेः पृथिव्यादितन्त्रत्वान्न तत्त्वचतुष्टयमपि सिध्येत् । न चैकद्रव्यबुद्ध्यालम्बनयोग्यतापत्तिः संघातः । वस्तुतो ऽनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्विभ्रममात्रत्वात् । न चैकार्थक्रियायां युगपदन्वयः संघातः । तदानीं काष्ठाश्रयेण वह्निना वायुसमुद्धूतेन जले ताप्यमाने सति तत्र भूतचतुष्टयसंघाताद्भोगप्रसङ्गात् । न चाग्न्ययःपिण्डवत्संश्लेषः संघातः । शरीरे वायोस्तथा संश्लेषाभावात् । वह्निव्याप्ते चायःपिण्डे सन्तापितजले वायुसंमुक्ते भोगप्रसङ्गात् । न चोक्तदोषपरिहारायैकस्यैव भूतस्य भोक्तृत्वनियतिः शङ्कनीया । सर्वसंनिधाने ऽस्यैव भोग इत्यनिर्द्धारणात् * ॥

यत्तु लोकायतैकदेशिनां मतद्वयम् इन्द्रियाणां भोक्तृत्वं देहेन्द्रियसंघातस्य † च भोक्तृत्वमिति । तदुक्तन्यायेन. निराकरणीयम् ॥

ननु कानि पुनरिन्द्रियाणि येषां भोक्तृत्वं निराक्रियते । तत्र गोलकमात्राणीति सुगताः । तच्छक्तय इति मीमांसकाः । तद्व्यतिरिक्तानि द्रव्यान्तराणीत्यन्ये सर्वे वादिनः ॥

न ताव‡द्गोलकमात्रत्वं युक्तम् । कर्णशष्कुल्यादिविरहिणामपि सर्पादीनां शब्दाद्युपलब्धिसद्भावात् । वृक्षाणां च सर्वगोलकरहितानां विषयोपलम्भसत्त्वात् । तस्मात्पश्यन्ति पादपा इत्यादिशास्त्रात् । न च वृक्षाणामचेतनत्वं हिंसाप्रतिषेधेन प्राणित्वावगमात् । अत एव न गोलकशक्तित्वमिन्द्रियाणाम् । अथ शक्ति§मद्द्रव्यान्तरकल्पनात्प्रतिपन्नस्थानेषु शक्तिमात्रकल्पने लाघवं मन्यते‖ तर्ह्यत्यन्तलाघवादात्मन एव क्रमकारिसर्वविज्ञानसामर्थ्यं कल्प्यतां किमेभिरिन्द्रियैः । न च सर्वगतस्यात्मनो गोलकप्रदेशेष्विव ज्ञानपरिणामो ऽनुपपन्नः । त्वया तस्यैव शरीरप्रदेशमात्रे ज्ञानपरिणामाङ्गीकारात् । एवं चानिन्द्रियेष्वपि गोलकप्रदेशेषु ज्ञानान्वयव्यतिरेकौ शरीरद्रव्यान्यथासिद्धौ । ततो न मीमांसकमतमुपपन्नम्¶ । सन्तु तर्हि द्रव्यान्तराणीन्द्रियाणि

* सर्वसंनिधानात्तस्यैव भोक्तृत्वमित्यनिर्धारणादिति २ पु॰ पा॰ ।

† शरीरेन्द्रियसंघातस्येति २ पु॰ पा॰ । ‡ तत्र न तावदिति २ पु॰ पा॰ ।

§ अथ मन्यसे शक्तीति २ पु॰ पा॰ । ‖ मन्यते इत्यत्र नास्ति २ पु॰ ।

¶ ततो मीमांसकमतमनुपपन्नमिति २ पु॰ पा॰ ।

तानि च गोलकविशेषसंबन्धाच्चक्षुरादिशब्दवाच्यानीति । तदप्ययुक्तम् । तेषु प्रमाणाभावात् । विमता रूपाद्युपलब्धयः करणपूर्विकाः कर्तृव्यापारत्वाद् छिदिक्रियावदिति चेद् न । अनैकान्तिकत्वात् । करणप्रेरणलक्षणे कर्तृव्यापारे करणान्तराभावात् । अन्यथा ऽनवस्थानात् । एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि चेत्यागमगम्यानीन्द्रियाणीति चेद् न । आगमसंस्कारविरहिणामपीन्द्रियप्रतिपत्तेः । न च मनोवत्साक्षिवेद्यानीन्द्रियाणि रूपादिज्ञानाख्यं लिङ्गमनपेक्ष्य साक्षिमात्रेण चक्षुरादीनां प्रतिपत्तेरभावात् । तस्मान्न सन्त्येवेन्द्रियाणीति ।

अत्रोच्यते । गोलकव्यतिरिक्तानीन्द्रियाण्यागमादेवावगम्यन्ते । न हि तत्संस्काररहितास्तानि जानन्ति किं तु गोलकान्येव ॥

यत्तु तेषामिन्द्रियाणामहङ्कारकार्यत्वं सांख्यैरुच्यते तत्र किमध्यात्मा ऽहङ्कारः* कारणं किं वा कृत्स्नकार्यव्यापिनी का चिदहङ्काराख्या प्रकृतिः । उभयत्रापि नास्ति किमपि मानम् । अथ द्वितीयपक्षे नानापुराणवचनानि मानं तन्न श्रुतिविरोधात् । अन्नमयं हि सोम्य मन आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिश्रुतौ भूतविकारत्वावगमात् । अतः पुराणवचनानीन्द्रियाणामहङ्काराधीनतामात्रं प्रतिपादयन्ति ॥

यच्च शुष्कतार्किकैर्भौतिकत्वमिन्द्रियाणामुक्तम् । तदप्ययुक्तम् । तैर्मानस्य वक्तुमशक्यत्वात् । इन्द्रियाणि भौतिकानि सावयवत्वात् सावयवत्वं च मध्यमपरिमाणत्वादिति चेद् न । इन्द्रियाणामणुपरिमाणत्वे ऽपि बाधाभावेन हेत्वसिद्धेः † । विषयावभासस्याप्यणुत्वप्रसङ्गो बाध इति चेद् न । त्वन्मते ऽणुपरिमाणेनापि मनसा विस्तृतात्मादिवस्तुदर्शनसद्भावात् । चक्षुः रूपगुणवत्प्रकृतिकं रूपादिषु पञ्चसु ‡ मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वाद् यद्यस्य नियमेनाभिव्यञ्जकं § तत्तद्गुणवत्प्रकृतिकं यथा रूपाभिव्यञ्जको रूपप्रकृतिको दीपः । एवमन्यत्राप्यूहनीयमिति चेद् न । शब्दस्यैवाभिव्यञ्जके श्रोत्रे शब्दगुणवदाकाशाऽनारब्धे ऽनैकान्तिकत्वात् । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशमात्रस्य त्वया श्रोत्रत्वाभ्युपगमात् । विशेषव्याप्तौ नानैकान्तिकतेति

* आध्यात्माहंकार इति २ पु॰ पा॰ । † बाधाभावाद्धेत्वसिद्धिरिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ पञ्चस्विति नास्ति २ पु॰ । § यस्य यन्नियमेनावभासकमिति २ पु॰ पा॰ ।

चेद् एवमप्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः। रूपादिचतुष्टयाभिव्यञ्जकस्य मनसो भूतचतुष्टयारभ्यत्वस्य सुसाधत्वात्*। अभूतस्याप्यात्मादेर्ग्राहकतया मनो न भूतारभ्यमिति चेत् तर्हि संख्यापरिमाणादेरपि ग्राहकतया चक्षुरादीनां भूतारभ्यत्वं न स्यात्। असाधारणविषयारभ्यत्वाङ्गीकारे सति भौतिकत्वसिद्धिरिति चेत् तर्हि मनो ऽप्यसाधारणविषयेणात्मना ऽऽरभ्येत। एकद्रव्यस्यात्मनः सावयवद्रव्यानारम्भकत्वे ऽपि निरवयवं मनोद्रव्यं प्रत्यारम्भकत्वं किं न स्यात्। तस्मान्न शुष्कतर्कादिन्द्रियाणां भौतिकत्वसिद्धिः किं त्वागमादेव॥

तानि पुनरिन्द्रियाणि सर्वगतानीति योगाः प्रतिपेदिरे। तदपि मानहीनम्। आत्मेन्द्रियमनांसि सर्वगतानि सर्वत्र दृष्टकार्यत्वादाकाशवत्। दृश्यते हि ज्ञानं तत्कार्यं सर्वत्रेति चेद् न। सर्वत्रेत्यनेन कृत्स्नजगद्विवक्षायामसिद्धिप्रसङ्गात्। यत्र शरीरं तत्र सर्वत्रेति विवक्षायां शरीरे एवानैकान्तिकत्वम्। दृश्यते हि यत्र शरीरं तत्र सर्वत्र शरीरकार्यम्। न च शरीरस्य सर्वगतत्वमस्ति। अथेन्द्रियाणि सर्वगतानि परोपाधिकगमन†त्वादाकाशवत्। यथा ऽऽकाशस्य गमनं घटाद्युपाधिकं तथेन्द्रियाणां शरीरोपाधिकं गमनमिति चेद् न। शरीरावयवेष्वनैकान्तिकत्वात्। प्राणोपाधिकं हि तेषां गमनम्। किं चेन्द्रियाणां सर्वगतत्वे युगपत्सर्वविषयोपलब्धिः स्यात्। शरीरएव वृत्तिलाभान्नायं दोष इति चेत् तर्हि बहिरिन्द्रियसद्भावकल्पना न प्रमाणप्रयोजनवती। तस्मादसर्वगतानीन्द्रियाणि॥

यत्तु तान्यप्राप्यकारीणीति सुगताः कल्पयन्ति। तदयुक्तम्‡। तत्र किं चक्षुःश्रोत्रयोरेवाप्राप्यकारित्वम् उतेतरेषामपि। न तावदितरेषाम्। दूरत एव स्पर्शरसगन्धोपलब्धिप्रसङ्गात्। नापि प्रथमः। विमते चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यकारिणी बाह्येन्द्रियत्वाद् घ्राणादिवत्। तैजसस्त्वतिदूरशीघ्रगमनदर्शनादुन्मीलनमात्रेण चक्षुषो ध्रुवादिप्राप्तिरविरुद्धा। शब्दस्य च वीचीसन्तानवत्परम्परया श्रोत्रसमवायः प्राप्तिरिति यत्तार्किकैरुच्यते तदसत्। तथा सतीह श्रोत्रे शब्द इति प्रतीयेत प्रतीयते तु तत्र शब्द इति। तस्मा-

---

* सुसाध्यत्वादिति २ पु॰ पा॰। † परोपाधिगमनेति २ पु॰ पा॰।
‡ तदप्ययुक्तमिति २ पु॰ पा॰।

द्यथानुभवं श्रोत्रस्यैव तत्र गमनं कल्पनीयम् । तदेवं भौतिकानि परिच्छिन्नानि प्राप्यकारीणीन्द्रियाणि सन्तीति सिद्धम् ॥

किं तर्हि मनो नाम यस्मिन्नात्मत्वमपरे लोकायतैकदेशिनो मन्यन्ते । नित्यं निरवयवमणुपरिमाणं मन इति तार्किकाः । तत्र न तावन्नित्यं परिच्छिन्नत्वाद् घटवत् । विमतं नित्यं निरवयवद्रव्यत्वादात्मवदिति चेद् न । हेत्वसिद्धेः । विमतं सावयवं करणत्वात् चक्षुरादिवत् । अन्यथा मनसो ऽन्नमयत्वं श्रुत्युक्तं बाध्येत । कथं तर्हि मूर्तद्रव्यानभिघात इति चेद् जीवनदशायां देहाद्बहिर्निर्गमनाभावादिति ब्रूमः । मरणदशायां तु सावयवत्वेनाभिमतानां चक्षुरादीनामप्यप्रतिघातो विद्यतएव । अत एव सावयवत्वात्संयोगविभागवत्त्वाच्च घटादिवन्नाणुपरिमाणत्वम् । सर्वगतत्वे च युगपत्सर्वेन्द्रियसंयोगात्सर्वज्ञानप्रसङ्गः । मध्यमपरिमाणत्वे तु न को ऽपि दोषः । तदापि स्थूलसूक्ष्मेषु हस्तिपुत्तिकादि*देहेषु क्रमेण प्राप्यमाणेषु कथं तत्तद्देहसमानत्वेन वृत्तिरिति चेद् अवयवोपचयाऽपचयाभ्यामिति ब्रूमः ॥

शाक्यास्तु समनन्तरप्रत्यय एवोत्तरज्ञानकरणतया मन इति प्रतिपेदिरे । तदसङ्गतम् । व्याप्तिमनपेक्ष्य केवलस्य पूर्वज्ञानस्योत्तरज्ञानजनकत्वायोगात् । लिङ्गज्ञानस्य व्याप्तिसापेक्षस्यैव लिङ्गिज्ञानजनकत्वदर्शनात् । शब्दज्ञानं व्याप्त्यनपेक्षमेवार्थ†ज्ञानजनकमिति चेद् न । त्वन्मते शब्दस्यानुमानान्तःपातितया तत्रापि व्याप्त्यपेक्षत्वात् । विशेषणज्ञानं व्याप्त्यनपेक्षमेव विशिष्टज्ञानजनकमिति चेद् न । विशिष्टज्ञानस्य संप्रयोगजन्यत्वात् । अथ समनन्तरातीतप्रत्यय उत्तरज्ञानं न जनयति किं तु तस्याकारमात्रं समर्पयतीति चेद् न । आकाराकारिणोरभेदात् । आकारस्य स्वाभाविकतया ऽन्यापेक्षाभावात् ‡ । तस्मादन्यदेव सावयवं मन इति सिद्धम् ॥

ननु कश्चायं वास्तव आत्मा यो देहादिषु विज्ञानान्तेषु भ्रान्तैर्वादिभिरारोप्यते । तत्र सर्वगतो ऽयं जीव आत्मेति के चित् । तदसत् । शुष्कतार्किकाणां साधकाभावात् ॥

---

* हस्तिपुत्रिकादीति २ पु० । † व्याप्तिमनपेक्ष्यैवेति २ पु० पा० ।
‡ स्वाभाविकतया ऽनन्यापेक्षितया ऽन्यापेक्षाभावादिति २ पु० पा० ।

अथ मतं देहाद्बहिरन्तश्च * सर्वाणि भोगसाधनान्यात्मभोगायैव व्याप्रियन्ते तद्व्यापारश्चादृष्टवदात्मसंयोगापेक्षस्ततो ऽसौ सर्वगत इति । तत्र किं यस्मिन्नात्मप्रदेशे ऽदृष्टं तत्प्रदेशे† संयोगो ऽपेक्ष्यते उतादृष्टोपलक्षितात्मसंयोगः । नाद्यः । देहावच्छिन्नात्मसमवेतादृष्टस्य स्वर्गभोगहेतुत्वात् । न द्वितीयः । मोक्षे ऽपि भोगप्रसङ्गात् । तस्मादागमादेव सर्वगतत्वसिद्धिः ॥

न चायमात्मा जड़ः । प्रत्यक्षानुमानागमैः स्वप्रकाशत्वावगमात् । तत्र प्रत्यक्षं सौषुप्तमवगन्तव्यम् । अनुमानान्यपि आत्मा स्वप्रकाशः स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकरहितत्वात् प्रदीपवत्संवेदनवच्च । तथा विषयप्रकाशकर्तृत्वात् प्रदीपवत् । विषयप्रकाशाश्रयत्वादालोकवत् । अनिन्द्रियगोचरत्वे सत्यपरोक्षत्वात्संवेदनवत् । आत्मा सति धर्मिण्यजन्यप्रकाशगुणः प्रकाशगुणत्वादादित्यवत् । आगमश्चायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिः । स चायमात्मा सर्वशरीरेष्वेक एव सर्वत्राहमित्येकाकारप्रत्ययवेदनीयत्वाद् गोत्ववत् । शरीराणां भिन्नत्वादेवातीतशरीरादाविव न भोगानुसंधानप्रसङ्गः । ननु तर्ह्यस्यापि मनुष्यशरीरस्य प्रतिक्षणं परिणामभेदाद्भेदे सत्यत्राप्यात्मनो भोगाननुसंधानं प्रसज्येतेति चेद् न । तदेवेदं शरीरमिति प्रत्यभिज्ञया तदेकत्वावगमात् । न च ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तत्वम् । तत्र सूक्ष्मदर्शने प्रत्यक्षत एव ज्वालानां भेददर्शनात् । अत्र तदभावात् । तदेवमेकः स्वप्रकाश आत्मेति सिद्धान्तः‡ ॥

तमेतमात्मानमवैदिका देहादिबुद्ध्यन्तपदार्थरूपत्वेन प्रतिपन्नाः । मीमांसकादयस्तु तस्य देहादिव्यतिरेकं प्रतिपद्यापि कर्तारं भोक्तारं तमिच्छन्ति ॥

तदेतत्सांख्या न सहन्ते । न तावदात्मनः कर्तृत्वं स्वाभाविकं सर्वगतस्य निरवयवस्यात्मनः परिस्पन्दपरिणामलक्षणक्रियावेशायोगात् । स्वाभाविकत्वे चैतन्यवत्क्रियावेशो न कदा चिदपि व्यभिचरेत् । नापि कर्तृत्वमागन्तुकम् । निरवयवे कर्तृत्वहेतूपरागायोगात् । नापि बुद्धेः कर्तृत्वमात्मन्यारोपयितुं शक्यम् । अख्यातिवादे भ्रान्त्यभावात् । तस्मान्नास्ति कर्तृत्वम् ।

* चशब्दो नास्ति २ पु· ।

† तस्मिन्नात्मप्रदेशे इति २ पु· पा· ।

‡ सिद्धमिति २ पु· पा· ।

न चैवं भोक्तृत्वमपाकर्तुं शक्यम् । न हि सुखदुःखान्वयो भोगः येन कर्तृत्ववद्व्यभिचरेत् किं तु चिद्रूपत्वेन दृश्यसाक्षित्वं भोक्तृत्वम् । तस्माद्भोक्तैवात्मेति सांख्यानां पक्षः ॥

वैशेषिकयोगनैयायिका उक्ताद्भोक्तृजीवादतिरिक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वरो ऽपि कश्चिदस्तीत्यनुमिमते । विमतं जगत्स्वरूपोपादानाद्यभिज्ञकर्तृकं विविधकार्यत्वात् प्रासादादिवत् । तत्र कल्पनालाघवेनैककर्तृकत्वोपादाना*त्सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति वैशेषिकादयः । विमता ज्ञानैश्वर्यशक्तयः कांचित्परां काष्ठां प्राप्ताः सातिशयत्वात् परिमाणवदिति योगाः । विमतं धर्माधर्मफलं कर्मतत्फलतद्भोक्राद्यभिज्ञेन दीयते व्यवहितकर्मफलत्वात् सेवाफलवदिति नैयायिकाः ॥

नन्वीश्वरपक्षोपन्यासो न युक्तः । यतो ऽत्र जिज्ञास्ये प्रत्यगात्मरूपे ब्रह्मणि विप्रतिपत्तिर्दर्शयितुं प्रक्रान्ता । नैष दोषः । प्रत्यगात्मा तस्मादीश्वरादन्यो ऽनन्यो वेति प्रत्यगात्मविप्रतिपत्तावेव पर्यवसानात् ॥

अत्र भास्कर आह । नेह प्रत्यगात्मा जिज्ञास्यते येन तद्विप्रतिपत्तिरुपन्यस्येत । किं त्वीश्वर एव ब्रह्मशब्देनोद्दिश्य विचार्यते । जन्मादिसूत्रे जगत्कारणत्वलक्षणाभिधानात् । तस्य च लक्षणस्य प्रत्यगात्मन्यसंभवादनुभवविरोधादिति† । तत्र वक्तव्य‡मीश्वरो जगत्कारणादन्यो ऽनन्यो वेति । अन्यत्वे प्रधानमेके परमाणू§नपरइत्यादिना त्वच्छास्त्रे जगत्कारणविप्रतिपत्तिप्रदर्शनमसमञ्जसं स्यात् । ईश्वरविप्रतिपत्तेरेव त्वया दर्शनीयत्वात् । अनन्यत्वे च‖ त्वदीयः प्रधानपरमाणवादिपक्षोपन्यास¶ ईश्वराभिप्रायः स्याद् न च तद्युक्तम् । न हि वादिनः प्रधानमीश्वरः परमाणुर्वेश्वर इति विप्रतिपद्यन्ते । यद्यपि प्रत्यगात्मनि जगत्कारणत्वं पामरा नानुभवन्ति तथापि श्रुतिस्मृतिन्यायकुशला अनुभवन्त्येव । एवं च श्रुत्यादिप्रसिद्धजगत्कारणत्वलक्षणेन विप्रतिपद्यमानप्रत्यगात्मविशेषस्वरूपे ब्रह्मणि बोध्यमाने यज्जगत्कारणं तद् ब्रह्मेत्येतादृशी वचनव्यक्तिर्द्वितीयसूत्रे युज्यते-

---

* कर्तृत्वोपादानादिति २ पु॰ पा॰ । † प्रत्यगात्मन्यनुभवविरोधादिति १ पु॰ पाठः । ‡ स वक्तव्य इति २ पु॰ पा॰ । § परमाणुमित्येकवचनान्तः पाठः २ पु॰ । ‖ चशब्दो नास्ति २ पु॰ । ¶ प्रधानपरमाणवाद्युपन्यास इति २ पु॰ पा॰ ।

तराम् । तथा पुरुषाणां क्लेशकरदेहादिबुद्ध्यन्तबन्धनिवर्तनेन सत्यज्ञानानन्तानन्दप्रत्यगात्मब्रह्मस्वरूपपरिशेषः * फलिष्यति । त्वत्पक्षे तु जगत्कारणस्य विप्रतिपद्यमानत्वात्तद्विशेष एव ब्रह्मानुवादेन बोधनीयः । तथा च यद् ब्रह्म तज्जगत्कारणमित्येवं वचनव्यक्तिः सूत्रस्यापद्येत पुरुषाणां च न किं चित्प्रयोजनं तद्बोधे स्यात् । न चोपासनं प्रयोजनम् । आरोपितरूपेणाप्युपासनसंभवे तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । तस्मादसङ्गतो ऽयं भास्करपक्षः ॥

परमार्थदर्शिनस्तु य ईश्वरः स एव प्रत्यगात्मेति मन्यन्ते । विमतौ जीवेश्वरौ वस्तुतो न भिन्नौ उपाधिपरामर्शमन्तरेणाविभाव्यमानभेदत्वाद् बिम्बप्रतिबिम्बवत् । अन्यथा ब्रह्मणि निरतिशयबृहत्यर्थान्वयो न सिध्येत् । तस्य कृत्स्न†देशकालव्यापित्वे ऽपि जीवेभ्यो भिन्नत्वाद्वस्तुतः सर्वगतत्वाभावात् ॥

ननु बृहत्यर्थानुगमाय ब्रह्मणः सर्वात्मकत्वाङ्गीकारे दुःखात्मकताया अप्यङ्गीकार्यत्वादपुरुषार्थता स्यात् । आनन्दरूपत्वमप्यस्तीति पुरुषार्थतेति चेद् मैवम् । न हि तृप्तिहेतुरित्येतावता‡ विषमिश्रितान्नं पुरुषैरर्थ्यते । न लिप्यते लोकदुःखेनेत्यादिशास्त्रान्न दुःखात्मकतेति चेद् न । आत्मैवेदं सर्वमिति सर्वतादात्म्यश्रुत्या सर्वोपादानत्वलक्षण§युक्त्या च तस्य बाधितत्वात् । अथैकदेशिमतमाश्रित्य सर्वज्ञस्याज्ञानमिथ्याज्ञानाभावान्नानर्थसंबन्ध इति चेद् न । तन्मते‖ सर्वप्रपञ्चतादात्म्यस्य वास्तवस्य जननायाविद्याद्यनपेक्षणात् । अत एव तत्त्वज्ञाने सत्यप्यपायस्य दुःसम्पादत्वात् । अथापि ब्रह्मणो धर्माधर्मरहितत्वान्न दुःखादिसंबन्धस्तदनुभवो वा संभवतीति चेद् न । दुःखादिसर्वप्रपञ्चोपादानतया तत्संबन्धस्य सर्वज्ञतया तदनुभवस्य चावारणीयत्वात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया कार्यप्रपञ्चाद् ब्रह्मणो भिन्नत्वं वा कारणाकारणरूपेण ब्रह्मद्वयं वा ऽभ्युपगम्येत तदा बृहत्यर्थो नानुगच्छेत् । तस्मात्सर्वात्मकं सर्वज्ञं ब्रह्मापुरुषार्थतया न जिज्ञास्यमिति ॥

अत्रोच्यते । भवेदयं दोषः पारमार्थिकप्रपञ्चवादे । मायावादे तु न को ऽपि दोषः । वस्तुतो ब्रह्मणो निर्लेपत्वात् । तदेवं देहादिनिर्लेपब्रह्मान्ताः पदार्थाः

* स्वरूपविशेष इति २ पु॰ पा॰ ।

† तस्येति नास्ति २ पु॰ । कृत्स्नेति नास्ति १ पु॰ ।

‡ तृप्तिहेतुरत्यन्तापेक्षितमपि इति २-३ पु॰ पा॰ ।

§ सर्वोपादानलक्षणेति २ पु॰ पा॰ ।

‖ त्वन्मते इति २ पु॰ पा॰ ।

युक्तिं वाक्यं च समाश्रयद्भिर्वादिभिः प्रत्यगात्मतया विप्रतिपद्यन्ते । तत्र तत्र * तन्मतसिद्धा युक्तिः पूर्वमेव दर्शिता । वाक्यं च स वा एष पुरुषो ऽन्नरसमयः स वा अयमात्मा ब्रह्म पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमय इत्यादिकं शरीरात्मवादे ऽवगन्तव्यम् । ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायदित्यादीन्द्रियात्मवादे † । मन उदगायदिति मन-आत्मवादे । कतम आत्मेति योयं विज्ञानमय इत्यादि विज्ञानात्मवादे । असद्वा इदमग्रआसीदिति शून्यात्मवादे ‡ । मन्ता§ बोद्धा कर्ता स्वप्ने जीवः सुखदुःखभोक्तेत्यादिकर्तृभोक्त्रात्मवादे । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्तीति सत्त्व-मनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादि॥साक्षित्वलक्षणकेवलभोक्त्रात्मवादे । य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयतीति तटस्थात्मवादे ¶ । निर्लेपब्रह्मात्मवादे तु सर्वाणि वेदान्तवाक्यान्यवगन्तव्यानि । तत्र निर्लेपब्रह्मात्मवादिना ऽभिहितयोर्युक्तिवाक्ययोः समीचीनत्वमन्योक्तयोस्त्वाभासत्वमित्येतत्सूत्रकार एव तत्र तत्र स्पष्टीकरिष्यति । एवं च सत्येतद्विचारशास्त्रमश्रुत्वा पण्डितंमन्यतया देहादितटस्थेश्वरान्तेष्वन्यतमं यं कं चिदात्मानमवलम्बमानो मुमुक्षुर्न मोक्षं प्राप्नुयात् । तत्त्वज्ञानलभ्यस्य मोक्षस्य विपरीतज्ञानेन सम्पादयितुमशक्यत्वात् । न च तस्य पापिष्ठस्य कदा चिन्निष्कृतिरस्ति । अतस्तस्य अन्यथा प्रतिपत्तिर्हि महत्तरं पापम् ।

यो ऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥

इति न्यायात् । अतः सत्यज्ञानानन्दादिरूपस्यात्मनो ऽसत्कल्पनामापादयतस्तस्यात्मघातिनः कष्टलोकप्राप्तिः श्रूयते ।

असुर्या नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ** ॥ इति ।

ननु ब्रह्मविचारेण तत्त्वज्ञाने निष्पन्ने ऽपि न मोक्ष उपपद्यते । पृथिव्यादिप्रपञ्चानिवृत्तेरभावात् । नैष दोषः । सर्वजीवसाधारणेषु पृथिव्यादिषु स-

* तत्र तत्रेति २ पु॰ नास्ति । तत्र तत्तन्मतेति ३ पु॰ पा॰ । † अवगन्तव्यमित्यधिकम् २ पु॰ ।
‡ शून्यवादे इति २ पु॰ पा॰ । § अनुमन्तेति ३ पु॰ पा॰ ।
|| चाकशीति ज्ञ इत्यादीति ३ पु॰ पा॰ । स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीतीत्यादीति २ पु॰ पाठः ।
¶ तटस्थेश्वरवादे इति १ पु॰ पा॰ । ** ईशावास्योपनिषदि ।

त्स्वप्यन्तःकरणाध्यासनिवृत्तौ प्रमातृत्वाभावादात्मचैतन्यस्य स्वतो विषयोपरागाभावाद्वा एतद्दर्शनं न प्राप्नोति । निरिन्द्रियस्यैव रूपादिदर्शनमित्येकः पक्षः इतरस्तु सर्वद्वैतनिवृत्तिपक्षः समन्वयसूत्रे वक्ष्यते । तदेवमहमित्यात्मत्वसामान्याकारेण सर्वप्रत्यक्षसिद्धस्यात्यन्ताप्रसिद्ध्यभावाद्विशेषतो वादिविप्रतिपत्तिविषयस्यापि निष्प्रपञ्चब्रह्मरूपेण विशेषेण शास्त्रान्तरेष्वसिद्धत्वाच्च विषयत्वसिद्धिः । तस्य च ब्रह्मणो ऽनेन शास्त्रेण प्रतिपादयितुं शक्यतया प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव*लक्षणः संबन्धो ऽपि सिद्ध इत्युभयस्यापि सिद्धेः प्रयोजनस्य च मोक्षस्याभिहितत्वान्निष्प्रत्यूहो ब्रह्मविचारः कर्तव्य इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

इति विवरणप्रमेयसंग्रहे प्रथमसूत्रे चतुर्थवर्णकम् । समाप्तं चेदं सूत्रम् † ॥



* भावशब्दो न दृश्यते ३ पु॰ । † वर्णकं समाप्तं समाप्तं चेदं सूत्रमिति ३ पु॰ पा॰ ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यत्र ब्रह्म ज्ञातुकामेन ज्ञानोपायभूतमिदं विचारशास्त्रं श्रोतव्यमिति प्रतिज्ञातम् । जिज्ञासापदस्य ज्ञानेच्छालक्षणस्वार्थापरित्यागेना*न्तर्णीतविचारलक्षकत्वात् । प्रतिज्ञाते च ब्रह्मविचारे तदङ्गानि लक्षणप्रमाणयुक्ति†साधनफलान्यप्यर्थात्प्रतिज्ञातान्येवेति लक्षणादिप्रतिपादको वक्ष्यमाणः सूत्रसन्दर्भः सङ्गच्छतेतराम् । अन्यथा ज्ञानेच्छामपुरुषतन्त्रां कर्त्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायेच्छाऽनुपयुक्तानि लक्षणादीनि प्रतिपादयतः सूत्रकृतो महदकौशलमापद्येत । यद्यपि साध्यसिद्धेः साधनाद्यधीनत्वात्साधनादीन्येव प्रथमं विचार्याणि तथापि तानि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिर्ब्रह्मसाधनं ब्रह्मप्रमिति‡रिति ब्रह्मविशिष्टत्वेन ब्रह्मस्वरूपनिर्णयसापेक्षाण्युपसर्जनानि च । अतो निरपेक्षं प्रधानं च ब्रह्मस्वरूपं भगवान् सूत्रकारः प्रथमं लक्षयति—जन्माद्यस्य यत इति ॥

नन्वज्ञाते स्वरूपे लक्षणं ज्ञाते वा । नाज्ञाते । किमस्य लक्ष्यस्य लक्षण§मिति जिज्ञासाऽनुदयात् । अस्येदं लक्षणमिति लक्ष्यलक्षणसंबन्धापरिज्ञानाच्च । नापि ज्ञाते । वैयर्थ्यात् । किं च स्वरूपलक्षणमुच्यते तटस्थलक्षणं वा । नाद्यः । जन्मादिकारणत्वस्य सप्रतियोगिकस्य स्वरूपत्वायोगात् । स्वरूपत्वे च सविशेषत्वप्रसङ्गात्‖ । नापि द्वितीयः । स्वरूपलक्षणेन विना तटस्थलक्षणमात्रेण स्वरूपप्रतीत्ययोगात् । अन्यच्च च स्वरूपलक्षणस्याप्रसिद्धेः । कथं चित्तत्प्रसिद्धावप्यस्य तटस्थलक्षणस्यातिव्याप्तिः । प्राधानादावपि जगत्कारणत्वसंभवात्¶ । अतो ऽनेन सूत्रेण किं प्रतिपाद्यतइति । अत्र ब्रूमः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसा यतः सिध्यन्ति कारणात् ।
तत् स्वरूपतटस्थाभ्यां लक्षणाभ्यां प्रदर्श्यते ॥

अधीतवेदान्तस्य विदितपदपदार्थसंबन्धस्यापाततो ब्रह्मस्वरूपं ज्ञात्वा विशेषतो ज्ञातुमाकाङ्क्षतः क्लृप्तलक्ष्यलक्षणसंबन्धत्वेन सार्थकमेवेदं लक्षणाभिधानम् । तत्र तावज्जन्मादि**कारणत्वं मायाविशिष्टब्रह्मणः स्वरूपल-

---

* स्वार्थपरित्यागेनेति ३ पु॰ । † प्रमायुक्तीति ३ पु॰ पा॰ ।
‡ ब्रह्मफलमिति ३ पु॰ पा॰ । § किमस्य लक्ष्यलक्षणमिति पाठः ३ पु॰ ।
‖ सविशेषप्रसङ्गादिति ३ पु॰ पा॰ ।
¶ कारणासंभवादिति ३ पु॰ पा॰ । ** जगज्जन्मादीति ३ पु॰ पा॰ ।

क्षणत्वे ऽप्यविरुद्धम्। शुद्धब्रह्मणस्तु तत्तटस्थलक्षणम्*। स्वरूपलक्षणं तु तस्य सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिषु प्रसिद्धम्। न चोक्तलक्षणस्यातिव्याप्तिः। प्रधानादेर्जगत्कारणत्वस्य निराकरिष्यमाणत्वात्। अतिव्याप्त्यादिदोषपरिहारेण लक्षणनिर्णयायाचैवार्थात्सूचिते प्रमाणयुक्ती इत्यवगन्तव्यम्। अध्यायद्वये तयोरेव प्रमाणयुक्त्योः सूत्रकारेण प्रपञ्चयिष्यमाणत्वात्। ननु जन्मादीत्यस्मिन् बहुव्रीहौ स्थितिप्रलययोरन्यपदार्थत्वात्पुँल्लिङ्गद्विवचनेन भवितव्यम्। न भवितव्यम्। जन्मनो ऽप्यन्यपदार्थत्वेन विवक्षितत्वात्। न चैवं सत्येकस्यैव जन्मनो विशेष्यत्वविशेषणत्वप्रसङ्गः। जन्मादित्रयस्य विशेष्यत्वेन विवक्षितत्वात्। अत एव न पुँल्लिङ्गबहुवचनप्राप्तिरपि। यद्यप्यनादौ संसारे न जन्मनो वस्तुत आदित्वं तथापि जनित्वा स्थित्वा प्रलीयते इति व्यावहारिकीं लोकप्रसिद्धिमुपजीव्य यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते इति श्रुतौ जन्मन आदित्वनिर्देशस्तमुपजीव्यायं सौत्रो ऽपि निर्देश उपपन्नः॥

अस्येति सूत्रप्रतीकेन प्रत्यक्षादिप्रतीतं कृत्स्नं जगदभिधीयते। इदमः सर्वनामत्वात्। अन्यत्रेवात्र सङ्कोचकस्य प्रकरणादेरभावात्। अत एव षष्ठीविभक्त्या जन्मादीनां जगतश्च सर्व एवेह संबन्धो विवक्ष्यते। न च जगदाश्रितानां जन्मादीनां गृहाश्रितकाकवल्लक्ष्यसंबन्धरहितत्वादलक्षणत्वमिति वाच्यम्। शुद्धब्रह्मसंबन्धाभावे ऽपि मायाविशिष्टकारणब्रह्मसंबन्धित्वात्॥

यत इत्यनेन हि सूत्रपदेन कारणमेव निर्दिश्यते न तु शुद्धम्। ननु कारणत्वमपि लक्ष्यान्तर्गम्। कारणत्वं हि नानाविधकार्यगोचरक्रियावेशात्मत्वं तत्प्रसवशक्त्यात्मकत्वं वा। न च तदुभयं जिज्ञास्य विशुद्धे ब्रह्मण्यन्तर्भवितुमर्हति। ततः कारणसंबन्धिनो† जन्मादेरलक्षणत्वमिति चेद् मैवम्। काकाधिकरणत्ववदुपपत्तेः। काकाधिकरणत्वं हि न गृहे ऽन्तर्भवति। तथा च‡ सति काकविगमे गृहैकदेशभङ्गबुद्धिप्रसङ्गात्। अतो गृहस्याधिकरणत्वं नामौपाधिको धर्मः स च परिशेषाल्लक्षणे एवान्तर्भवति। तन्निरूपकस्य काकस्य यथा लक्षणत्वं तथा ब्रह्मणो ऽपि कारणत्वमौपाधिको धर्मो लक्षणान्तःपाती। तन्निरूपकस्य जन्मादेर्लक्षणत्वे का तव हानिः॥

---

* तटस्थलक्षणमेवेति ३ पु॰ पा॰। † कारणसंबन्धिनो ऽपीत्यपिशब्दो ऽधिकः ३ पु॰।
‡ चशब्दः कुण्डलितः १ पु॰।

ननु लक्षणान्तःपातित्वेन ब्रह्मण्यङ्गीक्रियमाणं कारणत्वं कीदृशम्। किं निमित्तत्वमेव उतोपादानत्वमेव अथोभयम्। न तावत्प्रथमद्वितीयौ। उपादानस्य निमित्तस्य वा ऽन्यस्यावश्याङ्गीकर्तव्यत्वेन* ब्रह्मणि बृहत्यर्थान्वयाभावात् श्रुत्युक्तानन्त्यभङ्गप्रसङ्गात्। नापि तृतीयः। एकस्योभयकारणत्वे प्रमाणाभावात्। न ह्यत्रानुमानं संभवति। तथा हि। भूतभौतिकं जगत् पक्षीक्रियते भूतमात्रं वा। आद्ये भागे बाधः। भौतिकेष्वभिन्ननिमित्तोपादानवत्त्वसाध्य† वैपरीत्यदर्शनात्। न द्वितीयः। घटादिष्वेवं कार्यत्वहेतोरनैकान्तिकत्वात्। अतो न कारणत्वं लक्षणमिति चेद् मैवम्। सूत्रगतया यत इति पञ्चम्या द्विविधकारणत्वस्य विवक्षितत्वात्। जायमानवस्तुप्रकृतौ हेतौ च पञ्चमीविधानात्। न च तन्तुष्वनेकेषु प्रकृतित्वदर्शनादेकस्य ब्रह्मणः प्रकृतित्वासंभव इति वाच्यम्। तच्च किं महाभूतप्रकृतित्वं न संभवति भौतिकप्रकृतित्वं वा। नाद्यः। महाभूतानि सत्ताप्रकृतिकानि तदनुरक्तत्वाद् यो यदनुरक्तः स तत्प्रकृतिको यथा तन्त्वनुरक्तस्तन्तुप्रकृतिकः‡ पटः। [सत्तायाश्चैकत्वं लोकवदेवासत् प्रसिद्धम्। दिक्कालादिषु द्रव्यत्वजात्यनुगमे ऽप्यतत्प्रकृतिकत्वादनैकान्तिक]§ तेति चेद् न। वेदान्तिभिर्द्रव्यत्वादीनामपि प्रकृतित्वाङ्गीकारात्। सत्ताया एव ह्योपाधिका भेदा द्रव्यत्वादयो न स्वतन्त्राः। अतो न पृथिव्यादौ सत्ताद्रव्यत्वोभयप्रकृतित्वप्रसङ्गः। नापि द्वितीयः। भौतिकेष्वपि सत्तानुरक्तेषु भूतद्वारा भूतानुगतसत्ताया एव लाघवन्यायेन मूलप्रकृतित्वाङ्गीकारात्। न च प्रकृतेरेव निमित्तत्वे मानासम्भवः। विमतं जगद् अभिन्ननिमित्तोपादानकं प्रेक्षापूर्वजनितत्वाद् आत्मगतसुखदुःखरागद्वेषादिवत्। अज्ञानोपादानकदोषनिमित्तकशुक्तिरजतव्यावृत्तये प्रेक्षापूर्वेत्युक्तम्। घटादीनामपि पक्षत्वान्नानैकान्तिकता। कुलालाद्याकारेण ब्रह्मण एव निमित्तत्वाद् न भागे बाधो ऽपि। अदृष्टादिर्निमित्तभेददर्शनात्साध्यवैकल्यमिति चेद् न‖। उपादानाधिष्ठात्रोरैकत्वानुमानात्। तथा च

---

* अङ्गीकार्यत्वेनेति २ पु॰ पा॰।
† उपादानत्वसाध्येति। २ पु॰ पा॰। ‡ पटस्तन्तुप्रकृतिक इति २ पु॰ पा॰।
§ [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः ३ पु॰ न दृश्यते। ननु द्रव्यत्वादावनैकान्तिकेति एतत्स्थाने २ पु॰ पाठः।
‖ नेति न दृश्यते १-३ पुस्तकयोः।

सति जगत्यपि ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यादृष्टस्य निमित्तत्वं प्रसज्येतेति चेद् एवं तर्ह्यदृष्टोपहितस्या*त्मन एव सुखादिनिमित्तत्वं द्रष्टव्यम्† ॥

अथ कुतर्कोपहतमतिः सन्नस्मिन्ननुमाने ऽत्यन्तं न प्रीयसे तर्हि सृष्टिवाक्यप्रसिद्धमेकस्योभयकारणत्वं‡ लक्षणत्वेन निर्दिश्यते । सृष्टिवाक्यं च तदैक्षतेति निमित्तत्वं बहुस्यामित्युपादानत्वं च प्रतिपादयतीति सन्तोष्टव्यम् ॥

अत्र के चित् । श्रुतेः स्वतः प्रामाण्यात्तथाभूतैव ब्रह्मणः प्रपञ्चापत्तिरिति परिणामवादमवतारयन्ति । तत्र तथाभूतत्वं नाम किं सत्यशब्दाभिधेयत्वं§ किं वा स्वोपाधावभावव्यावृत्तत्वम् उत स्वाश्रयोपाधावबाध्यत्वम् अथ वा स्वरूपेणाबाध्यत्वम् । नाद्यः । स्वप्नसृष्टेः‖ सत्यशब्दाभिधेयताप्रसङ्गात्¶ । तद्बुद्धेरपि स्वतःप्रामाण्यप्राप्तेर्दुर्वारत्वात् । अथ तत्र दोषादप्रामाण्यं श्रुतेस्तु नैवमिति मन्यसे एवमपीदं रजतं मिथ्या बाध्यत्वादित्यनुमानप्रमाणगम्ये रजते सत्यत्वं प्रसज्येत । न द्वितीयः । मायावादिभिरपि श्रुत्यादिप्रतिपन्नसृष्टेः स्वाधिष्ठाने ब्रह्मण्यभावव्यावृत्तत्वाङ्गीकारात् । न तृतीयः । कल्पितानां प्रतिबिम्बश्यामत्वघटाकाशपरिच्छिन्नत्वादीनामौपाधिकधर्माणामपि स्वाश्रयोपाधावबाध्यत्वात् । न चतुर्थः । सृष्टेरपि परमार्थसत्यत्वांशेनैव बाध्यत्वं न स्वरूपेणेत्यङ्गीकारात् । सृष्टेः सत्यत्वाभावे सृष्टिश्रुतेरप्रामाण्यं स्याद् इति चेद् न । सृष्टिस्वरूपमात्रप्रमापणे प्रवृत्तायाः श्रुतेः सृष्टिस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रामाण्योपपत्तौ तत्सत्यताया अप्रयोजकत्वात् । न हि रूपप्रमापकस्य चक्षुषः शब्दाभावादप्रामाण्यं भवति । प्रमाणत्वापराधमात्रेण सत्यतायां तात्पर्यकल्पने स्वप्नविषयसृष्टिश्रुतेरपि तथात्वं स्यात् । प्रयोजनशून्यता तु**भयत्र समाना दुःखतत्साधनांशे ऽनर्थहेतुत्वं††च समम् । सृष्टिसत्यताप्रतिपादने कर्मकाण्डस्य प्रत्यक्षादेर्वा‡‡ प्रामाण्यसिद्धिः प्रयोजनमिति चेद् न । तत्प्रामाण्यस्य जगन्नित्यत्ववादिमीमांसकमते ऽप्युपपत्तौ परिणामवादाऽनवतारात् ।

---

* ब्रह्मव्यतिरिक्तत्वं स्याददृष्टनिमित्तत्वाङ्गीकारादिति चेद् न । अदृष्टोपहितस्येति २ पु॰ पा॰ । † निमित्तत्वाङ्गीकारादिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ एकस्याभिन्नस्योभयकारणत्वमिति २ पु॰ पा॰ । § किं सत्यत्वमिति २ पु॰ पा॰ ।
‖ स्वप्नदृष्टेरिति ३ पु॰ पा॰ । ¶ सत्यत्वप्रसङ्गादिति २ पु॰ पा॰ ।
** तुशब्दो नास्ति २ पु॰ । †† तत्साधनांशेनानर्थहेतुत्वमिति २ पु॰ पा॰ ।
‡‡ वाशब्दो नास्ति २ पु॰ ।

मतान्तरेष्वपि सृष्टिश्रुत्यवगमात् प्रागेव लोकव्यवहारात्तत्प्रामाण्यं सिद्धम् । ततो निष्प्रयोजनैव सृष्टिश्रुतिः स्यात् । अस्मन्मते तु मानान्तराऽनवगताखण्डैकरसब्रह्मावगमाय महावाक्यप्रवृत्तिः । सृष्टिश्रुतिस्तु

अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥

नान्यच्च कारणात्कार्यं न चेत्तच्च क्व तद्भवेत् ॥

इति न्यायेनाखण्डैकरसत्वप्रतिपादनायेति न वैयर्थ्यं किं चित् ।

ननु यथेदं रजतमिति ज्ञानस्य प्रतीतितो रजतस्वरूपमात्रगोचरत्वे ऽपि वस्तुतो रजताभासगोचरत्वनाप्रामाण्यं तथा श्रौतसृष्टिज्ञानस्यापीति चेद् न । तत्र यथा रजताभासादन्यन्मुख्यरजतं लोके प्रसिद्धं तद्वदत्र सृष्ट्यन्तरस्य मुख्यस्याभावात्तस्या एव मुख्यसृष्टित्वेन तद्गोचरज्ञानस्य मुख्यरजतज्ञानवत् प्रामाण्योपपत्तेः । न च पारमार्थिकब्रह्मणो मिथ्याभूतप्रपञ्चभावापत्तिविरोध इति वाच्यम् । देवदत्तस्य मायया मिथ्याव्याघ्रादिभावापत्तिदर्शनात् । न च मिथ्याकार्ये सृष्टिशब्दप्रयोगानुपपत्तिः । माया ह्येषा मया सृष्टेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । न च सृष्टिमिथ्यात्वे मानाभावः । श्रुतिस्मृतिप्रत्यक्षानुमानार्थापत्तीनां सत्त्वात् । मायां तु प्रकृतिं विद्याद् मम माया दुरत्ययेति श्रुतिस्मृती अनिर्वचनीय*-मायात्मकत्वं सृष्टेर्दर्शयतः । घटाद्यभावग्राहिप्रत्यक्षमपि सृष्टेर्मिथ्यात्वं दर्शयति । यथेदं रजतमित्यत्रेदन्तोपाधौ प्रतिपन्नस्य सत्येव तदुपाधौ नेदं रजतमिति बाधः तथा ऽस्ति घट इत्यत्रास्त्यर्थोपाधौ प्रतिपन्नस्य घटस्य तदुपाधावेव नास्तीति प्रत्यक्षेणैव बाधो दृश्यते । ननु देशकालविशेषे तदुपाधिकास्त्यर्थे वा घटस्य निषेधो नास्त्यर्थमात्रे† । ततो देशान्तरे कालान्तरे च घटस्य सद्भाव इति चेद् न । यदा देशकालौ निषिध्येते तदा देशकालान्तराभावे (न केवलास्त्यर्थस्यैवोपाधित्वं वाच्यं निरुपाधिकनिषेधायोगात् । ततस्तत्र क्लृप्तोपाधेर्घटादिनिषेधसम्भवे)‡ सत्यन्योपाधिकल्पने गौरवप्रसङ्गः । न चैवमेवास्त्यर्थनिषेधे ऽस्त्यर्थान्तराभावान्निषेध्यस्यानुपाधित्वान्निरुपाधिकनिषेधो ऽङ्गीक्रियते इति वाच्यम् । अस्त्यर्थस्यानुयायिनो निषेधाभावात् । तस्मादस्त्यर्थे ब्रह्मणि घटाद्यभावबोधकं प्रत्यक्षं मिथ्यात्वे मानम् ॥

---

* श्रुतिस्मृतीत्यनिर्वचनीयेति २ पु॰ असङ्गतः पाठः । † न त्वस्त्यर्थेनेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ ( ) एतन्मध्यगो ग्रन्थस्त्रुटितः ३ पु॰ ।

यस्त्वभावस्य षष्ठमानगम्यत्वमाह तं प्रत्येकैकाभावविशिष्टवस्त्वन्तरप्रत्यक्षं वा षष्ठमानमेव वा मिथ्यात्वं बोधयतु ॥

अनुमानान्यपि तद्बोधकान्युच्यन्ते । विमता विकाराः स्वानुस्यूतैकवस्तुनि कल्पिताः प्रत्येकमेकस्वभावानुविद्धत्वाद् विभक्तत्वाच्च चन्द्रस्वभावानुविद्धचन्द्रकल्पितजलचन्द्रभेदवत् । शून्यवादिनं प्रति सिद्धसाधनतापरिहाराय वस्तुनीति पदम् । अनेकेषु विषयेषु विज्ञानाकारः कल्पित इति वादिनं प्रत्येकेति । क्षणिकैकज्ञाने सर्वं कल्पितमिति वादिनं प्रति स्वानुस्यूतेति । वनाकारानुविद्धेषु तत्त्वाकल्पितेषु तरुष्वनैकान्तिकत्वव्यावृत्तये प्रत्येकमिति । भेदः कल्पितो जडत्वात् कार्यत्वा*द्रजतवत् । भेदत्वाच्चन्द्रभेदवत् । प्रतिपन्नोपाधा†वस्थूलादिवाक्यैः प्रतिषिध्यमानत्वाद्देहात्मभाववत् । विरोधिकारणस्वभावाऽनुपमर्देन विरोधिकार्यापत्तिलक्षणत्वाद् मायाविव्याघ्रवत् । प्रलयावस्थायां सह कालेन स्वोपाधौ शून्यत्वाद् देहात्मभाववत् । प्रलयकाले एव शून्यत्वं न स्वोपाधावित्याशङ्काव्युदासाय सह कालेनेत्युक्तम् । अर्थापत्तिरपि । प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमन्तरेणानुपपन्नौ जन्मविनाशौ अमिथ्याभूतयोर्ब्रह्मशून्ययोर्जन्मविनाशादर्शनात् । न चैवं प्रपञ्चमिथ्यात्वाङ्गीकारे ब्रह्मज्ञानस्यापि प्रपञ्चज्ञानवन्मिथ्यात्वमनुमीयते इति वाच्यम् । स्वरूपतो मिथ्यात्वाङ्गीकारात्‡ । विषयतो मिथ्यात्वं तु तत्सत्यं स आत्मेति वचनविरुद्धम् । नन्वस्थूलादिवाक्यैः स्थूलादिव्यतिरिक्तरूपमप्यस्तीति प्रतिपाद्यते न तु स्थूलादिरूपं निषिध्यते§ ततः प्रतिषिध्यमानत्व‖हेतुरसिद्ध इति चेत् स्थूलप्रपञ्चतादात्म्य¶वति ब्रह्मण्यन्यरूप**विवक्षयाप्येवं प्रतिषेधानुपपत्तेः । न हि शुक्लायां गवि क्षीरसंपत्तिं विवक्षन्न शुक्ला गौरिति प्रयुङ्क्ते किं तर्हि क्षीरसंपन्ना गौरिति । ततः स्थूलादिप्रपञ्चं निषिध्यैव रूपान्तरं प्रतिपाद्यते इत्यङ्गीकर्त्तव्यम् । तर्काप्रतिष्ठानान्न मिथ्यात्वानुमानमिति चेद् न†† । विचारशास्त्रानारम्भप्रसङ्गात् । न हि‡‡ श्रुत्यर्थनिर्णायकतर्कप्रदर्शनाय

---

* कार्यत्वादिति २ पुस्तके नोपलभ्यते । जडत्वाकार्यत्वादिति ३ पुस्तके ।
† प्रतिपन्नब्रह्मोपाधाविति २ पु॰ पा॰ । ‡ मिथ्यात्वस्याङ्गीकारादिति व्यस्तः पाठः २ पु॰ ।
§ निषिध्येतेति २ पु॰ पा॰ । ‖ प्रतिषिध्यमानहेतुत्वमिति २ पु॰ पा॰ ।
¶ प्रपञ्चादितादात्म्येति २ पु॰ पा॰ । ** अन्यस्वरूपेति २ पु॰ पा॰ ।
†† नेति नास्ति १ पु॰ । ‡‡ हिशब्दो नास्ति १-३ पुस्तकयोः ।

विचारशास्त्रारम्भः किं तु परकीयतर्कनिराकरणायैव । ब्रह्म तु श्रुतिमात्रसिद्धमिति चेत् तर्ह्यसद्वा इदं सदेव सोम्येदमित्यादिश्रुतिद्वयसामर्थ्यात्कारणस्य सदसत्त्वे स्याताम् । सर्वशक्तित्वाद् ब्रह्मणः सर्वमुपपन्नमिति चेद् न*। तथा सति कदा चिच्छून्यत्वस्यापि प्रसङ्गात् । सर्वशक्तित्वं तु श्रुत्यनुसारेणैवावगन्तव्यम् । श्रुत्यर्थश्च तदनुसारितर्कान्निश्चेतव्यः । अतो ऽनुमानमपि श्रुत्यविरोधि प्रपञ्चमिथ्यात्वं साधयिष्यत्येव । न च सन् घट इत्यादिसद्बुद्ध्यनुगमविरोधः । अनुगतसत्ताया अधिष्ठानत्वाद् घटादिविशेषाणामेव मिथ्यात्वात् । तस्मादश्रौतः परिणामवाद इति सिद्धम् ॥

एवं च सति विवर्तवादाभिप्रायेणैव ब्रह्मणः श्रुतौ द्विविधकारणत्वमुक्तम् । तच्च कारणत्वं तटस्थलक्षणत्वेन यद्यपि लक्ष्याद् ब्रह्मणः पृथग्भूतं तथापि तस्य मिथ्यात्वान्न लक्ष्यस्याद्वितीयत्वविरोधः । न च सत्यस्यैव लक्षणत्वं न मिथ्याभूतस्येति वाच्यम् । असाधारणसंबन्धो हि लक्षणत्वप्रयोजको न लक्षणसत्यत्वम् । सत्यानामप्यसंबद्धानां काकादीनां गृहोपलक्षणत्वादर्शनात् । असत्यानामपि संबद्धानां रजतादीनां यद्रजतमित्यभात् सा शुक्तिरित्यादौ शुक्त्यादिलक्षकत्वात्† । अस्ति चात्र प्रपञ्चब्रह्मणोर्वास्तवसंबन्धाभावे ऽप्याध्यासिकस्तादात्म्यसंबन्धः । अतः प्रपञ्चजन्मादिकारणत्वेन तटस्थेन जिज्ञास्यविशुद्धब्रह्मस्वरूपं निर्विघ्नमुपलक्ष्यते ॥

न चोक्तलक्षणेन प्रधानादीनि लक्षयितुं शक्यन्ते । तेषां सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वाभावात् । सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वयोश्च सूत्रस्थयच्छब्देन विवक्षितत्वात् । सा च विवक्षा सूत्रगतेदंशब्दार्थभूतकार्यप्रपञ्चपर्यालोचनया लभ्यते ॥

तं च प्रपञ्चं वादिनः स्वप्रक्रियानुसारेण विभजन्ति । तथा हि । द्रव्यगुणकर्मसामान्यानीति वार्तिककारीयाः । कार्यकारणयोगविधिदुःखान्तशब्दवाच्या जगदीश्वरसमाधिविषवणस्नानाद्यनुष्ठानमोक्षाः पञ्चेति शैवाः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः षडिति वैशेषिकाः । जीवाजीवाऽऽस्रवसंवरनिर्जरबन्धमोक्षाः सप्तेति क्षपणकाः । तत्र बद्धो मुक्तो नित्यसिद्धश्चेति त्रिविधो जीवपदार्थः । पुद्गलास्तिकायो धर्मास्तिकायो ऽधर्मास्ति-

* नेति नास्ति १ पु॰ ।

† लक्षणत्वादिति २ पु॰ पा॰ ।

काय आकाशास्तिकाय*श्चेत्यजीवपदार्थश्चतुर्विधः । आस्रावयति पुरुषं ज्ञानजननेन विषयेष्वितीन्द्रियप्रवृत्तिरास्रवः । स्रोतसो† द्वारं संवृणोतीति शमदमरूपा प्रवृत्तिः संवरः । निश्शेषेण पुण्यापुण्ये सुखदुःखोपभोगेन‡ जरयतीति तप्तशिलारोहणादिर्निर्जरः । अष्टविधं कर्म बन्धः । अलोकाकाशे सततोर्ध्वगमनं मोक्षः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषपारतन्त्र्यशक्तिनियोगा अष्टाविति चिरन्तनाः प्राभाकराः । द्रव्यगुणकर्मसामान्यसमवाय§शक्तिसंख्यासादृश्यान्यष्टावित्याधुनिकाः । प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजल्पवितण्डाहेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानि षोडशेति‖ नैयायिकाः । एकादशेन्द्रियपञ्चप्राणपञ्चभूता¶हङ्कारमहदव्यक्तपुरुषाः पञ्चविंशतिरिति सांख्याः । वेदान्तिनस्तु त्रयं वा** इदं नामरूपं कर्म†† नामरूपे व्याकरवाणीति श्रुतिद्वयमाश्रित्य त्रैविध्यं द्वैविध्यं वा ऽङ्गीकुर्वन्ति ॥

युक्तश्चान्त्यः पक्षः । स्रष्टुः स्रज्यगोचरनामरूपयोः प्रथमं बुद्ध्यारोहात् । लोके घटं चिकीर्षौ कुलाले‡‡ तद्दर्शनात् । मूलकारणमपि नामरूपाभ्यां स्वबुद्ध्यारूढं सृजति स्रष्टृत्वात् कुलालवत्§§ । एतावता जगद् बुद्धिमज्जनककार्यमिति लभ्यते । न च जीवकार्यत्वं शङ्कनीयम् । कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टानां नामरूपात्मकानां सर्वजीवानां कार्यान्तःपातित्वात् । न च जगत्कारणस्य सर्वज्ञत्वे विवदितव्यम् । जगतः प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयत्वात् । प्रतिनियतदेशोत्पादाः कृष्णमृगादयः । प्रतिनियतकालोत्पादाः कोकिलादयः । प्रतिनियतनिमित्ता नवाम्बुदनादसंभवा बलाकागर्भादयः । प्रतिनियतक्रिया ब्राह्मणानां याजनादयः । प्रतिनियतफलं ब्रह्मलोके सुखं नरके दुःखमित्युदाहार्यम् । तामीदृशीं नियतिमसाङ्कर्येण कथमसर्वज्ञः सम्पादयेत् । नापि सर्वशक्तित्वे विवदितव्यम् । जगतो मनसा ऽप्यचिन्त्यरचनारूपत्वात् । न ह्येकस्या अपि शरीररचनाया विविधनाडीजालादिसंनिवेशविशिष्टाया रूपं मनसा ऽपि शक्यं चिन्तयितुं दूरे जगद्रचनायाः । तदीदृशं जगत्कथ-

---

* आकाशास्तिकायश्चेति शोधितं १ पु॰ ।
† स्रोतस इति २-३ पु॰ पा॰ ।
‡ सुखदुःखे संभोगेनेति १ पु॰ पा॰ ।
§ समवायेतिस्थाने विशेषेति पाठः २ पु॰ ।
‖ निग्रहस्थानानीति षोडशेतीति २ पु॰ पा॰ ।
¶ पञ्चमहाभूतेति २ पु॰ पा ।
** त्रयं द्वयं वेति शोधितं १ पु॰ ।
†† कर्मेति इति २ पु॰ पा॰ ।
‡‡ लोके तु घटचिकीर्षुकुलाले इति २ पु॰ पा॰ ।
§§ कुलालवदिति नास्ति १ पु॰ ।

मसर्वशक्तिर्विरचयेत् । तदेवं सूत्रगतयच्छब्देनैव सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च विवक्षितम् ॥

सूत्रं चोपलक्षणप्रतिपादकमेवं योजनीयम् । अस्योक्तविधस्य जगतो जन्मादि यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद् भवति तत्कारणं ब्रह्मेति ॥

नन्वत्र सूत्रे ब्रह्मस्वरूपलक्षणं नोक्तं न च तदन्तरेण स्वरूपमवगम्यते प्रकृष्टप्रकाशात्मत्वमनुक्त्वा शाखाग्रे चन्द्र इत्येवोक्ते चन्द्रस्वरूपानवगमात् । यच्छब्देन तदुक्तमिति चेत्तत्किं सर्वशक्तित्वम् उत सर्वज्ञत्वम् । नाद्यः । प्रधानादावपि तत्संभवात् । न द्वितीयः । सर्वोपाधिकस्य तस्य शुद्धब्रह्मस्वरूपत्वायोगात् * । सर्वज्ञत्वं च दुर्भणम् । किं षड्भिः प्रमाणैः सर्वज्ञत्वम् उत प्रत्यक्षेणैव । आद्ये ऽपि न तावद् युगपत्सर्वज्ञत्वम् † । प्रत्यक्षादीनामयुगपत्प्रवृत्तेः । क्रमेण सर्वज्ञत्वे ऽपि तत्किं सर्वापरोक्ष्यम् उत सर्वज्ञानमात्रम् । नाद्यः । नित्यानुमेयानामापरोक्ष्यानुपपत्तेः । न द्वितीयः । अस्माकमपि षड्भिः प्रमाणैः क्रमेण सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षेणैव सर्वज्ञत्वमपि किं बाह्येन उत मानसेन अथ वा साक्षिप्रत्यक्षेण । नाद्यः । बाह्येन्द्रियाणां देशकालविप्रकृष्टार्थेषु साक्षात्संबन्धाभावात् । परम्परया संबन्धे ऽस्माकमपि सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये ऽपि किं केवलेन मनसा उत योगाभ्यासजन्यातिशययुक्तेन अथ वा सर्वविषयसंस्कारयुक्तेन । नाद्यः । केवलमनसो बहिरस्वातन्त्र्यात् । न द्वितीयः । अतिशयस्य स्वविषयएव प्रभवात् । मार्जारादिदृष्टीनामपि योग्यरूपेष्वेवातिशयवत्त्वदर्शनात् । न तृतीयः । प्रथमतः सर्वग्रहणाभावे‡ तत्र संस्कारायोगात् । क्रमेण सर्वग्रहणे सति तत्संस्कार§कल्पने ऽप्य॥तीतानागतवर्तमानार्थानामनन्तानामियत्ताऽनवधारणात्सर्वग्रहणानुपपत्तिः । न च साक्षिप्रत्यक्षेण सर्वज्ञता । प्रदीपप्रभावत्तस्यातीतानागतार्थग्राहित्वाभावात् । तस्मान्नास्ति सर्वज्ञ इति ॥

अत्रोच्यते । सर्वविषयाकारधारिषु मायापरिणामेषु प्रतिबिम्बितं चैतन्यं सर्वानुभव इत्युच्यते । तस्य च विषयैराध्यासिकसंबन्धाद्वर्तमानकाले तावत्स-

* ब्रह्मस्वरूपपरत्वाऽयोगादिति २ पु॰ पा॰ ।
† आद्ये युगपत्सर्वज्ञत्वं क्रमेण वा । नाद्यः इति १ पु॰ पा॰ ।
‡ सर्वग्रहाभावे इति २ पु॰ पा॰ ।
§ संस्कारेति तच्छब्दरहितः पाठः २ पु॰ ।
॥ अपिशब्दो नास्ति २ पु॰ ।

वेज्ञत्वं सिद्धम् । अतीतविषयाणां तदवच्छिन्नमायावृत्तीनां तदवच्छिन्नानुभवानां च निवृत्तौ तत्संस्कारादस्मदादिष्विवातीतविषयाः स्मृतिरूपा मायापरिणामा भवन्ति । तत्प्रतिबिम्बितानुभवेनातीतविषयज्ञत्वमपि सिध्यति । तथा स्रष्टुः प्रागपि स्रक्ष्यमाणपदार्थावधारणस्य कुलालादिषु दृष्टत्वादागामिसर्वविषयज्ञानमपि स्वमायापरिणामवशाद्भविष्यतीति युक्ता सर्वज्ञता । न चात्र मानाभावः । यः सर्वज्ञ इति श्रुतेः । न च स्वरूपलक्षणत्वासंभवः । लक्षणाभिधानावसरे सर्वज्ञशब्देन सर्वप्रकाशकत्वोपलक्षितशुद्धचैतन्यमात्रस्य विवक्षितत्वात्* । तदेवं जन्मस्थितिनाशाख्यविकारत्रय†कारणस्य ब्रह्मणः सूत्रएव स्वरूपलक्षणमपि सिद्धम् ॥

यद्यपि वृद्धिपरिणामापक्षयास्त्रयो भावविकारा जन्मस्थितिनाशव्यतिरेकेण प्रसिद्धास्तथापि वृद्धिर्जायते वृद्धिस्तिष्ठति वृद्धिर्नश्यतीत्येवमेव वृद्ध्यादयो निरूप्यन्ते नान्यथा । ततो वृद्ध्यादीनां जन्माद्यन्तर्भावान्न सूत्रगतादिशब्देन पृथग् ग्रहणम् । न च निरुक्तकारपठितषड्भावविकारग्रहणे सति नास्त्यन्तर्भावप्रयास इति वाच्यम् । तदा ह्यार्षेयवाक्यस्य न तावदनुमानादि मूलम् । अस्माकमपि तत्संभवेन तद्वाक्यवैयर्थ्यात् । नापि प्रत्यक्षम् । ब्रह्मजन्यमहाभूतविकाराणां श्रुतिमन्तरेणाप्रत्यक्षत्वात् । भौतिकविकारा एव मुनिना प्रोक्ता इति चेत् तर्हि तेषामिह ग्रहणे भौतिककारणं भूतपञ्चकमेव ब्रह्मत्वेन सूत्रे लक्षितमिति बुद्धिः स्यात् । अतः श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त्रय एवात्र ग्राह्याः । न हि श्रुतिर्मूलप्रमाणमपेक्षते येनोक्तदोषः स्याद् अतो‡ यत्किञ्चिज्जन्मवद्भूतभौतिकं तस्य सर्वस्य मूलकारणत्वेन श्रुत्युक्तं ब्रह्मैवात्र लक्षितमित्यवगम्यते । नन्वेवमपि सूत्रे श्रुत्युक्तं जन्मैव सूच्यतां तावतैवोक्तार्थसिद्धेरिति चेद् न । केवलनिमित्तकारणत्वशङ्काव्युदासार्थत्वात् स्थितिप्रलययोः । न ह्यनुपादाने केवलनिमित्ते स्थितिप्रलयौ संभवतः । यद्यपि जन्मस्थितिप्रलया निरुक्तकारेणाप्युक्तास्तथापि न तद्वचन§द्वारा श्रुतिमूलत्वं सूत्रस्य कल्पनीयम् । सूत्राणां साक्षाच्छ्रुत्यर्थनिर्णयपरत्वात् । अन्यथा ऋषिवाक्यान्येव वक्ष्यमाणसूत्रैरुदाहृत्य निर्णीयेरन् । तस्मा‖द्यतो वा इमानि

---

* विवक्षितव्यत्वादिति १ पु॰ पा॰ । † त्रयेति नास्ति १ पु॰ । ‡ यत इति २-३ पु॰ पा॰ ।
§ तदद्वारेति शोधितम् १ पु॰ । ‖ तत्र तस्मादिति २ पु॰ पा॰ ।

भूतानि जायन्तइत्येतच्छ्रुत्युक्तानेव जन्मस्थितिनाशान् साक्षात् सूत्रे निर्दिश्य तत्कारणं ब्रह्मेति लक्ष्यते ॥

ननु कथं ब्रह्मणः कारणत्वं किं ब्रह्म पूर्वरूपं परित्यज्य रूपान्तरेण परिणमते उतापरित्यज्य विवर्त्तते । आद्ये सृष्टेरुपरि ज्ञानानन्दरूपस्य ब्रह्मण उच्छेदः स्यात् । अथ जगद्रूपेण परिणतं तद् ब्रह्म पुनरपि प्रलयावस्थायां ज्ञानानन्दब्रह्मरूपेण* परिणमेत† तथापि‡ तस्य ब्रह्मणः पुनर्जगदाकारपरिणामस्वभावित्वा§दनिर्मोक्षप्रसङ्गः । न च सृष्टिश्रुतिः परिणामे प्रमाणम् । तस्याः सृष्टिमात्रोपक्षीणायाः पूर्वरूपपरित्यागापरित्यागयोस्ताटस्थ्यात् । न च श्रुत्यन्तरं परिणामे संभवति । अज आत्मा महान् ध्रुव इति ध्रुवशब्देन परिणामविरुद्धकौटस्थ्याभिधानात् । कूटस्थत्वं च ब्रह्मणो निरवयवत्वादुपपन्नम् ॥

ननु निरवयवमपि परिणमतएव । तथा हि । हेमगतरुचकादिपरिणामः परम्परया परमाणुपर्यवसायी अवयववृत्तित्वात्|| संयोगवत् । संयोगो ह्यवयव्येकदेशसमवेतः परम्परया निरवयवपरमाणुसंयोगपुरःसरः प्रसिद्ध इति । तत्र वक्तव्यं को ऽयं परिणाम इति । मृत्पिण्डस्य घटरूपापत्ताविव स्वावयवानां पूर्वसंयोगात्संयोगान्तरापत्त्या संमूर्च्छितावयवत्वं परिणामः । तक्राद्यातञ्चनावयवसंयोगेन क्षीरस्य दधिभाववदवयवान्तरसंयोगेन संमूर्च्छितावयवत्वं¶ वा । यूनो वृद्धत्ववदवस्थान्तरं** वा । काष्ठस्य स्तम्भाद्यापत्तिवदन्यथाभावो वा । अणोरण्वन्तरसंयोगेन द्व्यणुकापत्तिवद्वस्त्वन्तरसंयोगो वा । उदकस्य नदीभाववत्परिस्पन्दो वा । पक्वफलस्य वर्णान्तरवद् गुणान्तरोदयो†† वा । उपादानानुरक्तद्रव्यान्तरोत्पत्तिर्वा । न तावत्प्रथमद्वितीयौ । निरवयवस्य तादृशपरिणामानुपपत्तेः । नापि तृतीयचतुर्थौ । तथा सति जगदाकारपरिणामे पुनर्ब्रह्मभावानुपपत्तावनिर्मोक्षप्रसङ्गः । न हि वृद्धः कदा चिदपि युवा भवति । नापि स्तम्भा वृक्षरूपेण प्ररोहेयुः । क्व

* ब्रह्मात्मरूपेणेति २ पु॰ पा॰ । † परिणमते इति १ पु॰ पा॰ । ‡ तत्रापीति । ३ पु॰ पा॰ ।
§ पुस्तकत्रये ऽप्येवमेव पाठः परन्तु परिणामस्वभावत्वादिति पाठः सामञ्जसः प्रतिभाति ।
|| अवयविवृत्तित्वादिति १ पु॰ पा॰ । ¶ मूर्च्छितावयवत्वमिति संबद्धविकलः पाठः २ पु॰ ।
** वृद्धत्वमिवावस्थान्तरमिति २ पु॰ पा॰ ।
†† वर्णान्तरादिवद् वर्णान्तरोदय इति २ पु॰ पा॰ । गुणान्तरवद् गुणान्तरोदय इति १ पु॰ पा॰ ।

चित्पुनः प्ररोहोपि दृश्यतइति चेत् तर्हि, मोक्षस्यापि, तथा पुनः परिणामरूपत्वे सत्यनित्यत्वं दुर्वारं स्यात्। नापि पञ्चमषष्ठसप्तमाः। परिणामलक्षणस्यातिव्याप्तेः। वस्त्वन्तरसंयोगिन्याकाशे परिस्पन्दमाने भ्रमरे लौहित्योदयवति च पटे द्रव्यपरिणामबुद्ध्यभावात्। नाप्यष्टमः। अवयविनस्तथा परिणामे ऽप्यवयवपरिणामस्य दुर्भणत्वात्। किं हेमावयवानां रुचकरूपेण परिणामः किं वा रुचकोपयुक्तद्रव्यान्तररूपेण उत, रुचकोपयुक्तावस्थान्तररूपेण। न तावद् द्वितीयतृतीयौ। रुचकव्यतिरेकेण तदुपयुक्तद्रव्यान्तरावस्थान्तरयोरदर्शनात्। नापि प्रथमः। रुचकस्यावयविकार्यत्वात्। अवयवकार्यत्वे चारम्भवादप्रसङ्गात्। न चावयवानां रुचकानुगमानुपपत्तिः। अवयविद्वारा तदुपपत्तेः। न चाश्रयावयवेषु विकारमन्तरेणाश्रितावयविनि विकारानुपपत्तिः। परमाणौ असतोरेव जन्मविनाशयोर्द्व्यणुके दर्शनात्। जन्मविनाशव्यतिरिक्तधर्मस्य तथात्वमिति चेद् न। कपालेष्वसत्या एव घटत्वजातेर्घटसमवेतत्वात्। व्यापकानामवयवानामवस्थान्तरमन्तरेण व्याप्यस्यावयविनो ऽवस्थान्तरं नोपपन्न*मिति चेद् न। व्यापकयोर्जातिगुणयोरवस्थान्तराभावे ऽपि व्याप्यद्रव्ये तद्दर्शनात्। अस्तु वा ऽवयवानां परिणामस्तथाप्यवयविपरिणामप्रयुक्तत्वान्नासौ ब्रह्मपरिणामस्य दृष्टान्तः। न हि ब्रह्मावयवकं परिणामि† किं चिदस्ति यत्प्रयुक्तो ब्रह्मपरिणामः स्यात्। निरवयवत्वादवयविदृष्टान्तेनापि ब्रह्मणः परिणामसिद्धिः॥

यत्तु निरवयवसंयोगवत्परिणाम इति। तत्रापि किं दृश्यमानावयविसंयोगस्य परमाणुसमवेतत्वमुच्यते उत परमाणुसंयोगपूर्वकत्वं कल्प्यते। नाद्यः। परमाणुगतरूपादि‡वदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। अवयविन्येव घटत्वजातिसमवायवत् संयोगोपपत्तेः। अवयवानां संयोगे ऽनुगमस्त्ववयविद्वारा ऽन्यथासिद्धः। संयोगस्यावयविवृत्तित्वे कृत्स्नव्यापित्वप्रसङ्गेनावयवेष्वेव वृत्तिरिति चेत् तर्ह्यवयविनां तन्तूनां§ संयोगासंभवेन पटानारम्भप्रसङ्गः‖। कृत्स्नव्यापित्वं तु तार्किकं प्रत्यवयवावृत्तिपरमाणुसंयोगोदाहर-

---

* नोपपद्यते इति २ पु॰ पा॰।
† ब्रह्मावयवपरिणामि, इति २ पु॰ पा॰।
‡ परमाणुतद्रूपादीति २ पु॰ पा॰।
§ तन्तूनामिति १ पु॰ नास्ति।
‖ प्रसङ्गादिति २ पु॰ पा॰।

णेन परिहर्तव्यम् । अन्यान्प्रत्याकाशवती शब्द उदाहार्यः * । तस्मान्न संयोगदृष्टान्तेन निरवयवपरिणामो ऽनुमातुं शक्यः ॥

ननु कथं ब्रह्मणो निरवयवत्वं येन परिणामो निराक्रियेत सावयवत्वस्य दुर्भणत्वाच्छ्रुतेश्चेति† वदामः । सावयवत्वे किमवयवावयविनोरुभयोरपि स्वप्रकाशत्वम् उतान्यतरस्यैव । आद्ये तयोरितरेतराविषयत्वान्न केन चिदपि सावयवत्वं प्रतीयात्‡ । द्वितीये घटात्मनोरिव तयोर्नांशांशिभावसिद्धिः । श्रुतिश्च निष्कलं निष्क्रियं शान्तमिति§ क्रियावयवशून्यतामाह । नियन्तृत्वादिक्रियापि‖ श्रूयतइति चेत् तर्हि¶ तत्त्वतो निष्क्रियत्वं मायया सक्रियत्वमिति व्यवस्था ऽस्तु । मायाभिः पुरुरूप ईयते इति** विनिगमश्रुतेः††। निर्व्यापारस्य चेतनस्य सुषुप्ते पुरुषार्थत्वानुभवेन निष्क्रियत्वस्य तात्त्विकत्वोपपत्तेः । न च ब्रह्मप्रवृत्तेर्मायिकत्वे युक्त्यभावः । स्वप्रवृत्तिव‡‡ न्निष्प्रयोजनत्वेन मिथ्यात्वोपपत्तेः । तदेवं§§ निरवयवं ब्रह्म न परिणमते‖‖ किं तु विवर्तते इति द्वितीयपक्षो ऽङ्गीकार्यः । तस्मिन्नपि पक्षे पूर्वरूपमपरित्यजतो ब्रह्मणो निर्विकारत्वाज्जगद्रूपेण विकरिष्यमाणं वस्त्वन्तरं किं चिदङ्गीकार्यम् । तत्किं माया उतान्यत् । नान्यत् । ब्रह्ममायाभ्यां व्यतिरिक्तस्य¶¶ कार्यत्वेन मूलकारणत्वायोगात् ॥

मायापक्षे ऽपि किं माया प्रज्ञा तथा मेधेत्यभिधानमनुसृत्य मायाशब्देन प्रज्ञोच्यते उत पामरप्रसिद्ध्या मन्त्रौषधादिः अथ वा स्वकीयपण्डितंमन्यत्वेन जडात्मिका का चित्पारमार्थिकशक्तिः किं वा नासदासीदित्यादिशास्त्रानुसारतो ऽनिर्वचनीयशक्तिः । आद्ये ऽपि न तावत्प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति श्रुत्युक्तब्रह्मचैतन्यरूपप्रज्ञाया*** मायात्वं संभवति । भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः दैवी ह्येषा गुणमयी मायया ऽपहृतज्ञाना इति शास्त्रेण मायाया निवर्त्यत्वगुणमयत्वप्र††† ज्ञानावरणत्वाभिधानात् । चैतन्यस्य

---

* उदाहर्तव्य इति २ पु॰ पा॰ । † दुर्वचत्वाच्छ्रुतेश्चेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ प्रतीयेत इति २ पु॰ पा॰ । § इत्यादिनेति १ पु॰ पा॰ ।
‖ अपिशब्दो नास्ति २ पु॰ । ¶ चेद् न तर्हीति २ पु॰ ।
** इतीत्येतत्स्थाने सर्वमिति २ पु॰ पा॰ । †† विनिगमनश्रुतेरिति ३ पु॰ पा॰ ।
‡‡ स्वप्नप्रवृत्तिवदिति २ पु॰ पा॰ । §§ तदेतदिति १ पु॰ पा॰ ।
‖‖ ब्रह्मणा परिणमते इति २ पु॰ । परमयं पाठो ऽसङ्गतः प्रति भाति ।
¶¶ व्यतिरिक्तस्य सर्वस्येति २ पु॰ पा॰ ।
*** रूपसंज्ञाया इति २ पु॰ पा॰ । ††† प्रशब्दो नास्ति २ पु॰ ।

तदसंभवात्। नापि धीः प्रज्ञा शेमुषी मतिरित्यभिधानोक्ताया बुद्धिरूपप्रज्ञाया मायात्वम्। बुद्धेरुपादानत्वायोगात्। न द्वितीयः। न हि लोके मन्त्रौषधादौ मायाशब्दः प्रयुज्यते किं तर्हि तत्कार्ये गन्धर्वनगरादौ बाधिते। न तृतीयः। पारमार्थिकशक्तौ प्रमाणाभावात्। चतुर्थे ऽप्यनिर्वचनीया सा माया किं जगत उपादानं किं वा जगदुत्पत्तौ कारणमिति विवेक्तव्यम्। तत्र मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति श्रुतेरुपादानत्वं युक्तम्। न च प्रक्रियते ऽनयेति प्रकृतिशब्दः करणे* व्युत्पादनीयः। उपादाने रूढत्वात्। रूढेश्च प्राबल्यात्। इन्द्रो मायाभिरिति तृतीयाश्रुत्या करणत्वमिति चेद् न। तत्रात्मनो बहुत्वापत्तावेव करणत्वश्रवणात्। तावता च प्रपञ्चोपादानत्वे का हानिः†। आत्मन आकाशः संभूत इति पञ्चम्या प्रकृतित्वमात्मनः श्रूयते। ततो न मायोपादानमिति चेद् न। निमित्ते ऽपि पञ्चमीसंभवात्। न च मायैव निमित्तमस्त्विति वाच्यम्। जाड्यरूपेण मायायाः प्रपञ्चे ऽनुगतत्वात्। आत्मा ऽपि सत्तारूपेण स्फूर्तिरूपेण वा ऽनुगत इति चेद् एवं तर्ह्यात्मा माया चेत्युभयम् उपादानमस्तु। तथा च मायायामतिव्याप्तेन जगज्जन्मादिकारणत्वलक्षणेन विशुद्धं ब्रह्म न सिध्यति॥

अत्रोच्यते। एकस्य कार्यस्य परस्परनिरपेक्षोपादानद्वयाऽसंभवान्माया ब्रह्म च मिलित्वै‡कमेवोपादानमिति वाच्यम्। तत्र त्रैविध्यं संभवति। रज्ज्वा संयुक्तसूत्रद्वयवत्समप्रधानभावेनोभयमपि जगत उपादानम्। तत्र सत्तास्फूर्त्यंशयोर्ब्रह्मण उपयोगः। जाड्यविकारांशयोस्तु मायाया इति के चिदाहुः।

देवात्मशक्तिमिति श्रुतिबलान्मायाख्या शक्तिरेव साक्षादुपादानम्। शक्तेश्च नियमेन शक्तिमत्पारतन्त्र्यात् शक्तिमति ब्रह्मण्यप्यर्थाद् उपादानत्वं पर्यवस्यतीत्यन्ये॥

आरोपिताया मायाया अधिष्ठानब्रह्मस्वरूपमन्तरेण वस्तुतः स्वरूपान्तराभावाद् मायाया एव साक्षादुपादानत्वे ऽपि तदधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणो ऽप्युपादानत्वमवर्जनीयमित्यपरे॥

* कारणे इति २ पु॰ पा॰।
† का नो हानिरिति २ पु॰ पा॰।
‡ माया ब्रह्मणि मिलित्वेति २ पु॰ पा॰।

आद्ये पक्षे मायाविशिष्टब्रह्मणो मुख्योपादानत्वं द्वितीयतृतीययोस्तु मायाया एव । पक्षत्रये ऽपि विशुद्धब्रह्मण औपचारिकमेवोपादानत्वम् । तत्र मुख्योपादानस्य जगत्कारणत्वं स्वरूपलक्षणम् । औपचारिकोपादानस्य तु तत्तटस्थलक्षणम् । तथा सति किं स्वरूपलक्षणत्वेनाभिप्रेतं जगत्कारणत्वं मायायामतिव्याप्तं किं वा तटस्थलक्षणत्वेन । नाद्यः । मायाया लक्ष्यान्तःपातित्वात् । न द्वितीयः । जगत्कारणत्वस्य तटस्थलक्षणरूपेण मायायामवृत्तेः । तस्माज्जगत्कारणत्वरूपतटस्थलक्षणेन ज्ञानानन्दादिरूपस्वरूपलक्षणेन च विशुद्धब्रह्मसिद्धिः ॥

ननु न तावत्पृथिव्याद्युपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम् । पृथिव्यादीनामुत्पत्त्यदर्शनात् । नापि घटाद्युपादानत्वम् । घटादीनां पृथिव्यादिकार्यत्वादिति चेद् मैवम् । विमताः पृथिव्यप्तेजोवायवः जायन्ते पृथिव्यप्तेजोवायुबुद्धिगोचरत्वात् संप्रतिपन्नपृथिव्यप्तेजोवायुभागवत् । आकाशकालदिगादयो जायन्ते विभक्तत्वाद् घटादिवत् । ननु प्रत्यनुमानमस्ति पृथिव्यादयो न जायन्ते महाभूतत्वादाकाशवत् । आकाशश्च न जायते निरवयद्रव्यत्वादात्मवदिति चेद् मैवम् । सामान्यविषयान्महाभूतत्वहेतोरपि विशेषविषयस्य पृथिवीबुद्धिगोचरत्वस्य बलीयस्त्वात् । तदुक्तं भट्टाचार्यैः ।

बाधः सामान्यशास्त्रस्य विशेषविषयाद्यथा ।
अनुमानान्तरैरेवमनुमानस्य बाधनम्* ॥ इति ।

आकाशजन्माभावानुमाने श्रुतिविरोधः साधनविकलश्च दृष्टान्तः । निर्गुणात्मनि गुणवत्त्वलक्षणस्य द्रव्यत्वस्याभावात् । तस्माज्जायमानपृथिव्यादिकृत्स्नजगदुपादानत्वं ब्रह्मलक्षणम् ।

ननु वादिनो जगदुपादाने विप्रतिपद्यन्ते । तथा हि । विमताः सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकाः तदन्वितस्वभावत्वाद् ये यदन्वितस्वभावास्ते तत्प्रकृतिकाः यथा मृदन्विता मृत्प्रकृतिकाः शरावादयः । तथा विमताः सर्वविकारा अविभक्तैकप्रकृतिकाः परिमितत्वादनेकत्वाद्विकारत्वाच्च शरावादिवदिति सांख्याः प्रधानं जगदुपादानमनुमिमते ॥

---

* अयं श्लोकस्तत्त्वदीपने तथा चोक्तमित्युपक्रम्य लिखितः । वर्णके ५ ।

विमतं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणारब्धं कार्यद्रव्यत्वात्पटवदिति* परमाणूंस्तद्वादिनः कल्पयन्ति ॥

सर्वं कार्यमभावपुरःसरं योग्यत्वे सत्यनुपलभ्यमानपूर्वावस्थत्वा†द्व्यतिरेके परपरिकल्पितात्मवदिति शून्यं शून्यवादिनो वदन्ति ॥

योगाः शैवाश्च स्वकीयागमसामर्थ्याद्धिरण्यगर्भं पशुपतिं चाहुरिति ॥

तदयुक्तम्‡ । आन्तराणां सुखादीनां बाह्यानां घटादीनां च प्रत्यक्षतो भेदप्रतीतौ सुखदुःखमोह§सामान्यान्वितत्वहेतोरसिद्धत्वात् । घटादिविकाराः सुखदुःखमोहात्मकाः स्वाभिव्यञ्जकचित्तोपाधौ सुखाद्याकारप्रतिभास‖हेतुत्वाद् यथा दर्पणोपाधौ मुखाकारप्रतिभासहेतुर्मुखात्मको बिम्ब इति हेतुसिद्धिरिति चेद् न । तथा सत्येकमेव पदार्थमुपलभमानस्य युगपत्सुखादिचितयोपलम्भप्रसङ्गात् । अदृष्टवशादेकोपलम्भ¶ इति चेद् न । अदृष्टेन वस्तुसामर्थ्यनियमायोगात् । न ह्यदृष्टवशात्पाषाणो मृदुर्भवति । अदृष्टस्य वस्तुसामर्थ्यानियमाकत्वे ऽप्युपलम्भनियामकत्वमस्त्येवेति चेद् एवमपि सुखादिसामान्यान्वितत्वहेतुरनैकान्तिकः । शुक्लादिगुणै**र्घटत्वादिसामान्यैश्चान्वितानां द्रव्याणां तत्प्रकृतित्वादर्शनात् । परिमितत्वमपि वस्तुकृतं चेत् प्रधानपुरुषयोर्नित्ययोरनैकान्तिकता । देशकालकृतं चेद् घटहिमकरकादिषु प्रत्यक्षदृष्टभिन्नप्रकृतिकेष्वनेकान्तम् । एतेनानेकत्वविकारत्वहेतू व्याख्यातौ । कार्यद्रव्यत्वं च दीर्घविस्तीर्णदुकूलद्वयारब्धे सङ्कुचिते†† रज्जुद्रव्ये ऽनैकान्तिकम् । अथ दुकूलद्वयसंयोगमन्तरेण रज्जुद्रव्यं नामान्यन्नास्ति तथापि तत्प्रत्यनुमानग्रस्तम् । विमतं द्व्यणुकं सावयवारब्धं सावयवत्वाद् घटवदिति हि प्रतिप्रयोगः । शून्यवादिनो ऽपि‡‡ घटस्य पूर्वावस्थारूपा मृत्प्रत्यक्षोपलब्धेत्यसिद्धो हेतुः । योगशैवागमास्तु वेदविरोधादप्रमाणम् ॥

ननु वादिनां प्रमाणानुपपत्तावपि न प्रमेयानुपपत्तिः । न हि चक्षुरुपद्रवमात्रेण दृश्यरूपादिहानिर्दृष्टेति चेद् न । प्रमेयस्याप्यन्यदीयस्य दुर्निरूपत्वात् ।

---

* घटवदितीति २ पु॰ पा॰ ।
† पूर्वावस्थात्वादिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ तदप्ययुक्तमिति २ पु॰ पा॰ ।
§ सुखादीति २ पु॰ पा॰ ।
‖ स्वाकारप्रतिभासेति १ पु॰ ।
¶ वशादेवोपलम्भ इति २ पु॰ पा॰ ।
** शुक्लगुणैरिति २ पु॰ पा॰ ।
†† दुकूलद्वयारब्धे हस्ते संकुचिते इति २ पु॰ ।
‡‡ अपिशब्दस्थाने हिशब्दः २ पु॰ ।

किं केवलं प्रधानादि जगत्कारणम् उतेश्वराधिष्ठितम्। नाद्यः। अचेतनस्य प्रतिनियतरचनानुपपत्तेः। द्वितीये ऽपि तस्येश्वरस्य श्रुतिसिद्धत्वे ब्रह्मवादप्रसङ्गः। अनुमानगम्यत्वे कुलालादिदृष्टान्तेनैव परिच्छिन्नज्ञानशक्तित्वं स्यात्। अथ कुलालादिवदनेकत्वाभावादेकस्य सर्वजगत्स्रष्टुस्तस्य सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वे अर्थाद् भविष्यतः। एवमपि विमतं जगज्जीवेश्वराभ्यामुत्पद्यते कार्यत्वाद् घटादिव*दित्यतिप्रसङ्गो दुर्वारः। अदृष्टद्वारा जीवस्यापि जगत्कर्तृत्वादिष्टापत्तिरिति चेत् तर्हि घटादिवैलक्षण्याय पृथिव्यादौ कर्तृत्रयं प्रसज्येत। शून्यस्य तु निरुपाख्यत्वान्न जगदुपादनत्वसंभावनाप्यस्ति। जगतः सदन्वयात्। सदन्वयः संवृत्तिकल्पित इति चेद् एवमपि त्वन्मते निरन्वयविनाशवतः पूर्वकल्पस्य संस्कारासंभवेन तत्सदृशो वर्तमानकल्प† इति नियमो न स्यात्। ततश्च कर्मतत्फलतत्प्रमाणव्यवहारोच्छेदः। विशिष्टसंनिवेशयुक्तदेवादिभावकामनया ऽनुष्ठितकर्मणां कल्पान्तरे तथाविधदेवादिरूपानुत्पत्तेः‡ कर्मोच्छेदः। अत्यन्तपुण्यकारिण आकल्पं स्वर्गमनुभूय कल्पान्तरे पूर्वजातिस्मरणपूर्वकं जन्म श्रुतौ फलत्वेन श्रुतं तच्च फलं निरन्वयविनाशे संस्काराभावान्न संभवेत्। तथा पूर्ववेदस्य निरन्वयविनाशे सति धर्मस्य मानान्तरागम्यत्वेन तद्गोचरनूतनपदरचनायाः पुरुषैः कर्तुमशक्यतया धर्मप्रमाणमप्युच्छिद्येत। तदङ्गीकारे च तथैव तदभिमतकर्मतत्फलतत्प्रमाणानामप्युच्छेदः स्यात्॥

सर्वं कार्यं स्वभावादेवोत्पद्यतइति बार्हस्पत्यो§ मन्यते। स प्रतिवक्तव्यः। किं स्वयमेव स्वस्य निमित्तमित्यर्थः किं वा निर्निमित्तमुत्पद्यतइति। नाद्यः। आत्माश्रयत्वात्। द्वितीये घटस्य भावाभावौ युगपत्स्याताम्। क्रमकारिनिमित्तनिरपेक्षत्वात्। अथ मन्यसे त्वन्मते ऽपि तस्य निमित्तस्य क्रमकारित्वं स्वाभाविकं चेत्स्वभाववादः। निमित्तान्तरसापेक्षत्वे ऽनवस्थापातः। कालभेदेन तस्यैव क्रमकार्यवस्थाङ्गीकारे ऽपि स कालक्रमः स्वाभाविकश्चेत्स्वभाववादः। निमित्तान्तरापेक्षश्चेदनवस्थेति। तदसत्। किमनेनानवस्थापादनेन वस्तूनां सामर्थ्यस्य निमित्तान्तरानिरपेक्षत्वमुच्यते किं वा सति वस्तूनां सामर्थ्ये निमित्तान्तरानुसरणं व्यर्थमिति। आद्यो ऽङ्गीकृत एव। द्वितीये

* घटवदिति २ पु॰ पा॰। † वर्तमानः कल्प इति २ पु॰ पा॰।
‡ रूपानुपपत्तेरिति २ पु॰ पा॰। § बार्हस्पत्यश्चार्वाकः। बृहस्पतिप्रोक्तग्रन्थाध्येतृत्वात्।

ऽपि किं निमित्तान्तरापेक्षत्वं न प्रतीयतइत्युच्यते किं वा प्रतीतमपि दुर्निरूपमिति । नाद्यः । प्रत्यक्षविरोधात् । घटमारभमाणस्य कुम्भकारस्य दण्डचक्राद्यपेक्षायाः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् । न द्वितीयः । सर्वानिर्वाच्यत्ववादिनो दुर्निरूपत्वस्यालंकारत्वात् । भूतचतुष्टयमेव तत्त्वं प्रत्यक्षमेवैकं प्रमाणं स्वभाववाद एव पारमार्थिक इति मन्यमानस्य तत्र* प्रतिज्ञातार्थे हेतूपन्यासे सनिमित्तत्वप्रसङ्गः । अनुपन्यासे च प्रतिज्ञातार्थासिद्धिः । प्रतीतिमात्रशरणत्वे चाऽनिर्वचनीय†वादापातः । तदेवं वस्त्वन्तरस्य कारणत्वसम्भावनानिराकरणे पारिशेष्यादस्मदुक्तः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरीश्वर एव कारणमित्येतादृशी युक्तिरपि ब्रह्मस्वरूपनिर्णयायानेनैव सूत्रेण तन्त्रेणावृत्त्या वा सूचितेति द्रष्टव्यम् । अनया च युक्त्या यथोक्तब्रह्मसंभावनायां पश्चादागमेन तत्साधयितुं शक्यम् । यथाहुः ।

सम्भावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना ।
न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः‡ ॥ इति ।

नन्वनुमानादेव यथोक्तेश्वरसिद्धौ किमाभ्यां युक्त्यागमाभ्याम् । न च सत्यागमे ऽनुमानप्रयासवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यतो वा इत्याद्यागमस्यानुमानसिद्धार्थानुवादकत्वात् । अनुमानं चैवं प्रयोज्यं विमतं जगद् उपादानोपकरणाद्यखिलाभिज्ञकर्तृकं कार्यत्वाद् गृहवदिति वैशेषिकैरुच्यतइति चेद् न । विमतं जगद्बहुकर्तृकमसर्वज्ञकर्तृकं वेत्यतिप्रसङ्गस्यापि तद्वत्सुसाधत्वात् ॥

ज्ञानैश्वर्यशक्तय उत्कृष्यमाणाः क्व चित्पर्यवसिताः उत्कृष्यमाणधर्मत्वात्परिमाणवदिति सांख्या योगाश्च वदन्तीति चेद् न । निरीश्वरवादिनां देवादिभिः सिद्धसाधनत्वात् । सर्वविषयज्ञानैश्वर्यशक्तिमति पर्यवसितत्वसाधने ऽपि गुरुत्वरागद्वेषदुःखादि§ष्वनैकान्तिकता ॥

पुण्यपापफलं कर्म तत्फलाद्यभिज्ञेन प्रदीयते कर्मफलत्वात्सेवाफलवदिति नैयायिका अनुमिमतइति चेद् न । देवादिभिरेव सिद्धसाधनत्वात् । अतः संभावनाबुद्धिहेतुत्वेनागमोपकारिणीमस्मदुक्तां युक्तिमेवाज्ञानाद् वैशेषि-

---

* तत्र तत्रेति २ पु॰ पा॰ ।
† शरणत्वेनानिर्वचनेयेति २ पु॰ पा॰ ।
‡ द्रष्टव्याऽत्र टिप्पणी २५ पृष्ठे ।
§ रागद्वेषादिदुःखेष्विति २ पु॰ पा॰ ।

कादयो ऽनुमानं मन्यन्ते। न हि युक्तिरेवानुमानं व्याप्याभासो ऽनुपपत्याभास उदाहरणमात्रदर्शनं चेत्येतत्त्रयं संभावनाबुद्धिजनकत्वेन युक्तिरित्युच्यते। अव्यभिचरितव्याप्तिकमर्थनिश्चायकमनुमानम्। अतो वैशेषिकादिप्रयोगाणां सत्यप्यनुमानदोषे श्रुतिसिद्धब्रह्मणि संभावनाबुद्धिहेतुत्वेनास्मदुक्तयुक्तित्वमविरुद्धम्॥

एवं तर्हि युक्तिव्याजेन वैशेषिकाद्यभिमतमनुमानमेव जन्मादिसूत्रे ब्रह्मनिश्चायकत्वेनोपन्यस्तमिति चेद् अनुमानमात्रात्कारणसद्भावमात्रसिद्धावपि सत्यज्ञानादिरूपस्य ब्रह्मण आगममन्तरेणासिद्धेरागमग्रथनएव सूत्रतात्पर्यात्। आगमवाक्यानि हि वक्ष्यमाणसूत्रैः उदाहृत्य तात्पर्यतो निर्णीयन्ते। ब्रह्मसाक्षात्कारस्य शब्दानुसारिभिर्न्यायैर्ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यतात्पर्यनिर्णयाधीनत्वात्। न ह्यनुमानादिप्रमाणान्तरनिर्णेतॄणां वैशेषिकादीनां ब्रह्मावगतिर्दृश्यते। न चापौरुषेयस्य पौरुषेयमनुमानं मूलमिति युक्तम्। न चैवमनुमानस्यात्यन्तानपेक्षा* स्यादिति वाच्यम्। श्रुत्यर्थदार्ढ्याय श्रुत्यविरोधिन्यायस्यापेक्षितत्वात्। पण्डितो मेधावीत्यादिश्रुत्यैवागमस्य पुरुषबुद्धिसाहाय्यमङ्गीक्रियते। अन्यथा ऽध्ययनादेव ब्रह्मावगतावाचार्यवान्पुरुषो वेदेत्युक्तो गुरूपदेशनियमो व्यर्थः स्यात्। आचार्यो हि श्रुत्यनुसारिभिर्दृष्टान्तैः शिष्येभ्यः प्रत्ययदार्ढ्यमुत्पादयति। तच्च प्रत्ययदार्ढ्यं मननरूपत्वादवगतिहेतुः। एतदेव हि मननं यदाचार्ययुक्त्या स्वयुक्त्या च श्रौतप्रत्ययस्य दार्ढ्यापादनम्। मननस्य चावगतिहेतुत्वं मन्तव्य इति श्रुत्या सिद्धम्॥

ननु धर्मजिज्ञासायां वेदस्मृतीतिहासपुराणान्येव प्रमाणं नानुमानादि। तत्रापि श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या निर्णयहेतवः। पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः श्रुतिः। श्रौतस्यार्थस्यार्थान्तरेणाविनाभावो लिङ्गम्। अन्योन्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यम्। वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं प्रकरणम्। क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिः पदार्थैर्यथाक्रमं सम्बन्धः स्थानम्। संज्ञासाम्यं समाख्या। तैरेव ब्रह्मनिर्णयो ऽप्यस्त्विति चेद् न। युक्त्यनुभवयोरपि ब्रह्मजिज्ञासायामपेक्षितत्वात्। युक्त्यपेक्षा पूर्वमेव

* अत्यन्तानपेक्षैवेति २ पु॰।

प्रसाधिता । अनुभवो नाम ब्रह्मसाक्षात्कारफलको ऽन्तःकरणवृत्तिभेदः । न च तमन्तरेण ज्ञानाकाङ्क्षा निवर्तते । न च ब्रह्मस्वरूपमनुभवितुमयोग्यमिति शङ्कनीयम् । घटादिवत्सिद्धवस्तुत्वात् । विमतं ब्रह्मवाक्यमनुभवनिरपेक्षफलपर्यन्तज्ञानजनकं प्रमाणभूतवेदवाक्यत्वाद् धर्मवाक्यवदिति चेद् न । अनुभवायोग्यविषयत्वोपाधिहतत्वात् । न ह्यनुष्ठानसाध्यो धर्मो ऽनुष्ठानात्पूर्वं वाक्यबोधावसरे ऽनुभवितुं योग्यः । अनुष्ठानं तु विना ऽप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिध्यतीत्यनपेक्षित एव धर्मानुभवः ॥

नन्वनुभवयोग्यत्वानुभवसापेक्षत्वाभ्यां विना ब्रह्मणो धर्मेण सह वैषम्यान्तरं नास्ति प्रत्युत वेदप्रमेयत्वं सममेव । ततो ऽनुभवकृतवैषम्यमपि मा भूदिति चेद् न । धर्मब्रह्मणोः कर्तव्यसिद्धयोः पुरुषाधीनत्वानधीनत्वादिभूयोवैषम्यसंभवात् । लोके तावद्देवदत्तो ऽश्वेन गच्छति न च गच्छति पद्भ्यां वा गच्छतीति कर्तव्यस्य गमनस्य करणाऽकरणान्यथाकरणेषु* पुरुषाधीनत्वं दृश्यते । तथा वेदे ऽप्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति करणाकरणे श्रूयेते । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति करणान्यथाकरणे । ज्योतिष्टोमेन यजेत न कलञ्जं भक्षयेदिति विधिप्रतिषेधौ । व्रीहिभिर्यजेत यवैर्वेतीच्छाविकल्पः । षड्यागानां समुच्चयः । न हिंस्यात्सर्वा भूतान्यग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्युत्सर्गापवादौ । प्रकृतेरतिदिष्टानां कुशमयबर्हिषां विकृतावुपदिष्टशरमयबर्हिर्भिर्बाधः । प्रकृतानां नारिष्टहोमानां वैकृतैः उपहोमैः समुच्चित्यानुष्ठानमभ्युच्चयः । उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोतीति शाखाभेदेन व्यवस्थितविकल्पः । न चैवं सिद्धे ब्रह्मणि पुरुषाधीनत्वविधिप्रतिषेधेच्छाविकल्पसमुच्चयोत्सर्गापवादबाधाभ्युच्चयव्यवस्थितविकल्पादयः संभवेयुः । सिद्धवस्तुन्यपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति विकल्पो ऽस्तीति चेद् न । पुरुषेच्छाधीनत्वेनावस्तुतन्त्रस्य तस्यासम्यक्त्वात् । योषा वा व गोतमाग्निरित्यादौ पुरुषेच्छाधीनमवस्तुतन्त्रमेव ध्यानमागमिकं सम्यगुपलभ्यतइति चेद् न । तस्य कर्तव्यगोचरत्वात् । अथापि† सिद्धवस्तुनः सम्यग्ज्ञानाधीनत्वात् सम्यग्ज्ञानस्य च प्रमातृपुरुषेच्छाधीनत्वाद्वस्त्वपि पुरुषाधीनं भविष्यतीति चेद् न । सत्यामपि

* अन्यथाकरणेष्वपीत्यपिशब्दो ऽधिकः २ पु. । † तथापीति २ पु. पा.

पुरुषेच्छायामिदं रजतमित्यत्र वस्त्वभावे सम्यग्ज्ञानादर्शनात् । [व्याघ्रादौ च वैपरीत्यात्] * । तस्मात्सिद्धगोचरसम्यग्ज्ञानस्य वस्त्वेव प्रधानं प्रयोजकम् । तत्रैवं सति सिद्धगोचरं ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेवेति न ज्ञानद्वारा ऽपि ब्रह्मणः पुरुषाधीनत्वम् । अतो धर्मादत्यन्तं विलक्षणस्य सिद्धस्य ब्रह्मणो युक्ता युक्त्यनुभवापेक्षा ॥

ननु ब्रह्मणः सिद्धवस्तुत्वेन घटादिवन्मानान्तरगोचरत्वाज्जन्मादि-सूत्रमनुमानोपन्यासार्थमेवास्त्विति चेद् मैवम् । न तावद् ब्रह्म वेदान्तान-भिज्ञप्रत्यक्षगम्यं रूपादिहीनत्वात् । अनुमानमपि किं यत्कार्यं तत्सकारण-मिति सामान्यव्याप्तिकम् उत यत्कार्यं तद् ब्रह्मकारणकमिति विशेषव्याप्ति-कम् । नाद्यः । तावता ब्रह्मासिद्धेः । द्वितीये ऽपि ब्रह्मण इन्द्रियविषयत्वे ऽनुमानवैयर्थ्यं तदविषयत्वे व्याप्तिग्रहासिद्धिः ॥

नन्वेवं सत्यनुमानच्छायोपजीवियुक्तीनामपि ब्रह्म गोचरो न स्यात् सत्यमेवं तथापि शब्दावगम्ये ब्रह्मणि संभावनाबुद्धिहेतवो युक्तयः । तथा हि । मृदादिदृष्टान्तैरुपादानव्यतिरेकेण कार्यस्यानिरूपणादद्वितीयता संभाव्यते । स्फटिकलौहित्यदृष्टान्तेनात्मनि कर्तृत्वादेरारोपितत्वम् † । प्रतिबिम्बदृष्टान्तेन जीवब्रह्मैक्यम् । रज्जुसर्पदृष्टान्तेन ब्रह्मव्यतिरिक्तप्रपञ्चस्य स्वातन्त्र्याभावः । घटाकाशदृष्टान्तेनासङ्गताद्वारेण‡ विशुद्धाद्वितीयप्रत्यगात्मता । तप्तपरशुदृष्टा-न्तेन जीवब्रह्मैक्यसत्यता§ । तथा च विधिप्रतिषेधवाक्ययोः प्रवर्तकत्वनिव-र्तकत्वाकाङ्क्षितस्तुतिनिन्दार्थवादवत् स्वरूप‖वाक्यस्य फलपर्यन्ततापेक्षित-संभावनार्थवादतां श्रुत्युक्तयः प्रतिपद्यन्ते । अन्यथा निरर्थकास्ताः स्युः ¶ । तस्मादुपकारकयुक्तिसूचनापूर्वकं वेदान्तवाक्यप्रदर्शनार्थमेव सूत्रम् ॥

ननु सर्वत्र वेदवाक्ये ब्रह्मपदस्याप्रसिद्धार्थत्वान्न तत्पदं स्वार्थं विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन वा वाक्यार्थे समर्पयितुमलम् । ततः किं तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रे लि-लक्षयिषितमिति । उच्यते । सत्यज्ञानानन्तानन्दप्रत्यगात्मस्वरूपस्य ब्रह्मपदा-र्थस्याप्रसिद्धावपि ब्रह्मत्वमात्रस्य बृहत्यर्थरूपस्य प्रसिद्धत्वात्तदनुवादेन सत्या-

---

* [ ] एतन्मध्यस्थो ग्रन्थः १ पु॰ नास्ति । † कर्तृत्वादेरपि तत्त्वमिति १ पुस्तके ।
‡ असङ्गद्वारेणेति २ पु॰ पा॰ । § सत्यता चेति २ पु॰ पा॰ ।
‖ अर्थवादवद् वस्तुरूपेति १ पु॰ पा॰ । ¶ निरर्थकार्थाः स्युरिति १ पु॰ पा॰ ।

दिपदार्थपरस्परान्वयसामर्थ्याद्विशिष्टं ब्रह्म प्रतिपत्तुं शक्यतइति लक्षणरूपेण ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनपरं सत्यादिवाक्यम् । न च प्रमाणान्तरसिद्धस्य लक्षणत्वात्सत्यादीनामपि लक्षणत्वे तद्वाक्यस्य प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थानुवादकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अर्थाल्लक्षणत्वे ऽपि मानान्तरानवगतब्रह्मबोधकत्वेन साक्षात्प्रमाणरूपत्वात् । वाक्यं तु यस्मादाकाशः संभूतः स आत्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्येवं स्वाध्यायपाठक्रममुल्लङ्घ्य योजनीयम् । प्रसिद्धस्य कारणत्वस्यानुवाद्यत्वात् । प्रसिद्धमनूद्याप्रसिद्धं प्रतिपाद्यतइति न्यायात् । अन्यान्यप्युपनिषद्वाक्यान्येवं ब्रह्मप्रतिपादकत्वेन योजनीयानि । तत्रैवं सति भृगुर्वै वारुणिरित्यारभ्य तद् ब्रह्मेत्येतदन्तं वाक्यं सूत्रद्वयस्योदाहरणम् । तत्रापि भृगुरित्यादि तद्विजिज्ञासस्वेत्येतच्च प्रथमसूत्रस्य । तत्सूत्रप्रतिपाद्ययोरधिकारनिर्णयज्ञानकर्त्तव्यतयोस्तस्मिन्नुदाहरणे ऽनुगमात् । तद्विजिज्ञासस्वेत्येतद्विहाय यतो वा इत्यादि तद् ब्रह्मेत्यन्तं वाक्यं द्वितीयसूत्रोदाहरणम् । तयोः सूत्रवाक्ययोरर्थैक्यानुगमात् ॥

ननु जगत्कारणे नानात्वस्यापि प्रतीतिरस्ति यत इति तसिल्प्रत्ययस्य बहुत्वैकत्वयोः स्मरणात् * । तथा च तदनुवादेन कथमद्वितीयं ब्रह्मात्र प्रतिपादनीयमिति । उच्यते । येन जातानीति वाक्यशेषादेकत्वविषय एव तसिल्प्रत्ययो निर्द्धार्यते । स च प्रत्ययः कारणैकत्वं प्रमापयति । यद्यपि यत इत्यत्र प्रातिपदिकार्थस्य जगत्कारणमात्रस्यानुमानतो ऽपि सिद्धेरनुवाद्यत्वं तथापि प्रत्ययार्थस्यैकत्वस्य मानान्तरासिद्धेः प्रत्ययस्य प्रमापकत्वमविरुद्धम् ॥

ननु किमेकत्वमत्र लक्षणं किं वा लक्ष्यम् उतान्यत् किं चित् । आद्ये कारणत्वमेकत्वं चेति लक्षणद्वयं ब्रह्मणो व्यर्थं स्यात् । द्वितीयतृतीययोस्तु वाक्यभेदप्रसङ्गः । एकत्वब्रह्माख्ययोर्द्वयोः प्रतिपाद्यत्वादिति चेद् मैवम् । आद्ये कारणत्वं तटस्थलक्षणमेकत्वं स्वरूपलक्षणं चेत्युभयोः सार्थकत्वम् । द्वितीये कारणमनूद्यैकत्वविशिष्टं ब्रह्म विधीयतइति न वाक्यभेदः । तृतीये तु यत्कारणं तदेकमिति प्रथमं कारणमनूद्यैकत्वं विधाय पश्चा-

* बहुत्वैकत्वयोः साधारणादिति १ पु॰ पा॰ ।

यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति कारणमेकत्वसहितमनूद्य ब्रह्मत्वं बोध्यतइति वाक्यैकवाक्यत्वान्न वाक्यभेदः। तथा च सर्वजगत्कारणस्यैकत्वे* सृज्यगोचरज्ञानशक्ती विहाय स्रष्टृत्वासंभवात्सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वे अप्यस्मिन्नेव वाक्ये कारणस्यार्थात्सिध्यतः॥

ननु यो गोसदृशः† स गवयशब्दवाच्य इतिवद्यदेकं कारणं तद् ब्रह्मशब्दवाच्यमिति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धपरं वाक्यं प्रतिभाति। तथा सति बृहत्यर्थरूपवस्तु‡ प्रतिपादकं न स्यादिति चेद् न। तद्विजिज्ञासस्वेति जिज्ञास्यत्वेन प्रतिज्ञाय कीदृशं तदित्याकाङ्क्षायां तद् बृहत्यर्थरूपमिति स्वरूपप्रतिपादनात्। संज्ञासंज्ञिसंबन्धस्त्वार्थिको भविष्यति। एवं च सत्येकं सर्वज्ञं सर्वशक्तिकं सर्वतोऽनवच्छिन्नं च जगत्कारणं तच्च ब्रह्मशब्दाभिधेयमिति वाक्यार्थः संपद्यते॥

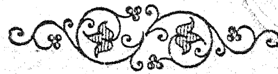
ननु निरुपाधिकस्वरूपकथनमन्तरेण सोपाधिकतासर्वज्ञत्वादयो धर्मा न प्रतीयन्ते। यतो यत्सुषिरं तदाकाशं प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इतिवत् स्वरूपलक्षणमेव श्रुत्या किं चिद्वक्तव्यम्। ब्रह्मशब्दाभिधेयमेव स्वरूपलक्षणमिति चेद् न। बृहत्त्वधर्ममात्राभिधानात्। यथा महान् घट इत्युक्ते महत्त्वस्य निरुपाधिः घटो धर्मितया प्रतीयते तथेहापि वक्तव्यम्। सच्छब्दाभिधेयं लक्षणमिति चेद् न। महासामान्यमात्राभिधानात्। ननु§ यथा सन्नित्युक्ते घट इत्यवान्तरसामान्यव्यक्तिरपर्यवसानत्वेन महासामान्येनापेक्ष्यते तथेहाप्यवान्तरसामान्यव्यक्तिर्वक्तव्या। ज्ञानमेव बृहत्त्वसर्वज्ञत्वादिधर्मवत्तया निरुपाधिब्रह्मस्वरूपलक्षणमिति चेद् न। वेदान्तिमते विज्ञानत्वस्य सुखदुःखरागद्वेषापेक्षया महासामान्यरूपत्वेन तत्राप्यवान्तरसामान्याधारव्यक्त्यपेक्षाया अनिवर्तनादिति। अत्रोच्यते। आनन्दाद्ध्येव खल्विति श्रुत्याऽऽनन्द एव निरुपाधिब्रह्मरूपमिति निर्णीयते। श्रुत्यन्तरं च यो वै भूमा तत्सुखमिति सुखस्यैव ब्रह्मधर्मत्वमाह। एवं तर्हि विज्ञानमानन्दमिति सामानाधिकरण्याद्विज्ञानं निरुपाधिकं ब्रह्म‖गुणः स्यादिति चेत् तत्र वक्तव्यं किं विज्ञानानन्दयोः सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलवद् गुणगुणि-

---

* कारणात्वस्यैकत्वे इति १ पु०। † गोसदृक्ष इति १ पु० पा०। ‡ वस्त्विति नास्ति २ पु०।
§ नन्विति नास्ति २ पु०। ‖ विज्ञानमेव ब्रह्मेति २ पु० पा०।

भावविवक्षया किं वा द्रव्यं घट इतिवत्परापरसामान्याभावविवक्षया। नाद्यः। केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतेः। गुणस्य गुणिना भेदाभेदयोरनिरूपणादुपपन्नं निर्गुणत्वम्॥

अत्र भेदाभेदवादी न निर्गुणं द्रव्यमस्तीति जल्पति। मा भून्निर्गुणं द्रव्यं ब्रह्म तु न द्रव्यं प्रमाणाभावात्। समवायिकारणत्वाद् द्रव्यमिति चेद् न। आरम्भवादाऽनभ्युपगमात्। उपादानकारणत्वाद् द्रव्यमिति चेद् न। गुणादीनामपि स्वगतज्ञेयत्ववाच्यत्वादिधर्मोपादानत्वात्। गुणो नाम धर्मः। तथा च न निर्धर्मकः पदार्थोस्तीति चेद् न। कस्य चिद्धर्मस्यैव निर्धर्मकताया अङ्गीकार्यत्वात्। अन्यथा ऽनवस्थापत्तेः। तस्मान्न निर्गुणं ब्रह्मेति वचनं दर्शनप्रद्वेषमात्रम्। द्वितीयपक्षो ऽङ्गीकृत एव। विज्ञानं सामान्यपरं तद्विशेष आनन्दः स एव हि ब्रह्म। न च सर्वज्ञत्वाऽद्वितीयत्वादिधर्मैः सद्वितीयत्वम्। प्रपञ्चोपाधिकतया तेषामनिर्वचनीयत्वात्। विज्ञानसामान्यमपि दुःखरागाद्युपाधिकत्वादनिर्वचनीयमेव। तादृशसामान्याधारे विज्ञानप्रयुक्ताक्रियाकारिण्यानन्दे विज्ञानव्यवहारो ऽप्युपपन्न एव। ननु यथा कल्पितरजतत्वाधारभूतायां शुक्तावमुख्यो रजतव्यवहारस्तथा ऽऽनन्दे विज्ञानव्यवहारः स्यादिति चेद् न। तद्वदत्र पारमार्थिकसामान्यान्तराभावेन वैषम्यात्। तदेवं विज्ञानस्वभाव आनन्दो ब्रह्मेति स्वरूपलक्षणस्य आप्तत्वादशेषमतिमङ्गलम्॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे द्वितीयसूत्रं समाप्तम् *॥

* २ सूत्रे एकमेव वर्णकं तदिह समाप्तम्। आदितः प्रभृति पञ्च वर्णकानि गतानि।

द्वितीयसूत्रे ब्रह्मणो लक्षणद्वयमभिहितम् । इदानीं सूत्रकारेण ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वे हेतुरुच्यते—शास्त्रयोनित्वादिति । पूर्वसूत्रएव श्रुतियुक्तिभ्यां सर्वज्ञत्वसाधनाद्व्यर्थमेतदिति चेद् मैवम् ।

शब्दोपादानभावाद् ध्वनिगतविषयद्योतनाशक्तयोऽन्त-
र्ब्रह्मण्येव स्युरग्नेर्विषयविषयिणी दीपशक्तिः खलूच्चैः ।
दृष्टश्च ज्ञानशक्तिर्ननु न करणता किं तु दीपप्रभाव-
त्संयुक्तद्योतनैवेत्यपरमिह पुनः साध्यते सर्ववित्त्वम् ॥

अयमर्थः । साधितमपि पुनर्हेत्वन्तरेण दृढीक्रियते । न च पुनरुक्तिप्रसङ्गः । जगत्कर्तृत्वशङ्कया* ऽऽक्षिप्ते सर्वज्ञत्वे समाधीयमानत्वात् । विमतं ब्रह्म वेदगतसर्वविषयप्रकाशनशक्त्याधारः वेदोपादानत्वाद् यथा दीपगतप्रकाशनशक्त्या†धारो दीपोपादानभूतो ऽग्नि‡रिति हि प्रयोगः । यद्यपि वेदे करणशक्तिरप्यस्ति तथापि चेतनत्वाद् ब्रह्मणो ज्ञानशक्तिरेवानुमेया । न हि चेतनस्य कर्तुः करणशक्तिः संभाव्यते । न चोपादानोपादेययोः सर्वशक्त्यनुगत्या भाव्यमिति नियमो ऽस्ति । अग्निकार्यभूतायां प्रभायां प्रकाशशक्तेरेवानुगमाद् दाहशक्तेरननुगमात्§ । एवं वेदोपादाने ऽपि ब्रह्मणि बोधशक्तिरेवानुगच्छतु को विरोध इति । न च वेदस्य सर्वप्रकाशकत्वे विवदितव्यम् । पुराणाद्यनेकविद्योपबृंहितेन वेदेनाविषयीकृतस्य वस्तुनः सत्त्वे मानाभावात् । न च वेदोपादानत्वमसिद्धम् । वेदस्य नामप्रपञ्चान्तःपातित्वा‖न्नामरूपप्रपञ्चोपादानत्वस्य च ब्रह्मणि सर्वोपनिषत्सिद्धत्वात् । ननु ब्रह्म न वेदोपादानं वेदोक्ताखिलाभिज्ञत्वादृष्यादिवदिति¶ चेद् न । वेदोक्तमात्राभिज्ञत्वस्योपाधित्वात् । ब्रह्म तु वेदोक्तादप्यधिकं जानाति । तथा हि । वेदः स्वविषयविज्ञानादप्यधिकविषयव**त्प्रणीतः वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिनिप्रणीतशास्त्रवत् । संभाव्यते ह्येतत्साध्यम् । लोके वागविषयस्यापि क्षीरगुडादिमाधुर्यविशेषस्यानुभवगम्यत्वात्†† । तथा च वेदस्य व्यवहार्यसर्ववस्तुप्रकाशकत्वात्सर्व-

---

* जगत्कर्तुरपि वेदाकर्तृत्वशङ्कयेति ३ पु० पा० । † प्रकाशशक्तीति ३ पु० पा० ।
‡ उपादानभूताग्निरिति समस्तः पाठः ३ पु० । § दाहशक्तेरनुगमादिति ३ पु० पा० ।
‖ प्रपञ्चान्तर्पातित्वादिति ३ पु० पा० । ¶ कृष्यादिवदितीति ३ पु० ।
** स्वविषयविज्ञानवदिति १ पु० पा० । †† अनुभवगम्यादिति २ पु० ।

ज्ञत्वम् । वेदोपादानं ब्रह्म तु व्यवहारातीतं निजस्वरूपमपि स्वचैतन्येनाभिव्यनक्तीति निरतिशयसर्वज्ञम्* । अथ वेदोऽपि ब्रह्मस्वरूपं लक्षणया प्रकाशयेत् तथापि वेदः किं चिन्मुख्ययैव वृत्त्या प्रकाशयति किं चिल्लक्षणया किं चित्सामान्येन किं चिद्विशेषेण । ब्रह्म तु सर्वं सर्वात्मना प्रकाशयतीति वेदादप्यधिकाभिज्ञमेव ॥

ननु वेदस्य ब्रह्मणा प्रणयनं नामोच्चारणमात्रं चेदुपाध्यायवद् ब्रह्माऽसर्वज्ञं स्यात् । अर्थं बुद्ध्वा रचितत्वे व्याकरणादिवद्वेदः पौरुषेयः स्यात् । अथ मन्यसे प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विवक्षित्वा रचिता व्याकरणादयो मानान्तरसापेक्षतया पौरुषेया भवन्तु नाम वेदस्य तु नित्यज्ञानजन्यनित्येच्छावता ईश्वरेण रचितस्य मानान्तरनिरपेक्षस्य कथं पौरुषेयत्वमिति । नैतत्सारम् । तादृगीश्वरे प्रमाणाभावात् । अनुमानानामीश्वराऽसाधकत्वस्य पूर्वसूत्रे दर्शितत्वात् । आगमस्तत्साधक इति चेद् न । उक्तेश्वरसिद्धौ तत्प्रोक्तागमप्रामाण्यसिद्धिः तत्सिद्धौ चोक्तेश्वरसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयत्वात् † । वेदस्यानपेक्षत्वादेव प्रामाण्यं नेश्वरप्रोक्तत्वाद् अतो नेतरेतराश्रय इति चेद् एवमपीश्वरेच्छा नित्या ज्ञानजन्या चेति व्याहतिर्दुष्परिहरा । अथार्थं बुद्ध्वा रचितत्वे समे ऽपि व्याकरणादीनां वक्त्रभिप्रायप्रयुक्तत्वात्पौरुषेयत्वं वेदानां त्वध्ययनविधिप्रयुक्तत्वादपौरुषेयतेति चेद् न । विमता वेदा वक्त्रभिप्रायप्रयुक्ता नाऽध्ययनविधिप्रयुक्ता वा अर्थं बुद्ध्वा रचितत्वाद्व्याकरणादिवदिति पौरुषेयताया दुर्वारत्वात् । न च वेदानां चैतन्याख्यनिर्विकल्पकज्ञानपूर्वकत्वं व्याकरणादिवैषम्यमिति वाच्यम् । चैतन्यस्याप्यभिलषितसाधनोपरागे सविकल्पकत्वात् ॥

नन्वपौरुषेया वेदाः प्रवाहाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदिति चेत् किमत्र स्मरणागोचरकर्तृकत्वं हेतुः उताप्रमीयमाणकर्तृकत्वम् ‡ । आद्यो जीर्णकूपादावनैकान्तिकः । द्वितीयो ऽसिद्धः । वेदो विशिष्टबहुज्ञपुरुषप्रणीतः बह्वर्थविषयवाक्यप्रमाणत्वाद् भारतवत् । स इदं सर्वमसृजत ऋचो यजूंषि सामानीत्यनुमानागमाभ्यां वेदे कर्तुः§ प्रमी-

* सर्वज्ञत्वमिति १ पु० । † अन्योन्याश्रयादिति २ पु० पा० ।
‡ कर्तृकत्वं हेतुरिति १ पु० पा० । § वेदकर्तुरिति ३ पु० पा० ।

यमाणत्वात् । एवं तर्हि वेदस्य पौरुषेयत्वप्रसङ्ग इष्ट इति चेद् न । प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गात् । न तावन्नित्येच्छादिमदीश्वररचितत्वात् प्रामाण्यम् । दूषितत्वात् । नापि महाजनपरिग्रहाद्देहात्मभावचन्द्रप्रादेशमात्रत्वादीनां महाजनपरिगृहीतानामेवाप्रमाण्यदर्शनात्* । स्मृतिपुराणपित्रादिवाक्यवदर्थस्य मानान्तरसिद्धतया प्रामाण्यं स्यादिति चेद् मैवम् । किं वेदार्थभूतौ धर्माधर्मौ प्रत्यक्षेणानुभूतौ उतागमान्तरेण । न चरमः । अनवस्थानात् । प्रथमे ऽपि न हि† तावदस्मदादिप्रत्यक्षेण धर्माधर्मावुपलभामहे । नापि योगिप्रत्यक्षं तद्ग्राहकम् । तस्य स्वविषयरूपादिष्वेवातिशयकरत्वात् । न चात्मसमवेततया धर्माधर्मौ मानसप्रत्यक्षाविति वाच्यम् । वेदसृष्टिकाले धर्माधर्मयोर्भाविनोरवर्तमानत्वात् । पूर्वकल्पानुष्ठितौ धर्माधर्मौ तदा वर्तेते एवेति चेद् न । पूर्ववेदसृष्टावपि तथेत्यनवस्थायामन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । तस्मात्पौरुषेयत्वे वेदस्य प्रामाण्यं दुःसम्पादम् । अत एव सुगता आर्हताश्चाऽप्रमाणं वेदमाहुरिति चेद् न । तेषां स्वागमेष्वप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अत एव लोकायत आगममात्रं नेच्छतीति चेद् न । तस्य वाक्यमात्राप्रामाण्ये वादानधिकारः । लौकिकवाक्यप्रामाण्ये किमपराद्धं वेदवाक्यैः । तदेवं पौरुषेयत्वे वेदस्येष्टं प्रामाण्यं प्रभज्येत । अपौरुषेत्वे ब्रह्मण उपाध्यायवदसर्वज्ञत्वं प्रसज्येतेति ।

अत्रोच्यते । पौरुषेयत्वं तावन्न सहामहे । तथा हि । किं शब्दार्थतत्संबन्धानां पौरुषेयत्वमुत क्रमावस्थितवाक्यानाम् । आद्ये ऽपि न तावज्जीवाः कर्तारः तथा सति कश्चित्सागरं विवक्षित्वा मेरुशब्दमपि वाचकत्वेन प्रयुञ्जीत । स्वतन्त्रत्वात् । नापीश्वरः कर्ता । कल्पादिषु शब्दार्थसंबन्धव्यवहारः पूर्वपूर्वव्यवहारपरम्पराधीनः अभिधानाभिधेयव्यवहारत्वाद् इदानीन्तनव्यवहारवदित्यनादित्वानुमानात् । न च डित्थादिसाङ्केतिकशब्देष्वनेकान्तः । तेषां गाव्यादिशब्दवदभिधानाभासत्वात् । न द्वितीयः । सृष्टिकालीनं वेदाध्ययनं पूर्ववेदाध्ययनानुस्मृतिनिबन्धनं वेदाध्ययनत्वाद् इदानीन्तनवेदाध्ययनवदित्यनादित्वसिद्धेः । न चैवं सर्वेष्वपि ग्रन्थेष्विदमनादित्वं सुसाधमिति वाच्यम् । तैस्तैरेव ग्रन्थैस्तत्कर्तॄणां प्रतिपादनात्तदागमविरोधात् । इहापि

* प्रामाण्याऽदर्शनादिति ३ पु० पा० । † हिशब्दो नास्ति २-३ पु० ।

श्रुत्यैव वेदस्य कर्ता प्रतिपाद्यतइति चेत् किं हिरण्यगर्भविषयया इदं सर्वमसृजत ऋचो यजूँषीत्यादिश्रुत्या किं वेश्वरविषयया ऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमित्यादिश्रुत्या । नाद्यः । यो ब्रह्माणं विदधातीत्यादिश्रुतौ हिरण्यगर्भोत्पत्तेः प्रागेव वेदसद्भावावगमात् । सतामेव वेदानां हिरण्यगर्भबुद्धौ प्राथमिकमाविर्भावमभिप्रेत्यासृजतेति श्रुतिरप्युपपन्ना । न द्वितीयः । उपादानप्रकरणपठिता सा श्रुतिः ईश्वरस्य वेदोपादानत्वमेव ब्रूते न तु वेदकर्तृत्वमपि । ईश्वरोपादानत्वमपौरुषेयत्वं च विरुद्धमिति चेद् न । एतादृशपौरुषेयत्वस्याङ्गीकृतत्वात् । भारतादीनां व्यासादिभिर्मानान्तरेणार्थं बुद्धा रचितत्वं पौरुषेयत्वम् । ततो मूलप्रमाणापेक्षं तत्प्रामाण्यम् । वेदो नार्थं बुद्धा रचितः असर्वज्ञवचनत्वाभावे सति धर्माधर्मब्रह्मप्रमाणत्वात् परपरिकल्पितेश्वरबुद्धिवत् । तथा च ब्रह्मकार्यस्यापि वेदस्य स्वतःसिद्धे प्रामाण्ये न का चिद्धानिः*। ननु प्रमाणदृष्टवादी ह्याप्तः । तददृष्टस्योत्प्रेक्षितस्य च वक्ता नाप्तः । तथा च वेदो न प्रमाणम् आप्राप्रणीतवाक्यत्वाद् उन्मत्तवाक्यवदिति चेद् मैवम् । वेदः प्रमाणम् अनाप्ताप्रणीतवाक्यत्वाद् मन्वादिवाक्यवदित्यपि प्रयोगात् ॥

कथं तर्हि निर्णय इत्युच्यते । प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमप्रामाण्यं तु कारणदोषादिति ह्यस्मत्सिद्धान्तः । अत्रोन्मत्तवाक्यस्य भ्रान्त्योत्प्रेक्षया वा दुष्टं ज्ञानं मूलमित्यप्रामाण्यमुचितम्† । मन्वादिवाक्यस्य स्वत एव प्रामाण्ये सत्याप्तप्रणीतत्वाख्यो गुणो ऽपि प्रतिबन्धककारणदोषनिवारकतयोपयुज्यते । वेदस्य तु प्रतिबन्धासंभवादन्तरेणैव गुणं स्वतः प्रामाण्यं सिध्यति । नन्वाप्तप्रयोगानपेक्षत्वे स्मर्यमाणेनापि घटशब्देन घटः प्रमीयेत । प्रमीयतां नाम यत्र कुत्र चित् पुरोवर्तिनि तु घटरहिते स्थले प्रमाणान्तरविरोधाद् न प्रमास्यते ॥

अथ मतं कस्य चित्कदा चिदसति प्रमाणान्तरोदये तस्मिन्नपि स्थले घटः स्मर्यमाणशब्दात्प्रमीयते तर्ह्याप्तप्रयोग एव प्रामाण्ये हेतुरस्तु । स च प्रयोगो द्वेधा निष्पद्यते । मन्वादिवाक्यानि मानान्तरेणार्थमुपलभ्य प्रयुक्तानि । वेदवाक्यानि पूर्वपूर्वप्रयोगाननुस्मृत्य प्रयुक्तानि । उन्मत्तवाक्यानि पुनस्तदुभयाभावादप्रमाणान्येव ॥

---

* न क्वापि हानिरिति २ पु॰ पा॰ । † इति ह्यप्रामाण्यं सूचितमिति २ पु॰ ।

नन्वेवं वेदे प्रामाण्यमन्धपरम्परागस्तं भवेदिति चेत्तर्ह्येवं व्यवस्थाऽस्तु । स्मर्यमाणशब्देभ्यस्तात्पर्याभावान्नार्थप्रमितिः । वेदे पुनरध्ययनविधितात्पर्यादाप्तप्रयोगाभावेऽपि प्रमितिरुत्पत्स्यतइति । न चाध्ययनविधिवाक्यस्य तात्पर्याभावादप्रामाण्यं शङ्कनीयम् । स्वेनैव तात्पर्यसिद्धेः । न चैवमात्माश्रयो दोषः* । शब्दशब्दवत्स्वपरनिर्वाहकेष्वविरोधात् । अतो ब्रह्मवद्वेदस्यापि पर्यालोचनायामनादित्वं पर्यवस्यति न तु कालिदासादिग्रन्थवत्पौरुषेयत्वम् । न चानादित्वेऽपि पुराणवाक्यवदन्यथासंनिवेशप्रणयनं शङ्कनीयम् । नियतक्रमविशिष्टानामेव वर्णपदवाक्यप्रकरणकाण्डादीनां वेदशब्दवाच्यानां कल्पादिप्रलययोरप्याविर्भावतिरोभावमात्रभाजां कूटस्थनित्यत्वाङ्गीकारात् ॥

तर्हि वेदो न ब्रह्मोपादानः अनादित्वात् कूटस्थनित्यत्वाच्च ब्रह्मवदिति चेद् । स्वतन्त्रत्वोपाधिहतत्वात् । वेदस्तु ब्रह्मपरतन्त्रः ब्रह्मण्यारोपितत्वाद् यथा रज्ज्वामारोपितो रज्जुतन्त्रः सर्पः ॥

ननु रज्जुसर्पवद्वेदस्य कथं मिथ्यात्वमुच्यते । निर्वक्तुमशक्यत्वादिति ब्रूमः । तथा हि । किं वर्णमात्रं वेदः किं वा क्रमसहिता वर्णाः । नाद्यः । अक्रमव्युत्क्रमोच्चारितेषु वर्णेषु वेदबुद्ध्यभावात् । द्वितीयेऽपि स क्रमः किं वर्णनिष्ठ उच्चारणनिष्ठो वा उपलब्धिनिष्ठो वा । वर्णनिष्ठत्वेऽपि तावत्क्रमो न देशकृतः संभवति । वर्णानां सर्वगतत्वात् । नापि कालकृतः । नित्यत्वात् । नापि वस्तुकृतः । विरोधात् । न ह्येकदैव राजा जारेति जकारस्य पूर्वापरभावो† युक्तः । नाप्युच्चारणनिष्ठः क्रमो वर्णेषूपरज्यते । उच्चारणतत्क्रमयोः श्रोत्राविषयत्वात् । वेदस्तु वर्णात्मा श्रोत्रग्राह्यः । उपलब्धिनिष्ठोऽपि किं वर्णानां धर्म उत वर्णेष्वारोप्यते किं वा वर्णानामुपलक्षणम् । नाद्यः । अन्यनिष्ठस्यान्यधर्मत्वानुपपत्तेः । द्वितीयेऽप्यख्यातिवादिनः क्रममात्रस्य वा वर्णमात्रस्य वा वेदशब्दानर्हत्वाद् विशिष्टप्रत्ययस्यानङ्गीकाराद् अविवेकमात्रमेव वेद इति अर्थावबोधो न स्यात् । अन्यथाख्यातौ पुनर्विशिष्टप्रत्ययस्यानङ्गीकाराद् अविवेकमात्रत्वाद्विशिष्टार्थस्य चाभावाद् ज्ञानातिरिक्तो‡

* आत्माश्रयदोष इति समस्तः पाठः ३ पु० ।
† पूर्वापरीभाव इति ३ पु० पा० ।
‡ विज्ञानातिरिक्तेति शोधितं २ पु० ।

वेदो न स्यात् । न तृतीयः । क्रमविशिष्टवर्णप्रत्ययस्य प्रत्यक्षत्वात् । अतोऽनिर्वचनीयो वेदः । अनिर्वचनीयस्यापि तुच्छव्यावृत्तत्वाद्देहात्मवदर्थक्रियासामर्थ्यमविरुद्धम् । तदेवं ब्रह्मविवर्त्ततयाऽकार्यस्यापि वेदस्यानादित्वकूटस्थनित्यत्वाभ्यां मानान्तरादर्थोपलब्धिपूर्वकपुरुषेच्छाधीननिष्पाद्यत्वाभावान्न पौरुषेयत्वदोषः । सर्वार्थप्रकाशकवेदोपादानस्य ब्रह्मण उपाध्यायवैलक्षण्यादसर्वज्ञत्वदोषोऽपि न । न च ब्रह्मणः स्वयंप्रकाशस्य सर्वसंसर्गित्वादेव सर्वज्ञतासिद्धौ वेदोपादानत्वेन तत्साधनं व्यर्थमिति वाच्यम् । वाय्वाकाशरसगन्धादिसंसर्गिणः सवितृकिरणस्य तत्प्रकाशकत्वादर्शनात् । तस्मात्सर्वार्थप्रकाशनसमर्थसर्ववेदोपादानतयैव सर्वज्ञत्वं साधनीयमिति सूत्रकाराभिप्रायः ।
इति षष्ठं वर्णकं समाप्तम्* ॥



* ३ सूत्रे प्रथमं वर्णकमत्र समाप्तम् । आदितः षष्ठम् ।

अथ वा द्वितीयसूत्रे लक्षणमभिधायानेन प्रमाणं प्रतिज्ञायते शास्त्रयोनित्वादिति । वेदप्रमाणकत्वादित्यर्थः । अनेकार्थसूचकत्वं सूत्रस्यालंकारो न वाक्यदोषमावहति । विश्वतोमुखमिति सूत्रलक्षणे दर्शनात्* । ब्रह्मप्रमापकं च वेदवाक्यं यतो वा इमानीत्यादि । यद्यप्येतत्पूर्वसूत्रेणैवोदाहृतं तथाप्येतत्सूत्रवैयर्थ्यं नास्ति । एतत्सूत्रप्रतिपाद्यं शास्त्रैकवेद्यत्वं ब्रह्मणोऽभिलक्ष्य पूर्वसूत्रस्यागमग्रथने तात्पर्याभिधानात् । अन्यथा पूर्वसूत्रस्य युक्त्युपन्यासमात्रे तात्पर्यं को निवारयेत् । युक्त्युपन्यासमात्रत्वे च प्रतिकार्यं पृथक्कारणजन्यताया अपि संभवात्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म जगत्कारणमित्ययमर्थो न सिध्येत् । न च बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्तत्सिद्धिः । बृहत्यर्थवाचिनो ब्रह्मशब्दस्यापि वेदएव प्रयोगात् । न हि लोके जगत्कारणे ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यते । अतो जन्माद्यस्य यतः शास्त्रैकप्रमाणं तद् ब्रह्मेत्येतावदिदमेकं सूत्रम् । तावता युक्तिमात्रशङ्कानिवृत्तेः । पृथक्करणं तु शास्त्रोपादानत्वेन सर्वज्ञत्वं सुसंपादमिति व्याख्यानान्तरेण† कथयितुम् । तस्माज्जगज्जन्मादिनिमित्तोपादानकारणं सर्वज्ञं ब्रह्म शास्त्रैकगम्यमिति सूत्रद्वयेन सिद्धम् ॥

तत्र बिम्बस्थानीयं ब्रह्म मायाशक्तिमत्कारणं जीवाश्च प्रत्येकमविद्यानुबन्धा‡ इति केचित् ॥

मायाविद्याप्रतिबिम्बितं जगत्कारणं विशुद्धब्रह्मामृतत्वालम्बनं जीवाश्चाविद्यानुबन्धा इत्यन्ये ॥

प्रथमे पक्षे मायाऽविद्ययोर्भेदः ब्रह्मणश्च न प्रतिबिम्बता द्वितीये तु तद्वैपरीत्यमिति विशेषः ॥

ब्रह्मसिद्धिकाराः§स्त्वेवमाहुः । जीवा एव स्वाविद्यया प्रत्येकं प्रपञ्चाकारेण ब्रह्मणि विभ्राम्यन्ति ब्रह्म तु मायाविशिष्टं बिम्बरूपं प्रतिबिम्बरूपं वा न जगत्कारणम् । यत्त्वया दृष्टं तन्मया दृष्टमिति संवादस्तु बहुपुरुषावगतद्वितीयचन्द्रवत्सादृश्यादुपपद्यते ॥

---

* लक्षणदर्शनादिति २ पु० पा० । † व्याख्यान्तरेणेति २ पु पा० ।
‡ अविद्यानुबद्धा इति २ पु० पा० ।
§ ब्रह्मसिद्धिकाराः=सुरेश्वराचार्याः । तथा च ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैरिति १ परिच्छेदे चित्सुख्याम् । द्रष्टव्यं १९८३ मार्चमासपण्डितपत्रे १५२ पृष्ठम् ।

स्वरूपेणाधिष्ठानत्वमपेक्ष्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वव्यपदेश इतीष्टसिद्धिकाराः प्रकारान्तरेण वर्णयन्ति । ब्रह्मैकमेव स्वाविद्यया जगदाकारेण विवर्त्तते स्वप्नादिवदिति ॥

सर्वे ऽप्येते सिद्धान्ताः । प्रक्रियाणां तत्त्वावबोधाय कल्पितत्वादिति सर्वं निर्मलम् ॥ इति विवरणप्रमेयसंग्रहे * तृतीयसूत्रं समाप्तम् † ॥



* विद्यारण्यमुनिकृते इत्यधिकं २ पु॰ ।

† ३ सूत्रे २ वर्णकमत्र समाप्तम् । आदितः सप्त वर्णकानि गतानि ।

तृतीयसूत्रे ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणमिति प्रतिज्ञातं चतुर्थसूत्रे तत्प्रामाण्यमुपपाद्यते ॥

ननु सूत्रकारवचनविरोधाद्भूतवस्तुप्रतिपादनायोगात्प्रयोजनशून्यत्वादनधिगतार्थत्वाभावाच्च न ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं* संभवति। सूत्रकारो हि जैमिनिराम्नायस्य क्रियार्थत्वा†दिति सूत्रेणाक्रियार्थानां वेदान्तानामानर्थक्यमेवाह। यद्यप्यादिमध्यावसानेषु वेदान्तानां ब्रह्मैक्यतात्पर्यदर्शनाद् नानर्थक्यसंभवस्तथापि न प्रामाण्यं घटते। ब्रह्मबोधका वेदान्ता न प्रमाणं मानान्तरयोग्यत्वे सति मानान्तरानुपलभ्यस्य ब्रह्मणो बोधकत्वात्। यथा स्पर्शयोग्यस्य स्पर्शाऽनुपलभ्यस्य चित्रगतनिम्नोन्नतभावस्य बोधकं चाक्षुषज्ञानम्। न च विशेषणासिद्धिः। ब्रह्म मानान्तरयोग्यं परिनिष्ठितवस्तुत्वाद् घटादिवत्। न च ब्रह्मैकप्रमाणवेद्यं परिनिष्ठितत्वाद्ग्रन्थादिवदिति वाच्यम्। चक्षुःस्पर्शन‡ग्राह्येषु घटादिद्रव्येष्वनैकान्त्यात्। तथापि प्राभाकराभिमतं कार्यं प्रमाणान्तरयोग्यं तुच्छव्यावृत्तत्वाद् घटवदित्याभाससमानत्वमिति चेद् न। परिनिष्ठितत्वस्योपाधित्वात्। अनुमेयभविष्य§दृष्ट्यादौ परिनिष्ठितत्वाभावान्न साध्यव्याप्तिरिति चेद् एवमपि प्रमाणान्तरयोग्यत्वं प्रति प्रतियोग्यपेक्षस्य तुच्छव्यावृत्तत्वस्य प्रयोजकत्वे गौरवं तन्निरपेक्षस्य परिनिष्ठितत्वस्य प्रयोजकत्वे लाघवमिति नास्त्येव साम्यम्। ब्रह्म शब्दैकगम्यं रूपादिभिर्व्याप्तिग्रहादिभिश्च हीनत्वात् परकीयकार्यवदिति चेद् न। अनुभवगम्यताया अपि भवद्भिरङ्गीकारात्। एवं च सति प्रथमानुमाने हेतुगतं मानान्तरानुपलभ्यस्येति विशेषणमसिद्धमिति चेद् न। अनुमातॄणां ब्रह्मानुभवासिद्धौ विशेषणासिद्धेः। अतः प्रथमानुमानेन संवादकमूलप्रमाणरहितानां वेदान्तानामप्रामाण्यं सिध्यति। अपौरुषेयवचसां न मूलप्रमाणापेक्षेति चेत् सत्यम्। तथाप्यहं मनुष्य इति प्रत्यक्षेण बाधितत्वादादित्यो यूप इतिवदप्रामाण्यमेव। उक्तप्रत्यक्षस्य दोषजन्यत्वेन श्रुत्यबाधकत्वे ऽपि सिद्धे ब्रह्मणि प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्येष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहाररूपप्रयोजनासंभवात् तात्पर्यरहिता वेदान्ता नैव प्रामाण्यं लभन्ते॥

---

* वेदान्तानां प्रामाण्यमिति २ पु॰ पा॰।
† जैमिनिसूत्र॰ १ अ॰ २ पा॰ १ सू॰।
‡ चाक्षुषस्पार्शनेति १ पु॰ पा॰।
§ आनुमानिकभविष्यदिति २ पु॰ पा॰।

अथोच्येत न प्रयोजनं तात्पर्यं वा प्रामाण्यप्रयोजकं किं त्वनवगतार्थबोधकत्वमिति। एवमपि मानान्तरायोग्यं कार्यमेव वेदः प्रमापयतु न तु तद्योग्यं सिद्धं ब्रह्म। तस्मादनर्थका वेदान्ताः। अध्ययनविधिपरिगृहीतानामप्रामाण्यमयुक्तमिति चेत् तर्हि कर्तृरूपस्य जीवस्य देवतारूपस्य ब्रह्मणश्च प्रकाशकत्वेन क्रियाविधिशेषत्वमस्तु। तथा च मन्त्रार्थवादादिवत्प्रामाण्यं सेत्स्यतीति *। ब्रह्मविधायकत्वेनैव प्रामाण्यमस्त्विति चेद् न। क्रियाविषयस्य † विधेः परिनिष्ठितवस्तुन्यसंभवात्। ननु न तावद्वेदान्ता एकस्य विधेः शेषभूताः सो ऽरोदीदित्यादिवत्प्रकरणपाठाभावात्। नापि सर्वविधिसमूहस्य। भिन्नवस्तु‡प्रतिपादकानां सर्वविधीनामेकवाक्यत्वाभावात्। न च धर्मसामान्यमेकमेव सर्वविधिभिः प्रतिपाद्यमिति वाच्यम्। सामान्यस्यानुष्ठानानर्हत्वात्। अथोच्येत यथा सर्वक्रतुसंबन्धिन्या जुह्वाः प्रकृतिद्रव्यं समर्पयत्पर्णमयीवाक्यमनारभ्याधीतमपि सर्वक्रतुवाक्यानां प्रत्येकं शेषभावं भजते तथा कर्तुः समर्पका वेदान्ता अपीति। नैतत्सारम्। निर्विशेषप्रधानैर्वेदान्तैरात्मनि स्तूयमाने प्रतिपाद्यमाने वा कर्मप्रवृत्तावनुपयोगात्। न चोपयोगः कल्पयितुं शक्यः। कर्तृत्वादिसर्वविशेषनिराकरणस्य प्रवृत्तिविरोधित्वात्। तस्मान्न क्रियाविधिशेषा वेदान्ताः॥

एवं तर्हि सगुणोपासनाविधिशेषा भवन्तु। न चैवं मन्तव्यम्। उपासनाविधिशेषैरपि वेदान्तैः सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टं जगत्कारणं परिनिष्ठितं ब्रह्मस्वरूपं न सिध्यति संवादकमूलप्रमाणाभावात्। अत उपास्यासिद्धौ कथमुपासनाविधिः दूरे तच्छेषत्वं वेदान्तानामिति। अनुमानादनिर्दिष्टविशेषे जगत्कारणे ऽवगते तस्योपासनाविधौ नित्यशुद्धबुद्धसत्यज्ञानानन्तत्वाद्युपास्यगुणारोपेण वेदान्तानामन्वयात्। ननु वेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वेन देवताकाण्डे ऽन्वयस्तावन्नास्ति प्रकरणभेदात् स्वकाण्डे तु वस्तुमात्रपर्यवसायिनि न को ऽपि विधिः श्रूयते न च कल्पयितुं शक्यते। पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादौ द्रव्यदेवतासंबन्धवदत्र विधिकल्पकस्याश्रुतत्वादिति चेद् मैवम्। अध्ययनविधिपरिग्रहेण प्रामाण्यं परिकल्प्य तत्प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्योपासनाविधेः कल्पयितुं शक्यत्वात्।

---

* इतिशब्दो नास्ति २ पु०। † क्रियाविशेषस्येत्यसङ्गतः पाठः २ पु०।
‡ वस्त्विति नास्ति १ पु०।

फलं चेतावदरे खल्वमृतत्वमित्याद्यर्थवादगतं मोक्षरूपमवगन्तव्यम् । तस्मान्न ब्रह्मणि वेदान्ताः प्रमाणं किं तूपासनायाम् ॥

इत्येवं पूर्वपक्षे प्राप्ते सूत्रकार आह तत्तु समन्वयादिति * । तुशब्देन पूर्वपक्षो निषिध्यते । तदिति स्वपक्षे प्रतिज्ञा । तद् ब्रह्म वेदान्तैः प्रमीयत-इत्यर्थः । कुतः । वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्येण सम्यगन्वितत्वात् । तात्पर्यं हि पुरुषधर्मः स च कथं वेदान्तानां स्यादिति चेद् † मैवम् । न हि विवक्षैव तात्पर्यम् । सत्यामपि विवक्षायामप्रयुक्ते शब्दे तात्पर्यव्य-वहाराभावात् । नापि पुरुषप्रयोगमात्रम् । उन्मत्तादिप्रयोगे तदभावात् । अतस्तदर्थप्रमितिशेषत्वं ‡ तात्पर्यम् । तच्च शब्दधर्म एव । न च तस्मि-न्नपि विवक्षैव तत्प्रयोजिकेति वाच्यम् । केवलव्यतिरेकाभावात् । सत्यपि तादर्थ्ये विवक्षाभावापराधेन तात्पर्याभावादर्शनात् । न च विवक्षाव्यतिरे-केण तात्पर्यगमकाभावः । उपक्रमादीनां भावात् § । न च प्रमेयस्य कार्य-त्वमेव तात्पर्यगमकम् । पुत्रस्ते जात इत्यादिष्वसत्यपि कार्यत्वे तात्पर्यद-र्शनात् । तथापि तात्पर्यादेव प्रमेयस्य कार्यपर्यवसानमनुमीयतामिति चेद् न । कार्यत्वप्रमितितात्पर्ययोरन्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । कार्यविषयप्रमितौ सत्यां तत्प्रमितिजननसामर्थ्यलक्षणं तात्पर्यं सिध्यति सिद्धे च तस्मिंस्तत्प्रमिति-सिद्धिरिति । ननु तात्पर्याभावः प्रमितिप्रतिबन्धकः । विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ वा-क्यादेव प्राप्ताया विषभोजनप्रमितेस्तात्पर्याभावेन प्रतिबध्यमानत्वात् । तत्प्र-तिबन्धनिवारकं च तात्पर्यम् । तथा च प्रथमतो वाक्यादेव कार्यप्रमितौ सत्यां पश्चात्तथैव कार्यप्रमित्या प्रतिबन्धनिरासि तात्पर्यमप्यस्तीत्यवगम्यते ‖ न पुनस्तात्पर्येण कार्यप्रमितिर्भाव्यते ततो नान्योन्याश्रय इति चेत् सत्यम् । तथापि कार्यत्वं न तात्पर्यलिङ्गं जर्तिलयवाग्वा वा जुहुयाद्गवीधुकयवाग्वा वेत्यादिषु ¶ सत्यपि कार्ये तात्पर्याभावात् । अनाहुतिर्वै जर्तिलाश्च गवीधु-काश्चेत्युत्तरवाक्येनारण्यतिलानां गवीधुकानां च निराकरणात् । तस्मादुपक्र-मादीन्येव तात्पर्यलिङ्गानि ।

---

* इतिशब्दो नास्ति २ पु० । † चेच्छब्दो नास्ति २ पु० ।
‡ प्रतिपत्तिशेषत्वमिति २ पु० । § तात्पर्यग्राहकोपक्रमादीनां भावादिति २ पु० पा० ।
‖ अस्तीति गम्यते इति २ पु० पा० । ¶ यवाग्वा जुहुयादिति १ पु० पा० ।

उपक्रमोपसंहारावभ्यासो ऽपूर्वता फलम् ।
अर्थवेदोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिश्चये ॥

इत्युक्तत्वात् । प्रसिद्धानि हि सर्वेष्वपि वेदान्तेषु ब्रह्मण उपक्रमादीनि । ततस्तात्पर्येण वेदान्ता ब्रह्मणि समन्विताः ॥

अन्वयस्य सम्यक्त्वं नामेतरवैलक्षण्येनार्थप्रतिपादनम् । इतरच्च हि गामानयेत्यादिशब्दाः क्रियाकारकसंसर्गं प्रतिपादयन्ति । उद्भिदा यजेतेत्यत्रोद्भिद्यागशब्दयोरेकार्थत्वे ऽपि नियोगाकाङ्क्षा विद्यते । नीलमुत्पलमित्यत्र गुणगुणिनोर्भेदाभेदौ प्रतिपाद्यौ । एकार्थप्रतिपादकेष्वप्यन्येषु शब्देषु लिङ्गसंख्ये अवर्जनीये । वेदान्तास्तु न तथा संसर्गं वा साकाङ्क्षार्थं वा भेदाभेदौ वा लिङ्गसंख्याविशिष्टं वा प्रतिपादयन्ति किं त्वभिधावृत्त्या लक्षणयोपाधिद्वारा वा ऽखण्डैकरसमेव जगत्कारणसामान्यानुवादेन प्रतिपादयन्ति ॥

तत्र ज्ञानशब्दो ऽनेकविकारयुक्तान्तःकरणवृत्तिप्रतिबिम्बितचैतन्ये व्युत्पन्नः । आनन्दशब्दश्च शुद्धसात्त्विकान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तायामत्यनुकूलतया स्फुरन्त्यां कस्यां चिद्व्यक्तौ लोके प्रसिद्धः । तावेतौ ज्ञानानन्दशब्दौ वाक्यान्तरेण नित्यत्वप्रतिपादकेन विरोधाद्वृत्त्यंशं परित्यज्यानुकूलतया स्फुरन्तीं व्यक्तिं प्रतिपादयतः । तथा च वृत्तित्यागांशे * लक्षणा इतरांशे तु मुख्यवृत्तिः । एकसत्यानन्तशब्दाः स्वगतभेदाभावमिथ्यात्वाभावसजातीयविजातीयद्वितीयाभावा † भिधानद्वारेण तत्र लक्षणया वर्तन्ते । सर्वज्ञः सर्वशक्तिरित्यादिशब्दाश्चानिर्वचनीयप्रपञ्चोपाधितया तत्र वर्तन्ते । अयमात्मा ब्रह्म तत्त्वमसीत्यादिशब्दाश्च भागत्यागलक्षणया ब्रह्मण्येव वर्त्तन्ते । तदेवं सर्वे वेदान्ता अखण्डैकरसब्रह्मप्रतिपादकाः ॥

ननु सत्यज्ञानादिशब्दानां भिन्नार्थत्वे कथमखण्डैकरसे वृत्तिः । एकार्थत्वे पुनरुक्तिप्रसङ्गः । नैष दोषः । तात्पर्येण प्रतिपाद्यस्यै‡कत्वे ऽपि व्यावर्त्यानामसत्यजडादीनामनिर्वचनीयार्थानामेकत्वात् । न चानिर्वचनीयपदार्थेन तदभावेन वा परमार्थभावरूपाद्वैतस्य का चित् क्षतिरस्ति । तस्मात्त्वम-

* वृत्तिभागांशे इति २ पु॰ ग्रन्थमध्ये पाठः । परं 'भा' इत्येतदुपरि 'त्या' इति सूक्ष्मतया लिखितम् । † सजातीयविजातीयाभावेति १ पु॰ पाठः ।
‡ तात्पर्यप्रतिपाद्यस्येति समस्तः पाठः २ पु॰ ।

स्यादिमहावाक्यानि सो ऽयं देवदत्त इत्यादिवाक्यवदखण्डैकरसं प्रतिपादयन्ति । तथा हि । एकं देवदत्तमेकस्मिन् देशे काले च द्वौ पुरुषौ दृष्टवन्तौ । पुनर्देशकालान्तरे तमेव तावेव ददृशतुः । तयोर्मध्ये सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिजानात्येकः । अपरस्तु पूर्वदृष्टाद् देवदत्ताद्भिन्नं पश्चाद्दृष्टं मन्यते । तं प्रत्यभिज्ञाहीनमितरो बोधयति सो ऽयं देवदत्त इति । तत्र बोधयिता स्पष्टं भेदेन प्रतीयमानयोस्तत्तद्देशकालयोस्तद्विशिष्टयोर्वा देवदत्तयोरैक्यं न प्रत्यभिजानाति विरोधात् किं तु विशिष्टद्वयोपलक्षित एको देवदत्तः प्रत्यभिज्ञागोचरः । तत्र प्रत्यभिज्ञानं देवदत्तस्वरूपैक्यम् । विशिष्टाभिधायिभ्यां सो ऽयमिति पदाभ्यां स्वार्थैकदेशपरित्यागेनैकदेशलक्षणया परस्मै प्रतिपादयति ॥

नतु सो ऽयमिति पदार्थयोर्यद्देवदत्तैक्यं तदेव वाक्येनापि प्रतिपाद्यते उतान्यत् । आद्ये ऽनुवादप्रसङ्गः । न द्वितीयः । ऐक्यान्तरस्याभावादिति चेद् न * । प्रत्यभिज्ञाया अप्यनेन न्यायेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । अभिज्ञावगतस्यैवैक्यस्य बोधने ऽनुवादकत्वम् ऐक्यान्तरं तु नास्तीत्यचापि सुवचत्वात् । एकस्य कालद्वयसंबन्धः प्रत्यभिज्ञाप्रमेयमिति चेद् न । तस्याप्यभिज्ञाद्वयेनैव सिद्धत्वात् । अथ प्रत्यभिज्ञानस्यानधिगतार्थगन्तृत्वाभावे ऽपि भेदभ्रमव्युदासित्वादभिज्ञाभ्यां भेदभ्रमाव्युदासिनीभ्यां फलतो विशेषसद्भावात्प्रामाण्यं † तर्हि सो ऽयमिति वाक्यस्याप्येवमेव पदाभ्यां विशेषसद्भावात्प्रामाण्यमस्तु । एवं च तत्त्वमसिवाक्यमपि त्वंपदार्थे कर्तृत्वाद्यंशं विरोधिनं परित्यज्य साक्षिमात्रमुपादाय तत्पदार्थे परोक्षाद्यंशपरित्यागेनावशिष्टेन चिन्मात्रेणैक्यं पदार्थप्रतीतिसमये प्रतिपन्नमपि भेदभ्रमव्युदासाय प्रतिपादयति । तदयं प्रयोगः । तत्त्वमस्यादिवाक्यम् अखण्डार्थनिष्ठं कार्यकरणव्यतिरिक्तद्रव्यनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् सो ऽयं देवदत्त इति वाक्यवदिति ॥

ननु मृद् घटो नीलमुत्पलमित्यादौ पदार्थयोः प्रत्येकमसाधारणमैक्यमेकैकपदप्रमेयं पदार्थयोरितरेतरैक्यं तु वाक्यप्रमेयमित्यनधिगतार्थगन्तृ-

* चेत्तत्रेति २ पु॰ पा॰ ।

† नाऽप्रामाण्यमिति २ पु॰ पा॰ ।

त्वादेव यथा वाक्यप्रामाण्यं तथा ऽत्राप्यस्तु । तथा च भेदभ्रमव्युदासमात्र-विशेषात्प्रामाण्यमित्येषा कष्टकल्पना न भविष्यतीति चेद् न । वैषम्यात् । तत्र हि कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणयोश्च* भिन्नयोरैक्यं प्रतिपाद्यते व्यवहारे भट्टनय इति न्यायेन भेदाभेदाभ्युपगमात् । अत्र त्वखण्डैकरसं प्रतिपाद्यत-इत्यस्ति महद्वैषम्यम् ॥

अत्र के चिदाहुः । य आत्मनि तिष्ठन्नेष तआत्मा सर्वान्तर इत्यादिशास्त्राज्जीवब्रह्मणोरपि भेदाभेदावभ्युपेयौ । अन्यथा पदार्थवाक्यार्थयोः साङ्कर्यादिति । ते प्रष्टव्याः । तत्र भेदो ज्ञानेन निवर्त्यते न वेति । न चेन्मोक्षो न स्यात् । निवर्त्यते चेत् तदापि भेदाभेदविषयमेव ज्ञानं तन्निवर्तकम् उताभेदमात्रविषयं ज्ञानान्तरम् । नाद्यः । ज्ञानस्य स्वविषयनिरास्यत्वायोगात् † । न द्वितीयः । अभेदज्ञानजनकप्रमाणाभावात् । त्वन्मते शास्त्रस्य भेदाभेदविषयत्वात् । शास्त्रजन्यभेदाभेदज्ञानाभ्यासादभेदज्ञानं जायतइति चेद् एवमपि ज्ञाननिवर्त्यत्वे भेदस्य मिथ्यात्वं स्यात् । ज्ञानेनाज्ञानं निवर्त्यते भेदस्तु कर्मभिर्विनश्यतीति चेद् न । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येवकाराभिधेयभेदनिरासस्य ज्ञानप्रयुक्तत्वावगमात् । अथ ज्ञानप्रागभाववद्भेदस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वे ऽपि न मिथ्यात्वं तथापि किं येनैवाकारेण जीवस्य ब्रह्मणो भेदस्तेनैवाभेदो ऽपि उताऽऽकारान्तरेण । आद्ये भेदनिवृत्तावभेदो ऽपि निवर्तेत । त‡त्प्रयोजकाकारस्यैक्यात् । द्वितीये निरवयवब्रह्मभूतस्य जीवस्य धर्मभूतो भेदो न तावत्कर्मणा निवर्तयितुं शक्यते । ज्ञानेन तन्निवृत्तावपि यदि तेन भेदेनोपलक्षितो जीवस्तदा ब्रह्मैव जीवः स्यात् । अथ भेदविशिष्टस्तर्हि भेदनाशे जीवो ऽपि नश्येत् । अथ विशिष्टाकारनाशे ऽपि विशेष्यांशो जीवो ब्रह्मैक्यरूपं मोक्षमनुभवेत् तर्हि संसारदशायामपि ब्रह्मतादात्म्यापन्नः स एव विशेष्यांशो जीव इत्यभ्युपेयम् । संसारमोक्षयोर्वैयधिकरण्यायोगात् । एतेनैतदप्यपास्तं यदमृतानन्देनोच्यते न युगपज्जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदौ विरोधात् किं तु पदार्थत्वदशायामतिरेको वाक्यार्थत्वदशायां चाखण्डत्वमिति । एकधैवानुद्रष्टव्यं नेह नाना ऽस्ति किं

* चशब्दो नास्ति २ पु॰ ।
† स्वविषयस्य निर्वाधित्वायोगादिति २ पु॰ ।
‡ तच्छब्दो नास्ति २ पु॰ ।

चनेत्यादिश्रुतिविरोधश्च । न च य आत्मनि तिष्ठन्नित्यादिश्रुतिर्भेदाभेदौ प्रतिपादयति किं तु भ्रान्तिप्रसिद्धं भेदमनूद्याभेदमेव बोधयति । कथं तर्हि पदार्थवाक्यार्थयोः साङ्कर्यपरिहार इति चेद् उच्यते । तत्र न तावत्पदवाच्यस्य वाक्यार्थेन साङ्कर्यप्रसङ्गोऽस्ति । वाच्यस्याविद्याकल्पितोपाधिविशिष्टत्वात् । पदलक्ष्यस्य तु वाक्यार्थत्वमिष्टमेव । तस्मान्महावाक्यस्याखण्डार्थतायां न कदा चिदनुपपत्तिः ॥

तथा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्याद्यवान्तरवाक्यमप्यखण्डार्थनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात् प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्यवत् । तत्र कश्चिच्चन्द्रप्रातिपदिकार्थानभिज्ञः कं चित्पप्रच्छ अस्मिन् ज्योतिर्मण्डले कश्चन्द्रो नामेति । सोऽपि चन्द्रप्रातिपदिकमात्रार्थविवक्षया प्रयुङ्क्ते प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति । तत्र प्रकाशशब्दः प्रकाशत्वसामान्याभिधानमुखेन लक्षणया व्यक्तिविशेषे वर्तते । प्रकृष्टशब्दश्च प्रकर्षगुणाभिधानमुखेन लक्षणया प्रकाशविशेषे वर्तते । तत्र गुणसामान्ययोश्चन्द्रपदानभिधेयत्वात्तदुभयं व्युदस्य तत्समवायिप्रकाशविशेष एव चन्द्रपदाभिधेयतया समर्प्यतइति प्रकृष्टप्रकाशचन्द्रशब्दानामेकार्थता सिध्यति । न चैवं पदद्वयवैयर्थ्यम् । अप्रकाशमेघादिव्यावृत्तौ प्रकाशपदस्याल्पप्रकाशनक्षत्रादिव्यावृत्तौ प्रकर्षपदस्य चोपयोगात् । एवं सत्यज्ञानादिवाक्येऽप्यखण्डार्थता योजनीया ॥

यत्तूक्तं ब्रह्मणः परिनिष्ठितवस्तुतया मानान्तरयोग्यस्यापि मानान्तरेणानुपलभ्यमानत्वात्तद्बोधकानां वेदान्तानां चित्रगतनिम्नोन्नतभावबोधकचक्षुर्वदप्रामाण्यमिति । तत्र वक्तव्यं किं प्रमाणान्तरयोग्यत्वे सति तदनुत्पत्तौ विषयस्याभावे निश्चिते तत्र शब्दमिथ्यात्वमाशङ्क्यते किं वा प्रमाणान्तरसंभिन्नार्थविषयत्वात्पौरुषेयवचोवत्सापेक्षं प्रामाण्यमिति उत प्रमाणान्तरयोग्यार्थविषयतया तत्सिद्धार्थानुवादाशङ्केति । नाद्यः । मानान्तरानुदयमात्रेण तथात्वे सर्वत्रातिप्रसङ्गात् । पौरुषेयवचसां मानान्तरसापेक्षत्वेऽपि वेदवचसस्तदयोगात् । न द्वितीयः । मानान्तरसंभिन्नार्थत्वाभावात् । विमतं वेदान्तवाक्यं मानान्तरसंभिन्नार्थं भूतार्थविषयत्वाद् नदीतीरफलसत्तावाक्यवदिति चेद् न । पौरुषेयवचनत्वस्योपाधित्वात् । अनुभूतार्थस्मृतिवदिति निदर्शनेऽपि स्वार्थप्रवृत्तज्ञानान्तरजन्यत्वमुपाधिः । न हि

वेदवाक्यं मानान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितं येन साधनव्यापकता स्यात् । अथ मन्यसे वेदान्तवाक्यस्य भूतार्थविषयत्वान्मानान्तरयोग्यार्थत्वं साधयित्वा तेन च संभिन्नार्थता * साधनीयेति । तर्हि विधिवाक्यानामपि तुच्छव्यावृत्तार्थत्वान्मानान्तरयोग्यविषयतया संभिन्नार्थता केन वार्यते । न च विधिवाक्यत्वादेव मानान्तरयोग्यार्थत्वाभावः । लौकिकविधिवाक्येषु मानान्तरयोग्यार्थत्वदर्शनात् । तथापि तदयोग्यार्थत्वे कार्यसंबन्धग्रहणासंभवाद्वेदे ऽपि तत्प्रतिपत्तिर्न स्यात् । अथ वैदिककार्यस्य कालत्रयातीतस्वभावत्वाद् न मानान्तरयोग्यता तर्हि ब्रह्मणो ऽपि रूपादिहीनस्वभावत्वादेव मानान्तरयोग्यता न भविष्यति । अस्ति ब्रह्मणि मानान्तरं स्वरूपचैतन्याख्यमिति चेद् न । तस्यैव ब्रह्मत्वाद् । स्वरूपचैतन्यस्य ब्रह्मप्रमापकत्वे ऽपि तत्संभिन्नार्थत्वमात्रेण न तत्सापेक्षत्वदोषः । स्वप्रकाशपुरुषान्तरसंवेदनगोचरानुमानस्य तत्सापेक्षत्वदोषादर्शनात् । नापि तृतीयः । स्पर्शज्ञानयोग्यद्रव्यविषयस्य चक्षुषो ऽनुवादकत्वादर्शनात् । शब्दएवेयमनुवादकतेति † चेत् तथापि विधिवाक्ये तामाशङ्कां कथं परिहरिष्यसि । लौकिकस्य विध्यर्थस्य मानान्तरयोग्यत्वे ऽपि वैदिकस्य तदयोग्यत्वादिति चेद् भूतार्थे ऽपि तत्समानम् । न च शब्दस्यैवानुवादकत्वशङ्केति नियन्तुं शक्यम् । शब्दावगते ऽर्थे मानान्तरमेवानुवादकमित्यस्यापि ‡ सुवचत्वात् । तस्माद्भूतार्थनिष्ठमपि वैदिकं वचो निरपेक्षं प्रमाणम् ॥

ननु सर्वोत्तमवृद्धो मानान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्र शब्दं प्रयुङ्क्ते । मध्यमवृद्धश्च तस्माच्छब्दात्तमर्थमवगत्य तत्र प्रवर्त्तते । तां च प्रवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पद्यते यथाव्युत्पत्ति च शब्दस्य बोधकत्वम् । ततो मानान्तरसंभिन्नस्यैवार्थस्य शब्दप्रमेयतया कथं वचसो निरपेक्षं प्रामाण्यम् । नैष दोषः । बालो हि स्वयं मानासंभिन्नं घटादिप्रमेयमात्रं प्रत्यक्षादि-

---

* स्वभिन्नार्थतेति २ पु॰ पा॰ ।

† अनुवादकत्वशङ्केतीति २ पु॰ पा॰ ।

‡ इत्यपीति १ पु॰ पा॰ ।

भिरवगत्य तत्र प्रवर्तमानः स्वदृष्टान्तेन मध्यमवृद्धस्यापि मानान्तरामिश्रितशुद्धप्रमेयज्ञानपूर्विकां प्रवृत्तिमनुमाय तस्मिन्प्रमेयमात्रे शब्दस्योत्तमवृद्धप्रयुक्तस्य सामर्थ्यमवगच्छति । न च वाच्यं कार्यस्य केवलस्य शब्दशक्तिविषयत्वे ऽपि सिद्धार्थस्य मानान्तरसंभिन्नस्यैव तद्विषयतेति । तत्र तावत्कार्यवाक्यगतसिद्धपदानि मानान्तरसंभिन्ने ऽर्थे शक्तिमन्ति कार्यवाक्यगतत्वात् कार्यपदवत् । तथा च तद्दृष्टान्तेनेतरेषामपि सिद्धपदानां तत्साधनीयम् । यत्तूत्तमवृद्धस्यार्थोपलब्धिहेतुभूतं मानान्तरं तद्विवक्षोत्पादनद्वारा शब्दप्रयोगे हेतुर्न तु शब्दप्रमेये ऽन्तर्भवति तच्च बालस्तदावगमिष्यति यदा स्वयमुत्तमवृद्धो भूत्वा शब्दप्रयोगं करिष्यति ॥

अत्र केचिच्चोदयन्ति । व्यर्थो ऽयं व्युत्पत्तिनिरूपणप्रयासः । शब्दस्यार्थासंस्पर्शित्वात् । न ह्यङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्तइत्यादिशब्दैः कश्चिदर्थः प्रमीयते । यत्राप्याप्तवाक्ये प्रमीयते तत्रापि मानान्तरनिबन्धना सा प्रमितिर्न शब्दनिबन्धनेति ॥

तदेतच्चोद्यं प्राभाकरः परिहरति । यद्यपि पौरुषेयवाक्यैर्नाभिधेयसंसर्गः प्रमीयते तथाप्येवमयं पुरुषो वेदेति वक्तृज्ञानविशेषः प्रमीयतएव । अङ्गुल्यग्रादिवाक्येष्वप्यव्यभिचारात् । स च ज्ञानविशेषो ज्ञेयविशेषं कल्पयतीति ॥

सोयं परिहारो ऽनुपपन्नः । वैयधिकरण्यात् शब्दस्यार्थसंस्पर्शित्वे चोदिते लिङ्गस्य तत्संस्पर्शित्वं प्रतिपाद्यतइति किं केन सङ्गच्छेत । वक्तृज्ञानद्वारा शब्दार्थसंस्पर्शः प्रतिपाद्यतइति चेद् न । वक्तृज्ञानस्य शब्दप्रमेयत्वायोगात् । गामानयेत्यादिवाक्येषु वक्तृज्ञानवाचकपदाभावात् । वाक्यार्थस्य पदार्थानतिरेकात् । अतिरेके ऽपि किं वक्तृज्ञानमात्रं वाक्यार्थं उत ज्ञेयविशिष्टम् । आद्ये लौकिकवाक्यादप्रमिते ज्ञेये व्यवहारो न स्यात् । ततो व्युत्पत्त्यभावाद्वैदिकवाक्यस्याप्यबोधकत्वप्रसङ्गः । द्वितीये ज्ञेयमेव वाक्यात्प्रमीयतां वक्तृज्ञानस्य शब्दप्रयोगलक्षणलिङ्गानुमेयतया ऽन्यथासिद्धेः । ननु ज्ञेयमप्यन्यथासिद्धम् ।

श्रोता हि पदेभ्यः पदार्थानवगत्य नूनमेषां संसर्गोऽस्तीति सहप्रयोगबलादुत्प्रेक्षतइति चेद् मैवम्। उत्प्रेक्षाया एवाच वाक्यजन्यप्रमितित्वात्। न तावदियमुत्प्रेक्षा स्मृतिसंशयविपर्यासेष्वन्तर्भवति। संस्कारजन्यत्वकोटिद्वयबाधानामभावात् *। प्रमितित्वे ऽपि प्रत्यक्षादिकारणान्तराभावाद् वाक्यजन्यत्वं परिशिष्यते। न च वक्तृज्ञानेनानुमितेन ज्ञेयमन्तरेणानुपपद्यमानेन पदार्थसंसर्गः कल्पयितुं शक्यः। तथा सति वेदे वक्तुरभावात्संसर्गप्रमित्यसिद्धेः। तस्माच्छाब्दमेव संसर्गज्ञानम्। अङ्गुल्यग्रादिवाक्यानां त्वनाप्तसंसर्गादर्थास्पर्शित्वम्। अर्थसंस्पर्शिनो ऽपि प्रत्यक्षस्य कारणदोषे सति शुक्त्याद्यर्थासंस्पर्शित्वदर्शनात्। न ह्यपौरुषेयस्याद्वैतागमस्य कश्चिद्दोषसंसर्गः संभवति येनार्थासंस्पर्शित्वमाशङ्क्येत। यदि द्वैतावभासीनि प्रत्यक्षादीनीति तेन विरुध्येरन् तदा † तान्येव बाध्यन्ताम् ‡। इन्द्रो मायाभिरित्यादिना मायाख्यदोषजन्यत्वश्रवणात्। दोषजन्यत्वे ऽपि स्वप्नवद्व्यवहाराविसंवादे प्रामाण्य§लाभात्। अद्वैतागमो ऽपि प्रत्यक्षादिविषयस्य द्वैतस्य तत्त्वांशमेव बाधते न व्यवहारसंवादांशम्। एवं च सति यथा मायाकार्याणामपि प्रत्यक्षादीनां स्वस्वविषयेषु व्यावहारिकपदार्थेषु प्रामाण्यं तथैवाद्वैतागमस्य मायाकार्यत्वे ऽप्यद्वैते स्वविषये प्रामाण्यं किं न स्यात्। न चैवं शुक्तिरजतादिज्ञाने ऽतिप्रसङ्गः शङ्कनीयः। तत्रापि यावद्बाधं प्रातिभासिकेषु रजतादिषु ज्ञानस्य स्वतःप्रामाण्यानिवारणात्। अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। विशेषदर्शनकालीनबाध‖पर्यालोचनयैवाप्रामाण्यव्यवहारात्। न चाद्वैतज्ञानस्य कदाचिद्बाधो ऽस्ति येनैतादृशमप्रामाण्यमुच्येत॥

ननु चित्रगतनिम्नोन्नतविषयचाक्षुषज्ञानस्य विषयगतश्यामादिरेखासंनिवेशविशेषाख्याद्दोषादप्रामाण्यं यथा दृष्टं तथा ऽत्राप्यद्वैताख्याद्विषयदोषादप्रामाण्यमिति चेद् न। तत्रापि स्पर्शज्ञानबाधादेवाप्रामाण्यात्। अनधिगतार्थगन्तृत्वलक्षणस्य प्रामाण्यस्य न संवादापेक्षा शङ्कितुमपि शक्या। न चाम्नायस्य सर्वस्य क्रियार्थत्वाद्विधिवाक्यानामेव प्रामाण्यमिति वाच्यम्।

* कोटिद्वयबाधनासंभवादिति २ पु०। † तदा ऽपीति २ पु० पा०। ‡ बाध्यन्ते इति २ पु० पा०। § विसंवादप्रामाण्येति २ पु० पा०। ‖ उत्तरकालीनबाधेति २ पु० पा०।

इतरेतराश्रयत्वात् । विधिवाक्यानामेव प्रामाण्ये सिद्धे सर्वस्याम्नायस्य क्रियार्थत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चेतरसिद्धिरिति । न च प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्ययोरिष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारयोरभावादपुरुषार्थे ब्रह्मणि कथं वेदान्तप्रामाण्यमिति शङ्कनीयम्* । लोको हि† इष्टप्राप्त्यनिष्टपरिहारावेव साक्षात् प्रार्थयते न प्रवृत्तिनिवृत्ती । तयोरायासात्मकत्वात् । अप्राप्तग्रामादिप्राप्तावपरिहृतरोगादिपरिहारे चाऽऽयासमन्तरेणाभिलषितसिद्ध्यभावादायासं पुरुषः सहेतापि यत्र तु प्राप्तमेव कण्ठचामीकरादिकमजानानः पुरुषः पुनः प्राप्तुमिच्छति परिहृतमेव च‡ रज्जुसर्पादिकं परिजिहीर्षति तत्र ज्ञानमात्रादभीष्टसिद्धौ कुत आयासं सहेत । न हि तत्रायासो ऽपेक्ष्यते प्रत्युत ज्ञाने सति पूर्वो ऽप्यायासः परिह्रियते । एवं च सति नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ नित्यनिवृत्तस्य संसारस्य परिहारे च हेतुभूतं तत्त्वज्ञानं जनयतां वेदान्तानां कुतो ऽपुरुषार्थपर्यवसायित्वशङ्का । तस्माद्वेदान्तानां ब्रह्मणि प्रामाण्यं केनापि वारयितुं न शक्यम् ॥

किं च । पुरुषार्थस्य प्रामाण्यप्रयोजकत्वे नित्यनैमित्तिकवाक्यानां प्रामाण्यं गुरुमते दुःसम्पादम् । न हि तत्र फलमस्ति । किं त्वनुष्ठाने प्रयास एव अननुष्ठाने तु प्रत्यवायः स्पष्टः । तत उभयथा ऽप्य§नर्थहेतूनां तेषां कथं प्रामाण्यसिद्धिः । तस्मात्प्रत्यक्षादिवच्छब्दस्याप्यनधिगताऽबाधिताऽसंदिग्धार्थबोधकत्वमात्रं प्रामाण्यनिमित्तम् । तच्च कार्यब्रह्मवाक्ययोः समानम् । तथा च सति पूर्वपक्षिणा वेदान्तानामप्रामाण्यसिद्धये महता प्रयासेन यद्विधिपरत्वकल्पनं|| तदकाण्डे ताण्डवितम्¶ । तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमिति ॥
इति विवरणप्रमेयसंग्रहे** चतुर्थसूत्रे प्रथमवर्णकं समाप्तम्†† ॥



---

* प्रामाण्यं नेति १ पु॰ पा॰ ।
† पुरुषो हीति २ पु॰ पा॰ ।
‡ चशब्दो नास्ति २ पु॰ ।
§ अपिशब्दो नास्ति १ पु॰ ।
|| प्रयासेन यावद्विधिकल्पनमिति २ पु॰ पा॰ ।
¶ अकाण्डताण्डवितमिति २ पु॰ पा॰ ।
** विद्यारण्यमुनिविरचिते विवरणप्रमेयसंग्रहे इति २ पु॰ पा॰ ।
†† आदितः प्रभृत्यष्ट वर्णकान्यत्र संपूर्णानि ।

शब्दानां *सिद्धार्थे शक्तिमङ्गीकृत्यापि ब्रह्मणि वेदान्तप्रामाण्यं न संभवतीति ये मन्यन्ते तेषां मतं पूर्ववर्णके निरस्तम् । ये पुनः कार्यान्वितस्वार्थ एव शब्दशक्तिरिति मन्यमानाः कार्यशेषतयैव ब्रह्म वेदान्तैः प्रमीयते इति कथयन्ति तेषां मतमस्मिन्वर्णके निरस्यते ॥

ते ह्येवमाहुः । उत्तमवृद्धेन गामानयेत्युक्ते ऽनन्तरं मध्यमवृद्धेन क्रियमाणं गवानयनं व्युत्पित्सुर्बालो गवानयनकार्यमनेन वाक्येन बोधितमित्यवगत्य पुनरश्वमानय गां बधानेत्यादिप्रयोगेष्वावापोद्धाराभ्या†मेकैकस्य पदस्य कार्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यं प्रतिपद्यते । न चेष्टसाधने व्युत्पत्तिः संभवति । अतीते इष्ट‡साधनादौ मध्यमवृद्धप्रवृत्त्यभावात् । कृतियोग्ये इष्टसाधने प्रवृत्तिरस्तीति चेत् तर्ह्यव्यभिचारात्कार्यमेव व्युत्पत्तिप्रयोजकं भविष्यति । अव्यभिचारित्वमात्रेण कार्यस्य प्रयोजकत्वे कार्यगतलौकिकत्वस्याप्यव्यभिचाराद् व्युत्पत्तौ प्रयोजकत्वं प्रसज्येत । तथा च वेदे नियोगप्रतिपत्तिर्न स्यादिति चेद् न । कार्यं परित्यज्यान्वितस्वार्थमात्रस्य प्रयोजकत्वाङ्गाकारे केनान्वित इति साकाङ्क्षत्वप्रसङ्गात् । न च लौकिकत्वपरित्यागे बाधो ऽस्ति । ननु सिद्धपदानां कार्यान्वितस्वार्थसंभवे ऽपि कार्यपदस्य न तत्संभवः कार्यान्तराभावादिति चेद् न । धात्वर्थस्यापि कार्यतया तदन्वितनियोगे कार्यपदस्य व्युत्पत्तेः । यद्यपि लोके फलितो द्रुम इत्यादिवाक्यानि कार्यरहितान्यपि प्रयुज्यन्ते तथापि तत्र तं पश्येत्यादिकार्याध्याहारो§ ऽवगन्तव्यः । कार्यान्विते व्युत्पन्नस्य पदस्य कार्यमन्तरेणाबोधकत्वात् । अतः प्रवृत्तिनिवृत्तिसाध्य‖प्रयोजनमन्तरेण वाक्यप्रयोगानुपपत्तेर्नियोगनिष्ठा वेदान्ताः । न च रज्जुसर्पकण्ठचामीकरादाविव तत्त्वज्ञानमात्रेण प्रयोजनमुपलभामहे । न चेतच्छास्त्रीयम् । तथा सति श्रवणोत्तरकालीनयोर्मनननिदिध्यासनयोरविधिप्रसङ्गात् । न च सर्वस्य वेदस्य विधिनिष्ठत्वे सत्येकैव मीमांसा षोडशलक्षणी स्यादिति शङ्कनीयम् । क्रियाविधिप्रतिपत्तिविधिरूपाभ्यां तद्भेदसिद्धेः । यानि वेदान्तवाक्यानि ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादकानि

---

* पूर्वं शब्दानामिति २ पु॰ पा॰ ।

† आवापोद्वापद्वाराभ्यामिति २ पु॰ ।

‡ अतीतेष्टेति समस्तः पाठः २ पु॰ ।

§ तं पश्येदित्यध्याहार इति २ पु॰ पा॰ ।

‖ प्रवृत्तिसाध्येति २ पु॰ पा॰ ।

सदेव सोम्येदमित्यादीनि तानि सर्वाणि सो ऽन्वेष्टव्य इत्यादिविधिषु को ऽसावात्मेत्याकाङ्क्षायां तच्छेषतयैवात्मविशेषं समर्पयन्ति । तस्मादनन्यशेषाऽद्वितीयप्रतिपादकत्वं वेदान्तानां नास्तीति ॥

अत्रोच्यते । न तावन्नियोगब्रह्मणी उभे अपि वेदान्तैः प्रमातुं शक्येते । विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिप्रसङ्गात् । तच्च प्रथमसूत्रद्वितीयवर्णके विस्तृतम् । नापि नियोगमात्रं प्रमातुं शक्यम् । विधेयानिरूपणात् । न तावच्छाब्दं ब्रह्मज्ञानं विधेयम् । तस्यापातिकस्याध्ययनादेव निष्पत्तेः । निर्णयश्च विचारजन्यः । अन्यथा ऽग्निहोत्रादिज्ञानस्यापि तद्वाक्याध्ययनतद्विचाराभ्यामसिद्धिप्रसङ्गात् । नापि शब्दावगते ब्रह्मणि स्मृतिसंतानो विधेयः । तद्विधेरदृष्टफलत्वे स्वर्गादिवन्मोक्षस्यापि* कर्मजन्यत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । अथाऽङ्गमर्दन†प्रवाहेण शरीरे सुखप्रवाहोत्पत्तिवदभीष्टब्रह्मविषयस्मृतिसंतानेनापि सुखसंतानो दृष्टफलं भवेत् तर्ह्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तत्सिद्धेर्विधिवैयर्थ्यम् । अस्तु तर्हि स्मर्यमाणस्य साक्षात्करणं स्मृतिसंतानविधेः प्रयोजनमिति चेत् तदापि‡ किं स्मृतिसंतानः स्वयमेव साक्षात्कारं जनयेत् उतादृष्टद्वारा अथ वा विज्ञानान्तरद्वारा । नाद्यः । न हि स्मृतिरूपस्य परोक्षज्ञानस्य संतानो विषयसाक्षात्कारं जनयितुमुत्सहते । अन्यथा ऽनुमानज्ञानसंतानो ऽप्यनुमेयसाक्षात्कारमुत्पादयेत् । द्वितीये ऽपि न तावत् स्मृतिसंतानजन्यमदृष्टमात्रं साक्षात्कारोत्पादने प्रभवति । साक्षात्कारस्य प्रमाणजन्यत्वात् । प्रमाणस्याप्यदृष्टसहकारित्वे प्रमाणेनैव साक्षात्कारोत्पत्तावदृष्टवैयर्थ्यम् । न तृतीयः । स्मृतिसंतानजन्यं तद्विज्ञानान्तरं स्वयमेव साक्षात्कारजनकम् उतादृष्टद्वारेत्यादिविकल्पदोषप्रसङ्गात् ॥

ननु तर्हि शब्दावगते ब्रह्मणि ध्यानं विधीयताम् । न च स्मृतिसंतान एव ध्यानम् । स्मृतिसंतानस्य वस्तुगोचरत्वाद् ध्यानस्यारोपितविषयतया ऽपि संभवात् । न च प्रयोजनाभावः । ब्रह्मापरोक्ष्यस्य§ प्रयोजनत्वात् । दृश्यते हि ध्यानाभ्यासप्रचयसामर्थ्यान्मृतपुत्राद्यापरोक्ष्यम् । न च तद्वदेव ब्रह्मापरोक्ष्यस्य|| भ्रान्तत्वप्रसङ्गः । शब्दप्रमाणसंवादस-

* अपिशब्दो नास्ति १ पु· । † यथाऽङ्गमर्दनेति १ पु· । ‡ तथापीति २ पु· पा· । § ब्रह्मापरोक्षस्येति १ पु· । || अत्रापि ब्रह्मापरोक्षस्येति १ पु· दृश्यते ।

द्भावात् । स्वप्नवस्तु*साक्षात्कारस्यापि कस्य चिज्जागरणज्ञानसंवादे प्रामाण्यदर्शनात् । नैतत्सारम् । स्वतःप्रामाण्यहानिप्रसङ्गात् । न च स्वप्ने चक्षुरादिप्रवृत्तिमन्तरेण वस्तुसाक्षात्कारः संभवति । जागरणसंवादस्तु सादृश्यादुपपद्यते । अथ स्मृतिसंतानध्यानयोरविधेयत्वे ऽपि शाब्दज्ञाना†दन्यदेव ज्ञानमलौकिकं श्रवणमननादिकरणकं वेदानुवचनादीतिकर्तव्यताकं ब्रह्मापरोक्ष्यफलकं मोक्षकामः कुर्यादिति विधीयतइति चेद् मैवम् । वेदान्तानां ब्रह्मप्रमापके विधेयज्ञाने प्रामाण्यकल्पनाद् ब्रह्मण्येव साक्षात्प्रामाण्यकल्पनाया लघीयस्त्वात् । न च विधिसंस्पर्शित्वं प्रामाण्यकारणं किं तु प्रमितिजननम् । अन्यथा अग्निहोत्रादिवाक्यं दर्शपूर्णमासविधिनिष्ठमपि स्याद् विधिसंस्पर्शाविशेषात् । प्रमितिश्च सत्यज्ञानादिवाक्येभ्यो ब्रह्मण्येव जायते न विधौ । न च लौकिकात्प्रामाण्यादन्यदेव वैदिकं प्रामाण्यं विधिसंसृष्ट‡मिति शङ्कनीयम् । यथा शब्दार्थौ यएव लौकिकास्तएव वैदिकास्तथा प्रामाण्यस्यापि लोकवेदयोरेकत्वात् । तदेवं वेदान्तेषु न किं चिद्विधेयं निरूपयितुं शक्यम् ॥

नापि नियोगः सुनिरूपः । लोके ह्याचार्यः शिष्यं नियुङ्क्ते इत्यादावुत्कृष्टस्य पुरुषस्यावरपुरुषप्रेरणात्मको ऽभिप्रायभेदो नियोगत्वेनाभिमतः । न चासावपौरुषेये वेदे संभवति । ननु नियोगो नाम प्रवर्तकः प्रवर्तकत्वं कार्यबुद्धिगम्ये वस्तुनि प्रतिष्ठितमिति चेत्§ किमिदं कार्यं नाम किं कृतिसंसृष्टं किं वा कृतियोग्यम् अथ वा कृतियोग्यत्वे सति क्रियाकारकफलविलक्षणं किं चिदलौकिकम् । नाद्यः । कृतिर्हि पुरुषप्रवृत्तिः कार्यं च प्रवृत्तिनिमित्तम् । न च प्रवृत्तिसंसृष्टस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं संभवति । अंशत आत्माश्रयत्वात् । न द्वितीयः । दुःखसाधनानामपि कृतियोग्यतया कार्यत्वे सति प्रवर्तकत्वप्रसङ्गात् । न तृतीयः । तस्य प्रत्यक्षाद्यगोचरस्य व्युत्पत्त्ययोग्यस्य शब्दप्रतिपाद्यत्वासंभवात् । न च पराभिमतकार्यानङ्गीकारे प्रवर्तकाभावः । कृतियोग्येष्टसाधनस्य प्रवर्तकत्वात् । कृतियोग्यत्वविशेषणोपादानान्न चन्द्रोदयादौ व्यभिचारः । यद्यपि कृतियोग्यस्य फलस्यापि प्रवर्तकत्वमस्ति तथापि बालस्य व्युत्पत्तिनिमित्ततया मध्यमवृद्धप्रवृत्तिहेतुभूतं गवान-

* स्वप्ने वस्त्विति २ पु॰ पा॰ ।
† शब्दज्ञानादिति २ पु॰ पा॰ ।
‡ संसृष्टमिति २ पु॰ ।
§ इति चेद् नेति २ पु॰ पा॰ ।

यनादिलक्षणमिष्टसाधनमेव । अतश्च येयं महता प्रयासेन कार्यव्युत्पत्तिः साधिता सा नास्माकमनिष्टा इष्टसाधनस्यैव कृतियोग्यस्य कार्यत्वाभ्युपगमात् । एकमेव हि वस्तु कृतिनिरूप्यतया कार्यमित्युच्यते इष्टनिरूप्यतया चेष्टसाधनमिति * । न च पराभिमतालौकिककार्ये इवेष्टसाधने ऽपि कृतियोग्ये ऽननुभूते प्रमाणाभावः शङ्कनीयः । अतीतेष्वन्नपानादिष्वन्वयव्यतिरेकाभ्यामिष्टसाधनत्वमवगत्यानागतेष्वपि तेषु तदनुमानात् । न चैवं परकीयकार्यमनुमातुं शक्यम् । अलौकिकत्वव्याघातात् । तस्मात्कृतियोग्येष्टसाधनमेव विध्यर्थो न तु नियोगः । नचैतादृशो ऽपि विधिर्वेदान्तेषु सम्भवति । तत्राविद्यानिवृत्तिलक्षणो मोक्ष इष्टस्तस्य च साधनं ब्रह्मात्मैक्यतत्त्वज्ञानम् । सो ऽयं साध्यसाधनभावो† लोकसिद्धः । शुक्तितत्त्वज्ञानेन तदविद्यानिवृत्तिदर्शनात् । अतस्तद्विधिपरत्वे वेदान्तानामनुवादकत्वप्रसङ्गः । ननु सिद्धे व्युत्पत्त्यभावाद्ब्रह्मपरत्वमपि न सम्भवतीति चेद् न । प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादावप्रसिद्धमधुकरपदार्थस्य पुरुषस्य प्रसिद्धपदसमभिव्याहारेण सिद्धार्थे ऽपि व्युत्पत्तिदर्शनात् । न च तत्र कार्याध्याहारः कल्पनीयः । प्रयोजनप्रमाणयोरभावात् । न च व्युत्पत्तेः कार्याव्यभिचारः प्रयोजनम् । तस्यैवाद्याप्यसम्प्रतिपत्तेः । तस्माद् ब्रह्मण्येव वेदान्तप्रामाण्यम् ॥

अत्र केचिन्मन्यन्ते । न खलु जीवब्रह्मणोरैक्यमस्ति । अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यतइति ज्योतिःशब्दाभिधेयस्य ब्रह्मणो ब्रह्माण्डाद्बहिरवस्थानश्रवणात् । यदि सर्वगतत्वश्रुतिः कुप्येत तर्हि सर्वत्र वर्त्तमानमपि ब्रह्म जीवैर्वा प्रपञ्चेन वा न संस्पृश्यते । असङ्गो ह्ययं पुरुष इति श्रुतेः । अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतिस्त्वारोपिततादात्म्यरूपेणोपासनं विदधाति । तस्माच्चोपासनान्मोक्षः फलिष्यति यागादिव स्वर्गः । न च वेदान्तानामुपासनाविधिपरत्वे ब्रह्मस्वरूपासिद्धिः । देवताधिकरणन्यायेन मानान्तरसिद्धिविरोधयो‡रभावे स्वार्थे ऽपि प्रामाण्यसम्भवात् । न च जीवाद्भिन्ने ब्रह्मण्यद्वैतश्रुतिव्याकोपः । तस्याः श्रुतेर्विकारातीतब्रह्मविषयत्वात् । तस्य चैकत्वाभ्युगमात् । न च नैयोगिकफलत्वे मोक्षस्य स्वर्गादिवदनित्यता । न स पुनरावर्त्ततइति श्रुत्या ऽनुमानस्य बाधादिति ॥

---

* इत्युच्यते इति २ पु० पा० ।

† साध्यसाधनताभाव इति २ पु० ।

‡ सिद्धत्वतद्विरोधयोरिति २ पु० ।

नैतत्सारम् । आद्यन्तशून्यस्य मोक्षस्योपासनात्मकक्रियासाध्यत्वायोगात् । विमुक्तश्च विमुच्यते ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिश्रुतिर्मोक्षस्यानादितामाह । विद्ययाऽमृतमश्नुते ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीत्यादिका चाविनाशितां प्रतिपादयति तथा तदनुग्राहको न्यायोऽप्यनुसंधेयः । सादित्वे च मोक्षस्यान्तवत्त्वं स्यात् । अन्तवत्त्वे च पुनर्बन्धान्मोक्षशब्दस्योपचरितार्थत्वप्रसङ्गः । तथा क्रियासाध्यत्वेऽभ्युदयफलवच्छरीरेन्द्रियादि*सम्बन्ध उपचयापचयत्वं च केन वार्येत । कर्मफलस्य वैचित्र्यदर्शनाच्छरीरादिरहितो मोक्षोऽपि तत्फलं भविष्यतीति चेद् न । शरीरादिराहित्यस्य स्वाभाविकत्वात् । तथा हि । न तावदात्मनो देहेन संयोग उपपद्यते । निरवयवत्वात् । नापि समवायः । देहं प्रति समवायिकारणत्वाभावात्सामान्यादिरूपत्वाभावाच्च । एवं तादात्म्यादिनिराकरणमूह्यम् । ततो वास्तवसम्बन्धाभावे सत्यशरीरत्वं स्वाभाविकं सशरीरत्वं तु मिथ्याज्ञानकृतमित्यभ्युपेयम् ॥

न च मिथ्याज्ञानं कर्मभिर्निवर्तते । नाप्यशरीर एव मोक्षः कर्मभिरन्यथा परिणम्यतइति वक्तुं शक्यम् । कूटस्थस्य परिणामायोगात् । नन्वेवमप्युपासनासाध्यत्वमात्रेण मोक्षस्य कथमुपचयादिप्राप्तिरिति चेद् उच्यते । तत्रोपासनस्य स्वरूपतः संख्यातः कालतो वा परिमितिरस्ति न वा† । न चेत् तर्ह्यनिर्धारितविशेषस्योपासनस्यानुष्ठानमशक्यं स्यात्‡ । अस्ति चेत् तर्हि सा प्रदर्शनीया । न हि साङ्गदर्शपूर्णमासपरिमितिवदेतावदिदमित्युपासनास्वरूपपरिमितिः प्रदर्शयितुं शक्यते । न च संख्यातः परिमाणमस्ति । सहस्रं लक्षं वा प्रत्ययानां मोक्षसाधनमित्येतादृशस्य नियामकस्यादर्शनात्§ । नापि कालतः परिमाणमस्ति । एकं शतं सहस्रं वा संवत्सराणामुपासीनस्य मोक्ष इति नियमप्रमाणाभावात् । मरणमेवावधिरिति चेत् तथापि दर्शपूर्णमासवदेकाकारा साधनपरिमितिर्न लभ्यते‖ । एकेन दशभिः शतेन सहस्रेण वा कालेन कस्य चिन्मरणात् पुरुषभेदेषूपचयापचयप्रसङ्गात् । उपास्यापरोक्ष्यमवधिरिति चेत् तथापि कस्य चित्केन चित्कालेनापरोक्ष्यात्साधनोपचयापचयौ तदवस्थावेव । अतस्तत्फले मोक्षेऽप्युपचयापचयौ दुर्वारौ । लोके

* आदिशब्दो नास्ति २ पु० ।
† अस्ति वा न वेति २ पु० पा० ।
‡ अशक्यत्वादिति २ पु० ।
§ नियामकस्याभावादिति २ पु० पा० ।
‖ नोपलभ्यते इति २ पु० पा० ।

वेदे च क्रियातारतम्यात्*त्फले ऽपि तारतम्यदर्शनात् । न चोपासनैक†रूप्याभावे ऽपि फलैकरूप्यं शास्त्राद्भविष्यतीति शङ्कनीयम् । शास्त्रस्यान्यथाऽनुपपत्तौ न्यायविरुद्धकल्पनायोगात् । अतो यत्कृतकं तदनित्यमित्यादिन्यायानुसारेणानित्यत्वादिकं मोक्षस्य प्राप्नोति ॥

यत्तूक्तमपुनरावृत्तिश्रुतिबाधितो ऽयं न्याय इति । तदसत् । तत्र किं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते न स पुनरावर्ततइत्येषा श्रुतिर्बाधिका उतैषैव देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्तइत्येषा श्रुतिः । नाद्यः । अप्रसक्तप्रतिषेधात्‡ । न हि ब्रह्मलोकाभिसंपत्तिसमये पुनरावृत्तिः प्रसक्ता । अथ न स पुनरावर्तिष्यतइति वाक्यार्थः कल्प्येत तन्न । तद्यथेह कर्मजित इत्यादिश्रुत्या ऽनुमानेन च विरोधे सति श्रुतार्थपरित्यागेनाश्रुतार्थकल्पना ऽसम्भवात् । द्वितीये त्विममिति विशेषणं मानवान्तरे पुनरावृत्तिं दर्शयति । नन्वस्मिन्कल्पे ऽनावृत्तिं प्रतिपादयतो वाक्यस्य कल्पान्तरे पुनरावृत्तिप्रतिपादने ऽपि तात्पर्ये वाक्यभेद इति चेद् न । पुनरावृत्तेरार्थिकत्वात् । अन्यथा सर्वत्र सविशेषणवाक्येष्वस्य चोद्यस्य दुष्परिहरत्वात् । नन्वेषा श्रुतिः कल्पे कल्पे प्रवर्तमाना तत्र तत्रावृत्तिं निषेधति ततो ऽर्थादनावृत्तेरात्यन्तिकत्वसिद्धिरिति चेद् न । प्रतिपत्तृभेदात् । अस्मिन्कल्पे प्रतिपन्नानामागामिकल्पे पुनरावृत्तिस्तत्र प्रतिपन्नानां तत उपरिकल्पे पुनरावृत्तिरित्यभ्युपेयम् । अन्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् ॥

नन्वस्तु तर्ह्यनित्य एव मोक्षः । अनित्यस्यापि स्वर्गादेः पुरुषार्थत्वदर्शनात् । तथा चोपासनाक्रियासाध्यो मोक्षो भविष्यतीति चेत् किं न्यायानुसारेणैवमुच्यते किं वा श्रुत्यनुसारेण । नाद्यः । न्यायवित्त्वाभिमानिभिरेव सांख्ययोगवैशेषिकनैयायिकबौद्धादिभिः सर्वैः स्वस्वप्रक्रियानुसारेणानादिमिथ्याज्ञानस्य तत्त्वज्ञानेन निवृत्तो मोक्षो भवति स च नित्य इत्येवाङ्गीकारात् । न द्वितीयः । य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवति तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे त्वं हि नः पिता यो ऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्तीत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मात्मत्वदर्शनसमकालमेवाविद्यानिवृत्तावविनाशिनं मोक्षं दर्शयन्त्यो न क्रियानुप्रवेशशङ्कामपि सहन्ते ॥

* तच्छब्दो नास्ति २ पु० । † उपासनस्यैकेति २ पु० पा० । ‡ प्रतिषेधत्वादिति २ पु० पा०

नन्वहं ब्रह्मास्मीत्यादिशास्त्रं न ब्रह्मात्मैकत्वपरं किं तु जीवविलक्षणे * प्रमाणान्तराविरुद्धे ब्रह्मणि शास्त्रप्रतिपन्ने सम्पदध्यासक्रियायोगसंस्कारेष्वन्यतमपरं भविष्यति। तत्र संपद् नामाल्पे वस्तुन्यालम्बने महद्वस्तुदर्शनम् । यथा ऽल्पे मनसि वृत्त्यनन्तत्वसाम्येनानन्तविश्वेदेवसंपादनं कृत्वा ऽनन्तलोकजयः । अनन्तं वै मनो ऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयतीति श्रुतेः । तथा जीवे चिद्रूपसाम्येन ब्रह्मरूपसंपादनं कृत्वा ब्रह्मफलमवाप्यते । अध्यासस्त्वन्यस्मिन्नन्यत्वदृष्टिः । यथा ऽऽदित्यो ब्रह्मेति श्रुतिवशादब्रह्मरूप आदित्ये ब्रह्मदृष्टिस्तथा ऽचाप्यब्रह्मरूपे जीवे ब्रह्मदृष्टिः । तत्रालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा सम्पाद्यस्यैव प्राधान्येन चिन्तनं संपद् आलम्बनस्यैव प्राधान्येन चिन्तनमध्यास इति तद्विवेकः । क्रियायोगस्तु यथा वायुर्वाव संवर्ग इति श्रुतावग्न्यादीन् संवृणोतीति संवरणक्रियासम्बन्धाद् द्वयोः संवर्गगुणत्वेनोपासनं तथा जीवस्य स्वगतेन बृहत्यर्थयोगेन ब्रह्मगुणतयोपासनम् । संस्कारश्च कर्माङ्गस्य व्रीह्याज्यादेः प्रोक्षणावेक्षणादिना यथा भवति तथा कर्तृतया कर्मगुणभूतस्यात्मनो ब्रह्मदृष्ट्या संस्कारः क्रियतइति ॥

नैतत्सारम् । किं जीवब्रह्मभेदप्रतिभासविरोधभयात्सम्पदादिपरत्वं वेदान्तानां कल्प्यते किं वा जीवब्रह्मैक्ये तात्पर्याभावाद् उत फलानुसारात् † । नाद्यः । अभेदे ऽपि बिम्बप्रतिबिम्बवद्भेदप्रतिभासोपपत्तेः । न द्वितीयः । अहं ब्रह्मास्मीत्युक्तस्यैक्यस्य स एष इह प्रविष्ट इति प्रवेशार्थवादेनाथ यो ऽन्यां देवतामुपास्ते ऽन्योसावन्यो ऽहमस्मीति न स वेदेति भेदनिन्दया चोपपादितत्वात् । एवं सर्वश्रुतिष्वप्यैक्यतात्पर्यलिङ्गप्रवेशादिकमवगन्तव्यम् । न तृतीयः । अविद्यानिवृत्तिर्ब्रह्मात्मभावश्च फलं श्रूयते । न च संपदादिपरत्वे तदुपपद्यते । संपदादीनामयथावस्तुत्वेनाप्रमाणज्ञानानामविद्यानिवर्तकत्वासम्भवात् । अन्यस्यान्यात्मत्वविरोधाच्च । तस्मादैक्यपरं शास्त्रम् ॥

अत्र कश्चिदाह । ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नो जीवः । ततश्च ब्रह्मणो नित्यमुक्तता जीवस्य नित्यबद्धता च व्यवस्थामश्नुते । अत्यन्ताभेदे तु

* एतदग्रे प्रमाणे इत्यधिकं २ पु॰ । † फलाभावादिति १ पु॰ पा॰ ।

ब्रह्मैव स्वसंसाराय कथं जगदुत्पादयेत् । विरुद्धा च विशुद्धस्याशुद्धताप्रतिपत्तिरिति ॥

अत्रोच्यते । न तावज्जीवब्रह्मणोर्जातिव्यक्तिभावो गुणगुणिभावः कार्यकारणभावो विशिष्टस्वरूपत्वमंशांशिभावो वा विद्यते मानाभावात् । न च तदभावे द्व चिद्भेदाभेदौ दृश्येते । ममैवांशो जीवलोके इति स्मृतेरंशांशितेति चेद् न । निष्कलमिति * निरंशत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । पादोऽस्य विश्वा भूतानीति श्रुतिर्नांशांशिभावं ब्रूते किं तु ब्रह्मानन्त्यप्रतिपादनाय जीवस्याल्पतामात्रमाह । अन्यथा सांशस्य ब्रह्मणो घटादिवदवयवारभ्यत्वप्रसङ्गात् । ननु स्वाभाविकी निरवयवता बुद्ध्याद्युपाधिनिमित्तं सांशत्वमिति नोक्तदोष इति चेद् एवमपि वास्तवभेदो न सिध्येत् । न हि निरवयवमाकाशं खड्गधारादिभिर्वस्तुतो भेत्तुं शक्यम् । अथान्तःकरणोपाधीनां वस्तुतो ब्रह्मविदारणसामर्थ्यमस्ति तर्हि ब्रह्म स्वस्यानर्थाय कथमुपाधीन् सृजेत् । न च जीवार्था तत्सृष्टिः । तत्सृष्टेः प्राग् जीवविभागासिद्धेः । न च कर्माविद्यासंस्कारा अन्तःकरणोत्पत्तेः प्राग्विद्यमाना अपि जीवं विभजन्ते । अन्तःकरणद्रव्यस्यैव जीवोपाधित्वाङ्गीकारात् । ननु नीलपीतादिवद्भेदः स्वाभाविको द्रव्यत्वादिजातिनिबन्धनश्चाभेद इति चेत् तर्ह्ययमात्मा ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यं न स्यात् । नीलं पीतमिति सामानाधिकरण्याभावात् । अथ न निष्पन्नो भेदो नाप्यनादिः किं तूपाधिनिबन्धनः केवलं ब्रह्मणि प्रकाशते । स तर्ह्यतस्मिंस्तदारोपो विभ्रम एव स्यात् । प्रामाणिकस्य भेदस्य कथं विभ्रमत्वमिति चेद् न । जीवब्रह्मभेदे प्रत्यक्षादीनामप्रसरात् । आगमस्तु न भेदं प्रतिपादयति प्रत्युतैष तआत्मा ऽन्तर्याम्यमृत इत्यभेदं प्रतिपाद्य नान्योतो ऽस्ति द्रष्टेति भेदं प्रतिषेधति । न च संसारित्वासंसारित्वव्यवस्थानुपपत्तिर्भेदे मानम् । अभेदस्याप्यङ्गीकृतत्वेनाव्यवस्थातादवस्थ्यात् । न ह्याकाशं घटेनावच्छिद्य तदन्तर्धूमादिसमावेशे सत्याकाशस्य धूमादिसंयोगः परिहर्तुं शक्यते । घटावच्छिन्नभागसहितस्यैवाकाशत्वात् । अथापि भेदांशमुपजीव्य व्यवस्थोच्येत तर्ह्यस्मन्मते ऽपि ब्रह्मण्यविद्यादिसंसर्गासंसर्गाभ्यां

* निष्कलं निष्क्रियमितीति च पु॰ पा॰ ।

व्यवस्था किं न स्यात् । एकस्मिन्नेव वस्तुनि संसर्गस्य भावाभावौ विरुद्धाविति चेद् न । भेदस्य भावाभावयोरेकत्र त्वया ऽभ्युपगमात् । अभेदो नाम न भेदाभावः किं त्वैक्याख्यं धर्मान्तरमिति चेत् तथापि भेदाभेदौ विरुद्धावेव परस्परनिवर्त्तकत्वात् । अहं मनुष्य इति प्रतीतं देहात्मैक्यं नाहं मनुष्यो ऽपि तु ब्रह्मास्मीत्यनेन देहात्मभेदभानेन * निवर्त्तते । तथा द्वौ चन्द्राविति प्रतीतो भेदश्चन्द्रैक्यज्ञानेन निवर्त्तते । अतो विरोधभीतस्त्वं कथं भेदाभेदावङ्गीकुर्वीथाः । तदङ्गीकारे वा ब्रह्मण्यविद्यासंसर्गेण तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेनोपपादयितुं सुशकयोः कस्तव प्रद्वेषः । न चांशभूते जीवे संसारिणि सत्यंशिनो ब्रह्मणस्तदभावे तवास्ति कश्चिद् दृष्टान्तः । न हि वस्त्रैकदेशे देहैकदेशे वा चण्डालसूतिकादिभिरुपस्पृष्टे कृत्स्नौ वस्त्रदेहावप्रक्षालनीयौ भवतः । अतो न त्वन्मते ब्रह्मणो ऽसंसारित्वं प्रत्युत सर्वजीवैः सर्वप्रपञ्चेन चाभिन्नतया सर्वं दोषजातं स्वात्मन्येव ब्रह्म पश्येत् । तथा च तादृशब्रह्मप्राप्तेरपुरुषार्थतया शास्त्रारम्भादिकमनुपपन्नं स्यात् । न हि ज्ञानध्यानादिभिः स्वोपाधौ कथं चित्प्रविलापिते ऽप्यशेषजीवोपाधयः प्रविलापयितुं शक्यन्ते येन ब्रह्मणि सर्वो दोषः परिह्रियेत । अस्मन्मते तु ब्रह्मणि न कश्चिद्दोषः । प्रतिबिम्बश्यामत्वादीनां बिम्बसंबन्धादर्शनात् । तत्त्वज्ञानेन सर्वोपाधिविनिर्मोक्षश्चोपपद्यते । स्वप्नकल्पितवस्तूनां सर्वेषामपि प्रबोधे निवृत्तिदर्शनात् । शुकवामदेवादितत्त्वज्ञानेन सर्वोपाधिनिवृत्ताविदानीं संसारानुपलब्धिः प्रसज्येतेति चेद् न । त्वत्पक्षे ऽपि समानत्वात् । एकैकस्य जीवस्यैकैकस्मिन् कल्पे मुक्तावप्यनन्तजीवानामतीतानन्तकल्पेषु मुक्तौ कथं संसार उपलभ्येत । अनुभवमवलम्ब्येदानीन्तनसंसारसमाधानमुभयोः समानम् । उपपत्तिस्त्वेकात्मवादिभिरस्माभिरेव कथं चिद्वक्तुं शक्यते । तथा हि । यस्त्वं मां प्रति बन्धमोक्षव्यवस्थां पृच्छसि स त्वमेक एव सर्वकल्पनाधिष्ठानभूतश्चिदेकरस आत्मा त्वदन्ये मुक्ता मुच्यमाना मोक्ष्यमाणाश्च सर्वे जीवास्त्वदविद्यया स्वप्नवत् कल्पिताः । वामदेवादिमुक्तिश्रुतिश्च त्वत्प्ररोचनाय ब्रह्मविद्याप्रशंसार्था । एवं च सति कस्य बन्धमोक्षावित्येष संदेहस्तव तावत्संसारदशायां मोक्षदशायां वा न जायते । एवं प्रत्येकं † तत्तत्पुरुषदृष्ट्या स स ‡ एवा-

---

* भेदज्ञानेनेति २ पु॰ पा॰ । † प्रत्येकमिति नास्ति २ पु॰ । ‡ स इत्येकवारमेव २ पुस्तके ।

त्मेति गुरुशास्त्राभ्यां बोधिते सति न कस्यापि संदेह उदेतीति किमत्रानुपपन्नम्। अतो ऽखण्डैकरसात्मवादे ऽनुपपत्त्यभावात्तत्परेण शास्त्रेणात्मतत्त्वे बोधिते सद्य एवाविद्यातत्कार्ययोः स्वप्नवत्प्रविलीनयोः सतोरद्वितीये ब्रह्मणि संपदादिरूपेणोपास्तिक्रियायाः को ऽवसरः। अत एव श्रुतिर्ब्रह्मण उपास्यत्वं निषेधति। यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासतइति। न च वेद्यत्ववदुपास्यत्वमपि स्यादिति मन्तव्यम्। अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीति श्रुत्या वेद्यत्वस्यापि निषेधात्। अवेद्यत्वे ऽप्यखण्डैकरसब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्या चैतन्याभिव्यक्तियुक्तया शास्त्रजन्यया विद्यया ऽविद्यातत्कार्यनिवृत्तेर्ब्रह्मणः * शास्त्रवेद्यत्वमुपचर्यते। एतां वृत्तिं † प्रति संनिधिमात्रेणाखण्डैकरसत्वलक्षणस्वाकारसमर्पकतया स्वस्वाकारसमर्पकघटादिवद्वृत्तिव्याप्यत्वलक्षणं विषयत्वं ब्रह्मणो ऽभिप्रेत्य मनसैवानुद्रष्टव्यमेषो ऽणुरात्मा वेदितव्यस्तं त्वौपनिषदं पुरुषमित्याद्याः श्रुतयः प्रवृत्ताः। जडेषु घटादिष्विव प्रमाणकृतस्फुरणातिशयस्य स्वप्रकाशे ब्रह्मण्यसंभवात्फलव्याप्यत्वाभावलक्षणमविषयत्वं च‡ यतो वाचो निवर्तन्तइत्याद्याः श्रुतयः प्रत्यपीपदन्। न चात्यन्तं फला§भावः। अन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तत्वोपाधिना ब्रह्मचैतन्यस्यैव फलत्वोपचारात्। घटादिष्वप्यस्यैव फलत्वव्यवहारात्। तदुक्तम्।

> परागर्थप्रमेयेषु या फलत्वेन संमता।
> संवित्सैवेह मेयोऽर्थो वेदान्तोक्तिप्रमाणतः‖ ॥ इति।

अतो ब्रह्मचैतन्यमुपान्त्यक्षणे ऽवच्छिन्नतया फलावस्थं भूत्वा चरमक्षणे स्वावच्छेदिकां वृत्तिं निवर्तयति। तत उपर्यवच्छेदकाभावात्फलावस्थतां परित्यज्य निर्विकल्पकचैतन्यमात्रं मोक्षदशायां परिशिष्यते। एवं च सति नित्यमुक्तं ब्रह्मैव स्वाविद्यादिप्रतिबिम्बितं सज्जीवभावमापद्य संसरति स्वविद्यया च विमुच्यतइत्युक्तं भवति॥

नन्वेवं जीवस्यैव ब्रह्मत्वे तत्त्वमस्यादिमहावाक्येषु पदद्वयस्य पुनरुक्तिः स्यात् तत्परिहाराय भेदाभेदावभ्युपेयाविति चेद् न। तथा सति

---

* ब्रह्मणीति २ पु॰ पा॰। † एतां चेति चशब्दो ऽधिकः २ पु॰। ‡ चेति नास्ति १ पु॰। § अत्यन्तफलाभाव इति समस्तः पाठः २ पु॰। ‖ सुरेश्वरसम्बन्धवार्तिके १६० श्लो॰।

वाक्यार्थज्ञानेन शरीरेन्द्रियादिसंसारस्य निवृत्त्यसिद्धेः । तथा हि* । किमुपपत्तितस्तन्निवृत्तिः साध्यते उत भिद्यते हृदयग्रन्थिरित्याद्यागमात् । नाद्यः । त्वन्मते देहादिविशिष्टस्यैव जीवस्य ब्रह्मणा सह भेदाभेदयोर्वास्तवयोर्महावाक्यार्थतया तद्गोचरज्ञानेन देहादिनिवृत्त्ययोगात् । न द्वितीयः । वर्त्तमानापदेशिन आगमस्य योग्यानुपलब्धिविरोधेऽर्थवादत्वात् † । अथ मोक्षदशायां देहादिनिवृत्तावागमस्य तात्पर्यं तथापि यदि मोक्षदशायां जीवस्य भेदांशो न निवर्त्तेत तदा तन्निर्वाहाय देहेन्द्रियान्तःकरणाद्युपाधिरप्यभ्युपेयः । ततो न संसाराद्विशेषः । यदि च भेदांशनिवृत्तिः तदापि न तत्त्वज्ञानात्तन्निवृत्तिः । तस्य स्वविषयानिवर्त्तकत्वात् । त्वन्मते भेदस्यापि तत्त्वज्ञानविषयत्वात् । नापि कर्मभिस्तन्निवृत्तिः । आगमविरोधात् । आगमस्य सार्वकालिकभेदाभेदप्रतिपादकत्वाङ्गीकारात् । न च भेदाभेदवादे तत्त्वंपदार्थौ सुनिरूपौ । तत्र को ऽसौ त्वंपदार्थो जीवः किं भेदाभेदाभ्यामंशाभ्यामंशी किं वांशद्वयसमुदाय उतांशद्वयमेव । आद्ये ऽपि यद्यभेदांशो ब्रह्म तदा ब्रह्मणो जीवांशत्वं जीवस्य च सावयवत्वमापद्येत । अथाभेदांशो न ब्रह्म तर्ह्यत्यन्तभेद एव स्यात् । न द्वितीयः । जीवस्यावस्तुत्वप्रसङ्गात् । समुदायिव्यतिरिक्तसमुदायानिरूपणात् । तृतीये ऽपि किमभेदांश एव जीवः किं वा भेदांश एव उतांशद्वयं प्रत्येकम् अथ वांशद्वयं परस्परमभिन्नम् आहो स्वित्परस्परमपि भिन्नाभिन्नम् । नाद्यः । ब्रह्मण एव जीवत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । अत्यन्तभेदप्रसङ्गात् । तथा च तत्त्वज्ञानमोक्षादिव्यवहारासिद्धिः । न तृतीयः । जीवद्वयप्रसङ्गात् । न चतुर्थः । तदा ब्रह्मैव जीव इति बन्धमोक्षव्यवहारासिद्धेः । न पञ्चमः । भेदाभेदानवस्थाप्रसङ्गात् । कस्य चायं शास्त्रोपदेशः । न तावदभेदांशस्योपदेशः । ब्रह्मस्वरूपतया तस्योपदेशानपेक्षत्वात् ‡ । नापि भेदांशस्योपदेशः । अहं ब्रह्मास्मीति प्रतिपत्त्ययोगात् । मोक्षावस्थायामभिन्नतया युज्यते सा प्रतिपत्तिरिति चेद् न भेदांशस्य पुनरभेदः सम्भवति । विरोधात् । अविद्यादिदोषो ऽपि न तावदभेदांशस्य युक्तः । ब्रह्मण्येव प्रसङ्गात् । नापि भेदांशस्य । उपाधिजननात्प्राग्भेदाभा-

---

* तथा हीति नास्ति १ पु० । † विरोधे ऽनुवादत्वादिति २ पु० पा० ।
‡ अनपेक्षित्वादिति २ पु० पा० ।

वात् । अथोपाधिमनपेक्ष्य स्वत एव भिन्नोंऽशोंऽशी वा जीवस्तथापि तदंशविनाशे जीवविनाशात्कस्य मोक्ष उपदिश्येत । अभेदांशस्य ब्रह्मणो नित्यमुक्तत्वात् । मोक्षो ऽपि भिन्नाभिन्नश्चेत् तर्हि ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्येवकारविरोधः संसारादविशेषश्च स्यात् । न च स्वर्गनरकबन्धमोक्षादिव्यवस्थासिद्धये भेदाभेदावपेक्षितौ । भेदेनैव कथं चित्तत्सिद्धेः । न च तावेकत्र युक्तौ । भेदस्य धर्मिप्रतियोगिसापेक्षत्वादभिन्ने चैकस्मिन्वस्तुनि तदयोगात् । शास्त्रं पुनर्नान्यो ऽतो ऽस्ति द्रष्टेति भेदोपमर्दनैष तन्मात्मेत्यभेदमेव प्रतिपादयति न तु भेदाभेदौ । अथ जीवब्रह्मणोः स्वभावाद्भेदः स त्वद्रव्यत्वादिसामान्यमेव दर्शयति । सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति विकारसंस्पर्शपरिहारायैवं कल्प्यतइति चेद् न । विकारान्तर्वर्तित्वे ऽप्यसङ्गस्वभावतया तत्संस्पर्शाभावात् । अन्यथा मध्यमपरिमाणत्वेन सावयवत्वप्रसङ्गात् ॥

ब्रह्मविदाप्नोति परमित्यादिप्राप्तिश्रुतिबलाद् ब्रह्मणो दूरदेशवर्त्तित्वमिति चेत् का ऽसौ प्राप्तिः । न तावद् ब्रह्मभावः । दूषितत्वात् । नापि जीवब्रह्मभ्यामारभ्यमाणं द्रव्यान्तरम् । मोक्षस्य विनाशित्वप्रसङ्गात् । मोक्षस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वगतत्वाङ्गीकारे सावयवत्वायोगाद् द्रव्यान्तरारम्भकत्वमेव न स्यात् । जीवब्रह्मणोः संबन्धः प्राप्तिरिति चेद् मैवम् । न तावत्तादात्म्यम् । अणुमहतोर्विरुद्धयोस्तदयोगात् । नापि समवायादिः । भिन्नद्रव्ययोः संयोगातिरिक्तसंबन्धाभावात् । संयोगस्य च विप्रयोगावसानतया पुनरावृत्तिप्राप्तेः । शास्त्रबलादपुनरावृत्तिरिति चेत् तर्हि स स्वराड्भवतीति ब्रह्मप्राप्त्यनन्तरं स्वराड्भावप्राप्ति*श्रवणादनेकेश्वराः प्रसज्येरन् । तस्माद् ब्रह्मप्राप्तिश्रुतिरविद्यानिवृत्तौ जीवस्य स्वरूपभूतब्रह्माभिव्यक्तिविषया ॥

कथं तर्हि तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेतीति मूर्धन्यया नाड्या गमनं मोक्षाय श्रूयतइति चेद् मैवम् । नामृतत्वं नाम मोक्षः किं तूत्तमलोके चिरकालावस्थानम् । आ भूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यतइति स्मृतेः । अन्यथा मूर्धन्यनाड्या† निर्गच्छतां प्रतीकोपासकानामपि मोक्षप्रसङ्गात् । न चैतदिष्टम् । तेषामा विद्युल्लोकमेव गमनमित्येकस्मिन्नधिकरणे निर्णीतत्वात् । अथापि स एव तान्

---

* स्वाराज्यप्राप्तीति २ पु॰ पा॰ ।
† मूर्धन्यया नाड्येति व्यस्तः पाठः २ पु॰ ।

ब्रह्म गमयतीति श्रुत्या कश्चिदमानवः पुरुषः संमुखमागत्य ब्रह्मोपासकान्गृहीत्वा विद्युल्लोकादुपरितनान्वरुणेन्द्रप्रजापतिलोकानतिक्रम्य ब्रह्म प्रापयतीत्येवं गमनमेव मोक्षाय प्रतीयतइति चेद् न । तस्य गमनस्य कार्यब्रह्मविषयत्वात् । न च बृहत्यर्थानुगमात् परमेव ब्रह्मात्र ग्राह्यमिति शङ्कनीयम् । ब्रह्मशब्दस्य कार्यब्रह्मणि रूढत्वात् । रूढिश्च योगवृत्तेर्बलीयसी शीघ्रप्रतिपत्तिहेतुत्वात् । परब्रह्मण्यपि रूढिरस्तीति चेत् तथापि श्रुत्यन्तरे समानप्रकरणे ब्रह्मलोकान् गमयतीति भोगभूमिविशेषवाचिलोकशब्दश्रवणादन्यास्वपि शाखासु तटाकाश्वत्थराजगृहद्वारपालवेश्मसभापर्यङ्कादीनां भोग्यवस्तूनां प्रतीयमानत्वात्कार्यब्रह्मैवेति निश्चीयते । किं चार्चिरादिमार्गेण गच्छतां निर्गुणब्रह्मप्राप्तिश्चेत्तर्हि पञ्चाग्निविद्यावतां गृहस्थानामपि सा स्यात् । न च स एतान् ब्रह्म गमयतीत्येतच्छब्दः पञ्चाग्निविद्व्यतिरिक्तान् परामृशतीति युक्तं वक्तुम् । पञ्चाग्निविदामेव प्राधान्येन प्रकृतत्वात्तेषामनिर्दिष्टफलत्वप्रसङ्गात् । किं च । ब्रह्मोपासनानां सर्वेषामपि यद्येकरूपं फलं तदा गुणोपचयापचयाभ्यामुपासनोपचयापचयौ व्यर्थौ स्याताम् । तथा च कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वमिति न्यायविरोधः । अथोपचयापचयवत्तत्फलं तर्हि न विकारासंस्पर्शिब्रह्मप्राप्तिः । तत्र तदभावात् । किं च वैश्वानरोपासनफलं त्रैलोक्यशरीरापत्तिर्यदीष्यते तदा विकारासंस्पृष्टे ब्रह्मणि कथं तदुपपाद्येत । अथ नेष्यते तदा तं यथा यथोपासते तदेव भवतीति श्रुतिविरोधः स्यात् । किं च । पित्रादिसङ्कल्पैर्विकारसंस्पृष्टे ब्रह्मण्युपभोगो न स्याच्चेत् पित्रादिसङ्कल्पश्रुतिविरोधः । स्याच्चेद्विकारावर्ति ब्रह्म पित्रादियुक्तं * स्यात् । किं च विकारावर्ति ब्रह्म प्राप्तो ऽपि ब्रह्मैवेति मनसैतान्कामान्पश्यन् रमते तेन पितृलोकेन संपन्नो महीयतइत्यादिश्रुतौ ब्रह्मण एव भोगः साधनैर्दर्शितः स्यात् । तथा चाप्तकामता विरुध्येत । स्वार्थप्रयुक्ता च सृष्टिः स्यात् । अथोच्येत न पित्रादिसङ्कल्पैर्ब्रह्मणि भोगो ऽभिधीयते किं तु ब्रह्मानन्दे निखिलविषयानन्दान्तर्भावादैश्वर्यविशेष उपचर्यतइति । तन्न । बह्वीनां श्रुतीनामुपचारकल्पनायोगात् । तन्निर्णायकचतुर्थाध्यायचतुर्थपादवैफल्यप्रसङ्गाच्च † । किं च । विकारावर्ति ब्रह्मप्राप्तस्य लिङ्गशरीरमस्ति चेत् कलाप्रचयश्रुतिर्बाध्येत नास्ति चेद् मनसैतानिति

* पित्रा ऽपि युक्तमिति २ पु॰ पा॰ ।

† वैकल्यप्रसङ्गाच्चेति २ पु॰ पा॰ ।

श्रुतिर्बाध्येत । किं च । तस्य लिङ्गशरीरविलयनिमित्तं विद्यैव चेत् तर्ह्युत्क्रान्तिकाले विलयः स्यात् । लिङ्गशरीरारम्भककर्मणः क्षीणत्वात् । अमानवपुरुषकरसंस्पर्शश्चेत् तदापि विद्युल्लोके स्यात् । उभयथापि न ब्रह्माण्डादुपरि लिङ्गशरीरविलयः । किं चौपाधिकजीवपक्षे जीवस्य न विकारावर्त्तिब्रह्मगमनं संभवति । निरवयवावच्छेदस्य घटाकाशस्येवोद्धृत्यानयनायोगात् । उद्धरणे च ब्रह्मशून्यो ऽयं प्रदेशः स्यात् । उपरिष्टाच्च ब्रह्मोपचयः प्राप्नुयात् । तस्मादुपाधिगमनादात्मनि गमनविभ्रमः । ननूपाधेरपि गमनं न संभवति । तदुपादानस्य ब्रह्मणश्चलनशून्यत्वात् । न हि मृदि निश्चलायां घटस्य गमनमस्तीति चेद् एवं तर्हि स्वाप्नगमनवन्मायाविजृम्भितो गमनादिप्रतिभासः । तदेवमाप्तिरपि क्रियापूर्विका परब्रह्मणि नोपपद्यतइति सिद्धम् ॥

संस्कृतिपक्षे ऽपि न तावद् ब्रह्मणि गुणाधानलक्षणः संस्कारः संभवति । अनाधेयातिशयरूपत्वात् । नापि दोषापनयनलक्षणः । नित्यशुद्धस्वभावे दोषाभावात् । अथ मन्यसे निर्मलस्वभावे ऽपि दर्पणे ऽन्यसंपर्ककृतमलस्यापनयनं यथा निघर्षणक्रियया भवति तथा ऽऽत्मन्यप्यविद्याकृतदोषस्यापनयनं क्रियया * ऽस्त्विति । तत्र वक्तव्यं किमात्माश्रितया क्रियया दोषापनयः किं वा ऽन्याश्रितया । नाद्यः । सर्वगते निरवयवआत्मनि क्रियानुपपत्तेः । न द्वितीयः । प्रत्यगात्मनो ऽन्यद्रव्यैः संयोगाभावेन तत्तदाश्रितक्रियां प्रत्यविषयत्वात् । अथात्मनि परिस्पन्दपरिणामयोरभावे ऽपि मन्त्रदेवताभिधानाद्विषनिरासवदीश्वराभिधानाद्दोषापनयः स्यादिति चेद् न । तस्य दोषस्य पारमार्थिकत्वे स्वाश्रयविकारमन्तरेणापसारणा† योगात् । न चात्मनो विकारः संभवति । अविकार्यो ऽयमुच्यते इति स्मृतेः । दोषस्याविद्यात्मकत्वे विद्ययैव निवृत्तिः स्यान्न तु क्रियया । ननु शास्त्रीयैः स्नानाचमनादिकर्मभिरात्मनो गुणाधानलक्षणः संस्कारः श्रूयतइति चेद् अन्तःकरणविशिष्टस्यैवात्मनस्तच्छ्रवणात् । न हि निरुपाधिकस्यात्मनो धर्माधर्मानुतिष्ठतस्तत्फलं संभवति । तस्मान्न संस्कृतिरप्यात्मनि संभवति । ततश्चोत्पत्त्यादिचतुर्विधफलस्य मोक्षे दुःसंपादत्वात्तदतिरेकेणान्यस्य क्रियाफलस्याभावाच्च

* संक्रिययेति २ पु॰ ।
† अपसरणेति २ पु॰ ।

विज्ञानस्यैव मोक्षो गोचरो न क्रियायाः । ननु ज्ञानमपि ध्यानवन्मानसक्रियेति चेद् न । फलतः कारणतश्च ज्ञानक्रिययोर्वैलक्षण्यात् । वस्तुस्फुरणं हि ज्ञानफलं तच्चात्मस्वरूपत्वादजन्यम् । तज्जन्मप्रतिभासस्तु तदभिव्यञ्जकान्तःकरणवृत्तिजन्मोपाधिकः । न चैवं ध्यानक्रियाफलमजन्यं गरुडदेवतादिध्यानाद्विषनिर्हरणवश्याकर्षणादिफलस्य पूर्वमविद्यमानस्यैव जन्मदर्शनात् । कारणं च ध्यानक्रियायाश्चोदनाजन्यपुरुषेच्छापूर्वकः प्रयत्नो न विषयसद्भावः । असत्यपि विषये विधितो योषिदग्न्यादिध्यानदर्शनात् । ज्ञानं तु प्रमाणप्रमेयजन्यं न पुरुषेच्छामनुवर्तते । अनिच्छतो ऽपि दुर्गन्धादिज्ञानदर्शनात् । यद्यप्यनुमानशब्दादिषु ज्ञानस्य न प्रमेयजन्यत्वनियमः अतीतानागतवस्तुज्ञानेषु तदसंभवात् तथापि लिङ्गशब्दादितन्त्रमेव तथापि ज्ञानं न पुरुषेच्छातन्त्रमिति क्रियातो विलक्षणमेव ॥

ननु संयोगविभागपरम्पराव्यतिरेकेण क्रियैव नास्ति यतो वैलक्षण्यं ज्ञानस्योपपाद्येत । सर्वत्र संयोगविभागपरंपरावति हि श्येनादौ चलतीति प्रत्ययो जायते । न चैवं स्थाणावपि श्येनसंयोगविभागवति चलनप्रत्ययः प्रसज्येतेति वाच्यम् । आकाशप्रदेशविशेषसंयोगविभागं प्रत्येव तदङ्गीकारात् । न हि स्थाणुराकाशप्रदेशविशेषैः संयुज्यते विभज्यते वा * । तस्मादतिप्रसङ्गाभावान्नास्ति संयोगविभागप्रचयातिरेकिणी क्रियेति चेद् मैवम् । बहुलान्धकारावृते नभस्यप्रतीयमाने तत्प्रदेशविशेषसंयोगविभागानामप्यप्रतीतौ खद्योते चलतीति प्रत्ययसद्भावात् । तस्मात्संयोगाद्यतिरिक्ता क्रिया प्रत्यक्षसिद्धा ॥

प्राभाकरस्तु क्रियाया नित्यानुमेयतां मन्वान इत्थं प्रयुङ्क्ते । विमतावाद्यसंयोगविभागौ 'स्वाश्रयगतेनाव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नेनातिशयेन जन्यौ व्यवस्थितद्रव्ये कादाचित्कत्वात् संयोगविभागजन्यकार्यवदिति । तत्र यो ऽसावतिशयः स एव क्रिया भविष्यति । ईश्वरेच्छया सिद्धसाधनता मा भूदित्युत्पन्नेनेत्युक्तम् । आत्ममनःसंयोगजन्यादृष्टव्यवच्छेदायाव्यवहितपूर्वक्षणेति । द्रव्येण सहोत्पन्ने शौक्ल्यादावनैकान्तिकत्वव्यवच्छेदाय व्यवस्थिते द्रव्ये इति ॥

* वियुज्यते चेति २ पु: पा· ।

मेवम् । किमत्र संयोगिनोर्द्वयोरप्यतिशयः साध्यते किं वा ऽन्यतरस्मिन्नेव उताविशेषितमतिशयमात्रम् । नाद्यः । श्येनस्थाणुसंयोगादावभावात् । तस्यान्यतरकर्मजन्यत्वात् । न द्वितीयः । उभयकर्मजन्ये मल्लमेषसंयोगादौ साध्यासम्भवात् । तृतीये ऽपि किमसौ क्रियाख्यो ऽतिशयः स्थिरादेव द्रव्यादुत्पद्यते उतातिशयान्तरात् । आद्ये संयोगविभागयोरेव तस्माद् द्रव्यादुत्पत्तिरस्तु किमनेनातिशयेन । द्वितीये ऽनवस्थापातः ॥

अथ मतं भूमिपादयोः संयोगः पादाश्रितकर्मणा जायते तच्च कर्म न कर्मान्तरेण जायते किं तु प्रयत्नवदात्मपादसंयोगेन ततो नानवस्थेति । तर्हि प्रयत्नवदात्मपादसंयोगस्यैव भूपादसंयोगारम्भकत्वमित्यपि वक्तुं शक्यतया न कर्म सिध्येत् । तस्मान्नानुमेया क्रिया किं तु प्रत्यक्षैव । न च क्षणिकस्य कर्मणः कथमिन्द्रियसंयोगज्ञानं क्षणद्वयावस्थमिति वाच्यम् । शब्दविद्युदादिवदविरोधात् । अतश्च प्रत्यक्षसिद्धक्रियातो वैलक्षण्यं ज्ञानस्योपपन्नम् ॥

नन्वन्तःकरणपरिणामरूपत्वाद् ज्ञानमपि क्रियैव सत्यं तथापि ध्यानवत्पुरुषतन्त्रत्वाभावाद्विधियोग्यक्रियातो वैलक्षण्यमस्त्येव । यथा योषित्यग्निध्यानं विधिजन्यपुरुषेच्छावशात्कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं न तथा प्रसिद्धे ऽग्नावग्निज्ञानं विधातुं पुरुषेच्छया ऽनुष्ठातुं वा शक्यम् । सत्यामपीच्छायां मनःसहकृतस्य चक्षुषः स्पर्शनेन्द्रियस्य वा ऽग्निसंयोगमन्तरेण तज्ज्ञानानुदयात् । सति तु तत्संयोगे विना ऽपीच्छां ज्ञानोदयात् । अन्यथाकरणं तु दूरापास्तम् । न हि पुरोवस्थितो ऽग्निर्निपुणतरेणापि स्तम्भाद्याकारेणावगन्तुं शक्यते । कथं तर्हि रज्जौ सर्पज्ञानमिति चेत् तस्य ज्ञानाभासत्वात् । न च सो ऽप्याभासः पुरुषतन्त्रः । अनिच्छतः कम्पमानस्यापि जायमानत्वात् । ननु लोके ऽमुमग्निं पश्येति केन चिद्विहिते सत्यन्यो ऽपि स्वेच्छया तदभिमुखो भूत्वा तं पश्यति असत्यां त्विच्छायां विमुखो भूत्वा चक्षुषी निमील्य वा न पश्यति तथा शास्त्रवशादाहवनीयाद्यग्नीन् करणाद्युपेतानवलोकयति । अतः कथं पुरुषस्य ज्ञानविषयकरणाऽकरणाऽन्यथाकरणेषु* स्वातन्त्र्याभावः ॥

---

* करणान्यथाकरणेष्विति १ पु॰ पा॰ ।

उच्यते । आभिमुख्यवैमुख्ये दर्शनादर्शनयोः सामग्र्यौ । तत्र तत्सम्पादनलक्षणक्रियायामेव पुरुषस्य स्वातन्त्र्यं न ज्ञानाज्ञानयोः । अतः पश्येत्युक्ते सामग्रीं सम्पादयेत्ययमर्थः सम्पद्यते । यदि ज्ञानं पुरुषप्रयत्नजन्यं स्यात् तदा धारावाहिकद्वितीयतृतीयादिज्ञानानामुत्पत्तिर्न स्यात् । प्रथमज्ञानस्यैव प्रयत्ननान्तरीयकत्वात् । न हि प्रयत्नजन्यगमनादिक्रियायाः परम्परा सकृत्प्रयत्नमात्रादुत्पद्यमाना दृश्यते । अथ बाणविमोकचक्रभ्रमणादौ प्रथमप्रयत्नादेव क्रियापरम्परा जायतइत्युच्येत तन्न । तत्रोत्तरोत्तरक्रियाणां वेगाख्यसंस्कारजन्यत्वात् । न च धारावाहिकज्ञानेषु तथा संस्कारो ऽस्ति । न च प्रथमज्ञानजन्यसंस्कारादुत्तरोत्तरज्ञानपरम्परा जायतामिति वाच्यम् । तथा सति स्मृतित्वप्रसङ्गात् । स्मृतित्वे चेन्द्रियसंयोगाद्यनपेक्षत्वप्रसङ्गः । तस्माद् द्वितीयतृतीयादिज्ञानानां प्रमाणतन्त्रत्वात्प्रथमज्ञानस्यापि तथात्वे वक्तव्ये प्रयत्नान्वयव्यतिरेकौ प्रमाणसामग्रीसम्पादनविषयतयोपपद्येते ॥

एवं स्मृतिज्ञानमपि संस्कारोद्बोधाधीनं न पुरुषप्रयत्नाधीनम् । सदृशदर्शनाददृष्टवशाद्वा संस्कारोद्बोधे प्रयत्नमन्तरेणाप्यनिष्टविषयस्मृतिदर्शनात् । यदि क्व चित्स्मृतिविशेषे प्रयत्नापेक्षा दृश्येत तदापि प्रयत्नेन चिन्तापरपर्यायचित्तैकाग्र्यमेव जायते न तु स्मृतिः । तेन चैकाग्र्येण संस्कार उद्बोध्यते । तदुक्तं सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इति ॥

यत्तु शास्त्रवशादाहवनीयादीनां शरीरावलोकनं तत्रास्ति का चिदाहवनीयदेवताया मूर्त्तिरिति *। यो ऽयं परोक्षः प्रत्ययो मूर्त्तिविशेषविषयः स न पुरुषतन्त्रः । विनैव प्रयत्नं मूर्त्तिविशेषवाचिशब्दैरेव जायमानत्वात् । यच्च पुरोवर्त्त्यङ्गाराणां तन्मूर्त्तिविशेषाकारेण भावनं तन्न ज्ञानम् । अयथावस्तुत्वात् । न चायथावस्तुत्वे कथं शास्त्रीयत्वमिति वाच्यम् । न हि शास्त्रमङ्गाराणां हस्तपादादीनवयवान्प्रतिपादयति । तथा सति प्रत्यक्षविरोधप्रसङ्गात् । किं तर्ह्ययथावस्तुगोचरेणापि भावनेन फलविशेषः साध्य इति प्रतिपादयति । न चासौ साध्यसाधनभावो मिथ्या। ततो भावनस्यायथावस्तुत्वे ऽपि न शास्त्रस्य का चिद्धानिः । भावनस्य च पुरुषतन्त्रत्वमस्माभि-

---

* मूर्तिमयी देवतेति २ पु॰ पा॰ ।

रभ्युपेयतएव । तस्य ध्यानक्रियारूपत्वात् । ननु ध्यानमप्यनुभवतन्त्रमेव धारावाहिकस्मृतिज्ञानरूपत्वादिति चेद् न। अननुभूते स्मृत्ययोगात् । न हि योषिदादेरग्न्यादिरूपत्वं किं चिदनुभूतम् । ननु योषा वा व गोतमाग्निरित्यागमात्तदनुभव इति वाच्यम् । किमस्मादागमात्प्रमितिर्जायते किं वा विपर्ययानुभवः । आद्ये योषिदग्नित्वप्रमितिपरेणानेन वाक्येन ध्यानविधिर्न सिध्येत् । अथ विधिपरमेतद्वाक्यं तदा न योषिदग्नित्वं प्रमीयते । उभयपरत्वे वाक्यभेदो विरुद्धत्रिकद्वयापत्तिश्च । योषिदग्नित्वप्रमितो प्रत्यक्षविरोधश्च । न द्वितीयः । दोषरहितस्यागमवाक्यस्य विपर्ययानुभवहेतुत्वायोगात् । तस्मान्नैतेन* वाक्येन प्रसिद्धयोर्योषिदग्न्योस्तादात्म्यमनुभवितुं शक्यं किं तर्हि यथा दर्शपूर्णमासादिरूपायाः शारीरक्रियायाः स्वर्गसाधनत्वं तद्वाक्यात्प्रमीयते तथा ऽस्मादपि वाक्यात्कस्याश्चिन्मानसक्रियायाः फलविशेषसाधनत्वं प्रमीयते तर्हि योषिदग्निपदद्वयं व्यर्थं स्यादिति चेद् न। क्रियाभाजो मनस आकारविशेषसमर्पकत्वात् । यथा गोकर्णाकारेण पाणिना ऽऽचामेदित्यत्र गोशब्दः कर्णशब्दो वा ऽऽचमनाङ्गस्य पाणेः स्वार्थसदृशाकारं केवलं समर्पयतो न तु प्रसिद्धमर्थं† प्रतिपादयतः तथा योषिदग्निशब्दावपि प्रसिद्धस्वार्थमस्पृशन्तावेव तत्सदृशाकारं मनसो ध्यानाङ्गस्य किं न समर्पयेताम् । न च योषिदग्नितादात्म्यस्यात्यन्तमप्रसिद्धत्वात्तत्सदृशाकारसमर्पणमयुक्तमिति वाच्यम् । किं शब्दस्यात्यन्ताविद्यमानाकारसमर्पकत्वाभावः किं वा मनसस्तदाकारभाक्त्वाभावः । उभयमपि वक्तुमशक्यम् । यतो नरस्य विषाणस्य चात्यन्ताविद्यमानमेव संबन्धाकारं नरविषाणशब्दः समर्पयन्नुपलभ्यते मनश्च तमाकारं भजते । ततश्च श्रुतिसमर्पिताकारविशिष्टाया मानसक्रियायाः प्रवाहो ध्यानं न तु स्मृतिप्रवाहः । नन्वविद्यमानविषये ध्यानस्मृतिप्रवाहयोरसाङ्कर्ये ऽपि विद्यमान‡विषये चतुर्भुजधारिविष्ण्वादो शास्त्रेणानुभूते विधीयमानं ध्यानं न स्मृतिप्रवाहाद्विशिष्यतइति चेद् न। परोक्षत्वेनानुभूताया मूर्त्तेरपरोक्षसालग्राम§प्रतिमादावनुसन्धानस्य विहितस्य प्रागनुभूतता‖भावेन स्मृतित्वायो-

---

* न तेनेति २ पु· पा· । † प्रसिद्धस्वार्थमिति पाठः २ पु· ।

‡ असाङ्कर्ये विद्यमानेति २ पु· पा· । § शालग्रामेति २ पु· पा· । ‖ यथाऽनुभूततेति १ पु· पा· ।

गात् । अपरोक्षतया ऽनुभूतेष्वपि वस्तुषु स्मृतिर्ध्यानाद्विशिष्यते । तद्यथा । बाल्ये पठित्वा वेदं चिरकालव्यवधाने सति पुनः पर्यालोचयन्नेकैकस्मिन्वाक्ये चिरं चित्तैकाग्र्यं कृत्वा तत्तद्वाक्यं यथापठितमेवावगच्छति सैषा स्मृतिः । न चात्र पुरुषः स्वतन्त्रः । प्रयत्नेन चित्तैकाग्र्ये संपादिते ऽपि कस्मिंश्चिद् वाक्यविशेषे स्मृत्यनुदयात् । न च स्मर्यमाणमपि वाक्य*मन्यथा स्मर्तुं शक्यम् । अवेदवाक्यत्वप्रसङ्गात् । नापि स्वेच्छावशादस्मर्तुं शक्यम् । अनिच्छतो ऽशौचावसरे ऽपि कदा चिद्वेदवाक्यस्मृतेरनिवार्यत्वात् । अतः कर्तुमकर्तुं†मन्यथा वा कर्तुमशक्या यथानुभूतं वस्त्वविलङ्घयन्ती तत्संस्कारोद्बोधमात्राधीना स्मृतिरित्युच्यते । ध्यानं त्वनुभूते ऽननुभूते वा वस्तुनि विद्यमानानामविद्यमानानां वा‡ धर्माणां निरङ्कुशं कल्पनं यल्लोके मनोराज्यमिति प्रसिद्धम् । न च तत्र पुरुषः परतन्त्रः । स्वेच्छामनोभ्यां विना साधनान्तराऽनपेक्षणात् । तर्ह्ययथाशास्त्रमपि देवतादिध्यानं स्वेच्छानुसारेण प्रसज्येतेति चेत् सत्यं तत्केन निवार्यते । न हि मनोराज्यं राजादिना शास्त्रेण वा निवारयितुं शक्यते§ । परं तु शास्त्रोक्तध्याने शास्त्रीयः फलविशेषो भवति नेतरत्र । अदृष्टे साध्यसाधनसंबन्धे शास्त्रस्य नियामकत्वात् । न च शास्त्रमप्ययथावस्तुगोचरध्यानेन कथं फलविशेषं प्रतिपादयतीति वाच्यम् । न हि वयं शास्त्रं पर्यनुयोक्तुं प्रभवामः शास्त्रस्याचिन्त्यमहिमत्वात् । अन्यथा क्वाहुतिप्रक्षेपः क्व वा स्वर्गः कामचोपपत्तिमद्राक्षीः । अथापि श्रद्धाजाड्येन योषिदग्न्यात्मिकां कां चिद्देवतां परिकल्प्य तद्ध्यानस्य वस्तुविषयत्वं ब्रूषे तर्ह्यादित्यो यूपो यजमानः प्रस्तर इत्यादावपि तत्तद्रूपां देवतां प्रकल्प्य स्वार्थे प्रामाण्यं प्रसज्येत । प्रत्यक्षविरोधस्तु भवतो ऽपि समानः‖ । न चैवमिन्द्रादिदेवतानामप्यपलापः । तत्प्रतिपादकमन्त्रार्थवादानां मानान्तरविरोधाभावात् । ननु सर्वेष्वपि वस्तुष्वभिमानिन्यो देवताः सन्ति मृदब्रवीदापो ऽब्रुवन्नित्यादौ सूत्रकारेण तदङ्गीकारादिति चेत् तर्ह्यत्रा¶प्यग्न्यभिमानिनी का चिद्देवता योषिदभिमानिनी चापरेति देवताद्वयमस्तु । न च ते देवते अत्र

---

* वेदवाक्यमिति २ पु॰ पा॰ ।
† अकर्तुमिति नास्ति २ पु॰ ।
‡ वेति नास्ति २ पु॰ ।
§ शक्यमिति २ पु॰ पा॰ ।
‖ विरोधस्तूभयथा समान इति २ पु॰ पा॰ ।
¶ चेतत्रेति २ पु॰ पा॰ ।

ध्येये किं तु योषिदग्नितादात्म्यम् । न च तादात्म्यस्यावास्तवस्याभिमानिनी देवता संभवति । नरविषाणादावतिप्रसङ्गात् । न च योषिदग्निनामिका का चिद्देवता स्यादिति मन्तव्यम् । नाममात्रत्वे योषिदवयवेषु यथायोगमग्न्यवयवसम्पादनवैफल्यात् । सम्पाद्यते हि तथा श्रुतौ योषा वा व गोतमाग्निस्तस्या उपस्थ एव समिल्लोमानि धूमो योनिरर्चिरित्यादिना । अथैतद्ध्यानफलप्रदाता परमेश्वर एतद्देवता भविष्यति तथापि नासावत्र ध्येयः । न हि सर्वान्तर्यामिणो जगदीश्वरस्यातिजुगुप्सितयोषिदवयवरूपेण ध्यानमुचितम् । परमेश्वरस्य सर्वात्मकत्वाददविरोध इति चेत् तर्हि तं यथा यथोपासते तदेव भवतीत्यनया न्यायानुगृहीतया श्रुत्योपास्याकारप्राप्तेः फलत्वावगमादुपासकस्यात्र जुगुप्सितयोषिदवयवत्वप्राप्तावग्निरूपत्वप्राप्तौ वा सत्यामनर्थफलैव पञ्चाग्निविद्या स्यात् । अथ विशेषशास्त्रबलादत्र ब्रह्मलोकप्राप्तिः फलं तर्हि तद्बलादेव विना ऽप्युपास्यदेवता वस्तुविषयेण ध्यानेन फलसिद्धौ शास्त्रभक्तंमन्येन त्वया ध्यानस्य वस्तुविषयत्तायां नात्यन्तमभिनिवेष्टव्यम् ॥

अथोच्येत

उपपापेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।
प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत् ॥

इति स्मृतौ यथावस्तुविषयध्यानमवगम्यतइति । तत्र किं ध्यातृदृष्ट्या वस्तुविषयत्वं शास्त्रदृष्ट्या वा । आद्ये ऽपि यदि ध्याता ब्रह्मात्मत्वं जानाति तदा नासौ प्रायश्चित्ते ऽधिकरोति पातकादिसंबन्धाभावात् । अथ न जानाति तदा ऽसावात्मानमन्तःकरणविशिष्टतया ब्रह्मस्वरूपं च परोक्षतया ऽवगच्छन्नहं ब्रह्मास्मीति ध्यानं कथं वस्तुविषयं मन्येत । न द्वितीयः । ध्याता ह्यन्तःकरणविशिष्टस्यात्मनो ब्रह्मत्वं ध्यायति * । यद्यपि तत्रान्तःकरणांशं विहाय चिदंशस्य ब्रह्मत्वं शास्त्रसंवादि तथा ऽपि न तावता ध्यानस्य वस्तुविषयत्वम् । अन्यथा ऽनेन न्यायेनांशतः संवादिनां शुक्तिरजतादिज्ञानानां यादृच्छिकसंवादिलिङ्गाभासादिजन्यज्ञानानां च वस्तुविषयत्वेन

---

* एतदग्रे-न च तद् ध्येयं शास्त्रदृष्ट्या वस्तुतत्त्वम् इत्यधिकं २ पु० ।

प्रामाण्यप्रसङ्गात् । ननु विदितब्रह्मात्मतत्त्वानामपि ब्रह्मध्यानं करिष्याम इति व्यवहारदर्शनाद्ध्यानस्य वस्तुविषयत्वमिति चेद् न* । प्रबलपूर्ववासनया प्रच्युते ब्रह्मात्मत्वानुभवे तस्यामेवावस्थायामेवं व्यवहारात् । न हि ब्रह्मात्मत्वमनुभवन्त एवं व्यवहर्तुमर्हन्ति । न हि लोके देवदत्तः स्वस्य मनुष्यत्वमनुभवन् मनुष्यत्वं ध्यायामि ध्यास्यामीति वा व्यवहरति । ननु ध्यायति प्रोषितनाथा पतिमित्यत्र वस्तुविषये ऽपि ध्यानव्यवहारो ऽस्तीति चेद् न । तत्र ध्यानशब्दस्य पूर्वानुभूतपतिविषयस्मरणलक्षकत्वात् । यद्वा विरहातुरा मनोराज्यं करोतीति मुख्यमेव ध्यानमस्तु । तस्मादवस्तुविषये ध्याने पुरुषस्य स्वच्छन्दप्रवृत्तौ कः प्रतिबन्धः । ननु सकृत्प्रयत्नमात्रेण घटिकामात्रं ध्यानानुवृत्तिरुपलभ्यते तत्र प्राथमिकमनोव्यापारं परित्यज्येतरेषां मनोव्यापाराणां प्रयत्ननिरपेक्षत्वाद् धारावाहिकज्ञानन्यायेन तन्निरपेक्षत्वे प्राथमिकस्यापि प्राप्ते सति सामग्रीसम्पादनएव प्रयत्न उपक्षीयतां तथा च ज्ञानाद् ध्यानस्य पुरुषतन्त्रत्वकृतं वैषम्यं न भविष्यतीति चेत् † किमिदानीमेवारभ्याऽभ्यस्यतामपि सकृत्प्रयत्नाद् ध्यानानुवृत्तिः किं वा पटूभ्यासवतामेव । नाद्यः । अनुभवविरोधात् । न द्वितीयः । प्रतिमनोव्यापारं विद्यमानानामेव पृथक्प्रयत्नानामभ्यासपाटवाभिभूततया ऽनभिमन्यमानत्वात् । यथा बालस्यैकहायनस्य प्राथमिकगमनाभ्यासावसरे प्रतिपादविन्यासं पृथक्प्रयत्नो ऽभिव्यज्यते न तथा पुनः शीघ्रगमने तदभिव्यक्तिरस्ति । न चात्र पुनः पृथक्प्रयत्नाभावः । विषमस्थले व्यवधानपतनादिना तदभिव्यक्तेः । एवं ध्यानाभ्यासपाटवोपेतस्यापि प्राथमिकध्यानानुसारेण प्रयत्नविशेषा अवगन्तव्याः ॥

अथ वा यथा वक्रबाणे वेगरहिते ऽप्यृजूकृते तस्मिन्नेव वेगस्तथा ऽभ्यासात्प्राग्वेगशून्ये ऽपि ध्यानाभ्यासादृजूकृते मनसि वेगाख्यः संस्कारः कल्प्यताम् । अस्मिन्नपि पक्षे ध्यानस्य प्रयत्नतन्त्रत्वं नापैति ‡ । बाणइव गमनस्याप्याद्यक्रियायाः प्रयत्नानान्तरीयकत्वात् । न चैवं धारावाहिकज्ञानेषु पृथक्प्रयत्नाः कल्पयितुं शक्यन्ते । यथा ऽनभ्यस्तविषये ध्याने प्राथमिके

* नेति नास्ति २ पु० । † चेद् नेति २ पु० पा० । ‡ तन्त्रत्वं भातीति १ पु० पा० ।

द्वयोर्द्वयोरावृत्त्योर्मध्ये किं चित्किं चिद्व्यवधानं पृथक्प्रयत्नगमकमस्ति न तथा प्राथमिके ऽपि धारावाहिकज्ञाने तदस्ति । प्रमाणप्रमेयसंबन्धजन्ये तस्मिन् बालवृद्धयोर्विशेषाऽदर्शनात् । अथ द्वितीयतृतीयादिज्ञानाकारपरिणामपरम्परानिर्वाहाय मनसि वेगः कथं चित् कल्प्येत तथाप्यज्ञानस्य प्रयत्ननान्तरीयकत्वाभावान्न ज्ञानं पुरुषतन्त्रम् । न हि ज्ञानं प्रयत्नानन्तरमेव जायते किं तु तेन प्रयत्नेन प्रमाणादिसामग्र्यां सम्पादितायां पश्चादुत्पद्यते तथा ऽज्ञाने निवृत्तिरपि न प्रयत्नानन्तरभाविनी किं तर्हि प्रयत्नेन विरोधिसामग्र्यां सम्पादितायां पश्चान्निवर्तते । एवं च सामग्र्याः प्रयत्नतन्त्रत्वे सति ज्ञानमेव पुरुषेण कर्तुमकर्तुं वा शक्यमिति वादिनां विभ्रमः । अन्यथाकरणं तु ज्ञानस्यात्यन्तमनाशङ्कनीयमित्युक्तं पुरस्तात् । न च ध्यानमपि प्रयत्नसम्पादितसामग्रीतन्त्रं न प्रयत्नतन्त्रमिति वक्तुं शक्यम् । प्रयत्नातिरिक्तसामग्र्यभावात् । अतो ध्यानस्यान्यव्यवधानमन्तरेण साक्षादेव करणाऽकरणे सुशके । अन्यथाकरणं तु निरङ्कुशं संभवति । तदेवमजन्यफलं वस्तुविषयं प्रमाणजन्यं ज्ञानं जन्यफलं वस्तुनिरपेक्षं पुरुषेच्छाप्रयत्नमात्रजन्यं ध्यानमिति ज्ञानध्यानयोर्मानसत्वेन समयोरपि फलतो विषयतः कारणतश्च महद्वैलक्षण्यं सिद्धम् । एवं च सत्यपुरुषतन्त्रतया ऽनुष्ठातुमशक्यं ब्रह्मज्ञानं विधियोग्यं न भवतीत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्य इति तव्यप्रत्ययो ऽर्हार्थो ऽवगन्तव्यः । कथं तर्ह्यात्मन्येवात्मानं पश्येदिति दर्शनविधिरिति चेद् दर्शनसाधनभूतान्तर्मुखत्वादिविधित्वेन व्याख्येय इति ब्रूमः । व्याख्यातं चास्माभिर्विचारविधिपरत्वेन प्रथमसूत्रतृतीयवर्णके । तदेवं मोक्षपर्यालोचनया उत्पत्त्याद्ययोग्यब्रह्मपर्यालोचनया ज्ञानपर्यालोचनया च विध्यसंभवादहेयाऽनुपादेयात्मतत्त्वे वेदान्ताः पर्यवस्यन्तीत्यभ्युपेयम् ॥

नन्वहंप्रत्ययावसेयात्मनः कर्माङ्गत्वात्तत्र पर्यवसितानां वेदान्तानामपि कर्मविधिवाक्यैरेकवाक्यता स्यादिति चेद् न । अनन्यवेद्ये क्रियाकारकसंसर्गशून्य एवात्मनि वेदान्तानां पर्यवसानात् । अग्निहोत्रफला वेदाः शीलवृत्तफलं श्रुतमिति स्मृतिकारैः सर्वो वेदो धर्मे विनियुक्त इति चेद् न । तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इति श्रुतिस्मृतिवशात्पूर्वं स्मृत्यर्थस्य निर्णेतव्यत्वात् ॥

नन्वाम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थाना*मिति वदन् जैमिनिरित्थं मन्यते । उत्तमवृद्धोक्तशब्दश्रवणानन्तरं मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिं दृष्ट्वा तया तस्य कार्यज्ञानमनुमाय कार्यान्वितस्वार्थे शब्दसामर्थ्यं व्युत्पित्सुर्जानाति । तथा च सिद्धवस्तुन्यगृहीतसामर्थ्यस्य शब्दस्य † तद्बोधकत्वासंभवाद्वेदान्तानामप्यद्वैतात्मतत्त्वबोधकत्वं नास्तीति । मैवम् । किं भाट्टमत‡मवलम्ब्यैवमुच्यते किं वा प्राभाकरमतमवलम्ब्य । नाद्यः । अभिहितान्वयवादी हि भाट्टः । स चैवं व्युत्पत्तिप्रक्रियां रचयति । उत्तमवृद्धेन वाक्ये प्रयुक्ते श्रोतु§र्मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्या विशिष्टसंसर्गज्ञानं शब्दकार्यत्वेनानुमाय शब्दसमुदायस्यार्थसमुदाये सामर्थ्यं प्रतिपद्यते । तत्र गामानय गां बधानेत्यादिप्रयोगेष्वावापोद्वाराभ्या‖मानयनतत्संसर्गव्यभिचारे ऽपि गोमात्रस्यान्वयाद्बन्धने ऽपि¶ गोशब्दस्य गोमात्रे संबन्धं प्रतिपद्यते न त्वानयनतत्संसर्गयोर्व्यभिचरितयोः । एवं सर्वपदानां पदार्थस्वरूपमात्रेषु सामर्थ्यप्रतिपत्तेः संसर्गबोधः किंनिबन्धन इति वीक्षायामनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकाभ्यां शब्दावगतपदार्थनिबन्धन इति कल्प्यते । ततः पदेभ्यः पदार्थाः पदार्थेभ्यः संसर्ग इत्यभिहितान्वय इति ॥

एवं च सत्येतन्मतानुसारेण शब्दस्य न कार्यान्वितस्वार्थे सामर्थ्यं किं तु स्वार्थमात्रे । ततः सूत्रगतानर्थक्यपदेनाक्रियार्थानां शब्दानां नाभिधेयाभावो वर्णयितुं शक्यः । अथ प्रयोजनाभावो वर्ण्येत तन्न । सो ऽरोदीदित्यादिवाक्यानां तथात्वे ऽपि निरतिशयानन्दरूपब्रह्मप्रतिपादकानां वेदान्तानां निष्प्रयोजनत्वायोगात् ॥

नन्वस्तु तर्हि द्वितीयः पक्षः । अन्विताभिधानवादिना प्राभाकरेण भाट्टवद्विरलपदार्थव्युत्पत्त्यनङ्गीकारात् । स ह्येवं व्युत्पत्तिप्रक्रियां रचयति । शुक्लां गामानय दण्डेनेति शब्दस्य श्रवणानन्तरं श्रोतुर्गवानयने प्रवृत्तिमुपलभ्य गवानयनकर्तव्यता ऽनेन श्रोत्रा शब्दात्प्रतिपन्नेति भूतार्थसंसृष्टे कार्ये शब्दसमुदायस्य सामर्थ्यं बालः प्रतिपद्यते । पुनश्च गां बधानाश्वमानयेत्यादिप्रयोगान्तरेषु गोशब्दस्यान्वये कार्यसंसृष्टगवाकृतेरन्वयात्तद्वारे च

---

* जैमिनिसूत्र १ अ॰ २ पा॰ १ सू॰ ।

† शब्दस्येति नास्ति २ पु॰ ।

‡ भट्टमतमिति २ पु॰ पा॰ ।

§ श्रोतुरिति नास्ति २ पु॰ ।

‖ आवापोद्वापाभ्यामिति २ पु॰ पा॰ ।

¶ बन्धनेनापि गोमात्रस्यान्वयादिति २ पु॰ पा॰ ।

कार्यसंसृष्टगवाकृतेरेवोद्धारात् कार्यसंसृष्टायां गवि पदसामर्थ्यं कल्प्यते । आनयनतत्संसर्गव्यभिचारे ऽपि कार्यसंसर्गाव्यभिचारात् । एवं च सति यथा ऽभिहितान्वयवादे पदानां प्रथमावगतसंसर्गबुद्धिहेतुत्वस्यापवादो वाक्यवाक्यार्थयोर्मध्ये पदार्थतच्छक्तिव्यवधानगौरवं चेति दोषद्वयमस्ति न तथा ऽन्विताभिधानवादे तदस्ति प्रत्युत पदानामेव संसर्गप्रतिपादने लाघवमिति ॥

नैतत्सारम् । न हि प्रयोगभेदेषु कार्यसंसर्ग एव गवाकृतेर्नियमेन प्रतीयते किं तु गुणद्रव्यक्रियाकारकसंसर्गश्च । तथा हि । शुक्लां गामानयेत्यत्र गुणस्य जातियुक्तेन द्रव्येण सम्बन्धः द्रव्यस्य च विभक्त्यर्थेन कारकेण पुनश्च विभक्त्यर्थविशिष्टस्य द्रव्यस्य क्रियया क्रियायाश्च नियोगकार्येणेति व्यवहितः कार्यसम्बन्धः । तथा च सत्यव्यवहितसम्बन्धोपादानसिद्धये ऽन्यान्वितस्वार्थमात्रे शब्दसामर्थ्यमभ्युपेयं लाघवात् । अन्यथा ऽनुवादप्रसङ्गात् । कार्यान्वितस्वार्थेषु प्रमाणान्तरगृहीतेषु शब्दसामर्थ्यं प्रतिपद्य पश्चाद् वाक्यप्रमाणादपि तावन्मात्रप्रतिपत्तौ कथमनुवादो न भवेत् । न च कार्येण सर्वपदार्थानामव्यवहितः सम्बन्धो ऽस्ति येन तत्संसृष्टे सामर्थ्यं स्यात् । अस्ति कार्यस्य सर्वपदार्थैः सम्बन्धः शेषशेषिलक्षण इति चेत् तत्र कार्यस्य शेषिता नाम किं स्वामिता किं वा ऽवयविता उत साध्यता अथ वा परमसाध्यता । नाद्यः । अचेतनस्य स्वामित्वायोगात् । न द्वितीयः । इतरपदार्थानां कार्ये प्रत्यवयवत्वाभावात् । न तृतीयः । क्रियाया एव सर्वत्र कारकसाध्यत्वात् । न चतुर्थः । स्वर्गादेरेव परमसाध्यत्वात् । अतः सर्वानुगतैकप्रयोजकलाभायान्यान्विते सामर्थ्यमभ्युपेयम् । यदि कार्यान्विते सामर्थ्यं स्यात् तदा कार्यपदस्य तन्न सिध्येत् कार्यान्तराभावात् । अस्ति धात्वर्थलक्षणं कार्यान्तरमिति चेद् न । धात्वर्थस्य प्रथमतः कार्यत्वाभावात् । नियोगकार्यस्य साध्यत्वसिद्ध्यर्थं धात्वर्थे विषयत्वेनान्विते पश्चात्करणभूतस्य च तस्य धात्वर्थस्यानुष्ठेयतया कार्यत्वं न तु नियोगान्वयकाले । न चैकस्मिन्कार्यपदे व्यभिचारभयेन बहूनां पदानामव्यभिचरितकार्यान्वितार्थत्वहानमयुक्तमिति वाच्यम् । तथा सत्यर्थगतप्रमाणान्तरग्राह्यत्वस्याप्यव्यभिचारितया शब्दसामर्थ्यविषयत्वप्रसङ्गात् । अथोच्येत अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकबलात्सर्वत्र शब्दवाच्यत्वं कल्पनीयम् । प्रमाणान्तरग्राह्यत्वस्याव्यभिचारित्वं तु प्रयोगनिमित्ततया ऽन्यथासिद्धम् । शब्दप्रयोगो

हि प्रमाणान्तरगृहीतएवार्थे सम्भवति नान्यथा । तस्मान्नोक्तप्रसङ्ग इति । तर्हि कार्यस्याव्यभिचारित्वमप्यन्यथासिद्धम् । मध्यमवृद्धप्रवृत्तिदर्शनेन हि बालस्य व्युत्पत्तिर्भवति । न च कार्यज्ञानेन विना मध्यमवृद्धप्रवृत्तिः । अतः प्रवृत्तिरूपलिङ्गदर्शनहेतुकार्याव्यभिचारस्यान्यथासिद्धेर्न कार्यस्य सर्वपदसामर्थ्यविषयत्वम् । एवं च सति देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्येवमादिभिः कार्यशून्यैरपि वाक्यैर्लोके प्रतीयमाना ऽर्थप्रमितिरुपपद्यते । न च कार्यरहितस्थले कथं व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । निघण्टुव्याकरणोपदेशैरपि व्युत्पत्तिसम्भवात् । तस्मात्कार्यमनपेक्ष्यान्यान्वितस्वार्थे पदान्यभिदधति । नन्वन्विताभिधानाङ्गीकारे गोशब्द आनयनबन्धनाद्यनेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थमभिदध्याद् आनयशब्दश्च गवाश्वाद्यनेकप्रतियोगिकान्वयवत्स्वार्थम् । तथा च गामानयेति वाक्यस्यार्थो व्यवस्थितो न स्यादिति चेद् मैवम् । गोशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषमानयशब्दो नियच्छति तथा ऽऽनयशब्दार्थान्वयप्रतियोगिविशेषं गोपदमिति पदद्वयबलाद्वाक्यार्थव्यवस्थासिद्धेः । नन्वेवमपि गोपदस्यानयनसंसृष्टगोत्वमर्थः । आनयपदस्यापि गोत्वसंसृष्टमानयनमित्यर्थाधिक्याभावात्पदद्वयस्य पर्यायता स्यादिति चेद् मैवम् । न हि गामिति पदमात्रादानयनान्वितत्वं गोः प्रतीयते आनयेति वा पदमात्रादानयनस्य गवान्वितत्वं किं तु पदद्वयेन परस्परान्वितत्वं प्रतीयते अतो नोक्तदोषः । ननु गोशब्दोच्चारणे कृते गवाकृतिरेव किमिति प्रतीयते न सामर्थ्यविषयीभूतं सर्वमिति । अव्यभिचारात्संस्कारभूयस्त्वाद्गवाकृतेरितरेषां व्यभिचारादिति ब्रूमः । ननु गोशब्देनानयशब्देन च पूर्वापरीभावादर्थभेद इति वाच्यम् । आहिताग्न्यग्न्याहितशब्दयोरप्यर्थभेदप्रसङ्गात् । ननु गोशब्देन गोत्वे ऽभिहिते तत्संसृष्टमानयनमितरेणाभिधीयते तथा ऽऽनयशब्देनानयने ऽभिहिते तत्संसृष्टं गोत्वं गोशब्देनाभिधीयतइत्यन्योन्याश्रयत्वमिति चेद् नैष दोषः । तत्तत्पदश्रवणदशायां स सो ऽर्थः प्रतीयते अन्त्यपदोच्चारणानन्तरं च युगपत्सर्वपदानि स्मर्यमाणानि सम्भूय स्वार्थान् पूर्वमभिहितानेवान्योन्यसंसृष्टतया प्रतिपादयन्ति । तथा च कुत इतरेतराश्रयता । तदुक्तं शालिकनाथेन ।

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ इति ॥

न चैवमभिहितान्वयवादार्थादविशेषप्रसङ्गः । अभिहितान्वयवादे हि पदानि पदार्थानभिधायोपक्षीयन्ते पदार्थेभ्यो वाक्यार्थप्रतिपत्तिः । अन्विताभिधानवादे तु पदानामेव वाक्यार्थप्रतिपादकत्वमिति विशेषः । तस्मादन्विताभिधानवादे दोषाभावात्फलितो द्रुम इत्यादिकार्यशून्यवाक्यप्रयोगाणां च लोके भूयसामुपलम्भाद्वेदे ऽपि वषट्कर्तुः प्रथमभक्षस्तस्मात्पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादिकार्यरहितवाक्यानामुपलम्भादन्यान्वितस्वार्थमात्रे शब्दसामर्थ्यं सिद्धम् । यद्यपि तेषु वेदवाक्येषु कर्तव्य इति पदमध्याह्रियते तथापि न वाक्यार्थप्रतिपत्तिसिद्धये तदध्याहारः । अन्तरेणाप्यध्याहारं तत्प्रतिपत्तेः । किं त्वपूर्वार्थद्रव्यदेवतासम्बन्धावगमाधीनस्तदध्याहारः ॥

यत्तु वृद्धव्यवहारानुसारिणा सूत्रकारेणैव कार्यान्वितस्वार्थे शब्दसामर्थ्यं दर्शितं तद् भूतानां क्रियार्थेन समाम्नाय इति तत्र धर्मजिज्ञासोपक्रमात्प्रकृतोपयोगितया क्रियार्थतेत्युक्तं न तु सिद्धार्थे सामर्थ्याभावाभिप्रायेण । यतो भाष्यकारेणैव गुणगुण्यादीनां विशेषणविशेष्यादिभावेन समन्वयो दर्शितः । यदि जैमिनीयसूत्रं सिद्धार्थे शब्दसामर्थ्याभावपरं कल्प्येत तदानीमखण्डैकरसे ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वयप्रतिपादकानि बादरायणसूत्राणि विरुध्येरन् ॥

ननु सत्यं ज्ञानमित्यादिवेदान्तेषु प्रातिपदिकार्थानामेकरसब्रह्मपरतया ऽन्वये ऽपि प्रथमाविभक्त्यर्थस्य कारकतया ऽन्वये सति कथमखण्डैकरसत्वसिद्धिरिति चेद् न । पाणिनिना प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तेः स्मरणात् । तत्र लिङ्गसंख्यादयस्त्वर्थात्प्रतीयमाना अपि प्रज्ञानघन एवेत्यादिश्रुतिविरोधादनिर्वचनीया भविष्यन्ति । ननु प्रथमान्तप्रयोगेष्वस्तिक्रियाध्याहारं कात्यायनः सस्मार । तथा च सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मास्तीत्यध्याहारे ऽखण्डत्वं भज्येतेति चेद् मैवम् । एते द्रुमाः फलिताः अयं पुरुषो राजकीय इत्यादिप्रयोगेषु सम्बन्धमात्रपर्यवसायिष्वस्तिक्रियाध्याहारस्योपयोगाभावाद्यथा नाध्याहारस्तथा ऽखण्डार्थपर्यवसायिषु वेदान्तेष्वप्यवगन्तव्यम् । किं च क्रियायामत्यन्तभक्तेनापि ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्यादिवाक्येषु भूतार्थे समन्वयो वक्तव्यः । क्रियायास्तत्रासम्भवात् । हननाभावस्य प्राप्तक्रियानिवृत्तिलक्षणत्वात् । न च निवृत्तेः क्रियात्वम् । औदासीन्यरूपत्वात् ॥

अथ प्राभाकर आह। न तावत्प्रतिषेधवाचि नञ्पदं ब्राह्मणेन सम्बध्यते। प्रत्यक्षस्य ब्राह्मणस्य प्रतिषेधायोगात्। नापि धात्वर्थेन हननेन। हन्तुमनसि प्रवृत्ततया हननस्याभावासम्भवात्। नापि तव्यप्रत्ययार्थेन फलप्रार्थनया प्रवृत्तिहेतुना कार्यबुद्ध्या वा। त्रिविधस्यापि प्रत्ययार्थस्यात्र प्रत्यक्षस्य * प्रतिषेधानर्हत्वात्। अतो यथा नेक्षेतोद्यन्तमादित्यमित्यत्रेक्षणविरोध्यनीक्षणसङ्कल्पक्रिया विधीयते तथा ऽत्रापि रागप्राप्तहननविरोध्यहननसंकल्पक्रिया विधीयतइति ॥

तदेतदसारम्। नञ्पदस्याभावे मुख्यत्वात्। न च भावान्तरमेवाभावः। तथा सत्यभावस्य प्रतियोगिनिरपेक्षत्वप्रसङ्गात्। ननु तदन्यतद्विरोधिनावपि नञ्पदस्यार्थौ। तदुक्तम्।

नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः।
वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ॥ इति ॥

मैवम्। तत्र नञ्पदस्य लाक्षणिकत्वात्। अन्यथा ऽनेकार्थत्वस्यान्याय्यस्य प्रसङ्गात्। नेक्षेतेत्यत्र तु प्रजापतिव्रतप्रकरणत्वात् तदनुसारेण लाक्षणिको ऽपि विध्यर्थो ऽनुष्ठेयव्रतलाभाय स्वीकृतः। न चात्र तथा मुख्यमभावं परित्यज्य लाक्षणिकार्थस्वीकारे किं चित्कारणमस्ति। न च हननाभाव एवानुष्ठेय इति वाच्यम्। अनादेः प्रागभावस्य तदयोगात्। अन्यथा विधिप्रतिषेधविभागव्यवहारो लौकिको न सिध्येत्। ननु नञ्पदार्थस्य धात्वर्थेनान्वये सति हि हननप्रागभावो ऽत्रार्थो भवति। न च तदन्वयः सुलभः। प्रकृत्यर्थस्योपसर्जनत्वात्। अतः प्रधानेन प्रत्ययार्थेन नञर्थस्यान्वयो वाच्य इति चेद् एवमपि नञ्पदस्य नात्र प्रतिषेधपरत्वमपैति। तव्यप्रत्ययो हि विधिं ब्रूते। विधिर्नामेष्टसाधनम्। ततश्च हननस्य यदिष्टसाधनत्वं पामरदृष्टिसिद्धं पुरुषस्य प्रवर्तकं तदेव तव्यप्रत्ययेनानूद्य प्रतिषिध्यते ब्राह्मणहननमिष्टसाधनं न भवतीति। न च प्रत्यक्षमिष्टसाधनत्वमिति वाच्यम्। अदृष्टाविरोधिदृष्टप्रयोजनस्येष्टशब्दार्थत्वात्। हननस्य चादृष्टविरोधित्वात्। नन्विह वा ऽमुत्र वा ऽनर्थहीनः पुरुषार्थः प्रपञ्चमध्ये नास्ति। अतश्चादृष्टविरोधिनो

* प्रत्यक्षसिद्धस्येति २·पु· पा· ।

ऽपीष्टत्वमस्त्विति चेत्सत्यमेतत्सर्वेऽर्था ऽनर्थसंयुक्त इति तथाप्यर्थाधिकः पुरुषार्थो ऽनर्थाधिको ऽपुरुषार्थ इति तद्विभागः। तथा चानर्थाधिक्यादपुरुषार्थभूतं ब्राह्मणहननं मुखतः प्रतिषिध्यते। हननप्रवृत्तिहेतुभूतरागाद्युद्बोधनिमित्तप्रध्वंसो ऽनुष्ठेय इति त्वर्थात्प्रतीयते। न चार्थिको ऽर्थो विधातुं शक्यः। अशाब्दत्वात्। यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात्। अतो हननमिष्टं न भवति किं त्वनिष्टमित्येतावति शास्त्रेण बोधिते सति हननरागनिमित्तभूत इष्टत्वभ्रमो निरोद्धव्य इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावगम्यते। नन्वेवमप्यत्र तव्यप्रत्ययेनापूर्वाभिधानादनुष्ठानपरमेवैतद्वाक्यमिति चेद् न। मानान्तरागम्ये ऽपूर्वे संबन्धग्रहाभावात्। आगमादेवापूर्वमवगम्य तत्र संबन्धग्रहणे बहुबन्धप्रयासः स्यात्। क्षणिकस्य यागस्य श्रुतस्वर्गसाधनत्वानुपपत्त्या तदवगतिरिति चेत् तर्ह्यपूर्वमशब्दार्थः स्यात्। अनन्यलभ्यः शब्दार्थ इति नियमात्। अन्यथा शरीरेन्द्रियविषयसंबन्धमन्तरेण स्वर्गासिद्ध्या शरीरादीनामपि प्रत्ययार्थत्वं प्रसज्येत। तदेवं कार्यान्वितस्वार्थएव शब्दसामर्थ्यमित्यभिनिविशमानेनापि वाक्यानां भूतार्थसमन्वयस्याभ्युपेयत्वे किमपराद्धं वेदान्तैः। न च वेदान्तैरवगते ऽपि ब्रह्मणि विधिमन्तरेण फलाभाव इति शङ्कनीयम्। तत्त्वावगमेनाविद्यायां निवर्तितायां तत्कृतशरीरादिसंबन्धनिवृत्तेः फलत्वात्॥

कर्मकृतः शरीरसंबन्धो नाविद्याकृत इति चेत् किमात्मनः कर्म स्वाभाविकं किं वा शरीरकृतम्। नाद्यः। चैतन्यस्य क्रियारहितत्वात्। न द्वितीयः। कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयत्वप्रसङ्गात्। कर्मशरीरव्यक्तीनां प्रवाहाङ्गीकारान्नान्योन्याश्रय इति चेत् तर्ह्यन्धपरम्परा प्रसज्येत। बीजाङ्कुरादिवदविरोध इति चेद् एवमपि पुत्रादिसंबन्धवत् शरीरसंबन्धस्य कर्ममात्रनिमित्तत्वे पुत्रादाविव शरीरे ऽप्यहमभिमानस्य गौणत्वं प्रसज्येत। न च तद्युक्तम्। सिंहदेवदत्तयोरिव शरीरात्मनोः प्रसिद्धभेदाभावात्। अन्यथा पुत्रादिशरीरेणेव स्वशरीरेणापि प्रमातृत्वाभावप्रसङ्गात्। तस्मान्न कर्मनिमित्तः शरीरादिसंबन्धः किं त्वविद्याकृतः॥

स च तत्त्वज्ञाननिवर्त्यः। अत एव श्रुतिस्तत्त्वदर्शिनो यथापूर्वं संसारित्वं व्यावर्तयति सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णो ऽकर्ण इवेत्यादिका। तर्हि

तत्त्वज्ञाने सति सद्यः शरीरपातः स्यादिति चेद् न । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्यइति श्रुत्या प्रारब्धकर्मशेषसमाप्तिपर्यन्तमवस्थानावगमात् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतिस्त्वनारब्धकर्मविषया । अपवादविषयं परित्यज्य सामान्यं प्रवर्ततइति न्यायात् । यद्यपि तत्त्वज्ञानमशेषकर्मोपादानभूतामविद्यां निवर्तयति तथापि प्रारब्धकर्मणो न निवर्तकम् । स्वयं तत्फलत्वात् । तदुक्तमाचार्यैः ।

आरब्धस्य फले ह्येते भोगो ज्ञानं च कर्मणः ।
अविरोधस्तयोर्युक्तो वैधर्म्यं चेतरस्य तु ॥ इति ॥

न चैवं जीवन्मुक्तस्यात्मैक्यानुभवद्वैतदर्शनयोर्विरुद्धयोः साहित्यं प्रसज्येतेति मन्तव्यम् । न हि वयं तयोर्यौगपद्यं ब्रूमः किं तु पर्यायेणोद्भवाभिभवौ । न च शरीरपातात्पूर्वमपरोक्षं तत्त्वज्ञानमेव नास्ति व्यासादीनां सशरीराणामेव तत्त्वदर्शनस्य पुराणेष्ववगमात् । ननु तत्त्वदर्शिनो ऽपि यथा कदा चिद् द्वैतदर्शनं तथा ज्योतिष्टोमादिकर्मानुष्ठानमपि स्यादिति चेद् न । अनुष्ठानस्य प्रतिनियतदेशकालाधिकारकर्तृप्रतिपत्त्यधीनत्वात् । अतत्त्वदर्शिनस्त्वारब्धकर्मनिमित्तदोषोद्भवस्य देशकालनियमाभावेन प्रारब्धानुष्ठानसमाप्तिपर्यन्तमवस्थानायोगात् । यथासंभवमनुष्ठानमिति चेद् न । पुनस्तत्त्वदर्शनेनानुष्ठितकर्मणां बाधे सत्यनुष्ठानप्रयोजनाभावात् । प्रत्यहमुपचीयमानदुरितनिवृत्तिः प्रयोजनमिति चेद् न । ज्ञानिन आगामिदुरितादिसंम्बन्धासंभवात् । संभवे वा दैनंदिनतत्त्वदर्शनेनैव तन्निवृत्तेः ।

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि * ॥ इति स्मृतेः ॥

तत्त्वदर्शिनः शास्त्रनियमाभावे यथेष्टाचरणं स्यादिति चेद् न । आचरणस्य हिताहितप्राप्तिपरिहारप्रार्थनानिमित्तत्वात् । जीवन्मुक्तस्य तु स्वात्मन्येव निरतिशयानन्दमशेषानर्थनिवृत्तिं च साक्षादनुभवतः साध्यपुरुषार्थप्रार्थनाभावादाचरणमेव नास्ति कुतो यथेष्टाचरणप्रसङ्गः । भिक्षा-

---

* भगवद्गीतासु ।

टनादिप्रवृत्तिस्त्वारब्धकर्मदोषमूला । न च तदुत्पुण्यपापे अप्यारब्धकर्मणा प्रवर्तयातामिति वाच्यम् । आरब्धकर्मणः फलमात्रहेतुत्वात् । पुण्यपापयोः पुनर्निमित्तमविद्यारागादि । तच्च तत्त्वज्ञानेन निवर्तितम् । न च मनननिदिध्यासनयोः प्रतिबन्दी ग्राह्या । तयोरपि श्रवणवदुपायत्वेन तत्त्वदर्शनात्प्रागेवानुष्ठेयत्वात् ॥

ननु भेदाभेदयोरुभयोरपि वास्तवत्वान्नाद्वैतदर्शनेन द्वैतदर्शनं बाध्यते येन कर्मप्रवृत्तिर्न सम्भवेत् । न च पूर्वपक्षसिद्धान्तादिनियमस्य भेदाभेदवादिना वक्तुमशक्यत्वात्सर्वसाङ्कर्यमिति शङ्कनीयम् । अद्वैतवादे ऽपि समानत्वात् । मैवम् । अद्वैतवादे मायाकल्पितस्य प्रपञ्चस्य यथादर्शनमेव भेदेन व्यवस्थितत्वात् । ब्रह्मण एवाद्वितीयत्वात् । त्वन्मते तु साङ्कर्यं दुष्परिहरम् । न च व्यवहारसाङ्कर्यं ऽप्यदुष्टो मोक्ष इति वाच्यम् । तत्त्वदर्शनेन प्रपञ्चानिवृत्तौ देहात्मभावसुखदुःखादेरप्यबाधादनिर्मोक्षप्रसङ्गात् । संसारदशायामेव भेदाभेदौ देहात्मभावादिश्चेति चेत् तथापि भेदाभेदयोः परस्परविरोधः कथं परिह्रियेत । प्रामाणिकत्वादविरोध इति चेद् न । किं खण्डो गौरिति प्रत्यक्षज्ञानमेकमेव तत्र प्रमाणं किं वा मुण्डो गौरित्यनेन सहितम् अथ वा स एवायं गौरिति तृतीयज्ञानसहितम् । नाद्यः । खण्डो गौरित्यस्मिन्प्रत्यये भिन्नो ऽभिन्नश्चेति प्रतिभासाभावात् । भेदाभेदशब्दोल्लेखाभावे ऽपि तत्प्रतीतिरस्त्येवेति चेद् न । परस्परोपमर्दरूपयोस्तयोः सहप्रतिभासायोगात् । अथ जातिव्यक्त्योर्भेदस्तावदभ्युपेयतएव इतरेतरात्मत्वादभेदो ऽप्यभ्युपेयत*इति चेद् न । भिन्नयोरितरेतरात्मत्वे संप्रतिपन्नदृष्टान्ताभावात् । न द्वितीयः । खण्डो गौर्मुण्डो गौरित्यनयोर्ज्ञानयोः संभूय प्रमात्वाभावात् । अथापि प्रथमज्ञानेन यस्मिन् गोत्वे खण्डात्मकत्वं गृहीतं तस्मिन्नेव गोत्वे द्वितीयज्ञानेन खण्डत्वं निराकृत्य मुण्डत्वे गृहीते ऽर्थाद्भेदाभेदसिद्धिरिति चेद् न । स एवायं गौरिति प्रत्यभिज्ञानमन्तरेणैकस्य गोत्वस्योभयसम्बन्धासिद्धेः । न तृतीयः । प्रत्ययद्वयस्यैकस्मिन्नर्थे प्रामाण्यायोगात् । न च प्रत्ययत्रयान्यथानुपपत्तिः प्रमाणम् । ह्रस्वो ऽकारो दीर्घो ऽकारः स एवायमकार इति प्रत्ययत्रयस्य भेदाभेदावन्तरेणौपाधिकह्रस्वदीर्घत्वोप-

---

* अभ्युपेय इति २ पु० पा० ।

जीवनेनाप्युपपत्तेः । नन्वेवं भेदाभेदयोरसंभवे ऽप्यात्मनि तौ स्यातामिति चेद् न । तत्र भेदासिद्धेः । विवादगोचरापन्नाः स्थावरजङ्गमशरीरव्यक्तयः प्रतिवादिशरीरव्यक्त्यात्मनैवात्मवत्यः शरीरव्यक्तित्वात् प्रतिवादिशरीरव्यक्तिवदित्येकत्वानुमानात् । अथात्मानो भिन्नाः युगपज्जननमरणादिविरुद्धधर्माश्रयत्वादग्न्युदकादिवदिति चेद् न । जननादीनां शरीराश्रयत्वेन हेतुत्वसिद्धेः । न चात्मैकत्वे सुखदुःखादिसाङ्कर्यप्रसङ्गः । प्रतिबिम्बेषु सत्यप्येकत्वे वर्णसाङ्कर्यादर्शनात् । अन्योन्यवृत्तान्ताननुसन्धानमपि शरीरभेदादेवोपपद्यते । एकस्याप्यात्मनो ऽतीतशरीरादिष्वनुसंधानादर्शनात् । न च जीवानामन्योन्यभेदाभावे ऽपि जीवब्रह्मणोर्भेदः स्यादिति मन्तव्यम् । न तावद्व प्रत्यक्षं क्रमते । जीवब्रह्मणोरतीन्द्रियत्वात् । नापि विरुद्धधर्माश्रयत्वहेतुना अग्न्युदकादिवदिति चेद् न । जननादीनां शरीराश्रये हेत्वसिद्धेः । नापि नियन्तृनियन्तव्यादि श्रौतलिङ्गं भेदे मानम् । नान्योतोस्ति द्रष्टा नान्योतोस्ति श्रोतेत्यादिश्रुतिभिस्तस्य बाधात् । नापि द्वा सुपर्णेति श्रुत्या भेदसिद्धिः । स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्याद्येकत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । भ्रान्तिसिद्धद्वैतानुवादेनापि द्वित्वश्रुत्युपपत्तेः । तस्मान्न भेदाभेदौ विना ऽद्वैतदर्शनेन द्वैतदर्शनस्य बाधः सिद्धः । ततश्च ब्रह्मसाक्षात्कारमात्रेण फलसिद्धेर्न वेदान्तेषु विधिगन्धोऽपि शङ्कनीयः । यदि स्यात्तर्ह्येकैव षोडशलक्षणी धर्ममीमांसा प्रसज्येत । तथा चाथातो ब्रह्मजिज्ञासेति पृथगारम्भो नोपपद्येत । शरीरेन्द्रियसाध्या विधिभेदाः पूर्वमीमांसायां निरूपिताः । इह तु मानससाध्यो विधिर्निरूपित इति पृथगारम्भ इति चेत् तर्ह्यथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासेत्येवारभ्येत न त्वेवमारभ्यते । तस्माद्धर्मब्रह्मभेदादेवानयोर्मीमांसयोर्भेदः । तदेवं विधिशङ्काया अप्यभावान्निर्विघ्नो ब्रह्मणि वेदान्तसमन्वय इत्यशेषमतिमङ्गलम् ॥

संगृहीतं विवरणं सहानेकैर्निबन्धनैः ।
टीकाऽऽयासं विना लोकाः क्रीडन्त्वत्र यथासुखम् ॥
महतां हृदयं बोद्धुमशक्तो ऽप्यतिभक्तितः ।
अकार्षं ग्रन्थमेतेन प्रकाशात्मा प्रसीदतु ॥

यद्विद्यातीर्थगुरवे शुश्रूषा ऽन्या न रोचते तस्मात् ।
अस्त्वेषा भक्तियुता श्रीविद्यातीर्थपादयोः सेवा ॥

इति श्रीविवरणप्रमेयसंग्रहे चतुर्थसूत्रे द्वितीयवर्णकं समाप्तं * समाप्तं च चतुर्थसूत्रम् ॥

समाप्तश्च विवरणप्रमेयसङ्ग्रहः ॥

शुभं भवतु ॥

---

* आदितः प्रभृति ६ वर्णकान्यत्र पूर्णानि ।

